LIETUVOS UNIVERSITETO TEISIŲ FAKULTETO
LEIDINYS Nr. 1

Prof. M. Tugan-Baranovskis

POLITIŠKOSIOS EKONOMIJOS PAGRINDAI

Vertė Doc. P. ŠALČIUS

KAUNAS 1923 KAUNAS

LIETUVOS UNIVERSITETO TEISIŲ FAKULTETO
LEIDINYS Nr. 1

Prof. M. Tugan-Baranovskis

POLITIŠKOSIOS EKONOMIJOS PAGRINDAI

Vertė Doc. P. ŠALČIUS

KAUNAS 1923 KAUNAS

Valstybės spaustuvė Kaune.

Vertėjo Žodis.

Mūsų ekonomiškosios literatūros neturtingumas pasidarė itin opus, susikūrus Universitetui.

Jei apie Lietuvos ūkį jau turime šiokios tokiosi literatūros, tai iš ekonomiškosios teorijos, neskaitant keleto brošiūrų, nei vertimų, nei originalių rimtesnių raštų mūsų literatūroje kaip ir nėra.

Tuo tarpu, susikūrus Teisių Fakultetui su politiškosios ekonomijos katedra, kilo būtino reikalo parengti to mokslo vadovėlį nustatant podraug ir politiškosios ekonomijos terminus.

Apsistota ties vienu iš žymių paskutinio laiko rusų ekonomininkų prof. Tugan-Baranovskio veikalu, vardu „Politiškosios Ekonomijos pagrindai", 1917-jų m. laidos, išleidžiant tas vietas, kur autorius kalba apie prieškarinius specifiškai rusų ekonomiškojo gyvenimo reiškinius.

Verčiant ir redaguojant šį veikalą, teko susidurti su mūsų. rašybos ir kalbos nenusistojimu, kas, be abejojimo, bus jausti ir pačiame vertime.

Svarbiausius terminus nustatė „Terminologijos Komisija" prie Švietimo Ministerijos, tačiau negalima laikyti visų jų galutinais, ir jau toliau besiskleisdama mūsų ekonomiškoji literatūra galutinai juos nustatys.

Doc. P. Šalčius

TURINYS.

I DALIS.

Bendrasis tautos ūkio mokslas.

II DALIS.

Gamyba.

III DALIS.

Mainai.

IV DALIS.

Paskirstymas.

V DALIS.

Kapitalistinis ūkis visumoje.

I DALIS.

Bendrasis tautos ūkio mokslas.

I SKYRIUS.

Politiškosios ekonomijos objektas.

I. *Bendroji politiškosios ekonomijos karakteristika*. II. *Ūkiškojo veiksmo apibūdinimas*. Ūkis tenkinamų reikmenių rūšies atžvilgiu. Ūkiškasis principas. Objektyvūs ir subjektyvūs skiriamieji ūkiškųjų veiksmų pažymiai. III. *Politiškoji ekonomija ir gamtos mokslai*. Ekonomija ir teknika. Bijologijos mokslų ir politiškosios ekonomijos atžvilgių skirtumai. IV. *Atskirasis ir tautos ūkis*. Kodel negalimas ekonomiškasis atskirojo ūkio mokslas. Politiškoji ekonomija ir psikologija. Tautos ūkis. Politiškosios ekonomijos apibūdinimas. Ūkis kaipo kultūriškoji vienuma. Gnoseologiškosios priežastys politiškosios ekonomijos tautos ūkio tyrinėjimo.

I. Bendroji politiškosios ekonomijos karakteristika.

Politiškoji ekonomija tyrinėja tautos ūkį — kuriais atžvilgiais, kuria prasme ir kuriais tikslais, paaiškės iš tolimesnio dėstymo.

Politiškosios ekonomijos padėtis tarpu kitų visuomenės mokslų yra labai savotiška tuo atžvilgiu, kad nė vienas kitas visuomenės mokslas nesukelia tiek šiuo laiku žmonių dėmesio, tiek iš visų pusių priešingos kritikos, kiek politiškoji ekonomija. Ir tatai suprantama. Tyrinėdama ūkio santykius, politiškoji ekonomija įsibriauna į ūkiškųjų reikalų sritį, kurie šiais laikais yra labiausiai vyraują ir galingi. Esant giliems ir nepašalinamiems šių laikų ūkio gyvenimo priešingumams, politiškosios ekonomijos išvados kartais neatitinka tos ar kitos grupės ūkio reikalams. Todel mūsų mokslui taip sunku yra rasti visuotino pripažinimo net visiškai, rodos, neabejojamiems argumentams. Juo labiau politiškoji ekonomija įsigilina į visuomenės ekonomiškųjų santykių prigimtį, juo atkakliau neigiamos jos išvados tų, kurių reikalams jos prieštarauja.

Kita politiškosios ekonomijos stiprybės, o kartu ir silpnybės priežastis yra ta, kad jinai yra vienintelė tarp kitų visuomenės mokslų, kuri stato sau tikslą ne konkrečius reiškinius aprašinėti

ir dar gi ne aiškinti kiekvieno jų priežastingumą atskirai, bet nustatyti atatinkamų priežastinių reiškinių bendrą dėsningumą.

Ar pasiekia politiškoji ekonomija tą savo tikslą ar ne, bet jinai stato sau jį ir tuo esmėje skiriasi nuo teisės mokslų, kurių turinį daugiausia sudaro veikiančiosios teisės aprašymas, jos skleidimosi istorija, kritika tikslingumo atžvilgiu, taip pat ir nuo bendrojo istorijos mokslo, kuris aprašo ir aiškina istorines visuomenės reiškinių permainas, bet neprieina su savo apibendrinimais ligi bendro visuomenės reiškinių *dėsningumo nustatymo*, kurio siekia dar nenusistojęs socijologijos mokslas.

Savo tikslu politiškoji ekonomija prisiartina tuo būdu prie tikslaus abstraktaus pažinimo, kurio pavyzdžiu yra abstraktus gamtos mokslas. Bet, žinoma, šių laikų ekonomijos mokslas savo išvadų tikrumu ir bendrai privaloma reikšme stovi toli užpakalyje gamtos mokslų.

Ir todel politiškoji ekonomija, statydama augštesnį ir sunkiau pasiekiamą tikslą, labiau yra prieinama kritikai negu kiti visuomenės mokslai, kurių turinį sudaro paprastas konkrečių faktų aprašymas.

Surasti priežastingumo dėsnius yra augščiausias mokslo uždavinys. Bet tas tikslas ne visados ir ne kiekvienam mokslo laipsniui pasiekiamas. Sakysime, politiškoje ekonomijoje ilgą laiką vyravo bendros formulos, kuriose buvo matoma išreiškimas nekintančių ir amžinų ūkio dėsnių; ilgainiui, tačiau, dauguma ir tų neva įstatymų, arba dėsnių, pasirodė paviršutiniai, o kartais ir klaidingi, atskirų ir nykstančių reiškinių apibendrinimai. Nepaprastas palinkimas plačiai apibendrinti privedė prie to, kad ekonomiškoji teorija atitolo nuo realaus gyvenimo. Daugelis ekonomiškosios teorijos konstrukcijų įgavo skolastinio pobūdžio— nieko nereiškiančių apibūdinimų, neįturtinančių mūsų tikrenybės pažinimo.

Tokia padėtis sukėlė reakciją. Ir štai mes matome, kad palinkimas į teoriją pasikeičia palinkimu į faktus. Nusivylę augštesniųjų mokslo davinių pasiekimu, ekonomininkai su panieka pradeda žiūrėti į teoriją. Vietoje abstrakčios teorijos atsiranda smulkūs aprašymai konkretaus ekonominio gyvenimo, ir ekonomijos mokslas virsta paprasta didžiule mase empyrinės médžiagos, labai menkai teorijos atžvilgiu teapdirbtos.

Perdidelio palinkimo į vieną ar į kitą pusę negalima laikyti normaliniu daiktu, nes jei teorija be faktų tuščia, tai faktai be teorinių išvadų akli.

Politiškosios ekonomijos mokslo kursas privalo vengti abiejų nurodytų kraštutinumų. Jis turi būti nuo pradžios ligi galo perimtas derna teorija, kuri privalo sistėminti ir statyti į savo

vietą kiekvieną atskirą faktą, apie kurį jame kalbama; bet pati teorija privalo būti dėstoma betarpiškai surištà su faktais. Ir teorija ir faktai privalo sudaryti organingą vienumą, kurioje viena dalis negali būti be kitos.

Teorija, išeinanti iš faktų, ir faktai, kaipo teorijos pagrindas — tokis privalo būti turinys kurso, kuris galėtų atitikti šių laikų mokslo laipsniui.

II. *Ūkiškojo veiksmo apibūdinimas.* Politiškoji ekonomija yra tautos ūkio mokslas. Bet tuo dar maža tepasakyta. Pirmų pirmiausia reikia nusakyti pati *tautos ūkio sąvoka.* Paskum reikia nustatyti, kuriais atžvilgiais ekonomijos mokslas tyrinėja tautos ūkį, nes žmonių ūkio veiksmus tyrinėja ir daugelis kitų mokslų, ne tik politiškoji ekonomija.

Svarbiausioji politiškosios ekonomijos mokslo sąvoka — tai ūkio sąvoka. Del tos sąvokos apibūdinimo enonomininkai nedaug tesiginčija, bet tai nereiškia, kad jų tarpe būtų viena nuomonė. Daugelis ekoniminінkų nemato reikalo tiksliai apibūdinti centrinę savo mokslo sąvoką. Tuo tarpu neaiškumas tos išeiginės sąvokos gali įnešti painiavos į tai, kas toliau seka. Norint nustatyti tikrąjį politiškosios ekonomijos mokslo objektą ir tuo neleisti įsibriauti į jos sritį kitiems mokslams bei neleisti ekonomininkui medžioti svetimuose laukuose, reikia nustatyti aiškių aiškiausiai tos teritorijos sienos, kurias ekonomininkas galėtų ir ir privalytų laikyti savo téisėta nuosavybe. Tik tatai galėtų laiduoti vaisingą, taikų atskirų mokslų bendradarbiavimą, vietoje esamų rietenų, kįlančių del savitarpio ribų neaiškumo.

Ekonomininkų tarpe labiausiai yra išsiplatinusios dvi *ūkio sąvokos* apibūdinimo grupės. Pirmoji grupė labiausiai turi omeny galutinąjį ūkiško veiksmo tikslą — *rūšis reikmenių,* kurioms tie veiksmai tarnauja; antroji — *ūkiškojo veiksmo pobūdį,* vidujines jo savybes.

Ekonomininkų tarpe daugiausia šalininkų turi pirmasai apibūdinimas. Tos nuomonės šalininkai (Šmoleris, Engelsas, A. J. Čuprovas) žmonių reikmenes skiria į — *žemesniąsias*—mūsų organizmo gyvybei palaikyti fizijologines reikmenes (paprastai vadinamas mėdžiaginėmis) ir *augštesniąsias* — dvasios, arba kultūros, reikmenes. Ūkiški veiksmai yra tie, kurie tenkina pirmósios grupės reikmenes.

Tokis ūkio apibūdinimas taikomas prie gyvenimo, sutinka nemažą keblumų. Pirmų pirmiausia negalima tiksliai suskirstyti, kas vadinti žemesnėmis, fizijologinėmis, ir kas augštesnėmis, dvasinėmis reikmenėmis. Kaip pavadinsime, sakysime, norą gražiai pasirėdyti, pasipuošti ir p. d. Juk tai ne būtinos reikmenės. Tačiau drabužių gaminimą visi ekonomininkai priskiria prie ūkio.

Bet jei ir sektųsi atskirti „ūkio reikmenės“ nuo „neūkio“, tatai dar neduotų tikro kriterijaus ūkiškam veiksmui atskirti nuo kitų veiksmų. Juk kiekvienas daiktas gali tikti įvairiems reikalams ir, laikantis svarstomojo apibūdinimo, visiškai negalima nustatyti, ar tas bei kitas veiksmas yra ūkiškas ar ne. Iš dėmenų (arba plytų) gali statyti fabriką (ūkio reikalams) ir bažnyčią (dvasios reikalams); iš audeklo siuva maišus javams pilti, bet ant audeklo tapo paveikslus. Sienos tarp ūkio ir neūkio tuo būdu nesugaudomos.

Kadangi nėra galimybės ūkiškąjį veiksmą apibūdinti einant jo tikslais, kiti ekonomininkai pradėjo ieškoti ūkio žymių pačiame to veiksmo pobūdyje, kreipti dėmesio ne į tai, kas daroma, bet — kaip daroma.

Ūkiu, einant tuo apibūdinimu (Rošerio, Vagnerio, Isajevo), vadinamas kiekvienas veiksmas, atatinkąs ūkiškajam principui: *stengtis mažiausiomis išlaidomis gauti kuodaugiausia naudos.* Tokis apibūdinimas rodosi moksliškesnis ir atatinkamesnis ūkiškojo veiksmo prigimčiai kaip pirmiau svarstytas. Jame nekalbama apie tai, kad ūkiškasis veiksmas tenkina tik vieną reikmenių grupę. Ar šiokios ar tokios reikmenės tenkinimos, veiksmas privalo būti pripažintas ūkišku, jei tik jis atliekamas einant ūkišku pradu. Patsai ūkio principas yra ne kas kita, kaip tik reikalavimas kuotaupiau jėgas eikvoti.

Šio ūkio apibūdimo centre glūdi ekonominio principo sąvoka, turinti labai didelės svarbos mūsų laikų ekonomijos teorijoje. Nėra abejojimo, kad šis pincipas atatinka ūkiškajam veiksmui ir kad ūkiškas veiksmas pilniau pasiekia tikslą, juo labiau jo laikomasi. Mes ūkį vadiname geru ar blogu, atsižvelgdami į tai, kiek ūkis pastatytas einant tuo principu.[1])

Tačiau ir ūkio principas netinka specifiniam ūkio veiksmiu apibūdinti, kaip ir reikmenių rūšis, kuriai tas veiksmas tarnauja. Kiekvienas protingas veiksmas eina tuo principu. Mes mąstome laikydamiesi ūkiškojo principo, stengdamiesi mažiausiomis savo proto jėgų išlaidomis išspręsti interesuojantį mus dalyką, ir tuo pačiu principu mūsų proto kūrybos produkto verčią. Abstrakti sąvoka, apibendrinanti neribotą atskirų įspūdžių skaičių bendra formula, todel yra reikalingas mūsų mąstymo įrankis, kad juo

---

[1]) Taip supranta ūkio prigimtį ir Biucheris garsiuose savo etiūduose (arba piešiniuose) apie tautos ūkio atsiradimą. Laukinis žmogus, nepažįstąs ūkiško principo, negali, tos teorijos atžvilgiu, laikyti ūkio. Todel Biucheris visiškai nuoseklus, tvirtindamas, kad ūkis yra istorinio skleidimosi (evoliucijos) vaisius ir kad pirmykštės tautos nežino ūkio, nes laukinio žmogaus veiksmai maistui gamintis ir savo reikmenėms tenkinti neturi savyje išskaičiavimo ir numatymo principo.

ekonominamos (taupomos) mūsų proto pajėgos; dailės kūrinių estetiškoji verčia taipo pat pareina nuo jų galimybės mažiausiomis išorinėmis priemonėmis pasiekti didžiausią estetinį įspūdį, ir t.t. Mūsų reikmenės toli perviršija priemones joms patenkinti. Todel mes privalome taupyti savo jėgas ir kitas priemones mūsų reikmenėms tenkinti, kad įsivaizduotume sau jų patenkinimo maksimą [1]). Bet ekonomiškas principas negali būti pagrindine ūkio sąvokos žyme. Ūkis, neatatinkąs minimojo principo reikalavimams, yra blogas ūkis, bet blogas, netikęs ūkis vis delto yra ūkis. Antra vertus, kuriamasis tikrojo dailininko darbas atliekamas prisilaikant ekonomijos principo, nėra dėl to vien ūkiškas veiksmas.

Taigi, ir vieno ir antro ūkio apibūdinimo negalima pripažinti tinkamais. Svarstytieji apibūdinimai ieško skirtinų ūkio žymių subjektyvių ūkininkaujančio asmens pergyvenimų srityje: apibūdinimai pirmosios grupės — individo reikmenių sferoje, apibūdinimai antrosios grupės — individo veiksmų pobūdy. Bet ūkis juk yra dvipusis aktas tarp žmogaus ir išorinės gamtos.

Tatai, būtent, ir sudaro objektyvią žymę, kuri skiria ūkiškąjį veiksmą nuo visų kitų. Kiekvienas tikslingas veiksmas privalo turėti kurį nors objektą, į kurį jis taikomas. Tuo objektu gali būti žmogus arba išorės gamta. Veiksmai, kurių objektu yra žmogus, niekados neįeina į ūkio sąvoką. Ūkiškas veiksmas betarpiškai kreipiamas į išorės gamtą. Tatai yra pirmas objektyvus ūkio pažymys.

Gydytojas, pav., neužsiima ūkiu, kai jis gydo ligonį, kaip ir mokytojas, muzikas, teisėjas teisme. Ir atbulai, lauko dirbimas maisto dalykams gaminti, drabužių gaminimas įeina į ūkio sritį. Visais tais atvejais betarpiu žmogaus veiksmų objektu yra išorinė gamta, perkeitimas jos ir pritaikymas mūsų tikslams.

Bet nereikia manyti, kad mes naudojame gamtą tik savo fizijologinėms reikmenėms patenkinti. Ir augščiausioms ir žemiausioms reikmenėms patenkinti reikalinga pirmų pirmiausia perkeisti gamta mūsų darbu.

Tikėjimo reikalams yra statomos bažnyčios, ir net visa pirmykščioji arkitektūra atsirado iš bažnyčių statymo. Estetikos reikmenės sukelia įvairių ūkio veiksmų — pritaikymo išorinės gamtos mūsų reikalams. Drabužiai mus ne tik šildo, bet ir puošia, o drabužių gamyba yra viena iš svarbiausių ūkiškojo darbo šakų.

---

[1]) „Minties ekonomija labiausiai yra įsigalėjusi tame moksle, kuris yra augščiausiai pakilęs ir kurio paslaugomis dažnai naudojasi ir gamtos mokslas, t. y. matematikoje“ (Ernestas Mach'as).

Muzikos reikmenei tenkinti reikia muzikos instrumentų. Skulptūrai reikalingas murmulas ir bronza, tapybai — audeklas ir dažai. Greitai auganti šių laikų visuomenėje pažinimo reikmenė privedė prie to, kad vis didesnė visuomenės darbo dalis dedama knygų, popieriaus mokslo instrumentams gaminti ir t.t. Noras viešpatauti ir valdyti yra vienas iš svarbiausių militarizmo stimulų, vedančių prie to, kad šimtai tūkstančių ir milijonai žmonių užimti įvairių ginklų, kareiviams maisto ir drabužių gamyba. Žodžiu sakant, nėra nė vienos visuomenės reikmenės, kuriai patenkinti žmogui nereikėtų veikti išorės gamta, pritaikyti ji mūsų reikalams.

Tačiau ūkio veiksmams nevisados tenka keisti išorinė gamta. Mainai, prekyba—visų pripažįstami ūkiškais veiksmais. Šiuo atveju pereina iš vieno asmens kitam išorinių pasaulio daiktų valdymas — patys daiktai pasiliekti be permainų.
Mainant pasikeičia žmogaus ir išorinės gamtos santykiai — įgydamas reikalingą daiktą žmogus gauna galimybės patenkintl reikmenę. Vadinasi, maino atveju ūkiškas veiksmas kreipiamas ne į gamtos keitimą, bet į įgijimą reikiamo materijalinėms (daiktybinėms) apystovoms daikto.

Taigi, pirmoji skirtingoji ūkiškojo veiksmo žymė yra ta, kad betarpiu objektu yra išorinė gamta. o ne žmogus. Tai yra išorinė, objektingoji ūkio žymė. Bet vienòs žymės máža; ūkiškasis veiksmas griežtai skiriasi nuo žaismo, meno kūrybos ir apskritai nuo kiekvieno veiksmo, kuris yra ne priemonė, bet pats savaime tikslas. Jeigu net išoriniai veiksmo rezultatai būtų ir tie patys, veiksmas bus ūkiškas ar ne — atsižvelgiant į tai, ar jis yra priemonė ar tikslas.

Medžiotojas sportininkas, mėgėjas meškeriotojas, nors jie šaudo žvėris ir gaudo žuvis kaip ir pramonininkas medžiotojas arbo paprastas žvejys, vis delto nedirba ūkiško darbo.

Iškabų tapytojas dirba ūkišką darbą kaip ir bet koks dažytojas, bet tikrojo dailininko kūryba nėra laikoma ūkišku veiksmu. Kodel? del to, kad estetiškoji kūryba yra tikslas: dailininkas kuria pasigaudamas vidujinio ūpo, o ne norėdamas padidinti savo ar kitų įstaigas (komfortą). Ir todel pavadinti dailininką amatininku — reiškia jį užgauti.

Del tos priežasties visa vartojimo sritis išmetama iš ūkiškų darbų srities, nes vartojimas yra mūsų veiksmų tikslas, o ne priemonė.

Maisto gaminimas yra ūkis; bet valgymas nėra ūkis.

Ūkio tikslas yra padaryti galimu vartojimą, kuris yra galutinas ūkio tikslas, o ne pats ūkis. Jei įtrauktumėm vartojimą į ūkio sritį, tai ūkis apimtų visus mūsų gyvenimo veiksmus, kurių tikslas tenkinti mūsų reikmenes, kitaip sakant, vartojimą.

Taigi, ūkiškuosius veiksmus apibūdina dvi žymės: objektingoji — kad betarpiu ūkiško veiksmo objektu yra visados gamta, o ne žmogus, ir subjektingoji—kad ūkiškasis veiksmas visados yra priemonė, o ne tikslas. Sujungdami tas abi žymies taip apibūdinsime ūkį: *ūkis yra sąjungis žmogaus veiksmų, kreipiamų į išorinę gamtą ir turinčių tikslo ne pasitenkinti pačiais veiksmais, bet sudaryti materijalinėms apystovoms, reikalingoms mūsų reikmenėms tenkinti.*

III. *Politiškoji ekonomija ir gamtos mokslai.* Apibūdinę, kas tai yra ūkis, mes padarėme pirmą žingsnį politiškosios ekonomijos objektui nustatyti. Bet tik pirmąjį. Juk ūkis tyrinėjamas ne tik vienos politiškosios ekonomijos, bet daugumos pritaikomųjų gamtos mokslų.

Pramonės teknologija, agronomija, zooteknija — vis tai yra gamtos mokslai, artimi savo objektu ekonomijos mokslui. Ir teknikas ir ekonomininkas tyrinėja tą pačią sritį, bet visiškai atskirais atžvilgiais.

Pirmasis tatai pastebėjo Hermanas. Teknika, jo nuomone, kreipia dėmesio dažniausiai į *kokybinį* medžiagos perdirbimą. Teknika nurodo, kuriuo būdu teiktina medžiagai tų savybių, kad ji tiktų žmogui vartoti. Ekonomija yra *kiekybinė* gamtos kontrolė, balansas tarp išlaidų ir pajamų dydžio. Ūkiškasis principas nustato, kiek reikia pagaminti produktų, kurių kokybę nustato teknika. Taigi teknikos atžvilgis yra kokybės atžvilgis, ekonomijos — kiekybės.

Skirtumas tarp ekonomijos ir teknikos pas Hermaną esmėje kartoja idėją ūkiškojo principo, kaip skirtingo ūkio pažymio. Bet todel būtent jis ir privalo būti pripažintas netiksliu. Iš tikrųjų, teknika neįmanoma be kiekybinio apskaitymo. Rengdamas mašiną teknikas negali neturėti omeny mekaniškų jėgų išlaidų, dirbant tai mašinai, ir naudingo jos veiksmo. Teknika kuri nesinaudotų ūkiškuoju principu, netiktų jokiems praktikos darbams. Ekonomijos atžvilgis iš tikrųjų giliai skiriasi nuo teknikos, bet tas skirtumas yra ne ten, kur rodo Hermanas, kuris tik suprato teorijos problėmą, bet neišsprendė jos, o jai išspręsti niekas nekliųva.

Ūkiškasis vyksmas, arba procesas, kaip pirmiau parodyta, yra dvilypis: jis eina tarp dviejų ašigalių — žmogaus ir gamtos. Iš to ir išeina ūkio mokslų dvilypumas: kada mūsų akys kreipiamos į žmogų, mes žiūrime ekonomininko akimis, kada į gamtą — mes pereiname į tekniką. Teknikui ūkio procesas ne kas kita, kaip tam tikros fiziškai kemiškos apdirbamos medžiagos permainos pritaikant atatinkamą jėgą. Ekonomininkui, priešingai, medžiaginiai procesai netraukia akies; jie įgauna svarbos tik tiek, kiek jie turi įtakos žmonių gerovei—vienintelīam įdomiam ekonomininkui dalykui.

Agronomo akims laukas, kuriame plūgas varo vagą, patsai plūgas, arklys ir darbininkas, kursai aria — tos pačios mekaninės pajėgos, kurių įvykis, arba rezultatas, yra arimas. Priešingai, ekonomininkui ir laukas ir arklys tik priemonės žmogaus tikslui pasiekti. Žmogus — ne gamybos priemonė, kaip kad laukas, žagrė, arklys, o proceso tikslas.

Taigi, ekonomininko atžvilgis — tai žmogaus reikalų atžvilgis, įkáinojimas einančių išorinėje gamtoje objektingų procesų, kiek jie turi ką bendro su žmogaus gerove. Tuo politiškoji ekonomija skiriasi nuo teknologijos. Tas pats skiria politiškąją ekonomiją ir nuo medicinos bei fabrikų igienos, kuri tyrinėja ūkio darbo sąlygų įtaką žmogaus organizmui. Ūkiškosios teorijos ir igienos atžvilgių skirtumas yra tas, kad igiena, kaip ir teknologija, yra gamtos mokslo šaka. Tam mokslui žmogus yra gyvas organizmas, kaip ir kiti organizmai. Medicina bei igiena domisi bijologiniais žmogaus organizmo procesais. Priešingai, ekonomijos mokslas tiek pat maža tesidomi jais, kiek ir fiziškai kemiškais išorinės gamtos procesais, ir viéna bei ańtra jai tiek teturi reikšmės, kiek tie procesai turi svarbos žmogaus gerovei. Ekonomijos mokslui svarbu žmogus ne kaipo gyvas organizmas, o kaipo psikinių patyrimų, arba pergyvenimų, subjektas.

IV. *Atskirasis ūkis ir tautos ūkis.* Taigi, ekonomijos mokslas tyrinėja ūkiškus žmogaus veiksmus, kiek jie turi įtakos gerovei žmogaus kaipo psikinių patyrimų subjekto. Tačiau pašálinę iš ekonomijos mokslo srities tekniką bei igieną, mes palikome savo mokslui, rodosi, labai maža ką. Paimkime atskirąjį ūkį, pavyzdžiui ūkį žemdirbio šeimynos, kuri nieko neperka ir nieko neparduoda, o minta tik savo gamybos produktais. Tokio ūkio sėkmė pareina nuo to, kiek racijonaliai, arba sumaningai, teknikos atžvilgiu, velkamas ūkis ir kiek racijonaliai, medicinos ir igienos atžvilgiu, dirbamas darbas. Ką gali pridurti prie to ekonomininkas? Kitaip sakant, ar yra atskiro izoliuoto ūkio ribose vietos — ekonomijos mokslui? Visas ūkio procesas, kiek jis reiškiasi psikiniais žmogaus potyriais, šiuo atveju labai paprastas. Šeimininko ūkininko reikmenės nustato ūkiškojo darbo linkmę. Priežastiniai ūkio santykiai šiuo atveju kįla daugiausia iš gamtos ir kaipo tokie priklauso gamtos mokslui, o psikiniai potyriai — psikologijai.

Ūkio procesas šiuo atveju daromas sąmoninga žmogaus valia ir mintimi. Ūkis reikalauja tam tikro plano. Bet tas planas gali būti sustatomas atsižvelgiant į tos ar kitos ūkio šakos naudingumą — tai praktikos meno, o ne teorijos dalykas. Kiek čia liečiama teoriškas ūkininkaujančiojo asmens psikinių procesų tyrinėjimas, tatai yra teisėta psikologijos, pritaikomosios jos dalies, sritis.

Atskiram izoliuotam ūkiui esant negalėtų atsirasti tam tikro ūkio mokslo, — medžiagos tam permaža. Bet palyginkime su izoliuotu atskiru ūkiu — tam tikrų atskirų ūkių grupę, turinčių ūkio veiksmų laisvę ir juridiškai nepriklausančių vienas kito. Šiuo atveju kiekvienas atskiras ūkininkas daugiau ar mažiau dirba ir kitiems ūkininkams, nors formaliai kiekvienas iš jų nepareina vienas nuo kito. Kiekvienas gamina ką nori, bet prekyvietė reikalauja ir priima ne kiekvieną dalyką ir ne kiekvieno kiekio, ir jei gamintojas nori savo daiktą parduoti, tai jis privalo taikytis su prekyvietės reikalavimais. Nuo produkto káinos pareina gamintojo ūkiška gerovė, kaina nustatoma ne gamintojo nuožiūra, bet prekyvietės įstatymais. Jinai yra visų ūkininkų savitarpio veiksmų rezultatas, sudaromos ne planingomis sutartimis, o atsirandąs patsai per save, gaivališkai. Kaina atsiranda, kaipo rezultatas susidūrimo daugelio priešingų interesų, ir todel atskiras interesas nepajėgia nustatyti kainos. Prieš mus visuomenės gyvenimo reiškinys, kurį Vundtas vadina „tikslų heterogenija". Veikiant daugeliui tikslingų žmonių veiksmų, turinčių savus tikslus, rezultatas išeina visai nepriklausąs atskiro žmogaus. Istorinio proceso eiga yra vienas iš tokios tikslų heterogenijos pavyzdžių[1]).

Del atskirų ūkių savitarpio pareinamybės vienų nuo kitų ūkių visiškai laisvų, bet faktinai surištų mainų ryšiais, ūkiškojo veiksmo rezultatas sprendžiamas ne vien ūkiškais atskirų ūkininkų išskaičiavimais, bet ir *visuomenės* tvarkos sąlygomis. Šios sąlygos yra kažkas išeinąs už atskirų ūkininkų psikinių potyrių, taip pat ir materijalinių darbo sąlygų. Tų laisvojo mainų ūkio *visuomeniškų* sąlygų srityje atsiranda savotiški priežastiniai santykiai, atsiranda tam tikras dėsningumas, turįs privalomos reikšmės atskiram ūkiui, kaip ir išorinės gamtos įstatymai.

Ar atskiras ūkininkas nori ar nenori, jis privalo pasiduoti prekyvietės kainoms. Tos kainos gali būti pragaištingos atskiram ūkininkui — ar net visiems — ir vis delto jų negalima pakeisti, kol bus pašalintos atatinkamos ekonomiškos sąlygos.

Šis specifinis laisvo mainų ūkio dėsningumas ir sudaro problėmą, kuriai spręsti reikia atatinkamo mokslo. Nei gamtos mokslas nei psikologija neturi tikslo ieškoti atskirų ūkių savi-

---

[1]) „Istorijoje,—sako Engelsas,—retai atsitinka tas, ko laukia; daugeliu atvejų tikslai, kurių siekia, susiduria tarpu savęs ir veikia vienas prieš antrą. Tuo būdu, atskirų daugumos valių ir veiksmų susidūrimas sudaro istorijos srityje padėtį, visiškai analogišką nesąmoningos gamtos padėčiai. Veiksmų tikslas yra norų objektas, bet veiksmų įvykis nėra norų objektas, arba kiek jie atatinka norimiems tikslams, jie turi visiškai kitų, o ne norimų' vaisių". (Engels. Ludwig Feuerbach. II l. f. 44).

tarpio veiksmų dėsningumo. *Ir todel šis juridiškai laisvų, bet surištų mainais atskirų ūkių sąjungis sudaro tautos ūkį*[1]).

Tautos ūkis tuo skiriasi nuo atskirojo ūkio, kad atskirasis ūkis reguliuojamas atskiro šeimininko valia ir sąmone. Priešingai, tautos ūkis neturi šeimininko, jis yra vaisius savitarpio veiksmų daugelio atskira valia reguliuojamų ūkių. Tautos ūkis nepareina nuo jokio plano, tačiau jisai eina, rodosi, nustatytu planu. Šio vidujinio tautos ūkio dėsningumo tyrinėjimas ir sudaro svarbiausią politiškosios ekonomijos uždavinį.

Kiekviename tautos ūkyje veikia dviejų rūšių jėgos: 1. nesąmoninga, gaivališka atskirų ūkių savitarpio veiksmų jėga, kuri sudaro svarbiausią politiškosios ekonomijos objektą, ir 2. sąmoningas, tikslingas ūkio procesų reguliavimas visuomenės valdžios—pirmų pirmiausia valstybės. Politiškosios ekonomijos dalykas — pirmųjų jėgų tyrinėjimas.

Valstybės valdžios reguliavimas tautos ūkio sudaro atskirą ekonomiškosios politikos mokslo šaką.

Politiškoji ekonomija išaugo į atskirą mokslą nepersenia — vidury XVIII šimtmečio — lygia greta augant laisvam mainų ūkiui, tuo tarpu valstybė su savo kišimuosi į ekonomiškus santykius gyvuoja jau keli šimtmečiai. Bet kol laisvi mainai buvo maža teįsigalėję — politiškajai ekonomijai nebuvo vietos.

Palyginkime, pav., kainų susidarymą viešpataujant visuomenės kainų reglamentacijai (produktų taksos, kaip kad gildijų laikais) ir laisviesiems mainams. Pirmuoju atveju produktų kaina, kiek ji pareina nuo visuomenės valdžios įnorio, nustatoma atatinkamai tiems reikalams, kuriuos gina visuomenės valdžia. Kaina neatsiranda savaime, be suinteresuotų asmenų įtakos. Ji yra sąmoningo žmogaus veiksmo padarinys, kaip ir kiekviena taisyklė ar įstatymas, kuriuos nustato visuomenės valdžia. Priešingai, kaina, susidaranti laisvų mainų rezultate, nenustatyta jokios atskiros valios, o atsirado taip pat natūraliai ir neišvengiamai, kaip lietus lįja atatinkamai susidėjus atmosferai. Taksuojant produktus turėjo atsirasti tam tikras praktikos menas, kaipo ekonominės politikos šaka. Laisvai susidarant kainoms turėjo atsirasti mokslas nepareinančių nuo žmogaus valios priežastinių dėsnių, nustatančių kainas.

Kadangi mainų ūkis nesudaro sustingusios nekeičiamos sistėmos, o nuolatos plėtojasi, skleidžiasi, tai, tyrinėdama mainų ūkį, politiškoji ekonomija tyrinėja ir jojo plėtojimosi, arba evoliucijos, eigą. Gaivališkos tautos ūkio jėgos yra ne kas kita, kaip visuomeniški santykiai žmonių, dalyvaujančių mainų ūkyje. Del tojo ūkio sąlygų, kiekvienas jo dalyvis, siekdamas savo

---

[1]) Rusai turi žmonių patarlę „Kainas nustato Dievas", aiškiai rodančią gaivališką, nepareinantį nuo žmogaus veiksmų kainų dėsningumą.

tikslo, susiriša savitarpio ryšiais su kitais dalyviais; ši savitarpio pareinamybė vienų mainų ūkio narių nuo kitų ir sudaro visuomeninius mainų ūkio santykius. Tuo būdu politiškąją ekonomiją galime apibūdinti platesne prasme kaipo mokslą *žmonių visuomenės santykių, ūkio veiksmų srityje*, ir siauresne prasme, — šių laikų politiškąją ekonomiją, — *kaipo mokslą žmonių visuomenės santykių — ribose jų ūkiškų veiksmų, atliekamų istoriškai šsiskleidusio laisvų mainų ūkio tarpe.*

Anglų ekonomininkai mėgsta apibūdinti politiškąją ekonomiją, kaipo „turtų mokslą". Prancūzų mokslininkų dauguma seka anglais, ir tik vokiečiai pirmoje vietoje stato ūkio sąvoką. Bet „turtų" sąvoka jau del to netinka politiškajai ekonomijai kaipo pagrindinė sąvoka, kad turtai yra išorinis ūkiškų veiksmų rezultatas — daiktas, tuo tarpu politiškoji ekonomija tyrinėja pačius veiksmus ir kilančius jų ribose visuomenės santykius. Apibūdindami politiškąją ekonomiją kaipo turtų mokslą, kitaip sakant, kaipo daiktų mokslą, užstelbiame skirtumą tarp to mokslo ir nepastatome į pirmąją vietą *visuomeniškojo* to mokslo pobūdžio. Ir todel vokiečių ekonomininkų apibūdinimas, reikia sakyti, turi daugiau šansų įsigalėti.

Hermann. Staatwirtschaftliche Untersuchungen. II l. 1870 m. Adolf-Wagner. Allgemeine oder theoretische Volkswirtschaftslehre. Grundlegung. B. III. 1893 m. Heinrich Dietzel. Beiträge zur Methodik der Wirtschaftswissenschaft. Jahrbücher für Nationalökonomie. N. I. B. IX. To pačio Theoletiche Socialökonomik. 1895. Карлъ Менгеръ. Изслѣдованіе о методахъ соціальныхъ наукъ. Русск. пер. подъ редакціей А. Гурьева. Бюхеръ. Возникновеніе народнаго хозяйства. Philippovitsch. Grundriss der politischen Oekonomie. Schmoller. Grundriss der allgemeinen Volksvirtshaftslehre. А. Чупровъ. Политическая экономія. Желѣзновъ. Очерки политической экономіи. Münsterberg. Philosophie der Wert. П. Струве. Хозяйство и цѣна. 1903 m.

II SKYRIUS.

Politiškosios ekonomijos metodai.

I. *Moksliškojo aprašymo pobūdis apskritai.* Ekstensyvaus ir intensyvaus reiškinių įvairumo pergalėjimas. Praktikos ir teorijos mokslai. Klasifikacija.

II. *Aprašymai visuomenės mokslų srityje.* Praktikos interesų skirtumas visuomenės mokslų sferoje. Bendrai privalomas etikos atžvilgis.

III. *Ekonomijos sąvokų sistėmos konstrukcija.*

IV. *Ekonomijos reiškinių išaiškinimas.* Ką reiškia moksliškai išaiškinti reiškinys. Indukcija ir dedukcija ekonomijos mokslų srityje. Ekonomijos silogizmai. Reikalingumas patikrinti gyvais faktais.

V. *Politiškosios ekonomijos paskirstymas į dalis.* Gamtòtyros ir istorijos atžvilgis ekonomijos moksle.

I. *Moksliško aprašymo pobūdis apskritai.* Moksliško pasaulio reiškinių pažinimo yra du tikslu — *aprašyti* reiškinius ir *išaiškinti* juos.

Aprašymas yra pirmas moksliškojo pažinimo laipsnis; aprašyti reiškia fiksuoti faktinas tyrinėjamųjų reiškinių savybes, kurios pripažįstamos svarbiomis mokslo reikalams. Reiškinių išaiškinimas — antras pažinimo žingsnis, nes prieš išaiškinami šie reiškiniai turi būti aiškiai fiksuoti sąmonėje. Paprastam nekritingai mąstančiam žmogui reiškiniai aprašyti rodosi nesunkus daiktas; reikia tik kuoaiškiau atvaizdinti mūsų sąmonėje tyrinėjamieji reiškiniai jų konkrečioje sudėtyje ir žodžiais išreikšti tų reiškinių įspūdžiai, kad visai, arba pilnai, juos aprašytum.

Moksliškas pasaulio reiškinių aprašymas turi duoti aiškų reiškinių vaizdą. Juo tikresnis tas vaizdas, juo tikslesnis moksliškas aprašymas. Bet gi jei moksliškas pažinimas iš tikrųjų tuo būdu stengtųsi tyrinėti gamtą, tai sunku būtų pasiekti tikslas, nes gamta be galo įvairi: pirmų pirmiausia ji įvairi kaipo visata beg·linėje erdvėje ir plote ir, antra, ji įvairi kiekviename savo reiškinyje.

Rikertas vadina pirmąjį įvairumą *ekstensyviu*, antrąjį *intensyviu* įvairumu[1]). Kai del ekstensyviojo įvairumo, tai jis nereikalingas įrodymų; intensyvus įvairumas mažiau aiškus, bet tuo tarpu jis turi begalybės pobūdžio, kaip ir pirmosios rūšies įvairumas. Erdvė ir laikas ne tik begaliniai savo plotu, bet ir be galo dalijami į vis mažesnes dalis. Kiekviena daiktybės dalelė turi savyje begalybę įvairių savybių, — kiekviena mažiausioji daiktybės dalelė skiriasi begalinėje daugumoje nuo kitų dalelių — mikrokosmas taip pat negali būti pasiektas konkrečioje savo visumoje, kaip ir makrokosmas. Taigi jeigu moksliškas aprašymas stengtųsi duoti įšorinį paveikslų atvaizdą, tai jis negalėtų to atlikti ne tik gamtos visumoje, del jos ekstensyvaus įvairumo, bet ir atskiro konkretaus reiškinio — del jo intensyvaus konkretumo. Taigi, pastangos pažinti gamtą atvaizduojant ją mūsų sąmonėje tokio pavidalo, kokia ji mums rodosi, turi savyje vidujinio negalimumo.

Kuriuo būdu mūsų pažinimas pergali tą sunkenybę — begalinį gamtos įvairumą? Atrinkdamas iš to neišsemiamo pažymių įvairumo tik nedaugelį, nustatyti bendroms reiškinių sąvokoms, klasėms arba tipams, kurie apima ne tik negausingą realiai patirtų reiškinių grupę, bet ir potencijaliai neaprėžtą daugybę, kurie nebuvo tyrinėjimo objektu, bet priklauso tam pačiam tipui.

Tuo būdu, suprastindami pasaulio pažinimo uždavinį, mes įgauname galimybės išspręsti jį. Atsisakydami nuo nepasie-

---

[1]) Rickert. Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. 36 pusl.

kiamo gamtos pažinimo konkrečiame begaliniame įvairume, mes pažymėtosiomis priemonėmis pasiekiame pažinimą, tiesa, aprėžtą, bet tvirtą ir aiškų, pakankamą mūsų tikslams.

Taigi, reiškinių aprašymas, nuo kurio prasideda kiekvienas jų tyrinėjimas, visiškai nėra vidujinai negalimas bandymas pažinti visus begalinius jų pažymius. Tik kaikurie pažymiai pripažįstami mūsų *esminiais* ir įvedami į mūsų pažinimą, o visi kiti ignoruojami.

Moksliškas reiškinių aprašymas skįla į du procesu, tampriai tarpu savęs surištu. Pirmų pirmiausia, — nustatoma, kurių — svarbių mums — *pažymių* bei savybių turi aprašomieji reiškiniai; antra, suvedimas aprašomųjų reiškinių į tam tikrą bendrų ir atskirų klasių ir subklasių logikos sistėmą, atsižvelgiant į turimus pažymius. Ši antroji operacija yra tai, ką vadiname reiškinių *klasifikacija*, kuria baigiamas moksliškas aprašymas. Turint klasifikaciją, jau galima svarstyti potencijaliai begalinė reiškinių daugybė kaipo vienuma, kurioje kiekvienas konkretus reiškinys randa privalomos sau vietos, nes kiekvienas atskiras tokios sistėmos reiškinys yra tik atskiras bendros taisyklės atvejis.

Tačiau, nereikia manyti, kad pirmasis aprašymo žingsnis — duoto reiškinio pažymių nustatymas — gali būti atliktas nepareinant nuo antrojo — reiškinių klasifikacijos.

Žinoma, kada kurios nors rūšies reiškiniai klasifikuoti, tai priskyrimas naujo, dar neištirto reiškinio prie vienos ar kitos klasės, paskyrimas jam vietos bendroje sistėmoje—yra antras žingsnis, einąs paskui pirmąjį—to reiškinio pažymių nustatymą. Tuo būdu botanikas pirmiausia nustato naujo, nežinomo augalo pažymius ir paskum, remdamasis tais pažymiais, skiria jam vietą botanikos sistėmoje, klasifikuoja jį. Bet tokiam moksliškojo aprašymo abiejų aktų suskirstymui reikalinga, kad jau būtų parengta pati klasifikacijos sistėma. Jei jos nėra, tai pirmas aprašymo aktas negali apsieiti be klasifikacijos. Nes pirmuoju aprašymo aktu nustatoma, kurie pažymiai verti dėmesio ir kurie reikia visiškai atmesti, kaipo nesvarbūs, bet pažymių suskáidymas į svarbius ar nesvarbius jau yra klasifikacijos aktas. Tuo būdu, kiekvienas aprašymas, net áplama lytimi, arba forma, neišvengiamai yra ir klasifikacija, be kurios neapsieina nė vienas aprašymo žingsnis ir tik logiškai gali būti atskirta nuo tyrinėjamo reiškinio pažymių nustatymo.

Taigi, svarbiausias ir lemiąs kiekvieno moksliškojo aprašymas aktas yra sprendimas klausymo, kuriuo atžvilgiu mes aprašysime duotąjį reiškinį, kuriuos pažymius mes laikome *esminiais* ir kuriuos *neesminiais*. Kad ir koks objektingas būtų

mūsų aprašymas — o jis turi būti objektingas ta prasme, kad jo uždavinys turi būti kuotikresnis pačio reiškinio pažymių atvaizdinimas — vis delto tas pirmas aprašymo žingsnis negali būti mūsų pažinimo tikslas. Nes pačiame reiškinyje nėra nieko, kas būtų daugiau ar mažiau svarbu, — viskas jame lygiai reikalinga, viskas vienodai yra nepašalinamas pasaulio tvarkos vaisius. Ir tik mums, del mūsų tiriamųjų gabumų ribotumo, liepiančio apriboti mums savo tyrimą, arba pažinimą, menkutėle dalimi viso be galo gausingo rėalaus pasaulio, atsiranda reikalo skirti esmingą nuo neesmingo, svarbų nuo nesvarbaus. Kuo gi mes vaduojamės šitam suskirstymui, nustatančiam visą rėalų mūsų moksliškojo pažinimo turinį?

Žinoma, pirmiausia mūsų pažinimo tikslais. Bet tie tikslai gali būti dviejų rūšių. Vienu atveju mūsų interesas glūdi tik mūsų pažinimo reikmenėjé ir turi visiškai teorijos pobūdžio; kitais atvejais mūsų pažinimo veikimas turi praktikos pobūdžio tikslų, yra mūsų valios tarnas. Atatinkamai ir įvairūs mokslai skiriasi į teorijos bei praktikos mokslo disciplinas.

Kai del teoriškojo pažinimo, tai jis neturi aprėžto kriterijaus — skirti, kas svarbu nuo to, kas nesvarbu, nes tikrai sakant, viskas objektingai svarbu. Bet negalint pažinti visų išorinio pasaulio įvairumų, teoriškasis pažinimas laiko svarbiais tuos tyrinėjamųjų reiškinių pažymius ir savybes, kurie duoda daugiau medžiagos mokslo apibendrinimams, bendriems gamtos dėsningumų suradimams. Tatai aiškinama tuo, kad vyriausias moksliškojo reiškinių pažinimo tikslas yra aiškinimas jų bendrais gamtos įstatymais. Todel visiškai teisinga pasirinkti kriterijumi 'svarsvarbiam nuo ne svarbaus skirti kaip tik gausybė moksliškų išvadų, išeinančių iš susidomėjimo vienu ar kitu pažymiu. Bet kartojame, kąd šis kriterijus grynai moksliškam pažinimui labai slidus ir reliatyvus.

Visiškai kita padėtis to moksliško pažinimo, kursai daromas tam tikrais praktikos interesais. Šiuo atveju šie būtent interesai ir nustato, kas reikia laikyti svarbiu ir nesvarbiu. Praktikos interesas čia turi svarbiausios reikšmės — žinoma, ne ta prasme, kad tas interesas turėtų įtakos mūsų logikos konstrukcijoms apie išorinį pasaulį, bet jis nurodo teoriškojo pažinimo likmę, tikslus ir uždavius.

Bijologija, pav., neturi jokio pagrindo tyrinėti vieną organizmų grupę daugiau kaip kitą; priešingai, medicina turi visiškai aiškų kriterijų spręsti sunkiam klausymui, kas yra svarbu žinoti ir kas nesvarbu. Bakterijologiją, pav., medicina laiko labai svarbia mokslo šaka, nes bakterijos yra vienas iš svarbiausių žmogaus ligų šaltinių, ir būtent del tos priežasties ši bijologijos

mokslų sritis mūsų laikais labiau išsiplėtė kaip daugelis kitų bijologijos skyrių, kurie tyrinėja augštesnio laipsnio organizmus kaip bakterijos. Ir čia bakterijos tyrinėjamos labai savotišku atžvilgiu,—būtent, kaip pakeičia tą tarpą, kuriame jos gyvena ir vaisosi. Šis atžvilgis ligi tam tikro laipsnio nustato ir bakterijų klasifikaciją — taip antai bakterijologija kalba apie tuberkuliozo, koleros bacilas ir tt. Kiekvienas organizmas keičia, daro kitokį tą tarpą, kuriame jis gyvena — tačiau kiti organizmai, išskyrus keliančius ligas ir rūgimus, — tuo atžvilgiu netyrinėjami matyt del to, kad pirmos rūšies pakeitimai neturi reikšmės praktikos interesų atžvilgiu. Praktikos interesas tuo būdu nustato, kalbant apie bakterijas, ne tik patį mokslo objektą, bel ir atžvilgį, kuriuo reiškiniai tyrinėjami ir, ligi tam tikro laipsnio, ir jų klasifikaciją.

Mokslai tampriai surišti su žmogaus praktikos interesais, ir savo teoriškuose tyrinėjimuose vaduojasi tais interesais.

Medicina, pav., turi omenyje normalų ir ligotą žmogaus organizmo stovį ir tuo atžvilgiu tyrinėja ne tik žmogaus organizmo procesus, bet ir įtaką, daroma jam išorinių sąlygų. Agronomija, zooteknija ir kiti praktikos bijologijos mokslai vaduojasi žmogaus ūkio interesais ir tt.

Tam tikras praktikos interesas duoda vedamąjį siūlą tiems mokslams tokiai tyrinėjamųjų reiškinių klasifikacijai, kuri neturi nieko bendro su tų pačių reiškinių klasifikavimu grynai teoriškų mokslų.

Pavyzdžiui, entomologija—teorijos mokslas—dalija vabzdžius į pleštekių, vabalų, tiesiasparnių ir tt. šeimynas ir nieko nežino apie dalijimą jų į naudingus ir žalingus žmogaus ūkyje, ko laikosi praktikos entomologija, kaipo praktiškojo žemės ūkio mokslo šaka.

Praktikos interesas dedamas šiuo atveju į aprašomų ir tyrinėjamų reiškinių klasifikaciją. Tatai nė kiek nesumažina klasifikacijos objektyvumo, nes klasifikacijos pagrindu gali būti dedami įvairiausi požymiai. Tas pats reiškinys gali būti įvairiausių klasifikacijų objektas tyrinėtojo atžvilgiu.

Tas pats mineralas klasifikuojamas kristalografijos jo geometriškų formų atžvilgiu, kemininko—keminės sudėties, fiziko—fiziškų savybių, geologo—atsiradimo žemės plutoje, ekonomininko—naudingų jo savybių žmogaus ūkiui ir tt. Visos tos klasifikacijos lygiai teisėtos, nors kiekviena jų pašalina kitą; svarbu atžvilgis, interesas, kursai yra skatinamu tos ar kitos klasifikacijos stimulu, arba akstinu.

Mokslų skirstymas į teorijos ir praktikos mokslus labai svarbus ir eina jau nuo Aristotelio. Praktikos mokslais, jo klasifikacija, buvo etika, politika, poetika, rėtorika, o teorijos — logika, metafizika, fizika, matematika psikologija. Aristotelio gadynei labai karakteringa, kad praktikos mokslų tarpe nėra pritaikomojo gamtamokslio. Mokslų paskirstymo į teorijos ir

praktikos mokslus pagrinde yra pažinimo tikslų skirtumas. Pažinimas gali tenkintis tik reiškinių aprašymu ir išaiškinimu, ir šiuo atveju jis yra tekniškas pažinimas: arba jis gali prie to pridėti trečią uždavinį — veikti ištirtus reiškinius norimąja linkme — ir tuo atveju turi praktiško pažinimo pobūdžio. Grynai teoriškame pažinime mes traktuojame reiškinius kaipo nekeičiamus mūsų valia; bet jei reiškiniai traktuojami kaipo galimi bei privalingi pakeisti mūsų valia, tai mūsų pažinimas yra praktiško pobūdžio, o kadangi praktikos interesams gyvenime priklauso pirmenybė, tai praktikos interesas nurodo tikslus ir teoriškam pažinimui. Protas tarnauja valiai, o ne valia protui.

Savaime suprantama, kad iš to neišeina, kad praktikos mokslai neturi skaitytis su objektingais daiktų santykiais. Tik naudojantis objektingu faktų supratimu galima naudotis tam tikriems praktikos interesams duotu gamtos jėgų santykiu — ir todel praktiškasis pažinimas suinteresuotas objektinga tiesa nė kiek ne mažiau kaip teoriškas. Skirtumas tarp jų tik tas, kad praktikos mokslui — objektyvi tiesa pažinti yra priemonė praktikos reikalams, o teorijos mokslui — ieškoti objektyviòs tiesos yra galutinis tikslas.

Pritaikomasai gamtamokslis yra praktikos pažinimo tipas, tačiau nė kiek ne mažiau yra tikslus mokslas, kaip ir teoriškas gamtamokslis. Kai del tobūliausio mokslo — matematikos —,tai jame grynos teorijos elementai taip tampriai susipynę tarp savęs, kad sudaro vienumą ir tik logiškai gali būti atskirti vienas nuo kito. Tas pat reikia pasakyti ir apie logiką.

Visuomenės mokslas savo esme turi savyje ne tik teorijos, bet ir praktikos elementų. Žmogaus valia yra visuomenės reiškinų faktorius, ir tyrinėdamas juos žmogus negali neturėti omenyje praktikos interesų. Šių praktikos interesų įtaka reiškiasi pirmų pirmiausia pačio tyrinėjamojo objekto pasirinkimu, kreipimu dėmesio į tas ar į kitas tyrinėjamos reiškinių srities puses. Bet, žinoma, praktikos interesas jokiu būdu negali kenkti objektyvaus pažinimo tikrumui.

II. Aprašymas visuomenės mokslų srityje.

Tačiau nežiūrint į kiekvienos klasifikacijos įnoringumą, ta aplinkybė nesudaro svarbių kliūčių gamtotyros srityje ir tuomet, kada klasifikacija remiasi teorijos interesu, ir tuomet, kada jos pagrinde glūdi praktikos interesas. Šiuo paskutiniuoju atveju del to, kad tas praktikos interesas visų tyrinėtojų pripažįstamas, kad jokių ginčų ir nesusipratimų negali sukelti.

Visi medikai sutinka, kad praktinis medicinos tikslas kuolabiau sumažinti žmogaus organizmo ligotumą, agronomai ir teknologai sutinka, kad jų mokslai stengiasi kuodaugiausia išnaudoti žmogaus jėgas žmogaus ūkio reikalams ir tt.

Kiek prieš žmogų pastatoma išorinė gamta, negali kilti nė mažiausių abejojimų, kas reikia skaityti tikslu ir augštesniu praktikos interesu.

Visai kitas dalykas visuomenės mokslų srityje. Šie mokslai turi reikalo su labai svarbiais žmonių interesais, bet tie interesai būna kartais vieni kitiems priešingi. Mūsų politiškosios ekonomijos mokslas gnoseologijos pagrindais turi savo objektu laisvai plėtojantįsi mainų ūkį. Bet tokis ūkis neišvengiamai veda, kaip rodo politiškosios ekonomijos mokslas, į įvairių visuomenės grupių interesų susidūrimą. Kuriuo praktikos interesų atžvilgiu politiškoji ekonomija privalo tyrinėti savo objektą? Visos visuomenės interesų atžvilgiu? Bet tokių interesų daugumoje atvejų nėra, nes šių laikų visuomenė yra susiskaldžiusi į grupes su priešingais interesais. Kurios nors grupės interesų atžvilgiu? Bet tuo atveju, kurios būtent grupės? Juk jei kiekviena grupė reikalaus mokslo konstrukcijos iš josios interesų, tai ar neiširs visa mokslo vienybė? Ar neatsiras del to tiek įvairių mokslų, kiek šių laikų visuomenėje yra įvairių interesų?

Visa tai — labai svarbūs gnoseologijos klausymai, visiškai nekįlantieji gamtamokslyje (ir teorijos ir praktikos) del tos priežasties, kad tik visuomenės gyvenime mokslas turi reikalo ne su išoiine gamta ir ne su žmogumi apskritai, kaipo su organizmu arba net ūkio subjektu, o su visuomenės grupėmis, turinčiomis priešingus interesus. Be to, reikia turėti omenyje, kad tas interesų priešingumas turi reikšmės ne tik visuomenės mokslų praktikos daliai, bet ir jų teorijos daliai, kuri negali būti atskirta nuo praktikos panašiai kaip terapija — praktiškoji medicinos dalis — logiškai surišta su farmokologija — mokslu vaistų įtakos žmogaus organizmui — teoriškąja medicinos dalimi.

Lygiai taip pat praktikos interesai, kuriuos gina ekonomijos mokslas, nustato ir teoriškojo tyrinėjimo uždavinius, tai, vadinasi, ir šiokią tokią aprašomųjų reiškinių klasifikaciją. Taip antai, kapitalisto, darbininkų samdytojo atžvilgiu, ekonomininkas darbo mokesnį privalo priskaityti į išlaidų kategoriją, nes, iš tikrųjų, darbo mokesnis kapitalistui yra kapitalo išlaidos, priešingai — darbininkų interesų atžvilgiu darbo mokesnis yra pajamos. Prie ko ekonomininkas privalo priskaityti darbo mokesnį — prie visuomenės pajamų ar išlaidų? Viskas pareina nuo tų praktikos interesų, kuriais ekonomininkas vaduojasi,—lygiai teisėtai jis gali darbo mokesnį klasifikuoti kaipo pajamas ir kaipo išlaidas.

Ekonomininkas, laikąsis darbo klasės atžvilgio, privalo iškelti į pirmą vietą visiškai kitus reiškinių pažymius nekaip ekonomininkas, laikąsis nedirbančiųjų klasių atžvilgio. Imkime, pav., patį darbo mokesnio faktą. Darbininkui tai savaimingas ir pirmareikšmis faktas, visiškai nepareinąs nuo kitų ekomoninių reiškinių. Darbo išlaidų padidinimas darbininkui reiš-

kia jo ekonominės padėties pablogėjimą, nes darbininkui išlaidos yra jėgų eikvojimas. Priešingai, samdytojas betarpiškai visiškai nejaučia darbininko darbo išlaidų, nes darbas ne jo dirbamas, o kito samdomojo asmens, darbo išlaidos samdytojui—jo turto išlaidos samdomam darbininkui apmokėti. Ir jei darbo išlaidų padidinimas neina greta su išlaidomis darbininkams apmokėti, tai darbo naštos pasunkėjimas samdytojo visiškai nejaučiamas. Todel politiškoji ekonomija, žiūrinčioji darbininkų akimis, negali neduoti ypatingos reikšmės darbo išlaidų kategorijai kaipo visiškai savarankiškai darbo kategorijai; priešingai, politiškoji ekonomija, laikantysi darbo samdytojų atžvilgio, privalo darbo mokesnį lakyti ne savarankiška ekonomiškąja kategorija, o viena samdytojo išlaidų rūšimi. Žmogaus darbo išlaidos tuo atžvilgiu niekuo nesiskiria nuo arklio ar mašinos darbo išlaidų.

Taigi rodytųsi, kad negalimas vienas ekonomiškasis mokslas — reikia pripažinti reikalo suskirstyti jį į tiek įvairių teoriškų konstrukcijų, kiek ūkiškų interesų yra šių laikų visuomenėje. Negalį būti politiškosios ekonomijos apskritai, o turinti būti politiškoji ekonomija darbininkų, žemininkų, kapitalistų, ūkininkų ir kitų atžvilgiais.

Tačiau ši paskutinė išvada būtų pergreita. Tiesa, įvairių visuomenės klasių reikalai skirtingi, ir, žiūrint iš kiekvieno tų visuomenės klasių interesų atžvilgio, reikia kelti į pirmą vietą įvairūs teoriško tyrinėjimo uždaviniai. Bet yra galimybės pakilti augščiau tų interesų skirtumo, rasti tokį atžvilgį, kuriuo visos praktiškosios mokslo išvados turi būti privalomos visoms visuomenės grupėms, nepareinant nuo jų atskirų interesų.

Iš tikrųjų, praktikos gyvenime yra atžvilgis, išlyginąs interesų skirtumą ir drąsiai statąs reikalavimą būti bendrai pripažįstamu. Tai — etikos atžvilgis. Tai, ką mes doros atžvilgiu pripažįstame geru ar blogu, pripažįstama mūsų nepareinamai nuo kurio nors atskiro intereso.

Kiekviena visuomenės klasė turi savo atskirus ekonomiškus interesus, skirtinus nuo kitų klasių interesų. Bet doros sąmonė netolygi savo klasinių interesų sąmonei. Doriško pateisinimo ar papeikimo esmę sudaro tai, kad tam tikròs valios aktas pripažįstamas geru ar blogu del jo pačio, nepareinamai nuo surištos su juo naudos ar nenaudos veikiančiajam asmeniui. Ar šiaip ar taip mes žiūrėtume į moralės atsiradimą, patsai jos buvimo faktas niekieno negali būti neigiamas.

Taigi, dėdami į pagrindą etikos pradą, mes turime galimybės pakilti augščiau interesų skirtumo ir randame praktikos interesų, bendrai privalomų visiems žmonėms su normalia doros sąmone. Centrinė šių laikų etikos sąmonės idėja yra formuluota Kanto —

tai vyriausios verčios idėja ir kaipo išvada iš to — žmogaus asmens lygvertė[1]).

Kiekvienas asmuo sau yra vyriausias tikslas, todel visi žmonės yra lygūs, kaipo žmogaus asmens-šventovės nešiotojai. Tatai ir nustato vyriausiąjį praktikos interesą, kuriuo atžvilgiu gali būti sukonstruuota vienatinė politiškoji ekonomija: interesų ne darbininko, kapitalisto ar žemininko, o žmogaus apskritai, nepareinamai nuo jo priklausymo prie tos ar prie kitos klasės.

III. *Ekonomiškųjų sąvokų sistėmos konstrukcija.* Ekonomijos reiškinių aprašymas baigiamas bendrų ekonomiškų sąvokų sistėmos konstrukcija. Šnekamoji kalba turi didelę ekonomiškų sąvokų atsargą, ir mokslas negali su jomis nesiskaityti. Bandymas sudaryti mokslišką ekonomijos terminologiją, nepareinamai nuo šnekamosios kalbos, būtų netikslingas ir neįvykdomas.

Netikslingas del to, kad, kaip tiksliai nurodo Vyzeris, paprastoje kalboje užfiksuota labai įvairus ekonomiškas pažinimas, kurio nereikėtų atmesti. Kadangi visuomenės ūkio procesas yra protinga ir sąmoninga žmogaus veikimo komplikacija, tai kiekvienas žino daug visuomeniškai ūkiškų santykių, — nežinant jų, nesisektų ūkiškas darbas.

Šnekamoji kalba, ūkiškųjų žinių atžvilgiu, turi savyje sudėtą daugelio kartų ūkio prityrimą, kuris turi savo verčios, todel ekonomininkai elgiasi visiškai teisingai, laikydami svarbiu daiktu išaiškinimą ir tikslų nustatymą šnekamosios kalbos prasmės ūkio sąvokų srityje. Todel nereikia atmesti paprastosios kalbos ekonomijos sąvokų, o stengtis išnaudoti mokslo reikalams šį gausingą ekonomijos žinių šaltinį. Bet dar ir del to moksliškoji ekonomijos terminologija turı remtis šnekamąja kalba, kad ekonomijos mokslas labai tampriai surištas su visuomenės gyvenimu, kad skirtų save nauja terminologija, suprantama tik specijalistams. Ekonomininkas turi reikalo su plačia pūblika, stengiasi paveikti žmonių mases, — ir todel privalo kalbėti kuosuprantamesne kalba. Todel kiekviena terminologija, žymiai skiriantisi nuo paprastosios kalbos, visiškai teisėtai neturi pritarimo daugelio ekonomininkų, nekalbant jau apie plačiąją pūbliką.

Tačiau iš to neseka, kad ekonomijos mokslas turi imti bendrąsias savo sąvokas iš šnekamosios kalbos. Tiesa, jis gali daugeliu atvejų naudotis jomis, bet tik tam tyčia perdirbęs jas. Paprastosios kalbos terminas dažnai yra neaiškaus ir painaus turinio. Mokslo uždavinys — 1) pašalinti galinčius būti juose vi-

---

[1]) „Žmogus ir apskritai, kiekviena protinga būtybė egzistuoja kaipo sau tikslas, o ne kaipo tos ar kitos valios įrankis, bet visuose savo veiksmuose, kreipiamuose ir į jį patį ir į kitas protingas būtybes, privalo būti traktuojamas kaipo tikslas". Kant. Grundlegung zur Methaphysik der Sitten. Kirchmann'o leidinys 1897 m. 52 pusl.

daus prieštaravimus, 2) nustatyti tikras sąvokų sienas, aiškiai jas pažymint, ir 3) nustatyti tų sąvokų logiškus santykius.

Perdirbęs šnekamosios kalbos sąvokas, mokslas jas praplatina ar susiaurina, o kaikada konstruuoja naujas sąvokas.

Taip antai paprastoje kalboje kapitalu vadinamos piniginės sumos, duodančios nedarbo pajamų; mokslas žymiai praplečia tą sąvoką, vadindamas kapitalu, kaipo istorine ūkio kategorija, kiekvieną žmogaus darbo pagamintą ūkio daiktų atsargą, kuri duoda josios savininkui nedarbo pajamų.

IV. *Ekonomijos reiškinių aiškinimas*. Bendrų sąvokų konstrukcija — tai tik pirmosios ūkio reiškinių moksliško tyrinėjimo stadijos — reiškinių *aprašymo* — baigimas. Bet savo galutinį tikslą teoriškasis pažinimas pasiekia tik tuomet, kai jam pavyksta *išaiškinti*, aprašyti, klasifikuoti ir įterpti į bendras sąvokas reiškiniai. Kas sudaro moksliško aiškinimo esmę? Reiškinių aiškinimu galima vadinti labai įvairūs logikos procesai. Bet griežta prasme šių laikų mokslas reiškinių aiškinimą supranta tik kaipo to reiškinio išaiškinimą bendrais ir nekintamais gamtos įstatymais. Ir politiškoji ekonomija tuo būtent ir skiriasi nuo kitų visuomenės mokslų, kad ji didesniu ar mažesniu pasisekimu duoda bendrus priežastiškai funkciškus tyrinėjamos reiškinių srities aiškinimus.

Kaip augščiau pažymėta, politiškoji ekonomija labiausiai tyrinėja gaivališką laisvojo mainų ūkio dėsningumą. Tas dėsningumas yra rezultatas savitarpinio atskirų, mainų ryšiais surištų, ūkių veikimo; iš to savitarpinio veiksmo atsiranda priežastiškai fukciška pareinamybė, ir politiškosios ekonomijos uždavinys yra nustatyti bendras tos pareinamybės formulas.

Kalbant apie reiškinių *aiškinimą* šia prasme, visiškai neleistina kišti čia etikos ar subjektyvių elementų. Nustatydamas priežastiškai fukciškas pareinamybes, ekonomininkas negali vaduotis savo visuomeniškomis simpatijomis, — priešingu atveju išeitų ne mokslas, o jo falsifikacija—pakeitimas esamojo privalomuoju.

Pačios minėtosios pareinamybės ūkio reiškinių srityje nustatomos tais pačiais dviem pagrindiniais tyrinėjimo metodais, kaip ir kitose mokslo srityse — indukcijos (faktų analizo) ir dedukcijos (atskirų atsitikimų aiškinimo bendra teorija). Bet indukcijos tyrinėjimo metodas jau vien del to visuomenės moksluose negali turėti tos reikšmės, kaip gamtos mokslo srityje, kad visuomenės mokslų tyrinėtojas negali naudotis galingiausiu indukcijos įrankiu — bandymais vietoj stebėjimo. Kaip išrodyta tarp kitų ir Millio, del daugumos priežasčių, dažniausiai nepakanka vieno stebėjimo reiškinio priežastims nustatyti.

Kai del ekonomijos reiškinių, tai visiškai aišku, kad jų priežastys beveik niekados negali būti rastos vienu indukcijos keliu. Del nepaprasto tų reiškinių painumo ir nepastovumo, kiekvieno tyrinėjamo faktoriaus veikimas maskuojamas vienu laiku esančių daugelio kitų faktorių veikimo, ir indukcija nepajėgia atskirti vieno faktoriaus veikimo nuo kito.

Taip antai, visi ekonomininkai sutinka, kad produkto kainai turi įtakos darbo kiekis, reikalaujamas tam produktui pagaminti, tačiau indukciškai nustatyti funkcinės kainos pareinamybės nuo darbo išlaidų visiškai negalima del to, kad kainos nustatymui turi įtakos, be darbo, visa eilė kitų faktorių, ir mes dažnai matome, kad daiktai, kuriems pagaminti mažiau įdėta darbo, prekyvietėje augščiau káinojami ne kaip daiktai didesnio darbo mito pav., labiau klausiant pirmosios rūšies daiktų, brangiau mokant darbininkams dirbantiems šiuos daiktus ir t. t.

Tuo būdu, fukcinio santykio tarp darbo išlaidų ir kainų nieku būdu negalima būtų buvę rasti indukcijos keliu.

Ir iš tikrųjų, svarbiausias politiškosios ekonomijos metodas ieškant funkcinių tyrinėjamųjų reiškinių srities pareinamybių yra priešingas metodas — dedukcija.

Ekonomininkas pažįsta tas jėgas, kurioms susiduriant kįla tautos ūkio reiškiniai: kiekvieno tautos ūkio reiškinio pagrinde yra žmonių savitarpio veiksmas, nepareinąs nuo jų valios rezultatas jų veikimo, atliekamo tam tikrais motyvais. Psikinė žmogaus prigimtis nesudaro ekonomininko tyrinėjimo objekto: šis mano ją esant visiems žinomą, naudodamasis dalinai betarpišku savęs stebėjimu, dalinai daviniais specijalinio mokslo, tyrinėjančio psikinį žmogaus gyvenimą, t. y. psikologijos. Socijalinis tarpas, kuriame veikia žmonės — viešpataujančios socijalinės įstaigos, politiškosios bendro būvio formos, veikiančioji teisė — taipo pat neįeina į ekonomininko tyrinėjamą sritį (būdami kitų socijalinių mokslų tyrinėjimo objektu), ir manoma, kad ekonomininkui yra žinomos. Toliau, materijalinis tarpas — išorinė gamta — tyrinėjama gamtamokslio, kurio išvadomis naudojasi ekonomininkas. Tuo būdu ekonomininko uždavinys yra nustatyti linkmė daugelio savitarpio veiksmo jėgų, kurių veiksmas atskirai jam yra žinomas — uždavinys labai sunkus, del to savitarpio veksmo painumo, bet visiškai galimas, tam tyčia suprastinus uždavinį.

Suprastinimas daromas tuo būdu, kad ekonomininkas visiškai atsisako nuo beviltiško bandymo tyrinėti tautos ūkio reiškinius su visa jų páiniava, kaip jie yra empyrinėje tikrumoje. Vietoje to jis stato sau kuklesnį uždavinį. Jis konstruuoja suprastintą žmogų suprastintose socijalinėse sąlygose. Tuo būdu

nustatomi pagrindiniai politiškosios ekonomijos dėsniai, iš kurių ekonomininkas daro savo išvadas.

Visų ekonominių kostrukcijų centre glūdi tam tikra mintis apie motyvus, kuriais vaduojasi žmogus, šiaip ar taip besielgdamas.

Ekonomininkas mano, kas visiškai atatinka tikrenybei, kad vidutinis žmogus stengiasi didinti savo turtą, turėdamas omenyje ne vien tik save asmeniškai, bet ir savo šeimyną (veikia kaipo bonus fater familias, tariant Romos teisės žodžiais). Žmogaus ūkiškoji motyvacija pripažįstama suderinama su viešpataujančia šių laikų visuomenėje civyline teise, kuri remiasi privatine nuosavybe ir paveldėjimo teise. Prie to prisideda dar mintis, kad žmogaus veiksmas visiškai atatinka ūkiškajam principui ir remiasi tinkamu pažinimu visų dalykų apystovų.

Tuo būdu, ekonomininkas tyrinėja ne abstraktaus ūkininko (ūkininkaujančio asmens) veiksmus, šalia socijališkai istoriško tarpo sąlygų, o ūkininko šių laikų laisvo mainų ūkio sąlygose, veikiančios civylinės teisės ribose.

Paprastoji nuomonė, kad pagrindinė ekonomijos gyvenimo premisa yra „egojizmo premisa“ — mintis, kad ūkiškiems žmogaus veiksmams vadovauja vien egojistiški motyvai — buvo stipriai ir įtikinamai sukritikuota L. Petražičkio. Jei žmonės savo ūkiškuose veiksmuose manytų tik apie save, vaduodamiesi principu „après nous le déluge“, tai negalima būtų sutaupyti visuomenės turto, ir įsiviešpatautų badas bei skurdas.

Ekonomininkas, manydamas, kad žmogus veikia eidamas tam tikrais motyvais, atatinkamai ūkio principui, ir gerai žinodamas visas reikalo apystovas, ekonomininkas, žinoma, suprastina tikrenybę. Bet be tokio uždavinio suprastinimo ekonomiškoji teorija negali apsieiti. Teoriškoji dedukcija tegalima iš griežtai nustatytų dėsnių — ir jokis tikrasis mokslas negali apsieiti nesuprastinęs tikrenybės.

Politiškoji ekonomija šiuo atžvilgiu panaši į kitus tikruosius mokslus. Fizika ir kemija visų pripažįstamos tikrojo gamtos reiškinių tyrinėjimo pavyzdžiu. Bet ar tie mokslai tyrinėja konkrečius reiškinius ar suprastintus žinomus abstrakčius reiškinių tipus? Žinoma, paskutiniuosius. Dujinių kūnų įstatymai — pav., Boilio ir Marijoto įstatymas — nepritaikomi visiškai nė vienoms realioms dujoms ir karakterizuoja tik kaikuriuos idealinius įsivaizduojamus stovius, į kuriuos realūs reiškiniai tik šiek tiek prisiartina. Taipo pat kemija kalba apie elementus, bet absoliučiai grynų elementų, absoliučiai gryno deguonies, vandenilio ir aukso gamtoje nėra — kiekvienas realus kūnas yra įvairių elementų junginys. Abstrakcija, atitrau-

kimas nuo painiojančių apystovų, yra metodas visų tiksliųjų mokslų, kurių išvados, abstrakčiai taikomos vaizduojamiems reiškiniams, yra visiškai tikros, bet konkrečiai, taikomos realiems gyvenimo faktams, atatinka tik apytikriai.

Savo išvadas ekonomininkas teorininkas daro iš sustatomų silogizmų, kuriuose didžiosiomis premisomis eina minėtosios premisos, o mažosiomis — atskiri tyrinėtinieji atsitikimai. Išvada daroma paprastąja dedukcija.

Įvairioms tautos ūkio problėmoms spręsti ekonomininkui tenka konstruuoti visa tokių silogizmų eilė; didžiausias tokių dedukcinių sprendimų sunkumas yra nustatyti ryšys tarp atskirų aiškintinų atsitikimų ir bendrų premisų. Bendrosios premisos gali būti žinomos, išvada taipo pat nesunku padaryti. Bet nustatyti mažesnioji premisa, kurios pagalba bendrieji ekonomijos principai gali būti atskirai taikomi ir nustatoma tam tikra priežastinė įvairių ūkiškųjų reiškinių vienų nuo kitų pareinamybė, yra opiausia vieta visame šiame logikos procese.

Čia dažnai atsitinka klaidų, kurių pilna visa ekonominių mokslų istorija. Paimkime, pav., tokį silogizmą, kuris buvo neabejotinas ištisoms ekonomininkų kartoms. *Didžioji premisa*: visa tai, kas neturi įtakos bendrai tautos kapitalo sumai, išleidžiamai darbo mokesniui, ir darbininkų skaičiui šalyje, negali turėti įtakos vidutiniam darbo mokesniui toje šalyje. *Mažesnioji premisa*: darbininkų sąjungos nedaro įtakos bendrai tautos kapitalo sumai, išleidžiamai darbo mokesniui, ir darbininkų skaičiui šalyje. *Išvada*: darbininkų sąjungos negali turėti įtakos vidutiniam darbo mokesniui šalyje.

Šiame silogizme didžioji premisa visiškai neabejotina: žinoma, dalmuo (vidutinis darbo mokesnis) negali būti pakeistas nepakeitus dalijamojo (tautos kapitalo, išleidžiamo darbo mokesniui) ar daliklio — darbininkų skaičiaus. Išvada taipo pat neišvengiamai išeina iš premisų. Bet mažesnioji premisa klaidinga: nors darbininkų sąjungos naujo turto ir nesudaro, jos gali spausti įmonininkus, ir tuo didinti visuomenės turto dalį, kuri tenka darbininkams, kaipo darbo mokesnis. Tuo būdu darbininkų sąjungos gali turėti įtakos tautos kapitalo sumai, kuri eina darbo mokesniui, tai vadinasi, gali turėti įtakos ir vidutiniam darbo mokesniui šalyje. Silogizmas neteisingas tuo atžvilgiu, kad mažesnioji premisa neatitinka teisybei, o todel neatitinka teisybei ir išvada.

Nors formaliai silogizmai būtų teisingai sukonstruuoti, ekonomininko išvados iš jų gali būti netikros, nes jų premisos netikros. Štai kodel negalima sutikti su Kernsu, kursai nepripažįsta jokios reikšmės ekonomiškosios teorijos išvadų tikrinimui [1]),

---

[1]) Cairnes, The Character ant Logical Method of Political Economy 110. Tos pačios nuomonės laikosi ir Mengeris.

Žinoma, vienintelis tų išvadų netikrumo įrodymas — silogizmo netikrumas, abstrakcijos teorijos išvada savaime negali būti atmesta nurodymu į tai, kad ji neatitinka empyrinei tikrenybei, nes neatatinkamumas gali būti surištas su įtaka tų veiksnių, kurių ekonomininkas netu'ėjo omenyje. Todel paprasta nevykusių ekonomininkų priemonė — vietoje logiškų išrodymų prieš tą ar kitą teoriją kritikuoti ją nurodant faktus — yra tik teoriškos tų ekonomininkų minties menkumas. Tačiau, nors, tam tikros ekonomiškosios teorijos netikrumas galima pamatyti tik iškėlus eikštėn logikos konstrukcijos netikrumą, su pačiu faktu, kad teorija neatitinkanti tikrenybei, negalima nesiskaityti. Jei ekonomininkai galvotų priešingai, tai jų teorijos visiškai atitoltų nuo gyvenimo ir netektų praktikos reikšmės, net jei jos ir būtų teisingos. Todel abstrakčios ekonomiškosios teorijos išvados visados patikrintinos faktais; ir jei skirtumas teorijos su faktais didesnis, kaip galima buvo laukti del pačios teorijos abstraktumo, tai nurodytina, del kurių veiksnių (arba faktorių) konkretūs rezultatai skiriasi nuo teorijoje numatomų. Ekonomininkas negali laikyti savo darbo baigtu ligi tol, kol parodys, del ko tikrenybė neatinka teorijos išvadoms. Tatai ir sudaro empyrinį teorijos ištikrinimą.

Taigi, ekonomijos teorija, panašiai kaip kiti tikslieji mokslai, nustatydama priežastiškai funkcišką pareinamybę, visuomet turi reikalo su kai-kuria abstrakcija. Tačiau, savo moksliškąja verčia ir privalomąja jėga ekonomiškosios teorijos išvados negali būti lyginamos su gamtamokslio išvadomis.

Ekonomijos mokslo istorijoje ilgą laiką ėjo ginčas apie tai, kuris metodas — dedukcija, abstraktaus pobūdžio, ar indukcija, išeinanti iš konkrečių faktų — turi būti padėta mokslo pagrindu. Šalininkai vadinamosios istoriškosios doktrinos politiškoj ekonomijoj manė reformuoti mokslą atsisakydami nuo abstrakčios teorijos ir pakeisdami ją empirizmu. Tačiau, toji ekonomijos mokslo reforma nepavyko naujosios teorijos šalininkams; pirmykštis atšiaurus ginčas apie dedukcijos ir indukcijos privalumus pamaži išnyko ir dabar jau nebetraukia į save niekieno akių. Mengerio nuomonė, kad abu metodai lygiateisiai, kiekvienas savo srityje, yra maždaug viešpataujanti, kaip parodo skyrius apie politiškosios ekonomijos metodologiją paskiausiame istoriškosios doktrinos šulo Šmolerio kurse. Politiškosios ekonomijos mokslas apima keletą mokslo disciplinų, kurios be galo skiriasi viena nuo kitos savo metodologijos priemonėmis.

Politiškoji ekonomija skįla pirmų pirmiausia į *teoriškąjį* ir *praktiškąjį* ekonomijos mokslą. Teoriškoji politikos ekonomija

dalijasi į 1) *abtstraktinę* ir 2) *konkretinę*. *Abstraktinė* politiškoji ekonomija, nustatančioji bendras priežastiškai funkciškas tautos ūkio pareinamybes, negali nesinaudoti labiausiai augščiau karakterizuotu dedukcijos metodu. Priešingai, *konkretinė* politiškoji ekonomija kurios dalykas aprašyti, klasifikuoti ir išaiškinti konkretūs tautos ūkio reiškiniai, tipai, noroms nenoroms yra induktyvinio pobūdžio. Šis politiškosios ekonomijos mokslo skyrius, naudodamasis abstraktine ūkio teorija, tyrinėja ir esamus ūkiškų reiškinių tipus ir ypačiai istoriškąją jų evoliuciją. Nustatyti istoriškojo ūkio evoliucijos linkmė yra vienas iš svarbiausiųjų to mokslo skyriaus uždavinių.

Prieš teorinę politiškąją ekonomiją pastatoma *praktinė* politiškoji ekonomija, kitaip sakant, ekonomiškoji politika. Norint, kad ekonomiškoji politika taptų mokslo diciplina, jai reikia susinešti su etika.

Tik etika gali duoti politikai vadovaujančių idėjų; centrine politikos idėja turi būti etiškoji augščiausios žmogaus asmens verčios idėja. Visuomenės tvarka, kurioje kiekvienas žmogaus asmuo turi plačiausios galimybės klaistyti visas savo jėgas ir gabumus, yra mums *socijalinis idealas*, kurio atžvilgiu turi būti vertinamos atskiros pozityvinės normos. Todel negalima nesveikinti pastebimų paskutiniais laikais juristų pastangų atgaivinti *prigimtą teisę* (žinoma, naujomis lytimis[1]).

Nereikia tačiau manyti, kad išvardytieji politiškosios ekonomijos skyriai gali būti vienas nuo kito griežtai skiriami. Abstraktinė ir konkretinė ekonomijos mokslo dalys perima viena kitą ir praktikoje neatskiriamos. Daugiau gali būti atskirta teorinė politiškoji ekonomija nuo praktinės, nes *esamojo ir privalomojo* tyrinėjimas logiškai yra visiškai kitos problėmos. Tačiau, ir čia visiškai atskirti negalima. Augščiau buvo sakyta, kad pirmasis teoriško tyrinėjimo žingsnis — ekonomijos reiškinių aprašymas ir tyrinėjimas — negali nejausti praktikos tyrinėjimo uždavinių takos. Todel ir ekonomijos teorija negali būti tyrinėjima visiškai nepareinant nuo ekonomijos politikos[2]).

---

[1]) „Prigimtosios teisės tikslo reikšmę, kaipo savaiminės sistėmingos disciplinos greta su pozityvinės teisės jurisprudencija, — sako prof. Petražickis, — sudaro ta svarbi ir augšta misija, kuriai turi tarnauti būsimasis teisės politikos mokslas, ir kurios negali atlikti praktiškai dogmatiška jurisprudencija — pavesta veikiančiai pozityvinei teisei aiškinti ir sistėminti praktikos reikalams“. Л. Петражицкій. Введеніе въ изученіе права и нравственности. Из. 2. 1907. стр. V.

[2]) Adolfas Vagneris del pinigų apyvartos dalykų pastebi, kad šioje srityje „teorija ir praktika taip tampriai susirišę tarp savęs, kad moksliškame tyrinėjime visiškai negali būti atskirti“ (Wagner. Theoretische Socialoekonomik II Abteilung, Geld und Geldwesen. 1909 m. pusl. III. Tatai teisinga ir apskritai politiškajai ekonomijai).

Etiškojo elemento traukimas nekenkia objektyvinei ekonomiškosios teorijos reikšmei nes tas elementas užima ekonomiškoje teorijoje tam tikrą aiškiai apibrėžtą vietą. Ekonomijos reiškinių *aiškinimo* srityje, nustatymo jų priežastiškai funkciškos pareinamybės,—tam elementui, žinoma, nėra vietos. Bendrai, etika, socijalinis idealas, nekenkia ekonomiškosios teorijos mokslingumui, bet tik tuo atveju, jei moksliškai galvojant griežtai skiriamos esamojo ir privalomojo sritys. Idealiniai ir objektyviniai elementai ekonomiškoje teorijoje gali eiti greta, bet taip, kad būtų aiškus skirtumas vienų ir kitų panašiai kaip vanduo ir riebalai viename inde susimaišo vienas su kitu, nors ir betarpiškai susisiekia.

Išdėstytos tekste metodologinės pažiūros turi šį tą bendro su Rikerto mokslu. Tačiau aš negaliu visiškai priskirti savęs į Rikerto šalininkus. Rikertas, kaip ir daugelis kitų šių laikų metodologų, mato didžiausią principo skirtumą tarp istoriško ir gamtamoksliško atžvilgio, remdamasis tuo, kad istorikas domisi tik individualiu. Rikertas yra linkęs mažinti gamtamokslio elementų reikšmę visuomenės moksluose. Mano nuomone, teoriškoji politikos ekonomija priklauso prie to pačio moksliško tipo, kaip ir gamtamokslis.

Aš manau, kad ir gamtamokslyje praktikos interesai nustato teoriškosios minties linkmę, duoda teorijai uždavinių ir tuo nustato jos turinį. Politiškoji ekonomija, mano nuomone, visiškai neturi tikslo aprašinėti individualinius reiškinius, o turi omenyje ir bendrumą ir, vadinasi, pasak Rikerto, yra ne istorijos, o gamtos mokslas. Ir jei visuomenės moksluose, praktinėje jų dalyje, etikos kategorija įgauna ypatingos reikšmės, tai tik del to, kad praktinis gamtamokslis turi reikalo su labai aprėžta ir visų lygiai pripažįstama išorinių žmogaus interesų sritimi, o visuomenės mokslai — su augščiausiais žmogaus interesais, su visa jo psikikos potyrių samplata. Gamtamoksliškasis atžvilgis, man rodos, visiškai teisėtas politiškoje enonomijoje, ir pavergimas šioje srityje praktikos interesų etikai neturi savyje, mano nuomone, nieko nesuderinamo su gamtamokslio dvasia.

Bendrieji veikalai apie metodus: J. St. Mill. Система логики. Пер. подъ ред. Ивановскаго. 1900. *Sigwart.* Logik. *Wundt.* Logik. *Dilthey.* Einleitung in die Geisteswissenschaften. 1883 *Simmel.* Einleitung in die Moralwissenschaft. *Windelband.* Geschichte und Naturwissenschaft. Риккертъ. О границхъ естественно-научного образованія понятій. Bernheim. Lehrbuch der historischen Methode.

Specijalinė literatūra. *Cairnes*, The charakter and Logical Method of Political Economy 2 l. *Knies.* Die politische Oekonomie vom Standpunkte der geshichtlichen Methode 2 l. *Gustav Schmoller.* Ueber einige Grundfragen des Rechts und der Volkswirtschaft. Sax. Wesen und die Aufgabe Nationaloekonomie 1884. Philippovich. Ueber Aufgabe und Methode der

Politishen Oekonomie. Keynes. The Scope and Method of Political Economy. *Muensterberg.* Philosophie der Werte. Bendrieji kursai Vagnerio, Šmolerio, Filipovičiaus, Čuprovo, Isajevo, Skvorcovo, Želieznovo.

III. S K Y R I U S.

Logiškosios ūkio kategorijos. Verčia ir mitas.

I. *Bendras verčiós mokslas.* Verčià bendrai filosofiška reikšme. Ūkiškoji verčia. Subjektyvinė ir objektyvinė verčia. Darbo verčios teorija. Paskutiniojo naudingumo teorija. Goseno įstatytmas. Mengerio skėma. II. *Darbas* ir *paskutinysis naudingumas*, kaipo verčios faktoriai. Kas nustato gamybos priemonių verčią. Reguliuojąs darbo išlaidų vaidmuo sudarant ūkio planą. Paskutiniojo naudingumo teorijos sintezis su darbo teorija. III. *Bendras mito mokslas.* Skirtumas mito sąvokos nuo verčios sąvokos. Absoliutinis mitas. Reliatyvinis mitas. Darbo mitas kaipo socijalinė kategorija. Paskutiniojo naudingumo teorija. Vagnerio, Leksiso ir Ditcelio darbo mito mokslas.

I. *Bendras verčios mokslas.* Vienas iš žymiausiųjų pereito šimtmečio ekonomininkų—Rodbertus—pasiūlė labai svarbų ekonomijos sąvokų padalijimą į *logiškąsias* ir *istoriškąsias* sąvokas (arba kategorijas[1]).

Logiškomis ūkio sąvokomis reikia vadinti, tąja prasme, tos, kurių esama kiekvienoje ūkio santvarkoje, neatsižvelgiant į jos istoriškuosius privalumus. Priešingai, *istoriškosios* ūkio· kategorijos karakterizuoja tik tam tikras, nykstančias ūkio formas.

Pagrindinės logiškosios ūkio kategorijos — *verčia ir mitas.* Abi šios kategorijos išeina iš pačios prigimties ūkio proceso, kursai iš vienos pusės visados siekia išorinio tikslo — išorinės prigimties pritaikymo mūsų reikmenėms, iš kitos pusės — siekia to tikslo darydamas reikalingų išlaidų, kurios sudaro *priemones* tikslui pasiekti. Taigi priemonės ir *tikslas*, išlaidos ir pajamos, sudaro tuodu ašigaliu, tarp kurių eina ūkio veiksmai. Atatinkamai tam, ir vadinamasis ūkiškas principas turi dvejopo pobūdžio: mažiausiomis *išlaidomis* gauti daugiausia *ūkio naudos.* Kiekvienas ūkiškas veiksmas turi stengtis susiderinti su abiem ūkiško principo reikalavimais, kuriame išreikštos abi pagrindinės logiškosios ūkio sąvokos— mitas (išlaidos) ir verčia (pajamos). Visas ūkio gyvenimas, kad ir nepaprastai įvairus, sutelpa dviejose pagrindinėse ūkio kategorijose, panašiai, kaip kurio nors ūkio įstaigos operacijos buhalterijos sutraukiamos į dvi rubrikas — pasyvo ir aktyvo.

---

[1]) Rodbertus. Zur.Beleuchtung der Socialen Frage. 1875-jų m. leidinys. Įžanga.

Tas abi sąvokas geriau pradėjus nagrinėti nuo verčios sąvokos — to ašigalio, kuriame glūdi ūkio tikslas, mitas — visados esti tik priemonė. Pirmenybė visados reikia atiduoti tikslui, kursai sprendžia visą veiksmo linkmę, taip pat nustato priemones, reikalingas tikslui pasiekti.

Konstruuojant ūkio verčios teoriją negalima neturėti omeny, kad verčios kategorija turi reikšmės ne tik ūkiui. Naujausiai filosofiškojo galvojimo linkmei karakteringa vis labiau ir labiau plėsti ribas verčios sąvokos, kuri darosi viena iš pagrindinių filosofijos sąvokų. Tatai yra sąryšy su voliuntaristine šių laikų psikologijos linkme. Valią dauguma šių laikų psikologų pripažįsta pagrindiniu ir sprendžiančiu žmogaus psikinio gyvenimo elementu.

Bet verčios kategorija kaip tik yra ne kas kita, kaip viena iš valios lyčių. Kaip mes galime atskirtį vertą nuo neverto? Tik mūsų valios reakcija. Mūsų valia visados prie ko nors stengiasi, visados ko nors šalinasi; tas, ko ji geidžia, pripažįstama teigiama verčia, tas, ko ji šalinasi, neigiama verčia. Be valios nėra verčios ir be verčios nėra valios. Ir todel reikia visiškai pripažinti tiksliu Erenfelso verčios nusakymas: „Verti daiktai yra tie, kurių mes norime“.

Daikto mes galime norėti arba kaipo tikslo arba kaipo priemonės kuriam kitam tikslui. Verčios gali būti 1) *pagrindinės,* savaiminės ir 2) nesavaiminės. Pirmosios pageidaujamos savaime, pavyzdžiui laimė, grožė, dora, garbė ir p. d. Antrosios yra tiktai priemonės kuriai nors pagrindinei verčiai pasiekti.

Ūkis turi reikalo su nesaváiminėmis verčiomis, nes ūkis ne sau tikslas, o priemonė. Ūkio produktai ne patys savaime verti, o tik todel, kad jais mes galime įsigytı pagrindinių verčių. Ūkiška verčia yra ta *reikšmė, kurios mes duodame vienam ir kitam daiktui, suprasdami,* kad nuo jo turėjimo pareina *ūkiška gerovė.*

Galima kalbėti apie 1)subjektyvinę ūkio verčią, kada mes *tą verčią priskiriame atskiram asmeniui,* ir 2) objektyvinę, kada atsitraukiame nuo atskiro asmens ir turime omeny verčią objektyviniu jos vaisių atžvilgiu.

Tyrinėjant mainų ūkį, ypačiai svarbi viena objektyvinės vertybės rūšis — mainomoji daikto verčia. Objektyvinė verčia atsiranda iš subjektyvinės, nes galų gale vienintelis ūkio darbuotojas yra atskiras žmogus ir iš atskirų žmonių savitarpio veiksmų kįla visi žmonių ūkio procesai. Subjektyvinė verčia yra ūkio logikos sąvoka, nes ūkis neįmanomas be subjektyvinės verčios, tuo tarpu objektyvinė mainomoji verčia apibūdina tik vieną

nykstamą ūkio formą — mainų ūkį, ir yra istoriškoji ūkio sąvoka[1]).

Jau iš pačios verčios esmės išeina, kad ši sąvoka turi betarpiško sąryšio tenkinti mūsų reikmenes, kitaip sakant — su daiktų naudingumu. Nenuostabu, kad jau iš seno dauguma ekonomininkų stengėsi išvesti verčios sąvoką iš naudingumo sąvokos. Tačiau bandymai paliko be vaisių. Visiems žinomi faktai, prieštaravo teorijai, pripažįstančiai ūkio daiktų verčios pagrindu jų naudingumą: naudingiausi ūkio daiktai, pav. vanduo ir oras, neturi jokios verčios ir, atbulai, nekiek teturį naudos daiktai— pavyz., brangieji akmenys ar auksas — vertinami labai augštai. Duona naudingesnė už brilijantus ir geležis naudingesnė už auksą — tačiau, duona ir geležis vertinami nepalyginti žemiau kaip auksas ar brilijantai. Tie faktai parodo, kad verčia ne proporcijonali ūkio daiktų naudingumui, o greičiau atvirkščiai.

Kadangi sunku išaiškinti verčia naudingumo atžvilgiu, tai politiškoje ekonomijoje ilgam įsigalėjo vadinamoji darbinė verčios teorija, tokia, kokia ją sukūrė Rikardo.

Šios teorijos atžvilgiu, verti ūkio daiktai galima padalyti pagal jų verčios susidarymo sąlygas į dvi grupes — laisvai gaminamų ir nelaisvai gaminamų. Pirmųjų verčią apibūdina, daugiausia, vidutinis darbas, padėtas jiems pagaminti, o verčią antrųjų, pav. retų statulų, paveikslų ir p. d., jų retenybė.

70-siais pereitojo šimtmečio metais pradeda įgyti daug šalininkų nauja verčios teorija, kuri šiais laikais gali būti laikoma jei ne visų pripažinta — tai daugumos (bent vakaruose).

Šios teorijos — vadinamosios paskutinio, arba mažiausio, naudingumo teorijos—įkūrėju reikia laikyti vokiečių ekonomininkas Gossenas, kurio knygos, vardu „Entwickelung der Gesetze des menschlichen Verkehrs", išėjusios 1853 m., buvo visiškai nepastebėtos[2]). Tik daug laiko praėjus, įvairių šalių ekonomininkai (Mengeris, Dževonsas, Valras), tyrinėdami nesusitarę išdirbo tą pačią verčios teoriją, kaip ir Gossenas).

Didžiausias naujosios teorijos privalumas yra tas, kad jinai žada visiškai užbaigti ginčus apie verčią, davus pilną ir išsemiamą visų įvertinimo proceso reiškinių išaiškinimą, išeidama iš vieno pagrindinio principo.

---

[1]) A. Smitas skiria *vartojamąją* ir *mainomąją* verčią. Vartojamosios verčios sąvoka paliko neišaiškinta ir pačio Smito sistėmoje ir jo mokyklos ir esmėje nereikalinga. „Kiekviena verčia, — kaip teisingai pastebi Lujo Brentano, — yra vartojamoji".

[2]) Žinoma, Gosenas turėjo pirmatakų. Želieznovas mano, kad Aristotelio raštuose yra išdirbta verčios teorija, kurios pagrindu padėta idėja, kad daikto verčia nustatoma reikmenės svarbumu, kuriai tas daiktas tarnauja. Žiūr. Очерки политической экономiи Из. 7, 365 pusl.

Išeiginis naujosios teorijos punktas yra tikrasis ūkiškojo daikto naudingumo sąvokos apibūdinimas. Nepasisekimas ligi tol darytų bandymų nustatyti verčios pareinamybę nuo naudingumo ėjo nuo to, kad neatskirdavo bendro abstraktinio naudingumo to ar kito daikto nuo tikrosios naudos, turimos iš konkrečio daikto. Vanduo, sakysime, mums yra naudingas, iš jo turim abstraktinės naudos, bet ne kiekvienas vandens stiklas mums naudingas, konkrečiai naudinga tik nedidelė vandens dalis. Jei klausymas kįla apie abstraktinį vandens naudingumą arba apie visos vandens atsargos naudingumą, tai mes turime pripažinti vandenį naudingu, bet jei kalbama apie naudingumą tos ar kitos konkretinės vandens atsargos dalies, tai nėra abejojimo, kad dauguma vandens mums visiškai nereikalinga.

Tos ar kitos rūšies daiktai lygiai abstrakčiai naudingi. Bet konkretinis kiekvienos tų daiktų atsargos naudingumas nelygus. Sakysime, aš turiu keturis indus vandens. Be pirmojo aš mirsiu ištroškęs — pirmojo indo naudingumas didžiausias. Antruoju aš prausiuosi — naudingumas jau nelyginti žemesnis. Trečią indą gal aš suvartosiu gėlėms laistyti: naudingumas dar mažesnis. Galų gale, ketvirtasis man gal visiškai nereikalingas. Ir tatai — bendras ekonominis įstatymas. Kurį produktą mes paimsime — visados pamatysime, kad, gausinami, tie produktai pradeda menkiau betenkinti mūsų reikmenes, jų naudingumas mažėja. Pavyz., pirmoji batų pora — reikalingas daiktas, antroji mažiau reikalingas, trečioji dar mažiau. Pirmasis knygos ekzempliorius man labai reikalingas, antras man visiškai nereikalingas. Pirmasai aukso žiedas man labiau reikalingas kaip antrasai, antrasai labiau kaip trečiasai.

Daugėją vienas paskui kitą ūkiško daikto vienetai mus vis mažiau betenkina. Tatai pirmukart buvo nurodyta matematikos formuloje, Bernull'o, pradžioje 18 šimtmečio, o paskum padėta į naujos Gosseno naudingumo teorijos pagrindą.

Kas nustatys daikto verčią — didžiausias jos naudingumas, mažiausias (paskutinis) ar vidutinis? Įsitikinkime pavyzdžiu. Žmogus, netekęs vieno indo vandens iš trijų, atsisakys pirmiau išdėtame pavyzdy nuo gėlių palaistymo, bet ne nuo gėrimo: taigi paliks nepatenkinta mažesnė reikmenė. Priešingas veikimas būtų ekonominiu atžvilgiu nesąmoningas, prieštaraująs ūkio principui, reikalaujančiam, kad žmogus ieškotų *daugiausia* patenkinimo iš savo ūkio priemonių. Taigi, ne didžiausias ir ne vidutinis naudingumas, bet mažiausias, *paskutinis* kurio nors daikto naudingumas apibūdina *reikmenės svarbumą*. Kadangi mes vertiname daiktus mūsų reikmenių tenkinimo atžvilgiu, tai *daikto verčia apibūdinama paskutiniu jo naudingumu*, vadinant *paskutiniu*

daikto naudingumą mažiausią reikmenę iš skaičiaus tų, kurias mes galime patenkinti esama mūsų žinioje daiktų atsarga.

Išaiškinti konkretinei įvairių daiktų naudingumų reikšmei, nustantant jų verčias, Mengeris davė tokią visuomenės reikmenių ir jų patenkinimo laipsnio skėmą:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
8	7	6	5	4	3	2	1	0	
7	6	5	4	3	2	1	0		
6	5	4	3	2	1	0			
5	4	3	2	1	0				
4	3	2	1	0					
3	2	1	0						
2	1	0							
1	0								
0									

Šioje skėmoje rymiškais skaitmenims pažymėtos įvairios abstraktinės reikmenės pagal jų reliatyvinę reikšmę, o arabų skaitmenys — rodo kiekvienos iš tų reikmenių patenkinimo laipsnį. I skaitmeniu, sakysime, pažymėta valgio reikmenė, II buto reikmenė, III — apsivilkimo reikmenė ir t.t. Kiekviena iš tų reikmenių gali būti tenkinama daugiau ar mažiau, ir arabų skaitmenys parodo, kaip konkretinis daiktų naudingumas mažėja didėjant esamai mūsų žinioje atsargiai. Paskutinis naudingumas daiktų, tenkinančių menkesnes reikmenės, gali būti augštesnis už paskutinius naudingumus tų daiktų, kurie tenkina svarbesnes reikmenes — jei svarbesnės reikmenės tenkinamos pilniau. Jei, pavyzdžiui, daiktų, tenkinančių reikmenes I rūšies, mes turime 10, tai jų naudingumas tolygus 1; jei daiktų, tenkinančių reikmenes, pažymėtas skaitmeniu V, yra du, tai paskutinis jų naudingumas tolygus 5. Jei, sakysime, I-ju skaitmeniu pažymėta duonos reikmenė, o V-ju skaitmeniu aukso reikmenė, tai lengva suprasti, kodel auksas vertinamas augščiau už duoną: tiesa, abstraktinė aukso reikmenė mažesnė kaip duonos, bet ir bendra aukso atsarga dar mažesnė kaip duonos, Taigi, nors abstraktinis duonos naudingumas daug didesnis kaip aukso, paskutinis aukso naudingumas augštesnis kaip duonos. Duonos reikmenė gyventojų patenkinama gana pilnai — dauguma gyventojų nebadauja — o aukso pasipuošimo reikmenė toli nuo patenkinimo; labai maža atsiras žmonių, kurie atsisakytų nuo auksinio papuošalo.

Jei duonos atsarga sumažėtų nuo 10 vienetų ligi 5 (dvigubai), tai paskutinis jo naudingumas, pagal skėmą, padidės nuo

1 ligi 6, t. y. 6 kartus. O jei aukso atsarga sumažės nuo dviejų vienetų ligi 1 vieneto — tai paskutinis aukso naudingumas padidės nuo 5 ligi 6, t. y. tik $^{1}/_{5}$ penkdaliu. Tuo paaiškiname, kodel pirmojo reikalingumo daiktų verčia svyruoja labiau, kaip tų daiktų pasiūlai, o prabangos dalykų verčia silpniau, nes pirmojo reikalingumo daiktų reikmenė labiau patenkinta kaip prabangos dalykų reikmenė, ir del pirmojo reikalingumo daiktų pasiūlų svyravimo gauna labai svyruoti ir jų paskutinis naudingumas.

II. *Darbas ir paskutinis naudingumas, kaipo verčios faktoriai.* Išdėstytieji samprotavimai aiškina vartojamųjų daiktų verčią. Santykiai tarp vartojamųjų daiktų verčios ir gamybos priemonių — paskutinio naudingumo teorijos aiškinami šitaip. Gamybos priemonės turi tiek mums verčios, kiek jomis naudodamiesi mes galime gauti vartojamųjų daiktų. Todel tarp vartojamųjų daiktų verčios ir gamybos įrankių — reikalingų šiems vartojamiems daiktams pagaminti — turi būti visiška pusiáusvyra: vartojamųjų daiktų verčia — apibūdina gamybos priemonių verčią. Taip antai, vynuogyno verčią apibūdina vyno kaina, geležies verčią apibūdina tie daiktai, kurie gaminami iš geležies, ir t.t.

Bet, kaipo bendra taisyklė, tomis pačiomis gamybos priemonėmis galima gaminti įvairių vartojamųjų dalykų. Taip antai, iš geležies galima gaminti krosnis, kurios naudingumas žiemos šaltymečiu gali būti didžiausias, nes be krosnies per šalčius žmogus negali apsieiti; bet iš tos pat geležies gaminama ir tūkstančiai kitos rūšies dalykų, pav. — įvairios rūšies mašinos, įrankiai, instrumentai gaminti įvairiems kitiems dalykams, tenkinantiems ne tik tokias svarbias reikmenes kaip krosnis. Klausymas, kaip augštai privalu vertinti geležis, iš kurios padaryta krosnis? Jei iš geležies aš pagaminsiu krosnį ir dar kitų daiktų, tenkinančių menkesnes reikmenis, tai netekęs tam tikro geležies kiekio aš neatsisakysiu dirbti krosnies, o mesiu dirbęs menkesnius geležinius daiktus. Taigi, nuo turėjimo vienų tam tikrų gamybos priemonių, kuriomis galima gaminti įvairaus naudingumo daiktai, pareina galimybė gaminti mažiausiai naudingą daiktą iš visų dirbamų tomis gamybos priemonėmis daiktų. *Iš čia išeina, kad gamybos priemonių verčia apibūdinama paskutiniu naudingumu to daikto, iš visų ta priemone gaminamų daiktų skaičiaus, kurio* (t. y. daikto) *paskutinis naudingumas yra mažų mažiausias.*

Kadangi tomis pačiomis gamybos priemonėmis gaminami įvairūs daiktai įvairaus naudingumo, tai tarp visų jų verčios atsiranda tamprus ryšys. Grįšime prie minėtojo krosnies pavyzdžio. Pirmoji krosnis žiemą reikalinga mano gyvybei. Antroji krosnis gal man visiškai nereikalinga. Kaip aš turiu vertinti pirmąją krosnį, kurios paskutinis naudingumas didžiausias?

Atsakymas duodamas tuo pačiu metodu. Jei aš neteksiu krosnies, turėdamas geležies atsargos naujai krosniai pasidirbdinti, tai aš, matomai, atsisakysiu gaminti iš geležies mažiau reikalingus daiktus, o visą geležį suvartosiu krosniai. Bet geležis turi savo verčią, apibūdinamą verčia mažiausiai reikalingo daikto, gaminamo iš geležies. Vadinasi, netekęs krosnies aš neteksiu tik geležies verčios, bet jokiu būdu ne verčios, lygios pačios krosnies naudingumui netekęs krosnies aš neturiu baimės sušalti, nes pasidirbdinsiu iš geležies kitą. Taigi, *laisvai gaminamo daikto verčią apibūdina ne paskutinis jo pačio naudingumas, o gamybos priemonių verčia*, kurią savo ruožtu, kaip jau sakyta, apibūdina paskutinis naudingumas tų, šiomis priemonėmis gaminamų, daiktų, kurie turi mažiausią paskutinį naudingumą.

Paskutinio naudingumo teorija davė išsemiamą verčios mekanizmo išaiškinimą, išaiškino psikinius procesus, kuriais susidaro verčia. Daugiausia dėmesio ši teorija kreipia į vertinimo analizą. Tas analizas galima pripažinti visiškai teisingu; bet ar išeina iš to, kad tiktai šiuo uždaviniu ir baigiami ekonomiškojo mokslo tyrinėjimai verčios reiškinių?

Žinoma, ne. Verčios problėmos tyrinėjimui išvesti ligi galo, reikalinga išaiškinti, kurie gamybos veiksniai reguliuoja ūkio gamybą, kodel vienų daiktų gaminama daugiau, o kitų mažiau. Galima sutikti, kad ūkio dalykų verčia pareina nuo jų reikalingumo ir jų kiekybės. Bet nuo ko pareina šis paskutinis dalykas?

Šio klausymo, objektyviniu verčios veiksnių atžvilgiu, negalima nelaikyti svarbiausiu. Tačiau paskutinio naudingumo teorija į tai atsakymo neduoda. Tiesa, paskutinio naudingumo teorininkai pripažįsta gamybos sąlygų įtaką produktų verčiai. Ir čia neprieinama galo. Vis delto lieka neišaiškinta, kuris objektyvus momentas reguliuoja gaminamųjų daiktų kiekį, taigi ir jų verčią. Dalykas dar labiau supainiojamas visišku neigimu pirmiau viešpatavusios darbo teorijos. Paskutiniojo naudingumo teorininkų atžvilgiu, jų teorija visiškai sugriauja darbo teoriją. Taigi naujosios teorijos šalininkai ir mano, kad reikia pasirinkti viena ar kita teorija.

Tačiau čia glūdi nesusipratimas. Paskutiniojo naudingumo teorija ir darbo teorija viena antrai nėra priešingos. Rikardo ir Mengeris sukoncentruoja savo dėmesį į įvairias to pačio proceso puses. Rikardo teorija pabrėžia *objektyvinius* verčios veiksnius; o Mengerio teorija subjektyvinius vertinimo momentus. Bet panašiai, kaip objektyvinis fiziologinis stebėjimas tam tikra prasme priešingas psikologiniam, bet ne pašalina šio paskutiniojo, o tik papildo jį, *taipo pat* ir Rikardo teorija ne pašalina, o tik papildo paskutinio naudingumo teoriją.

Paskutinio naudingumo teorija nenurodė jokio naujo objektyvinio verčios veiksnio, ir negalėjo nurodyti, nes tie veiksniai senai yra žinomi. Kurie tie veiksniai? Rikardo pripažįsta gamybos darbą svarbiausiu objektyviniu veiksniu, kursai reguliuoja laisvai gaminamų produktų verčią. Pabandykime ištirti to dėsnio tikrumą paskutinio naudingumo teorijos atžvilgiu.

Gamyba yra tikslingas ūkio procesas, kuriame vaduojamasi pagrindiniu ūkio principu — pastanga mažiausiai dedant išlaidų turėti kuodaugiausia ūkiui naudos.

Darant bendrą ūkio planą, pirmas klausymas, kursai kįla, tai—kurių produktų reikės gaminti. Žmogaus reikmenės labai įvairios. Jos tenkinamos įvairios rūšies produktais, kuriems reikia įdėti įvairios žmogaus darbo jėgos. Produkto darbo mitas negali nebūti vienas iš sąlygų, nustatančių žmogaus planą — paskirstymą žmogaus darbo tarp atskirų gamybos sričių. Ir lengva suprasti, kad darbo mitas turi sprendžiamos reikšmės nustatant darbo planą.

Naudosimės paskutinio naudingumo teorija, išaiškinusia vertinimo procesą. Mes žinome, kad konkretus ūkio daikto naudingumas mažėja, didėjant jo gamybai. Savo reikmenėms patenkinti mes reikalingi įvairaus darbo mito dalykų. Kuriuo santykiu mes privalome paskirstyti darbą tarp tų dalykų gamybos, norėdami turėti daugiausia naudos?

Paskutinis naudingumas — paskutinių kiekvieno produkto vienetų naudingumas — kinta pareidamas nuo gamybos dydžio. Mes galime mažinti ar didinti paskutinį naudingumą, praplėsdami ar susiaurindami gamybą (daugiau ar mažiau to daikto gamindami). Priešingai, produkto darbo mito vienetas yra objektyvus dalykas, nepareinąs nuo mūsų valios. Iš čia galime samprotauti, kad sudarant ūkio planą apibūdinančiu momentu turi būti darbo mitas, o apibūdinamuoju paskutinis naudingumas. Matematikos kalba išreiškiant, paskutinis naudingumas turi būti darbo mito funkcija.

Jei mes vienu laiku gaminame keletą produktų įvairaus darbo mito, tai ūkio principas reikalauja, kad nauda, kurios mes turime iš darbo paskutinį laiko vienetą, būtų galų gale kiekvienos gamybos rūšiai tolygi. Nes jeigu to nėra, jei paskutinysis darbo vienetas gamyboje A duoda daugiau naudos kaip gamyboje B, tai naudingiau praplėsti gamyba A ir susiaurinti gamyba B. Didžiausios naudos turėsime tada, kai paskutinysis darbo vienetas kiekvienos rūšies produktų gamyboje duos tolygios naudos.

Mes žinome, kad produktų darbo mitas įvairus, kitaip sakant, per laiko vienetą pagamina įvairų kiekį, įvairių produktų,

bet nauda, gaunama darbo laiko vienetu, turi būti, kaip mes matėme, ta pati įvairiose gamybos rūšyse. Iš čia *išeina, kad kiekvienos rūšies paskutiniųjų laisvai gaminamų vienetų naudingumas — jų paskutinis naudingumas—turi būti priešingai proporcingas tų produktų kiekiui, gaminamam per darbo laiko vienetą, kitaip sakant, turi būti tiesiai proporcingas tų produktų darbo mitui. Tik prisilaikymas šių gamybos paskirstymo sąlygų atatiks didžiausios naudos ūkio principui.*

Išeidami iš paskutinio naudingumo teorijos, mes padarėme išvadų, kad ūkio principas reikalauja taip suskirstyti gaminimą, kad laisvai gaminamų produktų naudingumas santykiuotų tarp savęs taip, kaip šių darbo mitas. Produktų darbo mitas turi sprendžiamos reikšmės nustatant ūkio planą — paskirstant įvairių rūšių gamybą. Racijonaliai skirstant gamybą — paskutinis produktų naudingumas turi būti proporcingas šių darbo mitams.

Paskutinis naudingumas apibūdina pirmoje instancijoje ūkio daiktų įvertinimą. Bet pats paskutinis naudingumas, taikant prie laisvai gaminamų produktų — apibūdinamas antroje instancijoje — šių darbo mitu. Todel darbo produktų įkainojimas paskutiniojo naudingumo principu turi atatikti įkáinojimui pagal darbą ir gamybos mitą. Bet kadangi toksai gamybos paskirstymas yra tik ūkio idealas, prie kurio eina ūkis, bet kurio negali pasiekti, tai ir visiškas supuolimas darbo įvertinimo su paskutinio naudingumo įvertinimu tegalimas tik ideale.

Tuo būdu abi įvertinimo teorijos, paprasta nuomone viena antrą pašalinančios, galima laikyti iš tikrųjų darniai sutinkančiomis viena su antra. Abi teorijos tyrinėja įvairias to pačio ūkio proceso įvertinimo puses. Paskutiniojo naudingumo teorija, iškėlė subjektyvinius, o darbo teorija objektyvinius ūkiško vertinimo veiksnius.

Darbo teoriją, kaipo abjektyvinę vertinimo teoriją, paprastai stato prieš paskutinio naudingumo teoriją ir tuo atžvilgiu laiko jas viena antrą pašalinančiomis. Bet iš tikrųjų tos dvi teorijos viena antrą papildo. Ūkio prosesas ne išimtinai subjektyvinis ir ne išimtinai objektyvinis, bet turi ir vieną ir antrą pusę, nes jis yra ne kas kita, kaip bendras veiksmas subjekto (ūkininko — šeimininko) ir objekto (išorinės gamtos). Kiekviena ekonominė konstrukcija, kuri vien tik subjektyvinė ar vien tik objektyvinė, tuo pačiu yra vienašališka ir, vadinasi, nepilna.

Paskutiniojo naudingumo teorija — subjektyvinė, darbo teorija — objektyvine. Tikroji verčios teorija turi iš subjektynių ūkio elementų pakilti ligi objektyvinių, išeidama iš paskutinio naudingumo, prieiti prie darbo, kaipo objektyvaus verčios veiksnio.

Nustatę visa tai, mes be keblumų išspręsime ginčą tarp paskutinio naudingumo teorijos ir senosios darbo teorijos apie reikšmę gamybos priemonių vertinant produktą. Rikardo tvirtino, kad produkto verčią apibūdinanti bendra gamybos išlaidų verčia, kuri, savo ruožtu, apibūdinama darbu, išleistu gaminimui; priešingai, naujosios mokyklos atstovai sako, kad gamybos priemonių verčia, vadinasi, ir bendra gamybos išlaidų verčia apibūdinama pagamintojo produkto verčia. Tuo pamatymu atrodo, lyg vienas tvirtinimas visiškai neigia kitą, bet iš tikrųjų abu jiedu lengvai susintetinami. Rikardo turėjo omeny objektyvinius verčios veiksnių faktorius, paskutinio naudingumo teoretikas — subjektyvinius. Jei turėsime omeny tik psikinius verčios veiksnius, tai paskutiniojo naudingumo teorininkų pažiūros tur būti pripažintos teisingomis. Žinoma, gamybos priemonės tiek mūsų tevertinamos, kiek jų pagalba mes gauname reikalingų vartojimui daiktų; vynuogynas tiek tevertinamas, kiek mes iš jo gauname vyno, kuliamoji mašina tik tiek, kiek mums turi verčios iškultieji javai. Visa tai neginčijami dalykai. Bet visiškai neginčijama ir tai, kad gaminamųjų produktų kiekis pareina nuo jų gamybos darbo mito; kaip ką tik sakyta, gamybos darbo mitas reguliuoja paskutinįjį laisvai gaminamų produktų naudingumą; atatinkamo gamybos produkto darbo mitas nepareina nuo mūsų valios, o apibūdinamas objektyvinėmis darbo sąlygomis. O kadangi *bendroji* kurio nors produkto išleistų gamybos priemonių *verčia* negali nepareiti nuo išleisto gamybos priemonėms darbo *kiekybės*, o ta kiekybė apibūdinama objektyvinėmis sąlygomis, o ne mūsų subjektyviniais įvertinimais, tai, galų gale, objektyvinės gamybos sąlygos nustato ūkišką įvertinimą gaminamųjų produktų—ir vartojamųjų dalykų ir gamybos priemonių.

III. *Bendrai apie mitą.* Antra pagrindinė logiška ūkio sąvoka yra greta su verčia—mitas. „Verčia yra žmogaus interesas, manomas kaipo išorinio daikto stovis“, tiksliai apibūdina vertybę Vyzeris. Mitas yra patsai žmogus, kaipo aktyvus ūkio elementas. Abi kategorijos ne tik ne tolygios, bet, tam tikra prasme, priešingos viena antrai, kaip pajamos priešingos išlaidoms.

Kurio nors ūkio daikto mitu reikia vadinti *ūkio išlaidos*, įdėtos kuriam nors ūkio daiktui įgyti. *Darbo mitu reikia laikyti darbas, padėtas* ūkio daiktui *pagaminti.* Ir būtent darbo mitas yra greta su verčia pagrindinė ūkio logikos kategorija, ir todel darbo mitas galima pripažinti *absoliutiniu mitu.* Ūkio procesas yra žmogaus veikimas įgyti medžiaginėms priemonėms, mūsų reikmenėms tenkinti. Ūkio verčios kategorija turi santykio su tuo ūkio veiksmu; bet patsai ūkio veiksmas neapima verčios kategorijos. Todel moksliškas ūkio proceso supratimas greta ver-

čios kategorijos pripažįsta taipogi savaiminę darbo mito kategoriją. Abi kategorijos viena antrą papildo ir sudaro pagrindines ekonomijos mokslo kategorijas.

Tačiau *gamybos procese dalyvauja ne tik žmogus, bet ir gamtos pajėgos.* Arklio darbas, pavyzd., taipo pat reikalingas žemdirbiui, kaip ir jo pačio darbas. Kodel gi nepripažinus absoliutiniu mitu ir arklio darbo? Todel, kad žmonių ūkio subjektas yra žmogus, o ne arklys, — mūsų pačių darbas yra mūsų organizmo jėgų eikvojimas, mūsų pačių išlaidos, savo darbą mes jaučiame, kaipo pastangas arba net kaipo teigiamą kentėjimą, o arklio darbas nėra mūsų jėgų eikvojimas ir mūsų jaučiamas taip kat, kaip ir vandens kritimas ant malūną sukančio rato. Arplių visuomenėje vieninteliu mitu būtų arklių darbas, o žmonių parbas neitų mitu. Taigi todel ir žmonių visuomenėje vieninteliu, absoliutiniu mitu reikia laikyti žmogaus darbas — ir daugiau nieko.

Ūkio daiktais vadiname visus daiktus, turinčius ūkio verčios. Tam, kad daiktas turėtų tos verčios, reikalinga, kad turėtų reliatyvinio, palyginamo retumo. Todel daiktai, nesukurti darbu (kaip antai: miškas ir žemė), gali būti ūkio daiktais. Bet tokie daiktai, turėdami verčios, neturi jokio absoliutinio mito, — jie yra gamtos dovanos ir tuo žymiai skiriasi nuo daiktų, turinčių ne tik verčios, bet ir mito.

Palyginkimė, pav., ekonomijos atžvilgiu, meteoritą, nukritusį iš dangaus ir susidedantį iš geležies, ir kaste iškastą geležies rūdą. Meteoritas yra, tikriausia žodžio prasme, gamtos dovana,—jo mitas lygus nuliui. Geežinė rūda atsiėjo žmogaus darbo, — ji turi absoliutinio žmogaus mito. Meteoritas tik iš vienos pusės įeina į mūsų ūkio sudėtį — jis yra ūkio daiktas ir padaugina tuo esančių mūsų žinioje daiktų skaičių. Geležinė rūda, be to, dar įeina į mūsų ūkio sudėtį iš kitos visiškai pusės: ji išreiškia tam tikrą paaukojimą jėgų, kurių reikalinga padėti darbininkui, norint iškasti rūdos. Meteoritas turi tik verčios, o geležinė rūda—ir verčios ir mito. Taipogi neliestas laukas turi tik verčios, o duona—dar ir mito.

Ūkio daiktai tuo būdu dalijami į dvi grupes: *turintieji mitą* (žmogaus darbo produktai) ir neturintieji jo — *gamtos dovanos* (daiktai, nepagaminti žmogaus darbu).

Todel žmogaus darbas yra vienintelė absoliutinio mito substancija. Bet nuo šio absoliutinio mito reikia skirti reliatyvinis mitas. *Absoliutinis* mitas yra ekonominė kategorija, priešinga verčiai, panašiai kaip žmogus, būdamas ūkio subjektas, yra priešingas ūkio objektams. Priešingai, reliatyvinio mito turi kiekviena verčia, traktuojama ne kaipo tikslas, o kaipo priemonė kitai verčiai įgyti. Paimkime, pav., gamybos procesą.

Kur čia yra visuomenei absoliutinis pagamintų daiktų mitas (t. y., kurio absoliutinio pasiaukojimo kuri nors gamyba reikalauja nuo visuomenės)? Iš pirmiau pasakyto aišku, kad tik įdėtas į gamybą visuomenės darbas sudaro ieškomąjį absoliutinį darbo mitą. Bet reliatyvinis produkto mitas gali būti išreikštas ir medžiaga, išleista produktui gaminti. Taip antai, mes išskaitome, kiek pūdų rūdos, akmens anglio, pagalbinės medžiagos reikia išleisti vienam geležies pūdui pagaminti. Geležies pūdo mitas gali būti išreikštas rūdos, akmens anglio pūdais ir p. d. Bet, matyti, mito kategorija turi tuo atveju visai kitos prasmės, kaip tada, kada ji išreiškia žmogaus darbo jėgos išlaidas. Darbo išlaidos yra absoliutinis žmogaus organizmo jėgų eikvojimas, žmogaus darbas — tai eikvojimas pačio žmogaus, t. y. pačio ūkio subjekto. Priešingai, rūdos, akmens anglio eikvojimas (kiek mes pamirštame, kad tai žmogaus darbo produktai) visiškai nesudaro patys savaime žmogaus jėgų eikvojimo. Akmens anglis arba rūda — tai objektai, o ne ūkio subjektai. Tiesa, anglis ir rūda turi verčios ir todel neproduktyvus tų daiktų eikvojimas turi sumažinti visuomenės gerovę. Būtent, del tos priežasties mes taupiai elgiamės su objektyvinėmis gamybos priemonėmis. Ir vis delto gamybos priemonės nesudaro žmogaus dalies, ir eikvodamas jas žmogus neeikvoja savęs.

Mes išreiškiame produkto mitą gamybos priemonėms tik tiek, kiek šios turi verčios.

Vanduo ar oras neturi verčios, ir todel jie neigiami vertinant daiktą. Taigi, išreiškiant vieno daikto mitą kitais daiktais, mito sąvoka suprantama ne kaipo savaiminė ekonominė kategorija, priešinga verčios kategorijai, o kaipo išvestinė verčios kategorija. Reliatyvinis mitas (t. y., mitas, išreikštas produktais, o ne žmogaus darbo jėga) yra ne kas kita, kaip ta pati verčios kategorija, traktuojama ne kaipo tikslas, o kaipo priemonė.

Šių laikų politiškoje ekonomijoje grynutėlė darbo mito kategorija visiškai neigiama. Bet ir šių laikų mokslas žino tą kategoriją kaipo darbo produktingumo kategoriją. Jei mes raide **a** pažymėsime darbo kiekį, **b**—pagaminamų šiomis darbo išlaidomis produktų kiekį, tai darbo mitas bus išreikštas $\frac{a}{b}$, o darbo produktingumas $\frac{b}{a}$. Kitaip sakant, darbo produtingumas ir darbo mitas yra ta pati ekonominė sąvoka išreiškiama dvejopai: antroje sąvokoje išreiškiamas santykis pagamintų produktų ir įdėto darbo, pirmojoje — santykis įdėto darbo ir pagaminto produktų kiekio.

Darbo žmonių interesų atžvilgiu negalima abejoti del svarbumo ūkio procesą vertinti, atskirai ir bendrai, pagal įdėtą darbą.

Priešingai, nedarbo klasių atžvilgiu galima sulyginti žmogaus darbas su išorinės gamtos darbu. Čia ir suprantama, kodel politiškosios ekonomijos krypsnys, kursai palaiko darbo klasės interesus, į pirmą vietą stato darbo įvertinimą, o priešingasis krypsnys — neigia tą įkainojimą ir savaiminę jo reikšmę.

Pripažinę darbą vienintele absoliutine mito substancija, mes tuo pačiu pripažįstame darbą vieninteliu aktingu gamybos veiksniu, pripažinome, kad visas gamybos produktas yra tik darbo padarinys. Žinoma, teknikos atžvilgiu, žmogus yra ta pati mekaninė jėga, kaip ir kiekviena kita, šiuo atžvilgiu nėra jokio skirtumo tarp žmogaus, gyvulio ir mašinos darbo. Bet ekonomininkui, tyrinėjančiam ūkio procesus žmogaus interesų atžvilgiu, žmonių darbas negali būti sulygintas su kitais mekaniniais procesais, nes tik žmogaus darbas yra žmogaus asmens eikvojimas. Todel šiuo atžvilgiu mes privalome pripažinti gaminamuoju tik žmogaus darbą, kitaip sakant, naudingą visų kitų gamybos veiksnių veikimą priskaityti vieninteliam gamybos veiksniui — žmogaus darbui.

Darbo mito sąvoka tuo žymiai skiriasi nuo verčios sąvokos, kad joje figūruoja ne žmogaus veikimo darbas, o patsai žmogus — savo asmenimi, savo darbu ir savo kentėjimais, kova su gamta ir savo visuomenės santykiais, kįlančiais ant tos kovos pastovo. Todel darbo mito kategorija yra socijalinė kategorija savo esme—jinai sudaro tiltą, jungiantį politiškąją ekonomiją su socijaliniais mokslais, nes socijalinė pažanga remiasi visuomenės darbo produktingumo augimu.

Bet, neatsižvelgiant į savo didelę reikšmę grynai objektyvinio mokslo konstrukcijai, nustatant savotišką darbo mito kategoriją vaidina tam tikrą vaidmenį ir etikos sumetimai. Gamybos procese dalyvauja ne tik žmogus, bet ir gamybos priemonės. Kodel gi mes manome, kad visas produktas yra žmogaus darbo kūrinys? kodel mes pripažįstame tik žmogaus darbą aktingu gamybos veiksniu? Ir kodel, antra vertus, visas žmogaus darbo rūšis mes sulyginame ir jungiame į vieną bendrą masę, į vieną visuomenės darbo sąvoką?

Be abejojimo del to, kad mes išeiname iš vyriausios etikos idėjos — vyriausios verčios — žmogaus asmens lygvertės. Tik ši idėja duoda mums teisės iš vienos pusės neigti arklio darbo produktingumą, iš kitos pusės — visas žmogaus darbo rūšis traktuoti kaipo vieną visuomenės darbą. Einant senovės pasaulėžiūra, kuri nepripažino žmogaus asmens lygvertės, negalima buvo daryti jokio skirtumo tarp vergo darbo ir arklio darbo ir, vadinasi, principijaliai atskirti laisvo žmogaus, elėno, pono darbo ir vergo ar barbaro darbo. Etinis darbo mito sąvokos pagrindas nė kiek

ncpakerta moksliškos tos sąvokos reikšmės, bet rodo tuo pačiu, kaip tampriai politiškoje ekonomijoje yra surištos esamojo ir privalomojo kategorijos.

Literatūra apie verčią labai didelė; visi įžymiausieji ekonomijos teorininkai šiaip ar taip tą dalyką yra palietę. Žiūrėk ypatingai A d. S m i t o. Apie tautų turtą. D. R i c a r d o. Politiškosios ekonomijos pradai. D. S. M i l l. Politiškosios ekonomijos pradai. M a r k s a s. Kapitalas I, II ir III t. С т р у в е. Хозяйство и цѣна.

Istoriškos verčios teorijos apžvalgos: W L i e b k n e c h t. Zur Geschichte der Werttheorie in England. R. K a u l l a. Die Geschichtliche Entwicklung der Werttheorien, 1901. L u j o B r e n t a n o. Die Entwicklung der Wertlehre. А. Мануиловъ. Понятіе о цѣнности по ученію экономистовъ классической школы. 1901.

Paskutiniojo naudingumo teorija: Entwicklung der Gesetze des Menschlichen Verkehrs (1889 m.) L. W a l r a s. Elements d'economie politique pure. J e v o n s. Theorie of Political Economy. Менгеръ. Основанія политической экономіи. W i e s e r. Ueber den Ursprung des Wirtschaftlichen Wertes. 1884. T o p a č i o. Der natürliche Wert.

M i t o t e o r i j a. W a g n e r. Grundlegung der Politischen Oekonomie, 1893. Lexis. Production (Handwörterbuch del Staatswissenschaften). D i e t z e l. Theoretische Socialökonomik.

IV SKYRIUS.

1. P r e k ė ir mainóvertė. Visuomenės bendradarbiavimo pobūdis prekių ūkyje. Mainoverte ir kaina. Prekių ūkio fetišizmas. II K a p i t a l a s ir v i r š u v e r t ė. Kapitalas, kaipo logikos ir istorijos ūkio kategorijos. Viršùvertė. Įvairios kapitalo rūšys. Kapitalistinio ūkio apibūdinimas.

Paprastojo prekių ir kapitalistinio ūkio istorijos kategorijos.

I *Prekė ir mainovertė*. Del pirmiau išdėstytų gnoseologinių pagrindų politiškoji ekonomija daugiausia tyrinėja *mainų ūkį*. Mainų ūkyje atskiri ūkininkai dirba vienas kitam, gamindami produktus, kurie eina mainais. Produktas, gaminamas parduoti ir pasiekiąs vartotoją tik per mainus — vadinasi *prekė*. Ūkis, kuriame didžiausioji produktų dalis gaminama kaipo prekės, vadinasi *prekių ūkis*. Prekių ūky, kaip ir nemainų ūky, vieni gamintojai dirba kitiems.

Jei mes paimsime, pav., pirmykštę indusų šeimyną, tai ražime darbo pasidalijimo: bendruomenė susideda ne iš vienų semdirbių, bet joje yra taip pat visa eilė valdininkų, dirbančių kitą darbą, pav., kalvis, puodžius, dailidė, piemuo ir kiti. Jei

mes įsivaizduosime visuomenės socialistinę santvarką, tai mes taipo pat rasime darbininkų, dirbančių įvairius darbus ir dirbančių vieni kitiems. Bet prekių ūky ryšys tarp atskirų gamintojų nustatomas mainų pagalba, todel visuomenės bendradarbiavimo faktas reiškiasi prekių pirkimo pardavimo pavidalu.

Santykis, kuriuo viena prekė mainoma į kitą, nustatomas *mainomąja prekės verčia*, kuria reikia vadinti abstraktinė galimybė gauti mainais už kurią nors prekę tam tikrą kitų prekių kiekį. Konkrečiai *mainomoji verčia* išreiškiama *prekės kaina* — tam tikru kurios nors kitos prekės kiekiu, reikalaujamu tam tikram duotosios prekės kiekiui įgyti. Taip antai, mainomoji javų pūdo kaina yra abstraktinė galimybė gauti už pūdą javo tam tikrą kiekį audeklo, sidabro, mėsos, pieno ir p. d. O pūdo javų kaina bus, pav., 5 mastai audeklo arba pūdas špižo, arba ketaus, jei pūdas javo gautas už pūdą špižo ir tt. Paprastai prekių kainą išreiškia ta prekė, kuri yra svarbiausias mainų įrankis — pinigai. Tuo būdu, mes gauname paprastą formulą — *prekės kaina* yra piniginis jos mainomosios verčios išreiškimas.

Viešpataujant mainų ūkiui, visuomenės ūkio santykiai, darbas vienų gamintojų kitiems, reiškiasi mainų santykiais, kitaip sakant, prekių santykiais. Šioje srity kįla tas prekių ūkio reiškinys, kurį Marksas pavadino *prekių ūkio fetišizmu*. Prekių ūkio fetišizmu vadiname tą reiškinį, kada susidaro apgaulinga nuomonė, kad ne žmonės valdo prekių santykius, bet prekės nustatančios žmonių santykius. Ta iliuzija tokia stipri, kad visa mūsų kasdieninė kalba — dažnai ir teorininko ekonomininko — yra persisunkę ją. Mes dažnai kalbame apie prekes kaipo apie gyvą daiktą; mes kalbame, pav., apie prekių kainas, kad jos kįlančios, puolančios, svyruojančios, lyg jų permaina būtų kaikurių vidujiniu pačios prekės veiksmų išdava. Ir tatai ne tik paprastosios terminologijos netikrumas. Ne, pačioje prekių kainos esmėje yra tokių savybių, kurios neišvengiamai sukelia iliuzijų prekių kainos nepareinamybės nuo žmogaus.

Kainų judėjimas nepareina nuo atskiro prekių gamintojo valios. Kaina nustatoma priekyvietėje tam tikrais dėsniais, visiškai nepareinančais nuo prekių gamintojų ar kurių kitų gyventojų grupių. Dažnai atsitinka, kad del tų ar kitų priežasčių kaina nusistoja labai žema ir nuostolinga visai prekių gamintojų grupei, ir vis delto jos negalima pakeisti atskiromis pastangomis.

Panašiais atvejais visiškai aiškiai pasirodo nesugebėjimas šių laikų visuomenės valdyti kainų judėjimo. Iš čia ir išeina nuomonė, kad prekė pati savy turinti jėgų, kurios nustatančios jos kainą.

Bet, žinoma, tokia nuomonė apgaulinga iliuzija. Prekė pati savaime neturi jokios kainos. Pačiam daiktui kaina taip lygiai svetima, kaip dieviškumas mediniam laukinio žmogaus stabukui. Ir jeigu prekių gamintojui daiktas yra verčia, o medinis stabukas laukiniam žmogui dievas, tai tik del to, kad pačiame prekių gamintojų (o ne daiktų) tarpe yra santykių, reiškiamų verčios sąvoka, o laukinių (ne medinių stabukų) tarpe yra sąlygų, kurios verčia dievinti medinius stabukus. Šis panašumas prekių gamintojo sąmonėje prekės pavertimo dvasia su laukinių žmonių dievinimu negyvos medžiagos kaip tik paskatino Marksą kalbėti apie prekių ūkio fetišizmą.

Pagrindu prekių kainai susidaryti yra visuomeniniai prekių ūkio santykiai. Bet kadangi tie santykiai yra vaisius ne sąmoningo, planingo visuomenes ūkio reguliavimo, o gaivališko atskirų ūkio vienetų savitarpio veiksmo, tai ir prekių ūkio fetišizmas atvaizduoja savyje didžiausią tos sistėmos ypatybę — būtent prekių reiškinių nepareinamumą nuo valios atskirų prekių gamintojų ir visų jų, krūvoje paimtų.

Prekių ūky visuomenė netenka galimybės valdyti ūkio procesų, esančių jame. Sudvasindama prekes, visuomenė aiškiai parodo savo silpnybę ir nesugebėjimą tvarkyti prekių judėjimą. Todel prekių fetišizmas yra iliuzija, bet neišvengiama prekių ūkio iliuzija.

Ekonomijos mokslas atskleidžia paslaptį prekių kaipo fetišų, parodo iliuziją, kuri glūdi jų pagrinde, bet negali tos iliuzijos panaikinti. Taip mėnulis akiratyje rodosi mums didesnis kaip dangaus viduje. Mes žinome, kad iliuzija, nepasiduodame jausmų apgaulingumui, bet mokslas nepajėgia išsklaidyti iliuzijos ir pakeisti apgaulingų akių įspūdžio. Panašiai, supratę prekės prigimtį, mes tebekalbame apie prekių kainų judėjimą kaip apie savaiminį procesą, nepareinantį nuo mūsų.

Prekų fetišizmas reiškiasi labiausiai išsiplatinusioje pasauly prekėje — piniguose. Aukso veršis rodosi tikruoju pasaulio valdovu. Nenuostabu, kad pirmieji prekių ūkio teorininkai – merkantilistai—pripažino auksą vientintele absoliutine turtingumo lytimi. Kuo remiasi pinigų verčia? Tai atrodo tikra mįsle, bet faktas, kad už pinigus galima gauti visa, ko tik nori, stovi visiems prieš akis. Iš čia išeina nepasotinamas pinigų troškulys, kursai karakterizuoja prekių gamintojo psikologiją. „Piniginio fetišo mįslė yra ta pati, kaip ir prekių fetišo, kuri radosi matoma ir bado mūsų akis savo metaline šviesa", — sako Marksas.

Taigi, prekių fetišizmas neišvengiamas, kol tebėra gyvos tosios visuomenės santykių lytys, iš kurių jis kįla.

„Visuomenės gyvenimo procesas, t. y. medžiaginis gamybos procesas, tik tuomet numes nuo savęs mistinę skraistę, kada jis, kaipo laisvai susijungusių žmonių gaminys, bus sąmoningai ir planingai kontroliuojamas. Bet tam reikalingas tokis materijalinis visuomenės pagrindas arba tokia materijalinių sąlygų eilė jo gyvavimui, kurios, savo ruožtu, būtų natūriniu produktu ilgos ir skausmingos istorinės evoliucijos[1])".

II. *Kapitalas ir viršuvertė.* Prekių ūkio padarinys yra *kapitalistinis ūkis.* Viešpataujant paprastajam prekių ūkiui, prekėmis yra įvairūs ūkio daiktai. Viešpataujant kapitalistinei tvarkai, preke virsta ir pačio žmogaus jėga. Karakteringos tai ūkio tvarkai yra *kapitalo* ir *viršuvertės sąvokos.*

Kapitalo sąvoka priklauso prie tų daugelio politiškosios ekonomijos sąvokų, kurios vartojamos įvairiomis prasmėmis. Viena prasme kapitalu vadinama *logiška,* kita — *istoriška* ūkio kategorija. *Kapitalu pirmąja prasme vadina pagamintus žmogaus darbu produktus, tarnaujančius tolimesnei gamybai.* Tie produktai dalimis visiškai perdirbami kiekviename gamybos procese, sudarydami tai, ką vadiname *apyvartos* kapitalu (pav. žaliąją medžiagą, pagalbinę medžiagą, kurą, tepalus ir kit. daiktus, kurie gali būti vieną kartą sunaudoti gamybos procese), dalimis suvartojami gamybos procese tik dalinai, visoje eilėje gamybos aktų, ir sudaro šiuo atveju *pagrindinį* kapitalą (trobesiai, mašinos, instrumentai, darbo gyvuliai ir p. dalykai, kurių naudingumas nesudįla viename gamybos akte).

Kaipo *istoriška* ūkio kategorija, kapitalas karakteringas tik tam tikroms, istoriškai nykstančioms ūkio sistėmoms. Šiąja prasme mes kalbame apie *kapitalistinį* ir nekapitalistinį ūkį, nors ir viename ir antrame ūkio darbas negalimas be darbo įrankių, kitaip sakant, be kapitalo logiškos ūkio kategorijos prasme.

Kas tai yra kapitalas, kaipo karakteringa istoriškai nykstančio kapitalistinio ūkio kategorija?

Paprastame ūky produktai keičiami vienas kitu, bet maino vertė nekįla mainų procese. Kapitalu (istoriškos ūkio kategorijos prasme) produktas pasidaro tuomet, kai įgauna galimybės lyg ir savarankiškai gaminti naujų verčių. Kitaip sakant, kapitalu šia *prasme vadiname produktą, kurio verčia tam tikrais susidėjusiais visuomenės santykiais įgauna galimybės pati augti.* Toji naujai gaminama priaugusi verčia Markso vadinama viršuverte (Mehrwert), santyky su kuria pagrindinė verčia, gimdanti tų verčių, ir yra kapitalas.

Viršuvertės buvimas geriausiai matyti iš skolų nuošimčių paūkanose, kurias skolininkas moka savo paskolytojui. Šisai, pa-

[1]) Karolis Marksas. Kapitalas, II t.

skolydamas kam, paleidžia į apyvartą tam tikrą pinigų sumą, ir jinai ne tik grįžta po kiek laiko atgal, bet dar ir su priedu, nuošimčių palūkanomis. Iš kur gi atsiranda šis nuošimtis? Ar nepagimdo jo patsai kapitalas, kaip kad višta deda kiaušinį ar obelis veda obuolius?

Kaip verčia rodosi natūralia piniginio metalo savybe, taip ir galimybė duoti nuošimtinių palūkanų rodosi esanti skolijamojo kapitalo savybė. Mistikos skraistė visiškai uždengia paskolos kapitale jojo visuomeninį turinį.

Kapitalas fetišas, kapitalas, dedąs aukso kiaušinius, gimdąs patsai iš savęs nuošimčius, labiausiai pasireiškia paskolų kapitale. Bet, kad suprastum nuošimčio paslaptį, kad atspėtum kapitalistinį miražą, turim įsižiūrėti ir į kitas kapitalo lytis.

Skolijamasai, arba *palūkanų*, kapitalas istoriškai yra vienas iš seniausiųjų kapitalų lyčių. Taip pat senas, gal dar senesnis — tai *prekybos kapitalas*. Ir prekybininkas, kaip ir palūkininkas, gauna pridedamosios verčios, — jo kapitalo verčia kažkuriuo būdu auga. Tačiau, kol kapitalas yra prekybinis ar palūkaninis, ligi tol jis nevaidina sprendžiamo vaidmens visuomenės ūkyje, visas visuomenės ūkis nėra *kapitalistinis*. Ir tik, kai kapitalo santiykiai apima ir gamybos sritį, kai kapitalas pasirodo kaipo gamnamasis kapitalas, mes turime priešais save *kapitalistinę ūkio sistėmą*.

Šiuo atveju kapitalas reiškiasi tam tikra suma produktų — gaminamų priemonių ir darbininkų vartojamų dalykų, — priklausančių asmeniui, vadovaujančiam gamybos procesui, — kapitalistui. Tie produktai, sueikvoti gaminant, pavirsta naujais produktais, kurių verčia jau praneša išlaidų verčią. Tuo būdu atsiranda kapitalistui pelno, ir tasai pelnas yra tokia pat pridedamoji verčia, kaip ir palūkininko arba prekybininko pelnas.

Iš kur atsiranda pridedamoji verčia, einanti kapitalisto naudai? Nesunku atsakyti. Pridedamoji verčia yra tam tikra produktų verčios dalis, o produktas, kaip pirmiau buvo išaiškinta, gaminamas tik žmogaus darbu — ir daugiau nieku, nes darbo įrankiai, lygiai kaip ir medžiaga, einanti į darbą, yra tik pasyvi medžiaginė darbo sąlyga, o jokiu būdu ne savarankis aktyvus gamybos veikėjas. Taigi, ir pridedamasai produktas — kitaip sakant, ta produkto dalis, kurios verčia sudaro pridedamąją verčią — gaminama kieno nors darbu. Kieno gi darbu? Patsai kapitalistas, kaipo tokis, nedalyvauja gamybos procese. Taigi pridedamasai produktas pagaminamas darbininko darbu, — *pridedamosios verčios gavimas yra ne kas kitas, kaip tik kapitalisto pasisavinimas svetimo darbo produkto.*

Bet, kad kapitalistas galėtų pasisavinti svetimo darbo vaisių, reikia, kad darbininkas būtų verčiamas atiduoti savo viršproduktą kapitalistui. Antra vertus — kapitalistinei gamybai reikalinga, kad svetimo darbo produkto pasisavinimas būtų neatviras — kaip antai vergų darbo vaisių pasisavinimas arba baudžiauninko, — bet būtų lyg ir pridengtas daiktų káuke, kapitalo kauke, kursai lyg patsai gamintų viršuvertę. Kol darbininkas nelaisvas, kol jis yra svetimo nuosavybė, ligi tol viršuvertė iš oro neatrodo kaipo kapitalo produktas. Iš čia išeina, kad kapitalistinė gamyba tegali būti dviem sąlygom: 1) darbininko asmens laisvės, kurios dėk jis gali laisvai parduoti savo darbo pajėgą kapitalistui, ir 2) darbininko ne urėjimo gamybos priemonių, kas verčia darbininką parduoti savo jėgas, kad galėtų išmisti.

Priešingai vergų savininkui ar feodalui, kapitalistas juridiškai visai lygus darbininkui. Darbininkas visai nėra verčiamas dirbti kapitalisto naudai. Darbo prekyvietėje darbininkas ir kapitalistas susitinka kaipo du juridiškai lygūs kontragentai, ir darbininkas taipo pat laisvai parduoda savo darbo jėgą, kaip ir kiekvienas prekių savininkas. Bet po šia juridine lygybe reikia ieškoti ekonominės nelygybės darbo priemonių savininko — kapitalisto — ir neturinčio jų — darbininko. Juridinė darbininko laisvė parduoti, ką jis nori slepia ekonominę būtinybę parsiduoti kapitalistui.

Kapitalistinis ūkis yra tokis ūkis, kuriame *visuomenės santykiai, pasisavinant vienai visuomenės daliai pridedamąjį produktą, pagamintą kitų visuomenės narių darbu, slepiami po daiktine kauke sudarymo kapitalo-viršuvertės.* Svetimo darbo produkto pasisavinimas ypa paslėptu kiekvieno kapitalistininio pelno pagrindu — ar tai būtų pelnas palūkanų pavidalu, ar prekybos pelnas, ar gamybos pelnas

Paprastoje prekių tvarkoje prekė, daiktas, žmogaus produktas, yra kaip ir sudvasinamas ir pradeda gyventi savaiminiu gyvenimu. Kapitalistiniame ūky vaidmenų pasikeitimas tarp žmogaus ir darbo eina dar toliau: daiktas ne tik atsipalaiduoja iš žmogaus valdžios, bet ir dirbąs žmogus pavirsta paprastu daiktu, preke, gyva gamybos priemone kapitalisto rankose. Daiktas, negyvas kapitalas, galutinai ima viršų ant žmogaus, paversdamas jį savo tarnu.

Marksas. Das Kapital. 3 t. *G. Adler.* Die Grundlagen der Marx'schen Kritik der bestehenden Volkswirtschaft. *W. Sombart.* Zur Kritik der ökonomischen Systems von Karl Marx. *Hilferding.* Böhm — Bawerks Marx — Kritik. Marx-Studien.

V SKYRIUS.

Išorinė gamta ir ūkis.

Ūkio pareinamybė nuo išorinės gamtos sąlygų. Pakeitimas pobūdžio visuomenės gyvenimo pareinamybės nuo išorinių gamtos sąlygų, istoriškai besiskleidžiant, arba evoliucijonuojant, žmogui.

Žmogaus ūkio veikimas yra savitarpio veiksmas žmogaus ir išorinės gamtos. Todel išorinės gamtos sąlygos negali neturėti galingos įtakos ūkiui. Taip antai, sąryšis tarp ūkio ir klimato visiškai aiškus. Žmonės gyvena gausingesnėmis grupėmis tik tokiame klimate, kur geriausiai auga augalai, svarbiausias žmogaus maistas. Augalų augimas pareina labiausiai nuo klimato sąlygų — vidutinės metų temperatūros, o taipo pat nuo drėgulių kiekio.

Šaltuose šiaurės kraštuose del klimato sąlygų žmonės visiškai negali gyventi, — tik negausingos žuvininkų tautelės randa sau sniegynuose ir ledynuose maisto. Taipo pat didelė klimato kaitra, kaip antai Sáharoje ir kitose dykumose, neleidžia žmogui apsigyventi del augalų maisto stigimo.

Šalies geologijos ir dirvos savybės taipo pat turi ūkiui įtakos. Parankios ar neparankios dirvos sąlygos pagausina ar pamažina kiekį augalų produktų, surenkamų iš duotojo žemės sklypo, o geologinė vietos padėtis — kalnai, jų augštis ir apskritai žemės paviršius — betarpiškai nustato ūkio sėkmę ir jo produktingumą.

Toliau, labai svarbu, tuo pat atžvilgiu, geografinė šalies padėtis, vidaus vandenų suskirstymas, artumas ar tolumas jūrių, didesnis ar mažesnis pajūrio vingiuotumas, jūrių pakraščio tikimas laivams plaukyti, patogūs įlinkiai, gylis ir t. d.

Iškasamųjų šalies produktų gausingumas — labai svarbus veiksnys ūkio pasisekimui. Visa tai labai suprantama, kad reikėtų dar apie tai kalbėti.

Gamta stato išorines sienas žmogaus veikimui, ir visos visuomenės gyvenimą (tame tarpe ir ūkio) nustato šalia jo stovinčios išorinės gamtos jėgos. Tauta gyvenanti toli nuo marių, negali verstis marių prekyba; kalnų pramonė negali atsirasti ten, kur iš žemės gelmių nieko gero negalima iškasti; kiekvienas kultūros augalas yra įspraustas į gamtos sienas, tarpu kurių tik jis gali augti, ir t.t. Ir juo žemiau stovi tauta, juo aiškiau matyti tasai ryšys, kuriuo ūkis yra tvirtai surištas su išorine gamta.

Yra žinoma, kokį savotišką ir stiprų socijališkai ekonominį tarpą sudaro klajoklių tautos. Bet klajoklių gyvenimas stipriai surištas su išorinės gamtos sąlygomis.

Girinės tautelės—kitas pavyzdys tampraus sąryšio socijališkai ekonominio tipo su gamtos sąlygomis. Giria įspaudžia gilų antspaudą į visą tvarką tokių tautelių, kaip kad laukiniai indiečiai Brazilijoje, girių tautelės Afrikoje ir kit.[1]) Apskritai, pirmykščių tautų gyvenimas visiškai pareina nuo išorinių ypatybių tos gamtos, kurioje jos gyvena.

Istorininkai ir socijologai jau senai yra pastebėję sąryšį tarp išorinės gamtos ir socijalinio tautos gyvenimo; tačiau tas sąryšis neturi tiesaus, betarpiško pobūdžio, kaip tatai kaikurių manoma.

Tačiau nors išorinė gamta be abejojimo turi didelės įtakos visuomenės gyvenimui, bet ta įtaka ne betarpiška, o daugiau eina per patį ūkį. Ūkis baisiai daug pareina nuo išorinės gamtos, o kadangi nuo ūkio įtakos pareina ir kitos visuomenės gyvenimo sritys, tai per ūkį, bet ne pati savaime, išorinė gamta nustato ir visuomenės gyvenimo lytis.

Augant žmonių civilizacijai, žmogus vis daugiau ir daugiau išsivaduoja iš gamtos įtakos. Pačioje kultūros pradžioje visuomenės ekonominę tvarką visiškai nustato išorinės gamtos sąlygos. Bet juo kultūringesnė visuomenė, juo daugiau įgauna reikšmės veiksniai, nepareiną betarpiškai nuo išorinės gamtos,—menas ir pačio žmogaus protas, surankiotas jo mokslo žinios, gamybos priemonės, išaugusios iš istorijos sąlygų socijalinės gyvenimo lytys.

Tuo būdu istorinė žmogaus evoliucija reiškiasi nuolatiniu vadavimuosi iš gamtos valdžios. Išorinės gamtos sąlygas ir visuomenės gyvenimo lytis labai tvirtai surištas mes matome pirmykščiais istorinės evoliucijos laikais. Bet kadangi ūkio pažanga yra vis tvirtesnis gamtos suėmimas į žmogaus rankas, tai ir visuomenės evoliucija turi atpalaiduoti žmogų nuo išorinės gamtos. Istorijos pažangoje kinta viso visuomenės gyvenimo reiškiniai, įimant čionai ir ūkį; del to pat kinta ir ūkio lytys. Kas bendro tarp kapitalistinio šių laikų Amerikos ūkio su jo milžiniškais miestais fabrikais, bankais bei lyguistu pelno ieškojimu ir tarp medžioklių ūkio indiečių tautų, kurios iš viso vos prieš keletą šimtų metų tegyveno Jungtinių valstybių žiemiuose! Gamta duoda visuomenės gyvenimui platų ratą galimybių, bet ko pripilama į tą ratą, tatai pareina tik pačioje evoliucijos pradžioje betarpiškai nuo išorinės gamtos sąlygų.

Tuo būdu visuomenė pamaži atsipalaiduoja nuo pirmykščio pasidavimo išorinei gamtai. Žinoma, priklausomybė niekados

---

[1]) „Giria smulkina tokias tautas į mažutėles gimines, neduoda plačiau politiškai organizuotis, sunkina susisiekimą, kliudo atsirasti žemės ūkiui ir gyvulininkystei. Betarpiška pareinamybė nuo išorinės gamtos paaiškina nuolatos kartojamus sulyginimus negrų gyvenimo su girių gyvuliais" (Ratzel. Antropog. I t. 478.

Girinės tautelės—kitas pavyzdys tampraus sąryšio socijališkai ekonominio tipo su gamtos sąlygomis. Giria įspaudžia gilų antspaudą į visą tvarką tokių tautelių, kaip kad laukiniai indiečiai Brazilijoje, girių tautelės Afrikoje ir kit.[1])

Apskritai, pirmykščių tautų gyvenimas visiškai pareina nuo išorinių ypatybių tos gamtos, kurioje jos gyvena.

Istorininkai ir socijologai jau senai yra pastebėję sąryšį tarp išorinės gamtos ir socijalinio tautos gyvenimo; tačiau tas sąryšis neturi tiesaus, betarpiško pobūdžio, kaip tatai kaikurių manoma.

Tačiau nors išorinė gamta be abejojimo turi didelės įtakos visuomenės gyvenimui, bet ta įtaka ne betarpiška, o daugiau eina per patį ūkį. Ūkis baisiai daug pareina nuo išorinės gamtos, o kadangi nuo ūkio įtakos pareina ir kitos visuomenės gyvenimo sritys, tai per ūkį, bet ne pati savaime, išorinė gamta nustato ir visuomenės gyvenimo lytis.

Augant žmonių civilizacijai, žmogus vis daugiau ir daugiau išsivaduoja iš gamtos įtakos. Pačioje kultūros pradžioje visuomenės ekonominę tvarką visiškai nustato išorinės gamtos sąlygos. Bet juo kultūringesnė visuomenė, juo daugiau įgauna reikšmės veiksniai, nepareiną betarpiškai nuo išorinės gamtos,—menas ir pačio žmogaus protas, surankiotas jo mokslo žinios, gamybos priemonės, išaugusios iš istorijos sąlygų socijalinės gyvenimo lytys.

Tuo būdu istorinė žmogaus evoliucija reiškiasi nuolatiniu vadavimuosi iš gamtos valdžios. Išorinės gamtos sąlygas ir visuomenės gyvenimo lytis labai tvirtai surištas mes matome pirmykščiais istorinės evoliucijos laikais. Bet kadangi ūkio pažanga yra vis tvirtesnis gamtos suėmimas į žmogaus rankas, tai ir visuomenės evoliucija turi atpalaiduoti žmogų nuo išorinės gamtos. Istorijos pažangoje kinta viso visuomenės gyvenimo reiškiniai, įimant čionai ir ūkį; del to pat kinta ir ūkio lytys. Kas bendro tarp kapitalistinio šių laikų Amerikos ūkio su jo milžiniškais miestais fabrikais, bankais bei lyguistu pelno ieškojimu ir tarp medžioklių ūkio indiečių tautų, kurios iš viso vos prieš keletą šimtų metų tegyveno Jungtinių valstybių žiemiuose! Gamta duoda visuomenės gyvenimui platų ratą galimybių, bet ko pripilama į tą ratą, tatai pareina tik pačioje evoliucijos pradžioje betarpiškai nuo išorinės gamtos sąlygų.

Tuo būdu visuomenė pamaži atsipalaiduoja nuo pirmykščio pasidavimo išorinei gamtai. Žinoma, priklausomybė niekados

---

[1]) „Giria smulkina tokias tautas į mažutėles gimines, neduoda plačiau politiškai organizuotis, sunkina susisiekimą, kliudo atsirasti žemės ūkiui ir gyvulininkystei. Betarpiška pareinamybė nuo išorinės gamtos paaiškina nuolatos kartojamus sulyginimus negrų gyvenimo su girių gyvuliais“ (Ratzel. Antropog. I t. 478.

vanoriškas žmogaus susilaikymas nuo susituokimo ir lytinių santykių, jei jis negali laikyti šeimynos. Žudomomis priežastimis Maltus vadina visa tai, kas žudo žmones — ligas, karus ir, pirmų pirmiausia, neturtą. Jei negalioja perspėjamosios priežastys, tai pradeda veikti žudomosios — del tos priežasties, kad žmonijos gyvenimo priemonės negali taip greitai augti, kaip kad žmonių skaičius, nesulaikomas perspėjamų priemonių. Zmonija auga geometrine progresija (1, 2, 4, 8, 16, 32 ir p.), nes žmonių dauginimosi instinktas veikia vienodai, neatsižvelgiant į žmonių skaičių. Atžagariai, žmonijos gyvenimo priemonės, geriausioms sąlygoms esant, tegali augti aritmetikos progresija (kaip 1, 2, 3, 4 ir t. t.). Tuo būdu, gyventojų eina daugyn kur kas sparčiau, kaip auga gyvenimui priemonių, del ko atsiranda neturtas ir išmiršta žmonių perteklius, ir del to vėl nusistato pusiausvyra tarp žmonių ir gyvenimo priemonių. Pastebimas žmonių masių neturtas kaip tik yra perdidelio žmonių dauginimosi vaisius. Jokios visuomenės reformos nesumažins neturto ligi to , ko žmonija pergalės savo dauginimosi instinktą „dorinio susilaikymo keliu“.

Maltus kalbėjo apie savo dėsnį tik kaipo apie tendencijį, o ne kaipo apie realinį faktą. Realiai, Maltaus nuomone, gyventojų skaičius neauga geometrijos progresija, o mitybų priemonės aritmetikos. Progresijos tai tik matematinė iliustracija. (Palyg. L. Bortkiewicz Bevölkerungstheorie 1908 m.).

Tokia esmė Maltaus mokslo, kursai pritraukė visų dėmes ir sukėlė ligi šiol nenutįlančių ginčų. Del to mokslo įtakos, pažiūros į žmonių augimą vadovaujančiose sferose pakitėjo; tuo tarpu, kai pirma rodėsi, kad žmonių priaugimas esąs valstybės stiprybės ir galybės aruodas, XIX šimtmety išsiplatino kita nuomonė, kad gyventojų daugėjimas esanti svarbiausia žmonių vargo priežastis ir kad valstybė privalanti imtis priemonių ne didinti, o mažinti dauginimosi instinktą.

Pereinant prie Maltaus mokslo įkainojimo, visų pirma reikia pažymėti, kad jis apima dvi visiškai skirtinas problėmas — gyventojų dauginimosi problėmą ir neturto problėmą. Maltus duoda atsakymą, kursai rodosi toksai nuoseklus ir logingas, atsakymą į abu tuos klausymus — kuo reguliuojamas gyventojų skaičius ir iš kur kįla gyventojų neturtas.

Maltaus gyventojų skaičiaus mokslas sulaukė rimtos kritikos pirmų pirmiausia bijologijos atžvilgiu, daugiausia iš Spenserio. Spenseris tvirtino, priešingai Maltaus teorijai, apie nesikeitimą dauginimosi instinkto; tarp dauginimosi instinkto ir individualinio organizmo išsiskleidimo yra nepašalinamas priešingu-

mas. Juo žemiau stovi organizmas bijologijos atžvilgiu, juo mažiau aktyvus ir judrus, juo didesnį turi dauginimosi palinkimą. Paprasčiausieji organizmai gali daugintis nepaprastai sparčiai: kaikurių infuzorijų per dieną gali padaugėti keletą bilijonų kartų. Gaminamasai instinktas nepalyginamai žemesnis augštesnių organizmų; juo augštesnis ir painesnis gyvenimas, juo daugiau reikalauja jėgų išlaidų ir juo mažiau bepalieka gaminamosioms funkcijoms.

Tas pats įstatymas pritaikomas ir prie žmogaus. Intensyvesnio dvasios gyvenimo žmonės mažiau turi palinkimo daugintis kaip žemesnio. Todel galima laukti, kad labiau plėtojantis dvasiniam žmonių gyvenimui silpnesnis bus žmonių lyties instinktas ir palinkimas daugintis. Galų gale privalys susidaryti pusiausvyra be jokių dirbtinių priemonių.

Spenserio nuomonė labai rimta, nes ji nurodo į galimybę žmonių dauginimosi instinkto sumažėjimo natūriniu keliu. Bet tatai negalima laikyti mokslo įrodymais ir tik galima laikyti ipoteze ir tegali turėti reikšmės tolimai ateičiai, o ne šiuo momentu ar praeičiai. Ligi šiol žmonija turėjo pakankamai dauginimosi instinkto, kad aptvindytų žemę, ir jei tai neįvyko, tai tik del veikimo žudomų ir perspėjamų priežasčių.

Istorija parodo, kad žmonių dauginimosi eiga nevienoda. Iki XIX amžiaus Europos gyventojų skaičius auga labai mažai. Ad. Smitas manė, kad Anglų gyventojų skaičius tegalėsiąs 2-kart padidėti per 500 metų. XIX šimtmety gyventojų skaičius pradėjo sparčiau augti. Gale pereito šimtmečio visose kultūringose valstybėse pasirodė nauja tendencija gyventojų judėjime — būtent, gimdymų mažėjimas. Kadangi podraug su tuo mažėjo ir mirtingumas, tai kad ir pastebėti priaugimo % tis sumažėjus, bet labai nedidelis. Gimdymų sumažėjimas neišaiškinamas sutuoktuvių mažėjimu, kurių skaičius greičiau auga.

Ypačiai žymus gimdymų sumažėjimas Prancijoje. Per 1816—1820 m. penkmetį 1000-čiui gyv. gimė 32 vaikai, per 1861—1865 m. penkmetį tik 26,7, per 1901—1905 m. penkm. — 21,3. Taipo pat Australijos kolonijose.

Sutuoktuvių augimas ir mirtingumo mažėjimas nurodo į gyventojų gerovės kilimą. Tuo būdu, paskutinių laikų gimimų mažėjimo jokiu būdu negalima išaiškinti ta priežastimi, kurią nurodė Maltus, t. y. — neturtu. Priešingai, paskutinių laikų daviniai rodo, kad turtingųjų ir kultūringųjų tautų gimimai mažėja.

Taigi, ne tik gyventojų neturtas mažina gyventojų skaičių, bet ir tam tikro laipsnio ekonominė gerovė — turtingumas. Tatai paaiškinama ne sumažėjimu lytinio žmonių instinkto, o bai-

me šių laikų kultūrinio žmogaus didelės šeimynos ir surištų su ja išlaidų.

Lytinis instinktas patenkinamas ne mažiau, bet griebiantis įvairių priemonių prieš nėštumą, ir iš to patenkinimo nieko neišeina, gimti tiek daug negema.

Šios perspėjamos priemonės niekados nesudaro „dorinio susilaikymo", apie kurį kalbėjo Maltus. Doriniu susilaikymu jis vadino susilaikymą nuo lyties santykių, bet ne patenkinimą lyties instinkto nenormališkai.

Tuo būdu paskutinio laiko gimdymų sumažėjimas aiškinamas nauja priežastimi, kurios nebuvo numatęs Maltus.

Tos priežasties veiksmas yra betarpiškai surištas su esamosios socijališkai ekonominės tvarkos ypatybėmis: kapitalistinis ūkis padidina kovą už būvį tarp atskirų asmenų, ir tuo pačiu laiku, padidindamas gerovės laipsnį, verčia žmogų baidytis sumažinti gerovę.

Šių laikų kultūra veda prie to, kad žmogus bijosi didelės šeimynos.

Betarpiškai surišta su gyventojų teorija yra ir Maltaus neturto teorija.

Jo nuomone, neturtas negali būti panaikintas socijalinėmis reformomis, — pagrindinė neturto priežastis — tai perdidelis žmonių dauginimasis. Naujausių laikų faktai ne tik nepritaria tai nuomonei, bet visiškai jai prieštarauja. Pasaulio gyventojų skaičius XIX šimt. žymiai išaugo. Pradžioj pereito šimtmečio gyventojų skaičius nesiekė nė vieno milijardo žmonių, o dabartiniu laiku siekia apie 2 milijardu. Didžiausia to priaugimo dalis tenka Europai ir Europos tautoms. Nors tas gyventojų priaugimas labai didelis, bet visuomenės turtingumo laipsnis dar labiau padidėjo. XIX-tas šimtmetis parodo, kad perdidelio žmonių skaičiaus baimė yra nepamatuota ir kad pragyvenimo priemonės ne tik savo augimu neatsiliko nuo žmonių augimo, bet dar jį perviršijo. Plačiųjų gyventojų klasių neturtas negali būti aiškinamas žmonių didėjimo sąlygomis. Gyventojų augimas taip padidino visuomeninio turto šaltinius, mokslo ir teknikos pažangą, kad naujieji šimtai milijonų žmonių yra geresnėse sąlygose, kaip jų pirmatakai.

Мальтусъ. Опытъ о народонаселенiи. Oppenheimer. Das Bevölkerungsgesetz des T. K. Malthus und der neueren Nationalökonomie. 1900. Dietsel. Der Streit um Malthuslehre. Festgaben für Rudolph Wagneı 1905. Bortkiewiecz. Bevölkerungsthoerie. Brehtano. Die Malthussche Lehre und die Bevölkerungsbewegung des lezten Detenien.

VII SKYRIUS.

Tautų ūkio evoliucija.

I. Istorijos dėsniai apskritai. Evoliucijos dėsniai bijologijoje. Ar gali evoliucijos dėsniai būti taikomi žmonių visuomenės istorijai. II. *Ūkio evoliucijos skėmos.* Ar galimas vienodas ūkio evoliucijos dėsnis. Tautos ūkio laipsnių klasifikacija pagal gaminamus produktus. Bruno Hildebrando skėma. Biucherio tautos ūkio evoliucijos skėma. III. *Ūkio sistėmų klasifikacija.* Armoningos ir antagoningos ūkio sistėmos.

I. *Istorijos įstatymai apskritai.* Žmonių ūkis ir visi kiti visuomenės kūriniai istorijos bėgyje kinta, skleidžiasi, evoliucijonuoja. Ar nėra tik vyriausias ekonominio mokslo tikslas surasti žmonių ūkio evoliucijos dėsnius?

Nėra abejojimo, kad visuomenės reiškiniai, o taip pat ir jų evoliucija pareina nuo priežastinių gamtos dėsnių, kaip ir kito išorinio ir vidujinio pasaulio reiškiniai. Tuo atžvilgiu nėra jokio skirtumo tarp visuomenės ir kitų buities sferų. Politikos ekonomija stengiasi nustatyti priežastinius ekonominių visuomenės reiškinių dėsnius. Šie dėsniai — yra istorijos dėsniai tuo atžvilgiu, kad ekonominiais dėsniais reiškiasi ekonominių reiškinių vienodamas — tam tikromis istorijos sąlygomis. Tie dėsniai, savo gnoseologine prigimtimi, visados turi ne kategorinę, o reliatyvinę formą, kaip ir visi priežastiniai tikrųjų mokslų dėsniai. Jų bendroji formula tokia: „esant tokioms ir tokioms sąlygoms, reikia laukti tokių ir tokių priežasčių".

Bet visuomenės skleidimosi dėsniais galima vadinti ir kas kita — dėsnis ne reliatyvinės, bet kategorinės lyties. Reliatyvinis numatymas nėra pilnas numatymas. Pilnojo mokslinio numatymo idėja išreikšta garsiais Loplaso žodžiais: „Protas, kursai vienam kuriam akimirksniui pažintų visas veikiančias gamtos jėgas ir visų jos dalių savitarpio padėstymais, ir jei, be to, jis būtų pakankamai galingas, kad visa tai išskaičiuotų, suimtų viena didžiulių dangaus kūnų ir mažiausių atomų judėjimo formula: niekas nebūtų jam netikra; ateitis ir praeitis būtų matomi jo akims".

Tokiam ne sąlyginiam, o visiškam ateities numatymui reikalinga dviejų rūšių žinojimas — visų priežastinių dėsnių ir, be to, visų veikiančių gamtoje realinių pajėgų jų savitarpio išdėstyme. Nėra ko sakyti, kad pirmoji ir antroji sąlyga neprieinama mūsų pažinimo gabumams. Tuo būdu mums tenka, kaip matome, atsisakyti nuo besąlygiško ateities numatymo.

Tas nepriteklius ligi tam tikro laipsnio papildomas tam tikra kategorija mokslo dėsnių, kurie galima pavadinti *evoliucijos*

dėsniais. Tokių evoliucijos dėsnių pavyzdžiu gali būti organizmų evoliucijos dėsniai.

Bijologijos moksluose tie dėsniai vaidina labai svarbų vaidmenį ir jie nustatyti yra tam tikro — embrijogijos — mokslo uždavinys. Tie dėsniai, neprivedami vien tik į priežastinius dėsnius, jais vienais neišaikinami — ne del to, kad organizmai evoliucijuodami nepareitų nuo priežastinių dėsnių, o del mūsų pažinimo netobulūmo: mes negalime išaiškinti, išeidami iš priežastinių dėsnių, narvelio, arba ląstelės, gyvybės veiksnių — kodel vienas narvelis pavirsta žmogum, o kitas vabzdžiu, bet mes puikiai žinome nekintančius ir atsikartojančius milijonus kartų tuo pačiu pavidalu vieną paskui kitą sekančius evoliucijos tarpus, arba fazes, kuriuos pereina beevoliucijuodamas kiekvienas atskiras žmogus arba kiekvienas vabzdys. Evoliucijos dėsniai yra aiškiai empyriniai, bet vis delto jie yra labai brangūs žinojimo daviniai, kadangi jie mus įgalina numatyti ateitį kategorijų lytimi, tiesa, su viena, labai svarbia išimtimi: tokie ir tokie reiškiniai, evoliucijuojant, arba skleidžiantis, organizmui po tam tikro laiko turės įvykti, *jei tik pati evoliucija nesustos.*

Nuoseklumas įvairių lyčių, per kurias gauna pereiti beevoliucijuojąs organizmas, gali būti pavadintas dėsniu (nors ir empyriniu) del to, kad visi tos rūšies organizmai taip pat nuosekliai persikeičia.

Ar yra panašių evoliucijos dėsnių ir visuomenės gyvenime? Jei manysime, kad kiekviena atskira tauta ar atskira valstybė yra tam tikras organizmas, daugiau ar mažiau panašus į nedalijamą tai lengvai prieisime tą mintį, kad kiekvienós tautós istorijoje turi būti pastebima tokia pati pakaita evoliucijos tarpų, pasikartojančių kiekvienoje atskiroje tautoje, kokia pastebima ir nedalimojo evoliucijoj. Daugelis socijologų ir istorininkų ieškojo ir tebeieško istorių evoliucijos tarpų, visoms tautoms privalomų. Taip antai, viena iš mėgiamiausių istorijos idėjų yra ta mintis, kad visos tautos vienodai pereina jaunybės, subrendimo ir pasenimo tarpus, kurie karakteringi daugiau ar mažiau panašiais bruožais visoms tautoms. Dažniausiai tokie „dėsniai“ apgaubiami trilype lytimi — atatinkamai trims laiko momentams — praeities, dabarties ir ateities. Taip antai, Kontas matė nekintamą istorijos dėsnį pasikeitime einančių vienas paskui kitą trijų tarpų evoliucijos mūsų žinojimo — teologinio, metafizinio ir pozitingo.

Konto nuomone, mūsų pažinimo evoliucija yra visos visuomenės evoliucijos pagrindas. Teologiniu tarpu išorinio pasaulio kitimo priežastį žmogus mato viršgamtinių valdančių pasaulį pajėgų valioje. Paskum eina metafizinis tarpas, kada žmogus, užuot gamtos reiškinius aiškinęs, as-

menina abstraktines sąvokas, matydamas jose daiktų „esmes“, ir randa jose išaiškinimą — pav., vandens kilimą siurblyje aiškina teziu „gamta bijosi tuštumos“ ir t. t. Pozitinguoju pažinimo tarpu mokslas išguja metafiziką, — žmogus atsisako ieškojęs paslaptingų esmių ir tenkinasi nustatydamas nuoseklų ėjimą vienodumų vienas paskui kitą ir reiškinių egzistavimą šalia vienas kito. Toms skirtinoms mūsų pažinimo padėtims atatiks ir visuomenės tvarkos įvairumai, kurie kiekvieną tarpą, arba fazę, turi savotiško pobūdžio.

Palikdami šaly klausymą apie tai, kiek yra teisėtas atskirų socijalinių agregatų suartinimas su organingais nedalijamais (galima ginti visuotini evoliuciniai istorijos dėsniai ir nesant organingosios visuomenės teorijos šalininku), reikia pripažinti vargu begalimu, kad visuomenės agregatai pasiduotų savo evoliucijoj tokiems visuotiniems evoliucijos dėsniams. Pirmiausia, nereikia išleisti iš omenies, kad žmonių visuomenės evoliucija tik iš dalies yra gaivališka, nesąmoninga, o iš dalies ją valdo sąmoninga žmogaus valia; kiek ši paskutinioji turi vietos, tiek žmogaus pažinimo augimas sudaro, savaime, žymų pakeitimą sąlygų, kuriose tenka gyventi ir bręsti įvairioms tautoms įvairiais istorijos laikais. Praeities prityrimas sulaiko nuo senų paklaidų.

Taip antai, jei ir būtų teisinga, kad istoriškai teologiškas mąstymas užleido vietą metafiziškam (pasak Konto) ir tik paskui mūsų galvojimas tapo moksliškas, tai iš to dar neišeina, kad ateityje kiekviena tauta, esanti pirmykščioje evoliucijos stadijoje, neišvengiamai privalo, prieš įžengdama į moksliškąjį tarpą, pereiti metafizinį tarpą. Mokslas gali būti suprantamas ir to proto, kursai metafizinio tarpo nėra perėjęs.

Bet svarbiausias dalykas, kad visa žmonijos istorija yra buvęs, nebesikartojąs procesas, ir todel kiekvienos atskiros tautos gyvenimo sąlygos kiekvienu istorijos momentu žymiai skiriasi nuo tų sąlygų kitos tautos kitais laikais. Kiekvienas atskiras organingas asmuo gyvena tose pačiose sąlygose, kaip ir tūkstančiai vienkart su juo gyvenančių asmenų. Priešingai, kiekvienos tautos gyvenimo sąlygos kiekvieną tolesnę istorijos gadynę žymiai skiriasi. Be to, reikia turėti omeny, kad žmonių visuomenė sudaro labai plastingą agregatą, lengvai prisitaikantį prie išorinių savo gyvenimo sąlygų, pakeičiant atatinkamai vidujinę tvarką. Priešingai, žinomoms lyg ir sustengusioms kiekvieną momentą nedalijamojo lytims, sudarančioms kažką nekintamo pačia nedalijamojo prigimtimi, žmogaus gyvenimo lytys labai nepastovios ir gali būti labai įvairiose kombinacijoje, pareidamos nuo aplinkumos sąlygų. Esant tokiai žmonių visuomenės prigimčiai, kiekvienas išorinės gamtos pakeitimas turi sukelti gilias

visuomenės vidaus tvarkos permainas. O istorinė aplinkuma be paliovos keičiasi del įtakos nesikartojančios viso pasaulio istorijos eigos.

Todel negalimas daiktas, kad kiekvienoje visuomenės gyvenimo srityje galima būtų nustatyti vienodą, nekeičiamą ir privalomą visoms tautoms istorijos evoliucijos dėsnį. Bent iki šiol visi bandymai nustatyti šitokius dėsnius nepasisekė.

II. *Ūkio evoliucijos skėmos.* Seniausias bandymas nustatyti ūkio evoliucijos lytis, arba formas, siekia 18-jį šimtmetį ir dar seniau. Nežiūrint į tai, ligi šiol ekonomininkų tarpe tuo dalyku nėra vienos nuomonės. Pagal tą skėmą kiekviena tauta būtinai pereina 1) medžiotojų, 2) piemenų, 3) žemės ūkio ir 4) pramonės stadijas. Moksliškai tą skėmą pamatavo vokiečių ekonomininkas Listas.

Tačiau neatsižvelgiant į tos skėmos popularumą, jos mokslo verčia apribota. Jau tuojau krinta į akis tai, kad ji dalija istorines gadynes, arba epokas, tik pagal gaminamųjų produktų *rūšį*, o ne pagal tai, *kuriomis visuomenės lytimis* tie produktai gaminami. Be to, jinai yra aprijorinė ir neatitinka faktams. Aprijorinis galvojimas buvo toksai: žemė dirbama arklu, kuriam reikalingas gyvulys — o tam reikalinga pripratinti gyvuliai; taigi pirma žemės ūkio buvo gyvulių ūkis. O šis ėjo po ankstyvesnio medžioklės perijodo. Bet šis aprijorinis galvojimas nežinojo, kad pirmykščiais laikais žemė buvo dirbama rankomis — kapliu (arba matiku). Todel piemenų gyvulių ūkis nebūtinai turėjo eiti paskui žemės dirbimą. Kaikuriose šalyse (pavyz., Polinezijoje) gyvulių laikyti buvo faktinai negalima del gamtos sąlygų. Naujausiais tyrinėjimais pasirodo, kad daugumoje tautų žemės dirbimas (rankomis) ėjo prieš gyvulių perijodą. Tatai ir suprantama, nes daug lengviau kultyvuoti (išauginti) augalai kaip gyvuliai. Todel žemė dirbti buvo moterų darbas, o sunkesnis darbas — medžioklė — buvo vyrų dalykas. Dauguma medžiotojų tautų buvo vienu laiku žemės dirbėjai, pav. indų tautos Žiemių Amerikoje ir dauguma Afrikos tautų. Taip dirbama žemė buvo tūkstančius metų.

Gyvulių prisipratinimas buvo didelis žingsnis į priekį. Gyvulininkystė, kaipo vyraujanti ūkio lytis, palyginti retas istorijoje reiškinys, nes jam reikalingos tam tikros retai kur pasitaikančios sąlygos — plačios tyrumos (kaip kad centrinėje Azijoje arba Pietų Afrikoje).

Gyvulių augintojų tautos negali apsieiti be mainų santykio su žemdirbiais. Tuo būdu ne tik negalima pasakyti, kad gyvulininkystė eina paskui žemės dirbimą, o greičiau atbulai — že-

mę gyventi pradeda pirmiau negu gyvulius áuklėti. Galų gale ir visa sistėma pasirodo nepamatuota.

Antra ūkio raidòs (arba evoliucijos) skėma, tai vokiečių ekonomininko Bruno Hildebrando. Jis dalija ūkio raidą į tris tarpus: 1) *natūralinio*, 2) *piniginio* ir 3) *kredito* ūkio. Esant natūraliniam ūkiui, pinigai nevartojami, kaipo mainų įrankis, o produktai arba visai nemainomi arba mainomi vienas į kitą betarpiškai, be pinigų pagalbos; esant pinigų ūkiui, pinigai darosi mainų įrankiu, atsiranda pirkimas pardavimas; esant kredito ūkiui, mainai eina į kreditą be pinigų pagalbos.

Ši skėma turiningesnė kaip anoji, bet ir jos negalima laikyti visiškai vykusia. Didžiausias jos originalumas, — tai trečioji fazė; bet čia jos ir silpniausia vieta. Kredito ūkis negali būti pastatytas prieš piniginį, kadangi kreditas remiasi pinigais. Kredito išsiplatinimas nepašalina pinigų, o priešingai — bendrai padidina jų páklausus, kaip rodo labiausiai išsiskleidusių (išsevoliucijavusių) šalių pavyzdys. Kredito ūkis yra tas pats, kaip ir piniginis, tik sukomplikuotas ir pakeistas.

Didžiausio pritarimo šiuo laiku turi *Biucherio* ūkio raidós teorija, išdėstyta garsioje knygoje apie žmonių ūkio atsiradimą. Savo logingumu ji daug ką nušviečia iš realinių istorijos raidos faktų. Į savo sistėmos pagrindą Biucheris deda vieną pážymį — tą kelio ilgumą, kurį pereina produktas nuo gamintojo ligi vartotojo. Pradžioje tas ilgumas lygus nuliui — gamintojas vartoja pats savo produktą. Paskum keliás eina ilgyn. Produktas eina nuo gamintojo pas vartotoją, bet be tarpininkų (dviejų gamintojų mainai). Tai viduramžių, miestų ūkio stadija. Paskum eina trečias laikotarpis, arba perijodas: produktas eina nuo gamintojo ne betarpiškai vartotojui, o pirkliui, ir tik šis paskutinis parduoda jį vartotojui. Produktas gali eiti per keleto pirklių rankas — jis cirkuliuoja, kaikada pereina per 10 rankų, kol patenka vartotojui, tai yra tam, kas jo yra reikalingas.

Tuo būdu Biucheris dalija ūkio evoliucijos procesus į 3 stadijas: 1) *uždaras ūkis* (gaminimas saviems reikalams), 2) *miestų ūkis* (gaminimas atskirų smulkių gamintojų vienas kitam); ir 3) *tautós ūkis* (produktų cirkuliacija).

Uždaras ūkis viešpatauja senovės žmonių istorijos laikais. Kiekviena šeimyna pati gaminasi vartojimo daiktus. Šeimyną sudaro kelios kartos. Šeimynos viduje atsiranda darbo paskirstymas. Įsigali šeimynų bendradarbiavimas; rusuose — artelė. Įvedami vergai senovėje.

Miestų ūkis — viduramžiais. Miestas—tvirtovė.—Ginti miestui reikėjo pateikiančių žmonių, t. y. nedirbančių lauko darbų. Mieste atsiranda amatininkų, kurių gaminiai mainomi į sodžiaus produktus. Pažvelgę į viduram-

žio Vokietijos žemėlapį, pamatysime daug miestų taip arti vienas kito esančių, kad ūkininkas gali per dieną suvažinėti šen ir ten. Prekyba buvo smulki, amatininkas dirbo pagal užprašymus arba tam vartotojui, kurį patikdavo prekyvietėje.

15-me ir 16 šimt. prasideda tautos ūkis. Produktai pradeda cirkuliuoti. Tarp vartotojo ir gamintojo atsiranda tarpininkas.

Biucherio skėmos pasisekimas surištas su jos privalumais. Ji neaprijorinė, bet apibendrinimas realinių istorinių faktų, kuriuos Biucheris nuostabiai vykusiai sugrupavo aplink centrinę idėją, kuri, pasak autoriaus, turėjo būti Arijadnos siūlu, supainiotame istorijos labirinte.

Tačiau, kad ir kiek gerų privalumų turėdama, ši sistėma nėra dar visuotinu ūkio raidos dėsniu. Pirmiausia jinai perdaug suprastina istorinę tikrenybę, sujungdama į vieną rubriką įvairiausius ūkio tipus. Taip antai, į „uždaro ūkio". rubriką Biucheris įtraukia maža ką bendro turinčius tarp savęs pirmykštį pusiaukomunistinį ūkį ir vergų ūkį Graikuose bei Romoje. Baudžiavós ūkis viduriniais amžiais, pagal Biucherio sistėmą, įeina į tą pačią ùždaro ūkio rubriką, nors labai skiriasi nuo vergų ūkio.

Dar didesnis trūkumas — tai, kad tikroji istorijos raida net vienos Vakarų Europos nesutelpa jos rėmuose. Taip antai, Elados ūkio tvarka savo visumoje negalima apibūdinti, kaipo uždaras ūkis. Senovės pasaulis perriedėjo ilgą raidos ciklą, kuriame buvo savieji viduramžiai ir savo naujieji laikai, pakilimo ir susmukimo gadynė. Graikų prekybos respublikų ūkis rėmėsi prekyba ir todel nebuvo užsidaręs. Apskritai, nėra tikra įsivaizduoti pasaulio istorija kaipo pažanga, kurios vienas tarpas stovi augščiau už kitą. Juk senovės pažanga savo pakilimo laikais stovėjo daug augščiau kaip viduramžiai ir turėjo gyvesnius prekybinius mainus.

Tačiau ir Biucherio pagrindinė mintis — kelias tarp gamintojo ir vartotojo — sukelia abejojimų, kaip visai teisingai sako Sombartas, paskučiausiuoju laiku ūkis, skleisdamasis, stengiasi tą kelią sutrumpinti. Kaip ir viduramžiais, kada amatininkas dirbo užprašomas, taip ir paskutiniu laiku pastebėti grįžimas prie užsakymų sistėmos pašalinant tarpininką.

Galų gale — ir tai svarbiausia — nereikia pamiršti, kad Biucherio sistėma iš visų sistėmų mažiausiai tegali pretenduoti turinti pasaulinės reikšmės—jinai yra apibendrinimas vakarų Europos ūkio raidos. Tai skėmai karakteringiausias vidutinis narys — miestų ūkis. Bet miestų ūkis, kaipo tipingas, buvo tik Vakarų Europoje ir daugiau niekur. Nekalbant jau apie ne Europos

šalis — ir Rytų Europa — Rusai nieko, kas panašu į miestų ūkį, nežinojo.

III. *Ūkio sistėmų klasifikacija.* Taigi, reikia atsisakyti nuo minties duoti bendrą ūkio raidos skėmą ir pasitenkinti įvairių ūkio sistėmų klasifikacija. Į žemiau paduodamos klasifikacijos pagrindą padėti visuomenės grupių tarpusavio santykiai. Tuo pážymiu ūkio sistėmos reikia pirmiausia padalyti į dvi plačias grupes — 1) darnios *(armoningos)* ir 2) priešingos, arba *antagoningos.* Darniose ūkio sistėmose atskirų ūkių interesai nepriešingi vieni kitiems; priešingumas karekteringas antagoningoms sistėmoms.

Darniųjų ūkių grupė gali dar būti padalyta į šiedvi:

1) *Pirmykštis ūkis* — dar ńepažįstąs privatinės nuosavybės gaminamoms priemonėms;

2) *Prekių ūkis* atskirų savarankių gamintojų;

Priešingųjų ūkių grupė galima padalyti į 3 sistėmas:

1) *Vergų ūkis,* kuriame darbininkai yra nuosavybė gaminamųjų priemonių savininko;

2) *Baudžiavos,* kuriame gaminamųjų priemonių savininkas turi teisės nautotis darbininko triūsu;

3) Kapitalistinis ūkis, kuriame darbininkas juridiškai laisvas, bet neturėdamas gaminamųjų priemonių, yra verčiamas dirbti gaminamųjų priemonių savininko naudai.

Darniems ūkiams karakteringa tai, kad betarpiai gamintojai turi gaminamąsias priemones. Privatinė nuosavybė — istorijos raidos produktas, ir pirmykštėse tautose tik nedaugelis ūkio daiktų yra atskirų savininkų nuosavybė. Gyvenimo sántvarka pirmykščių giminių, gyvenusių šeimynomis, galima apibūdinti, kaipo su labai suderintais atskirų asmenų interesais.

Antra darnioji sistėma tai *smulkių savarankių prekių gamintojų ūkis,* kaip kad viduramžių miestų ūkis cekų klestėjimo laikais. Ceko gildijų uždavinys buvo parūpinti pakankamo uždarbio savo nariams, vartotojams — gerós rūšies produktų prieinama káina. Mokiniai ir gizeliai pradžioje nesudarė atskirós klasės — priešingos ámatininkams meisteriams, nes jie patys užaugę tapdavo meisteriais. Cekų amato organizacijoje matome darnų ūkį, kuriame gamyba surišta su atskirų gamintojų gaminamųjų priemonių nuosavybe.

Kai del ūkio sistėmų kito tipo — antagomingųjų —, tai jos galima apibūdinti, kaipo priešingos minėtosioms. Visos jos remiasi nelygybe, vienai visuomenės grupei pavergus kitą.

Kiekvienai grupei reikalinga socijalinė prievarta — paversti viena kitai paprastu darbo įrankiu. Bet kadangi skriaudžiamoji

grupė jaučiasi kaipo sau tikslas, tai šioje dirvoje iškįla neišvengiamo antagonizmo tarp abiejų grupių reikalų.

Vergų ūkis apibūdinamas tuo, kad darbininkas greta su gaminamosiomis priemonėmis yra ūkio šeimininko nuosavybė. Verguvė atsiranda jau kiek pakilus darbo produktingumui, nes kol darbas negalėjo gaminti daugiau produktų, kiek reikalinga darbininko gyvybei palaikyti, tai ir naudos iš vergo nebuvo jokios. Bet kai darbas pradeda duoti išteklių, žmoguje atsiranda noro panaudoti kito žmogaus darbą savo naudai, be to, darbininkas verste priverčiamas darbuotis gamyboje. Tarp medžiotojų verguvės beveik nėra. Tarp žvejų verguvės dažniau randame ir dar dažniau—tarp gyvulių augintojų. Bet labiausiai verguvė buvo išsiplatinusi tarp žemdirbių. Pirmykštis verguvės šaltinis buvo karas. Pirmutiniais vergais buvo beveik išimtinai kitataučiai.

Pirmaisiais laikais vergo padėtis maža kuo tesiskyrė nuo jaunesniojo šeimynos nario padėties. Dar ir dabar Afrikoje vergai dažnai veda savo šeimininkų dukteris. Bet ilgainiui verguvės pobūdis keičiasi ir verguvė įeina į antrąjį tarpą. Kįlant viešpataujančios klasės kultūrai, tarpas tarpu pono ir vergo skečiasi, kol, galų gale, vergas paverčiamas namų gyvuliu be jokių žmogaus teisių. Ypatingai pasunkėjo vergo padėtis tuomet, kai vergo darbas jo savininkui darosi pelno šaltiniu. Esant natūraliniam ūkiui, pono reikmenės nesunku patenkinti, ir ponas neturi didelio noro spausti vergą. Bet jei vergo darbu galima gaminti daiktų parduotienai, tai pasipelnymo troškulys niekados neranda patenkinimo, ir vergų darbas gali būti išnaudojamas ligi paskutinio laipsnio. Šiuo atveju vergus augina ir laiko kaip gyvulius, elgiasi su jais bjauriau kaip su gyvuliais.

Antroji antagoningo ūkio sistėma — tai *baudžiavos ūkis*. Šiuo atveju darbininkas jau nebe pono nuosavybė, bet šis turi daugiau ar mažiau teisių naudoti darbininko darbą (ūkininkas privalė 3 dienas sąvaitėje dirbti pono naudai). Baudžiava ypatingai buvo išsiplatinusi Vakarų Europoje viduramžių pradžioje. Ji atsirado užgrobus žemę viešpataujančiai klasei. Pradžioje karaliai ir karalaičiai užgrobia negyvenamas žemes į savo nuosavybę. Paskum tatai daro vienuolynai ir bajorai. Galų gale, áriamos ūkininkų bendruomenių žemės pereina į viešpataujančių klasių rankas, — nuolatiniai karai nualindavo ūkininkus, ir jie nepajėgdavo atsispirti feodalų pastangoms.

Viduramžiais Vakarų Europoje greta viena su kita buvo įvairių ūkių sistėmų. Mieste laikėsi darnùs cekų ūkis; sodžiuje —, antagoningas baudžiavos ūkis. Baudžiauninkų skaičius buvo didokas, apie $^4/_5$ visų gyventojų. Paskum baudžiava Vakarų Europoje pamaži nyksta. Pareiga dirbti ponui pakeičiama pini-

giniais mokesniais. Ūkininkai pamaži išsikovoja sau asmens laisvės ir virsta iš dalies smulkiais žemės savininkais, iš dalies bežemiais samdomais bernais. Bet tas procesas ėjo labai labai pamažu ir išsitęsė per kelis šimtmečius. Paskutiniai baudžiavos likučiai Prancijoje nyksta tik Didžiosios revoliucijos laiku, daugumoj Europos valstybių — 1848 m. revoliucijos metu.

Šių laikų antagoningo — *kapitalistinio*—ūkio žymė yra ta, kad darbininkai juridiškai yra laisvi ir lygūs su kitomis gyventojų grupėmis, bet, neturėdami gaminamųjų priemonių, kurios sudaro žémininkų ir kapitalistų nuosavybę, yra pastatyti į tokias sąlygas, kad privalo pasisamdyti darbui tiems, kurie turi gaminamąsias priemones, nelyginant anų laikų vergai ir baudžiauninkai. Ekonominė priespauda pakeitė anų laikų politinę ir juridinę prievartą.

Tokios yra pagrindinės ūkio sistėmos, ėjusios viena paskui kitą. Bet šios sistėmos nesudaro neišvengiamų ūkio skleidimosi laipsnių. Daugeliu atvejų buvo pastebėta šitaip kaitaliojusias ūkio sistėmas:

1) pirmykštis darnus ūkis; 2) antagoningas vergų ūkis; 3) antagoningas baudžiavos ūkis sodžiuje ir vienukart darnus smulkių gamintojų mieste; 4) antagoningas kapitalistinis ūkis.

Ši nuosekli sistėmų pakaita negali būti laikoma visuotina visų tautų ūkio evoliucija. Darnių miesto ūkių stadija tebuvo Vakarų Europoje, ir nebuvo Rytų Europoje. Vergų ūkio stadija ne visose tautose pastebima lygiai. Rusuose, pav., ta stadija susilieja su baudžiavos ūkiu, o dalinai seka paskui ją; tuose pačiuose Rusuose ir Šiaurės Amerikoje vergų ūkis skleidžiasi greta su kapitalistiniu.

Schönberg. Handbuch der politischen Oekonomie. 4 l. 1896. Volkswirtschaftslehre. Bruno Hildebrand. Naturalwirtschaft, Geldwirtschaft, Kreditwirtschaft. Bücher. Die Entstehung der Volkswirtschaft. Кулишеръ. Лекціи по исторіи экономическаго быта Западной Европы М. Ковалевскій. Очеркъ происхожденія и развитія семьи и собственности. Мейеръ. Экономическое развитіе древняго міра (vert. iš vok. kalbos).

II. D A L I S.

Gamyba.

I SKYRIUS.

1. Ūkiško darbo procesas abstraktinės lyties.

Bendra ūkiško darbo sąvoka. Darbas šių laikų visuomenėje ir pirmykščiais laikais. Darbo įrankiai. Išradimai. Mašinos istorija. Politiškosios ekonomijos suskirstymas į dalis. Vartojimas. Trijų gamybos veiksnių mokslas. Darbo skirstymas į gaminamąjį ir negaminamąjį.

Ūkiškas veiksmas turi tikslo sudaryti medžiagines sąlygas mūsų reikmenėms patenkinti. Tas veiksmas šių laikų visuomenėje skįla į du laipsniu. Pirmiausia pergalima išorinė gamta, kuri pritaikoma mūsų tikslams. Šis procesas vadinamas gamyba. Toliau po tam, kai žmogus pergalėjo gamtą atatinkamai savo reikmenėms, eina jau mainai tarp įvairių pagamintų produktų savininkų.

Vienintelis aktyvus gamybos procese veikėjas yra žmogus. Bet, žinoma, žmogus gamina ne nuogomis rankomis ir ne iš nieko. Ūkio veikimas susideda iš dviejų ašigalių — žmogaus ir išorinės gamtos. Gamyba yra betarpiškas veiksmas tarp žmogaus ir gamtos. Tai, į ką žmogus kreipia savo veiksmą, vadinasi darbo *daiktas*; jei darbo daiktas tik apdirbamas negalutinai — tai jis vadinasi *žalioji médžiaga*, arba žaliava. Médžiaginiai daiktai, kuriuos žmogus vartoja tarp savęs ir darbo daiktų, kad jų pagalba p^dirbtų daiktą, sudaro *darbo įrankius*. Darbo daiktai ir darbo įrankiai, drauge su *pagalbine médžiaga* — medžiaginiais daiktais — nesudarančiais darbo įrankių, bet reikalingais gamybos procesui, kaip antai kuras, tepalai. šviesa ir p, d., sudaro *gamybos priemones*. Pati žmogaus darbuotė, kuria jis siekia savo ūkio tikslų, yra ūkio darbas.

Kas tai yra ūkio darbas, kaipo tokis? Dažnai yra manoma, kad ūkio darbas savo esme yra nemalonus dalykas. Bet su tuo negalima sutikti. Tiesa, ūkis savo esme yra priemonė, o ne tikslas. Bet priemonė nereiškia nieko bjauraus ir sunkaus: ūkio darbui, kaip ir kiekvienam kitokiam darbui, yra karakteringa tai, kad

šiuo atveju atatinkamo veiksmo tikslas yra kas nors išorinio, o ne patsai veiksmas sudaro sau tikslą. Priešingu atveju veiksmas nustotų buvęs darbu ir pavirstų žaislu.

Tiesa, kaikurios ūkio darbo sritys jokiomis sąlygomis negali būti laikomos maloniomis. Pavyz,, darbas po žeme, mėsininko, išeinamųjų vietų valymas ir dar daug kas negali sudaryti žmogui malonumo. Dažniausiai ūkio darbo malonumas ar nemalonumas pareina nuo to, kuriomis sąlygomis jos dirbamos ir, pirmų pirmiausia, nuo jo ilgumo.

Kaipo bendra taisyklė, reikia pripažinti, kad kiekvienas darbas pradžioje būna daugiau ar mažiau nemalonus dirbančiam: dirbąs dar nespėjo prisitaikyti prie savo darbo. Paskum, kai darbininkas įsitraukia į darbą, jis pradeda jam patikti, teikti malonumo, kaipo normalus organų mankštymas. Praeina kiek laiko, ir darbas darosi nebemalonus, bet nemalonumas greitai auga, kol, galų gale, nors būtų ir maloniausias, virsta tikru kankinimu.

Bet buvo laikas, kada darbas nebuvo nemalonus. Pirmykštis žmogus nėra linkęs dėti didelių pastangų; todel istorijai brėkštant mes matome, kad ūkio darbas ne labai tesiskiria nuo žaislo. Turint tai galvoje, aiškinama Biucherio pirmykščio žmogaus mėgimas šokti, puoštis ir tt.

Laukinių žmonių darbas eina gana sunkiai. Ilgai dirba sau reikalingus įrankius. Darbui palinksminti naudoja ritmą. Iš ritmo susikūrė daina ir muzika. Kaip yra parodęs Biucheris, laukinis paprastai dirbdamas dainuoja ir daro ritmingus kūno judėjimus — panašius į šokius.

Ilgainiui žmonių istorijoj vis daugiau ir daugiau skiriami ūkio darbai nuo žaislų. Iš vienos pusės, griežtai atsiskiria nuo ūkio meno sritis, kuri pirmykščiais laikais labai tampriai buvo surišta su ūkiu: muzika ir poėzija atsirado iš darbo dainos, kurią dainavo, kad sutrumpintų darbo valandas.

Antra vertus — ūkio darbas atsiskyrė kaipo tam tikras veikimas, be jokio ėstetinio elemento. Šių laikų fabrikoje, ūžiant šimtams mašinų, negali būti jokios kalbos apie darbo dainą ir apskritai apie ėstetiką.

Vienu iš galingiausių įrankių darbo produktingumui padidinti yra darbo įrankių tobūlinimas.

Darbo įrankių istorija yra be galo įdomi ne tik ekonominiu atžvilgiu, bet ir socijologiniu. Ir nepripažįstant vadinamojo Markso materijalinio istorijos supratimo, vis delto negalima neigti, kad įsigijimas naujų darbo įrankių yra svarbus istorijos veiksnys. Bet mes ligi šiol neturime moksliškai apdirbtos darbo įrankių istorijos.

Pirmykščiais evoliucijos laikais naujų darbo įrankių išranda tiktai pripuolamai. Laukinis žmogus perdaug yra susirūpinęs dabartimi, kad galėtų kreipti savo domės į ateities išradimus; ūkis pinasi jam su žaidimu ir ūkio interesas labai silpnas. Todel nenuostabu, kad pirmykščiais laikais darbo įrankiai tobūlinami ir darbo produktingumas keliamas ne ūkio motyvais. Grynai ūkio uždavinių neužsiduoda sau laukinio protas, ir tik atsitiktinai susiduria su naujais gamybos metodais. Todel, kaipo bendra taisyklė, naujų gaminamųjų priemonių griebiamasi visai ne ūkio veikimo motyvais.

Iš papuošalų atsirado drabužiai. Ugnis ne ūkio motyvais išsiplatino, bet del tikybinio kulto. Gyvulius ūkio reikalams ėmė auginti tik prijaukinę žvėris žaislams ir tikybos reikalams.

Teknikos išradimai pirmykščiais laikais daugiau pripuolami ir atsiranda ne iš žmogaus ūkio darbuotės. Tačiau pamažu padėtis keičiasi ir išradimai darosi vis daugiau ir daugiau grynai ekonominių motyvų vaisiais. Šia prasme ypatingai karakteringas 18-jo šimtmečio galas — didžiosios pramonės revoliucijos gadynė, kuri pagarsėjo visa eile svarbių teknikos išradimų, labiausiai audžiamojoje pramonėje. Tie išradimai jau buvo nebepripuolami. Visų tų išradimų istorija rodo, kad jie visiškai pareina nuo pramonės išsiskleidimo sąlygų. Prámonė reikalavo naujo įrankio — ir jis buvo suinteresuotų žmonių išrastas.

Mūsų laikai labai skiriasi nuo 18-jo šimtmečio laikų tuo atžvilgiu, kad dabar išradimai ūkio srity daromi lygia greta su teorijos mokslo pažanga.

Teorijos reikalas priverčia padaryti kurį nors mokslo ištyrimą, ir tyrinėtojas visiškai netikėtai susiduria su didesnės ar mažesnės praktikos uždaviniu. To tipo išradimai karakteringi ir mūsų laikams, ir 18-am šimtmečiui.

Taip antai, viena elektroteknikos dalis atsirado iš Voltos tyrinėjimų, o antra iš Faradiejaus. Benzolo tyrinėjimai privedė prie anilino dažų (Hoffmano išradimo) ir t. t. Visi praktikos išradimai, sako Helmholcas, išaugo netikėtai iš tyrinėjimų, kurie, rodosi, buvo visai nenaudingi nieknie-kiai mokslininkams.

Žinoma, ir dabar daug išradimų daroma ūkio praktikos reikalais — tokių išradimų skaičius mūsų laikais daug didesnis, kaip kada nors seniau. Mūsų laikais karakteringa visa eilė išradimų, kurių pereitais laikais nežinota, — tai mokslo išradimai. Teknikos išradimų istorija galima padalyti į tris laikotarpius. Pirmuoju laikotarpiu žmonių sąmonė dar tokia mažytė, kad žmogus nesistengia didinti savo darbo produktingumo, ir išradimai daromi pripuolamai. Antruoju laikotarpiu naujų įrankių iš-

radimas sudaro sąmoningą ir planingą žmogaus pastangą pakelti darbo produktingumą; išradimai daromi ūkio motyvais. Trečiąjį laikotarpį žmogaus protas tiek toli nužengia, kad teorijos žinyba darosi jau tikslu ir teknikos išradimai esti teorijos tyrinėjimų vaisiais.

Tarp įvairių darbo įrankių, kuriuos išrado žmogus savo darbo produktingumui padidinti, ypatingos reikšmės turi mašina. Ekonomijos atžvilgiu karakteringa žymė, kaip nurodė Marksas, yra tai, kad mašina, priešingai paprastam darbui, ne padidina ar papildo žmogaus darbo jėgas, o užvaduoja jas.

Dirbamoji mašina, t. y. ta mašinos dalis, kuri betarpiškai dirba, yra svarbiausioji mašinos dalis. Dirbamoji mašina atlieka tą darbą, kurį seniau darbininkas atlikdavo rankomis. Tai pasiekiama tuo, kad mašina, kaip sakyta, daro judėjimą galimą tik tam tikra kryptimi; mašinos mekanizmo darbas nustatomas ne žmogaus jėga, o pačio mekanizmo įtaisymu. Mekanizmas veikia automatiškai, o žmogui belieka žiūrėti, kaip jis dirba, ir taisyti mekanizmo netobūlumai. Juo tobūlesnė mašina, juo mažiau reikalinga žmogaus priežiūros, ir ideališka mašina būtų ta, kuri dirbtų visiškai be žmogaus. Žinoma, tokių mašinų, kurios užvaduotų žmogų, nėra, bet šia kryptimi eina žmonių teknika, vis stengdamasi daugiau ir daugiau išvaduoti žmogų nuo mekaninio darbo ir perduoti jį mašinos mekanizmui.

Mašinų įsitaisymas sudarė didžiausią gadynę teknikoje. Atsiradus mašinai, žmogaus darbo jėga nustojo buvusi reikalinga grynai mekanikos darbui atlikti. Žmogus, kaipo mekanikos jėga, nustojo savo reikšmės. Iš kitos pusės labai išaugo reikšmė žmogaus kaipo dvasinės jėgos subjekto. Žmogus pradėjo valdyti daiktybę savo valia ir mintimi, jau nebestodamas, kaip pirma, į vieną eilę su gamtos mekanikos jėgomis. Gamybos vaisius nustato vartojamųjų mekanizmų tobūlybę, o jų gaminimas pasidarė sistėmingo mokslo dalyku. Tuo būdu teknika įėjo į betarpišką kontaktą su mokslu ir tolimesnė jos sklaidà (evoliucija) pareina nuo teorinės mokslo minties plėtojimosi.

Del antagonizmo, esančio kapitalistinėje tvarkoje, mašinos tobūlumas, palyginti su darbo įrankiais, žemina tą, kursai betarpiškai gamina produktą — darbininką. Juo tobūlesnė mašina, juo daugiau ji gali pavaduoti darbininką gamyboje, o kadangi gamybos proceso valdytoju yra šiais laikais kapitalistas, kuriam priklauso mašinos, tai šis ir naudoja jų teknikos galybę prieš darbininką. Mašina virsta ne tarnu, o darbo žmogaus konkurentu; jos darbo produktas kapitalisto rankose yra kovos priemonė su darbininkais. Naujų mašinų į gamyklą pargabendavo ir gabena po darbininkų streikų — įsitikinęs, kad gyvas įrankis jo neklauso, kapitalistas kreipiasi į negyvą. Ir todel darbininkas

mato mašinoje pavojingą priešą. Dar dvidešimtaisiais 19 jo šimtmečio metais anglų darbininkai užpuldavo audžiamas mašinas, kurios paverždavo iš jų darbą ir kurios atiduodavo darbininką į kapitalisto rankas. Bet, žinoma, ne mašina kalta, kad ji, įkinkyta į darbą, liekti nepakenčiama darbininkams.

Mašina savaime yra šaltinis nepaprasto visuomenės turto augimo, nes nepaprastai padidina darbo vaisingumą. Ir jei visuomenės turto augimas labai mažai tegerina darbininkų būvį, tai priežastis glūdi visuomenės santykiuose — antagoningoje kapitalizmo sistėmoje.

* * *

Šis kursas padalytas į penkias dalis: bendrasis tautos ūkio mokslas, gamyba, mainai, paskirstymas ir viso kapitalistinio ūkio mokslas aplamai. Jau nuo prancūzų politiškosios ekonomijos sistėmatiko Ž. B. Sė's — bendrieji politiškosios ekonomijos kursai paprastai skirstomi į gamybos, mainų, paskirstymo ir, vartojimo dalis. Tačiau vartojimo skyriui nepavyko politiškoje ekonomijoje. Tuo tarpu, kai kitoms dalims netrūksta turinio, vartojimo dalis, nežiūrint į ilgą savo amžių, vis dar negali užimti atatinkamos vietos bendroje sistėmoje. Beveik kiekvienas ekonomininkas nušviečia jį kitaip. Paprastai toje dalyje dedamas mokslas apie ūkio krizius, apie draudimą, apie vartotojų bendroves kaikada apie darbininkų biudžetus ir p. Bet kiekvienas iš tų skyrių gali sau rasti vietos kitose dalyse; vartojimo mokslas, tikrąja to žodžio prasme, kaipo bendra taisyklė, sudaro kažką labai neaiškų ir nebaigtą.

Kaikurie ekonomininkai pripažįsta del to svarbiu politiškosios ekonomijos uždaviniu sukurti sistėmingai apdirbtą vartojimo mokslą. Aš laikausi principijaliai priešingos nuomonės ir manau kartu su Diuringu[1]), kad vartojimo dalis taip menkai ekonomiškajame moksle išnagrinėta del to, kad vartojimas netiksliai įtrauktas į tą mokslą. Juk, kaip pirm jau buvo pasakyta, vartojimas nėra ūkiškas veiksmas; taigi vartojimui nėra vietos ūkio moksle. Juk visas žmogaus gyvenimas yra ne kas kita, kaip vartojimas, ir jei vartojimas privalo būti atskiras politiškosios ekonomijos mokslo objektas, tai šis privalo apimti visus žmogaus mokslus. Skambinimas partapijonu yra partapijono vartojimas, ir, vadinasi, partapijono skambinimo teorija tuo atžvilgiu taipogi dalinai prišliję prie politiškosios ekonomijos.

---

[1]) „Vadinamoji vartojimo teorija, — sako Diuringas, — buvo priversta tenkintis liesomis pastabomis apie prabangą bei neproduktyvų vartojimą ir neišvengiamai gavo visur vaidinti vaidmenį labai nereikalingo priedo arba neprilipdymo papildymo.“ Dühring. Kursus der National- und Socialökonomie. 1892. 9 pusl.

Negalimybė įspraustі vartojimo į ūkio rėmus kaip tik ir padarė tą politiškosios ekonomijos skyrių be turinio. Tai, ką paprastai deda į vartojimo dalį, deda tik todel, kad reikia į ją kas nors įdėti.

Pavyzdžiui, ūkio kriziai pirštu prikišimai matyti, kad liečia visas šių laikų visuomenės ūkio šakas ir visiškai nėra vartojimo reiškinys. Nėra nė vienos krizio teorijos, kuri nurodytų į vartojimą kaipo galutinę krizių priežastį, nes ir vadinamoji „nepakankamo vartojimo teorija" mato galutinių krizių priežastį ne vartojimo srityje, o paskirstymo. Kai del draudimo, tai jis teorijos atžvilgiu yra mainų aktas, kaip tas bus išrodyta atatinkamame šio kurso skyriuje. Vartotojų bendrovės tik del pripuolamo savo vardo sąskambio gali būti įtrauktos į vartojimo skyrius — jos yra pirkimo organizacijos, t. y. mainų, ir atsirado iš kovos su prekybos įmonėmis; todel tikroji jų vieta — mainų skyriuje. Darbininkų biudžetai negali būti tyrinėjami nesurišti su darbo mokesniu ir, vadinasi, įeina į paskirstymo skyrių.

Daugumoje politiškosios ekonomijos kursų gamybos skyrius prasideda mokslu trijų vadinamųjų gamybos veiksnių, kuriais pripažįstama žemė, darbas ir kapitalas. Aš nemačiau reikalo sekti tuo papročiu del šių priežasčių. Pirmų pirmiausia, patsai gamybos veiksnių mokslas man rodosi netikras. Žinoma, teknikos atžvilgiu, tokiai gamyboje veikiančių jėgų klasifikacijai nieko negalima prikišti. Tačiau ši klasifikacija pravarti teknikui, bet nepravarti ekonomininkui. Kaip buvo pažymėta politiškosios ekonomijos metodologijos skyriuje, ekonomininkas privalo išeiti iš tos minties, kad žmogaus asmenybė yra pati sau tikslas. Tuo tarpu, lygindami darbininkus su darbo įrankiais, mes traktuojame darbininką, kaipo paprastą gamybos įrankį, o ne tikslą. Tokios klasifikacijos pavojus yra tas, kad ji aptemdo tą pagrindinį atžvilgį, kuris turi viešpatauti politikos ekonomijoje. Praktikoje ta klasifikacija padarė daug žalos politiškajai ekonomijai ir visiškai supainiojo daugelį josios doktrinų. Pakanka nurodyti nors ir į tos klasifikacijos autoriaus Sė's paskirstymo mokslą. Lyginimas darbininko su kapitalu ir žeme buvo Sė's įrankis teisinti nedarbo pajamoms. Apskritai, trijų gamybos veiksnių mokslas atsiduoda kapitalistinės klasės reikalais, kuriems darbininkas tik gaminamasis įrankis, ir todel negali turėti vietos politiškoje ekonomijoje, pripažįstančioje darbininką tokiu pat sau tikslu, kaip ir kitą kurį žmogų.

Bet ir be to principijalaus samprotavimo trijų gamybos veiksnių mokslas visiškai netinka būti kertiniu akmeniu gamybos moksle. Jis gretina tris visiškai kitos rūšies momentus, ir del to negalima kiekvienas iš jų tiksliai nušviesti. Štai del ko tas mokslas

netinka ir taip perdirbtas, koks jisai paduotas labai rimtai pergalvotame Čuprovo kurse. Čuprovas sako, kad produktai gaminami darbu ir daugiau nieku. „Ekonomijos atžvilgiu, — visiškai teisingai jis sako, — gamtos jėgų ir kapitalo bendradarbiavimas yra tik sąlyga didesnio ar mažesnio darbo produktingumo, vienintelio ūkiškųjų gėrybių kūrėjo.“ Tačiau jis mano, kad galima nustatyti šitos trejos darbo produktingumo sąlygos: I — sąlygos, kurios surištos su pačiu darbu, II — sąlygos, surištos su medžiagos ir išorinės gamtos savybėmis, ir III — sąlygos, surištos su kapitalu; ir svarsto vieną paskui kitą tas kategorijas. Iš to gauni labai painiai išdėstytą mokslą. Pavyzdžiui, svarstant sąlygas, surištas su darbu, tenka kalbėti dalinai apie išorinio pobūdžio sąlygas, išeinančias iš politiškosios ekomomijos ribų, kaip antai apie gyventojų suskirstymą amžiais, lytimis ir t. t., kas priklauso gyventojų statistikai, dalinai apie grynai socijalines sąlygas, apie gyventojų suskirstymą padarbiui, ir net apie fabrikų įstatymus ir t. t., nors visiems tiems galams vieta, rodosi, visai ne gamybos dalies pradžioje. Paskum eina kapitalo mokslas, ir kapitalas traktuojamas ir kaipo logiška, ir kaipo istoriška ūkio sąvoka. Konstruuojamas sunkus mokslas apie visuomenės kapitalo reprodukciją. Visa tai kartu sudaro kažką labai kaotingą ir nebaigtą, nes, pav., visuomenės kapitalo reprodukcijos sąlygų supratimas reikalauja žinoti produktų realizavimo dėsnius kapitalistiniame ūkyje. Apskritai, visuomenės kapitalo cirkuliacijos mokslas — vienas iš sunkiausių politiškosios ekonomijos skyrių — tegali būti dėstomas tik kurso gale, išaiškinus elementaresnius kapitalistinio ūkio reiškinius, bet jokiu būdu ne pat pradžioje.

Tekste padaryta bandymas visiškai atmesti tradicinį trijų gamybos reiškinių mokslą. Šiame skyriuje gamybos procesas traktuojamas daugiausia abstraktiškai kaipo logikos ūkio kategorija. Kituose skyriuose bus išnagrinėtos istoriškai nykstančios socijalinės lytys, kuriomis eina gamybos procesas.

Šiuo laiku politiškosios ekonomijos kursuose, ligi šių dienų, randa sau vietos protavimas apie vadinamąjį *produktingą* ir *neproduktingą* darbą. Ta klasifikacija savo laiku vaidino didelį vaidmenį politiškoje ekonomijoje. Ji kilo daugiausia iš fizijokratų, kurie produktingu darbu pripažino tik žemdirbio darbą, nes, jų nuomone, tik žemdirbys tegaminąs naujų turtų. Iš fizijokratų tą dalijimą perėmė Adomas Smitas, pripažinęs produktingu kiekvieną darbą, kursai gamina materijalinį turtą. Paskum tarp ekonomininkų prasidėjo ilgas ginčas apie skiriamuosius produktingo ir neproduktingo darbo pažymius — prancūzų ekonomininkai buvo linkę plėsti produktingo darbo sąvoką taip

kad jį apimtų kiekvieną naudingą darbą, o anglų ekonomininkai (Rikardó mokykla) paliko ištikimi Smito supratimui. Ginčas tas eina ir ligi šiol. Man atrodo jis vienu iš aiškių pavyzdžių tų grynų skolastiškų ginčų, į kuriuos palinkus Kontas kaltina ekonomininkus. Iš tikrųjų, kam reikalingas ekonomijos mokslui skirstymas darbo į produktingą ir neproduktingą? Fizijokratams tas dalijimas turėjo tam tikros labai svarbios reikšmės: jų nuomone, produktingasis darbas buvo naudingiausias tautos ūkiui. Bet jau Smitas atmetė tą supratimą ir griežtai skelbė, kad minėtoji klasifikacija neturi nieko bendro su pripažinimu didesnio ar mažesnio visuomenės darbo naudingumo. Bet jei taip, tad tas dalijimas neturi jokios reikšmės mokslui. Esmėje, už jo slepiasi iš tikrųjų labai svarbus politiškajai ekonomijai darbo padalijimas į ūkio ir neūkio darbą. Šis paskutinis dalijimas reikalingas ekonomijos mokslui jos tyrinėjimo riboms nustatyti, ir išrodinėti jo svarbumo nėra reikalo. Jis duotas šiame kurse. Bet greta su juo tradiciniam darbo padalijimui į produktingą ir neproduktinga nėra visiškai vietos.

Literatūra Marx. Das Kapital. B. I. Jevons. The Theory of Political Economy. K. Bücher. Arbeit und Rhytmus. Reuleaux. Theoretische Kinematik. Noiré. Das Werkzeug. Geiger. Zur Entwicklungsgeschichte der Menschheit. Морганъ. Первобытное общество. Липпертъ. Исторія культуры. E. Hahn. Die Haustiere in ihren Beziehungen zur Wirtschaft des Menschen. Bücher. Die Wirtschaft der Naturvölker. Baines. History of the cohton manufacture in Great-Britain. Cooke Taylor. Introduction to a history of the factory system. M. Кулишеръ. Эволюція прибыли съ капитала.

II SKYRIUS.

Paprastas ir sudėtingas bendradarbiavimas.

1. *Paprastasis bendradarbiavimas.* Jojo lytys. Dėsnis didesnės stambiosios gamybos produktingumo palyginti su smulkiąją. II. *Sudėtingasis, arba komplikuotasis, bendradarbiavimas.* Visuomeniškas ir tekniškas darbo pasidalijimas. Nauda ir nenauda iš darbo pasidalijimo. Spencerio teorija. Paskirstymas visuomenėje turtų ir valdžios. Visuomenės diferencijacijos ribos. Kritiškasis įkáinojimas. Smito darbo pasidalijimo mokslas. Markso ir Biucherio sumetimai.

1. *Paprastasis bendradarbiavimas.* Individinis, atskiras ūkio darbas žmonių visuomenėje yra beveik išimtis, daugiausia randame bendrą didesnių ar mažesnių žmonių grupių darbą. Darbas keleto žmonių, surištų tam tikrais ryšiais, vadinasi bendra-

darbiavimas. Jis būna paprastas ir sudėtinis. Paprastu bendradarbiavimu vadiname keleto žmonių dirbamą vienodą darbą. Jei jų darbas nevienodas — tai turėsime sudėtingą, arba komplikuotą, bendradarbiavimą.

Paprasto bendradarbiavimo galime skirti tris rūšis: 1) draugiškas darbas, 2) darbo sámbūris ir 3) darbo sąjungis, arba sujungimas. Draugišku darbu vadiname tokį darbą, kada kiekvienas dirba nepriklausydamas kito, o draugiškumas reiškiasi tik tuo, kad vienas darbininkas dirba greta antro. Tuo pažiūrėjus gali pasirodyti, kad čia jokio bendradarbiavimo nėra; tačiau dirbančiųjų žmonių artybė daro žymios įtakos darbo vaisingumui. Pirmykščios tautos turėjo net tam tikrų namų visuomenės darbui dirbti, padalytų į dvi dali: vienoje daly dirbo vyrai, kitoje moterys. Ir šiuo laiku daugely Rusijos vietų yra paprotys bendrai darbuotis, pav.,i sodžiuje susirenka į vieną pirkią vakaronėti — moterys verpt, plunksnų plėšyti, o vyrai pančių sukti ir t. t. Taipo pat centrinės Rusijos namų audėjai dar neperseniai dirbo vadinamosiose seklyčiose, pastatytose atskirų įmoninkų arba pačių audėjų lėšomis. Kiekvienas iš dalyvių turėjo apmokėti savo vietą. Draugiško darbo reikšmė pirmiausia tuo reiškiasi, kad bendras darbas duoda galimybės bendrai naudotis gamybos priemonėmis, taupyti išlaidas kurui, butui, šviesai ir t. t. Antra vertus, draugės, arba draugiškas, darbas turi ir grynai psikinės įtakos darbui, darydamas jį produktingesnį del varžytynių, malonesnių darbo apystovų ir t. t.

Antra paprasto bendradarbiavimo lytis — darbo sambūris — reiškiasi tuomet, kai keletas dirbančių sujungia savo pastangas bendrai tokiam darbui, kurio atskiras žmogus nepajėgia atlikti, pavyzdžiui, keliant sunkenybes. Apskritai, kai ūkiui reikalingas kuris nors didesnis įtaisymas — tai jis galima atlikti tik darbo sambūriu, talka. Paprastais darbo sambūriais reikia skaityti kelių taisymas, kanalų kasimas ir p. d. Visi tokie darbai praneša atskiro žmogaus pajėgas ir tegali būti įvykinti tik masių pagalba — sujungiant daugelio žmonių darbo pajėgas.

Laikinas darbo sambūris pastebimas tose gamybose, kurios turi vadinamųjų kritingų laikotarpių — tokių laikotarpių, kad per trumpą laiką reikalinga atlikti darbas, kurio nepadirbtų atskiras žmogus, pav., žemės ūky — javų valymas nuo didesnių plotų, šienavimas ir p. d.

Trečioji paprasto bendradarbiavimo lytis — tai *darbo sujungimas*, kada darbininkai, nors ir atskirai pajėgdami tą darbą atlikti, jungia savo darbą vienas kitam pagelbėdami, didina darbo produktingumą. Darbą galėtų atlikti darbininkas ir atskirai (šiuo skiriasi darbo sąjungis nuo darbo sambūrio), bet ne taip

sėkmingai. Karakteringu pavyzdžiu čia gali būti pirmykščių tautų visuomeninė medžioklė ir žūklė. Šiuo atveju, del didesnio žmonių skaičiaus bendradarbiavimo, vyksta nukauti ar pagauti daugiau laukinių žvėrų, kaip tat pavyktų atskiram žmogui.

Darbo sujungimas pastebėti ir namus statant. Darbininkai, vienkart dirbdami, dirba produktingiau kaip atskiras darbininkas: jei kiekvienas darbininkas dirbtų atskirai, tai jam reikėtų leisti daug laiko neproduktingai vaikščiojant iš vienos vietos į kitą; bendrai dirbant keliems mūrininkams ar dailidėms, namas auga iš visų pusių, — kolektyvus darbininkas apima namą iš visų pusių, ir neproduktingas darbo kilnojimas iš vienos vietos į kitą pašalinamas. Darbo sujungimo principas dar labiau reiškiasi, kada darbininkai, statydami namus, sunešti plytoms į viršų stoja į eilę ir, užuot po vieną laipioję augštyn, permeta plytas iš rankų į rankas ir tuo būdu sumėto jas į viršų.

Visais šiais atvejais kiekvienas atskiras darbininkas betarpiškai padeda vienas kitam ir del to visų darbas susijungia bendrai ir darosi produktingesnis. Vietoje vieno darbininko su dviem rankom atsiranda kolektyvus (surinktinis) darbininkas, turįs dešimtis ir šimtus rankų. Kitais darbo sujungimo atvejais darbininko darbas pasilieka atskiras, bet, del vienu laiku keleto darbininkų atliekamo darbo veiksmų, kiekvienas darbininkas gali tiksliau reguliuoti savo darbo pastangas. Paimkime kad ir kūlimą rankomis. Kulti gali ir vienas kūlėjas. Bet jei kulia keliese ir kiekvienas muša spragilu paskui kitą, tai darbas eina sparčiau, kūlimas spragilais darosi ritmingas, pakėlimas ir nuleidimas spragilo daromas lygiais laikotarpiais. Del ritmingumo darbas darosi automatiškas — o tatai labai svarbu darbo produktingumui. Juo automatiškesnis darbas, juo mažiau reikia darbininkui kreipti dėmesio ir, vadinasi, nervų jėgos, tinkamai darbui atlikti. Darbo automatiškumas ekonomina (taupo) žmogaus nervų pajėgas ir tuo pačiu laiku įgalina darbininką atlikti darbą greičiau, lyg tai būtų reflektoriniai mūsų organizmo veiksmai.

Paprastas bendradarbiavimas buvo labai išsiplatinęs pirmaisiais ūkio skleidimosi laikais. Bet labai apsiriktų, kas manytų, kad paprastas bendradarbiavimas buvęs praktikuojamas tik anais pirmykščiais laikais. Atbulai, dabar bendrai darbuojasi daug didesnės žmonių masės kaip pirmiau, atatinkamai ūkio uždavinių platumui. Šių laikų fabrikos sudaro paprasto ir komplikuoto bendradarbiavimo sąjungį. Milžiniškos mūsų laikų įmonės — pavyz., geležinkelių statymas — reikalauja dešimčių ir šimtų tūkstančių žmonių, dirbančių vienodą darbą.

Be pasakytųjų aplinkybių, didinančių iš vieno dirbančių darbininkų darbo produktingumą, visos bendro didesnių ar mažesnių

žmonių grupių darbo rūšys turi tų patogumų, kurie, imant grynai techniškai, yra savybė *stambiosios* pramonės palyginti su *smulkiąja*. Pastatyti dukart erdvesnis namas, kaipo bendra taisyklė, kaštuoja ne dveja tiek, o mažiau; įtaisyti dvigubai didesnis katilas atsieina ne dvigubai brangiau, o bent kiek mažiau; lygus dvigubo buto apšvietimas reikalauja ne dveja tiek šviesos priemonių, bet mažėliau; dvigubai didesniam namui įšildyti reikia ne dvigubai daugiau kuro, bet mažėliau ir t. t. Apskritai, tam tikrose ribose, gamybos dydžio didinimas reikalauja naudingam efektui pasiekti vis mažiau ir mažiau pajėgų.

Juo stambesnė mašina, trobesys ar kuris kitas įtaisymas, juo tam tikrose ribose mažiau atsieina naudingo efekto vienetas.

Tas reiškinys išeina iš bendrų gamtos dėsnių. Ir iš tikrųjų, tatai yra ne kas kita, kaip rezultatas *geometrijos* dėsnio santykių tarp tūrio ir plokštumos. Ritulių tūriai auga kaip spindulių (radijų) kūbai, o paviršiai kaip spindulių kvadratai: juo didesnis kūnas, juo mažiau išeina paviršiaus 1-am tūrio vienetui. Iš to išeina, kad visais tais atvejais, kada naudingas kūno veiksmas turi santykio su jo tūriu, o gamybos mitas — su jo paviršium (kas ūky dažniausiai atsitinka), padidinimas tūrio gaminamųjų daiktų, esant lygioms kitoms sąlygoms, privalo mažinti naudingo efekto pasiekimo mitą. Todel, kitoms sąlygoms esant lygioms, juo didesnis namas, juo pigiau atsieina tūrio vienetas. Dukart didesnio tūrio mašina kuro reikalauja mažiau kaip dvéja tiek; taipo pat neproduktingas trynimasis, esant dveja tokiai didumo mašinai, didėja mažiau kaip dveja tiek, ir t. t. Todel naudingas mašinos efektas auga didėjant jos tūriui. Įšildyti dveja tokiam didumo butui, reikalinga mažiau kaip dveja tiek kuro, nes padidinus dukart butą, mažėja, palyginti su jo tūriu, jo paviršiaus plotas, o kiekvienas butas neproduktingai leidžia šilumą tik per savo paviršių.

Išėmus sieną, skiriančią du apšviestu butu, šviesos jėga kiekviename iš jų didėja, nes vieno šviesa apšviečia ir antrą, ir t.t.

Todel stambioje pramonėje, turinčioje galimybės naudotis didesniais trobesiais, mašinomis ir apskritai gamybos priemonėmis, naudingo efekto vienetas atsieina mažiau kaip smulkioje — ir tatai sudaro pagrindinę teknikos *pirmenybę stambiai gamybai palyginti su smulkia.*

Ta pirmenybė neturi absoliutinės reikšmės: ji turi galios tik tam tikrose ribose. Taip antai, statyti namas dviem gyvenimais atsieina, palyginti, pigiau kaip vienu gyvenimu, nes susitaupo išlaidos stogui ir pamatams, kadangi ir vienas ir antri tenka abiem átvejais daryti lygūs. Bet, pav., pastatyti dviejų dešimtų gyvenimų namas atsieitų ne dvidešimt kartų brangiau

kaip pastatyti paprastas vieno gyvenimo namas, bet daug daugiau. Šiuo atveju reikėtų naudotis visai kita medžiaga ir kitaip statyti, nes paprastoji statomoji medžiaga neturės tiek atsparumo. Tuo būdu, už tam tikrų ribų, didinimas gaminamojo produkto tūrio yra surištas su palyginti didesnėmis išlaidomis del vis didesnių sunkenybių, kurios reikia apgalėti.

Taigi, palyginamojo smulkios ir stambios pramonės naudingumo dėsnis gali būti formuluotas šiaip. Stambioji pramonė, ligi tam tikrų ribų, esant lygioms sąlygoms, naudingo efekto vienetui pasiekti reikalauja mažesnių darbo išlaidų kaip smulkioji; peržengus tas ribas, toliau tebedidinant gamybą, auga ir naudingo efekto vieneto mitas. Kitaip sakant, kiekviena gamybos rūšis turi savo optimum — tokį gamybos dydį, kada darbo produktingumas pasiekia didžiausią savo laipsnį. Iki pasiekiant tą optimą, kiekvienas gamybos didinimas didina darbo produktingumą. Kai optimas pasiektas, tai tolimesnis gamybos didinimas darbo produktingumą mažina.

Kuriame punkte yra ta riba, už kurios gamybos plėtimas neberacijonalus, nes ne didina darbo produktingumą, o mažina jį — tatai bendra lytimi nustatyti negalima ir pareina nuo daugelio tekninių bei ekonominių kiekvienos gamybos rūšies sąlygų.

II. *Sudėtingasis bendradarbiavimas.* Sudėtingojo, arba komplikuotojo, bendradarbiavimo pagrinde glūdi dviejų rūšių darbo pasidalijinimas: 1) *tekninis* ir 2) *visuomeninis.* Teknikos darbo pasidalijimas vadinasi toks darbo paskirstymas į atskiras dalis, kada kiekviena darbo dalis atliekama atskiro darbininko. Visuomeninis darbo pasidalijimas reiškiasi tuo, kad kiekvienas darbininkas specijalizuojasi vieno ar kito darbo, iš visų visuomenės darbų.

Visuomeninis darbo pasidalijimas gali neiti greta su tekniniu, ir atbulai. Taip antai, jei vyrai tik medžioja, o moterys žemę dirba (kaip kad pirmykščiame ūky), tai šiuo atveju turime visuomeninį darbo pasidalijimą. Bet čia nėra tekninio darbo pasidalijimo, nes medžioklė ir žemės dirbimas nesudaro vienos darbo operacijos, kuri paskum galima būtų dalyti į sudėtines dalis; tai yra dvi visiškai nepriklausomos gamybos operacijos, ir, vadinasi, visuomenės narių specijalizavimasis vienos iš jų nesudaro teknikos darbo pasidalijimo. Antra vertus, jei viena darbo operacija padalyta į atskiras dalis (pavyz., klasiniam Adomo Smito pavyzdy apie segtukų gaminimą, kur vienas darbininkas vielą traukia, kitas ją tiesia, trečias pjauna, ketvirtas aštrina, penktas dirba galvelę, ir t.t.), tai čia mes turime, be abejojimo, tekninį darbo pasidalijimą. Bet jeigu atskiri darbininkai nesispecijalizuoja vieno ar kito darbo, jei, pavyz., šiandien darbininkas

traukia vielą, rytoj ją pjausto, poryt ją taiso ir t.t., tai visi darbininkai, po kiek laiko, įpranta į įvairų darbą, ir čia darbo specijalizacijos nėra. Namų pramonėje dažnai pastebimas darbo pasidalijmas teknikos atžvilgiu visiškai nesant visuomeninio darbo pasidalijimo; tas pats darbininkas atlieka įvairias darbo operacijas.

Visuomeninis darbo pasidalijimas istoriškai eina pirma tekninio. Pradžioje jis daugiausia rėmėsi žmonių lyties ir amžiaus nelygybe.

Sudėtinis bendradarbiavimas dar labiau didina darbo produktingumą kaip paprastas bendradarbiavimas. Prie visos paprastojo bendradarbiavimo naudos, sudėtiname bendradarbiavime prisideda dar daug labai svarbių privalumų. Adomas Smitas nurodė į šiuos darbo pasidalijimo privalumus: 1) žmogui vieno darbo specijalizacijos dėka lengviau išmokti to darbo, lengviau ir sumaniau darbininkas dirbą savo darbą; 2) dirbant žmogui vieną darbą, netenka daryti atvangų vaikščiojant iš vietos į vietą ir 3) suprastinus gamybos operacijas, lengviau daryti išradimai ir tobūlinti teknika, nes tai gali atlikti, darbą dirbant pasidalijus, net neišlavinti darbininkai.

Pirmasai Smito nurodytas darbo pasidalijimo privalumas nekelia abejojimų, bet turi neigtinių ypatybių tuo atžvilgiu, kad žmogus, bedirbdamas tik vieną darbą, darosi siauras specijalistas — kas atveda blogų vaisių.

Nelygus mūsų kūno organų lavinimas neigiamai atsiliepia į mūsų organizmą, vienašališkas mūsų gabumų naudojimas gadina sveikatą. Todel darbo specijalizacija didina darbininko vikrumą ir sumanumą, bet tatai pasiekiama brangia organizmo susilpninimo kaina. Kiek iš profesinės specijalizacijos kįla ligų! Perdidelė specijalizacija galų gale kenkia ir pačiam specijalizuotam darbui, nes tam tikras visapusiškas mūsų gabumų išlavinimas reikalingas kiekvienam. Tas teisinga ir fiziniam darbui ir protiniam. Žinoma, negalima sėkmingai dirbti keleto darbų. Bet sukoncentruoti visas savo jėgas kuriam nors vienam, pamirštant visapusišką lavinimą—reiškia sumažinti savo darbingumą ir darbo produktingumą.

Antras Smito įžiūrėtas darbo pasidalijimo privalumas neturi didelės reikšmės, nes vaikščiojant nuo vieno darbo prie kito nedaug laiko tesugaištama arba visiškai negaištama, jei darbininkas šiandieną vieną darbą dirba, o rytoj kitą, ir t.t., o tuo tarpu darbo įvairumas daro jį malonesnį, ne taip labai vargina ir padidina darbo vaisingumą.

Trečiojo Smito pažymėto privalumo reikšmė labai perdėta: 18-me amžiuje teknikos išradimai galėjo būti daromi paprastų darbininkų, nes jie buvo labai paprasti, bet dabar išradimai te-

gali būti daromi mokslo žmonių, kaipo mokslo teorijos evoliucijos išdavos, ir gamybos operacijų supratimas čia jokios reikšmės neturi.

Tačiau Smitas išskaitė ne visus darbo pasidalijimo patogugumus. Taip antai, jis nepažymėjo svarbių svarbiausio dalyko, dar senovėje pastebėto Platono, būtent to, kad padalytas darbas galima pritaikinti prie žmogaus gabumų ir pajėgų.

Kadangi žmonių gabumai, palinkimai įvairūs, tai tik padalijus visuomenės darbą galima kiekvienam darbininkui dirbti tai, ką jis geriausiai gali atlikti. Del to atsiranda galimybės sunaudoti gamybos reikalams net tokias silpnas pajėgas, kaip kad vaikai, ir apskritai gauti iš kiekvieno visuomenės nario maksimą naudos.

Labai svarbiu dalyku darbo pasidalijime yra ir tai, ką pabrėžė Torensas ir Džemsas Milis, būtent, kad del darbo pasidalijimo atsiranda galimybės geriausiai sunaudoti išorinės gamtos pajėgos. Materijalinės sąlygos, kuriose tenka žmogui dirbti, yra labai nevienodos. Dirva, klimatas, geologijos sąlygos kiekviename teritorijos punkte įvairios. Del teritorinio ir tarptautinio darbo pasidalijimo atsiranda galimybės geriausiai pritaikyti visuomenės darbą kiekviename teritorijos punkte prie esančių aplink žmogų gamtos sąlygų. Tose vietose, kur žemės viduriuose yra galybė lobio — svarbiausias darbas esti — žemės lobio išnaudojimas; tose vietose, kur derlinga dirva — žemės ūkis prie patogių įlinkių — jūros prekyba, ir p. d. Kaip tik del šio principo mes matome tokio didelio ūkio įvairumo įvairiose šalyse: ūkio tvarkos skirtumai daugiau ar mažiau yra rezultatas gyventojų prisitaikymo prie gamtos sąlygų, kuriomis tenka jiems gyventi.

Paskutinis darbo pasidalijimo privalumas, taipo pat nepažymėtas Smito, o pirmukart nurodytas amerikiečio Džono Rė's, yra tai, kad, pasidalijus darbą, galima labiau išnaudoti gamybos priemonės, kapitalas. Jei darbininkas dirba keletą darbų, tai dalis jo instrumentų turi gulėti nenaudojama. Pavyz., namų pramonininko darbo įrankiai guli be naudos, kai jis dirba lauke.

Pasidalijus darbą, darbo įrankiai galėtų būti darbe visą laiką. Tačiau tas yra tik del to, kad darbo įrankiai yra privatinėje nuosavybėje — perėjus gamybos priemonėms į visuomenės nuosavybę, šito nebebūtų, nes tada kiekvienas darbininkas galėtų paeiliui dirbti įvairų darbą, ir įrankiai, kuriais nesinaudoja šiuo laiku vienas darbininkas, galėtų būti kito vartojami.

Mašinos įtraukimas į gamybos procesą — stato ribas ir darbo pasidalijimui gamybos procese. Mašinai valdyti nereikalinga tiek fizinio vikrumo, kiek inteligentiškumo ir tam tikrų psikinių privalumų — ypač nepertraukiamo dėmesio įtempimo. Darbo pasi-

dalijimas tarp žmonių pakeičiamas mašinų darbo pasidalijimu: kiekviena mašina pritaikoma atatinkamai gamybos operacijai, o darbininkui belieka tik prižiūrėti mašina. Bet, žinoma, tatai teisinga tik tam tikrose ribose. Idealinių mašinų, kurios visiškai pavaduotų žmogų, dar nėra, ir todel mašinų specijalizacija negali pašalinti specijalizacijos reikalingumo ir dirbančių jomis žmonių.

Tuo būdu iš visų nurodytų darbo pasidalijimo patogumų turi reikšmės kiekvienoje visuomenės santvarkoje tik šie: 1) lengvumas išmokti specijalizuoto darbo ir darbininko vikrumo padidėjimas, 2) galimybė labiau pritaikyti specijalizuotą darbą prie žmogaus gabumų ir jėgų, 3) galimybė labiau pritaikyti specijalizuotą darbą prie savybių išorinės aplinkumos, kurioje tenka žmogui dirbti. Ši nauda, be abejo, labai svarbi, bet ne tiek, kad didėjąs darbo pasidalijimas sektųsi laikyti visuomenės pažangos dėsniu. Atbulai, visuomenės idealas reikalauja, kad žmogaus asmuo darniai išsiskleistų, kas sudaro tam tikras ribas darbo pasidalijimui.

III. *Visuomenės diferencijacija.* Augant visuomenės darbo pasidalijimui, visuomenė diferencijuojasi — skįla į atskiras grupes. Jau labai senai pasižymi žynių ir vaidilų grupės. Dvasininkai paprastai naudodavosi savo socijaline jėga savo reikalams, bet jų valdžia rėmėsi dvasine kultūra. Būdami mokslo atstovai, dvasininkai, kaip nurodė dar Sen-Simònas, atlikdavo anais laikais labai svarbų socijalinį vaidmenį, tą patį, kurį šiais laikais atlieka proto darbo žmonės, vadinamoji inteligentija.

Antroji grupė, išsiskyrusi pirmykštėje visuomenėje, tai buvo karių ir valdytojų grupė. Iš jų tarpo, greta su dvasios aristokratija, atsiranda ir pasaulinė aristokratija. Augant privatinės žemės nuosavybei, dvasininkai ir aristokratija darosi stambiais žemininkais, ir jų viešpatavimas sustiprėja ekonominėje dirvoje, bet atsiranda kaipo visuomenės darbo pasidalijimo padarinys.

Trečia pirmykštės visuomenės grupė — pirklių grupė. Pirmaisiais ūkio skleidimosi laikais nebuvo pirklių, — mainai jei ir buvo, tai be tarpininkų pagalbos. Ir dabar dar Afrikoje yra tautų, kurios nors taiso prekymečius, bet apsieina be pirklių. Pirmieji pirkliai buvo giminių vadovai. Senuosiuose Rusuose kunigaikštis buvo ir stambiausias pirklys. Pamažu pirkliai atsiskiria ir diferencijuojasi — atsiranda ìštisos prekybos tautos (malajai, finikėnai arabai). Pirmykštės tautos apskritai nėra linkusios į prekybą ir to del prekybos tautos darosi monopolistės. Prekyba pamaži padeda skverbtis į tas tautas, kur jos pirma nebuvo. Tuo būdu susidaro visuomenės grupės: dvasininkai, pasaulinė diduomenė ir pirkliai.

Likusi gyventojų masė taip pat skàidosi, diferencijuojasi, Pirmių pirmiausia išsiskiria àmatninkų grupė. Senų seniausias amatas — kalvio; kalvių atsiranda ir iš viešpataujančių grupių ir iš vergų. Tatai aiškinama tuo, kad kiekvienas laisvas žmogus, mokąs tą svarbų ir sunkų amatą — ginklų gaminti — lengvai išsiskirdavo iš sau lygių tarpo ir užimdavo žymesnę vietą, o iš kitos pusės, vadovai mielai įsigydavo vergų, mokančių to darbo. Omėro laikais mes jau matome, be kalvių, taipo pat dailidžių, puodžių, kailiadirbių ir kitų profesijų amatninkų. 1882 siais metais pramonės sąrašai parodė Vokietijoje apie 6000 įvairių profesijų, o 1895 — daugiau kaip 10.000.

Darbo padalijimas apima labai plačią visuomenės gyvenimo sritį ir toli išeina iš ūkio santykių ribų. Didėjantį funkcijų pasidalijimo principą Spenceris pabandė išplėsti ne tik per visą žmonių visuomenės skleidimąsi, bet ir per visą pasaulio evoliuciją. Pasaulio evoliucijos esmę — ir neorganinės ir organinės prigimties — tame tarpe ir žmonių visuomenės, Spenseris aiškino tuo, kad pirmykštis, beryšis vienodas agregatas skįla į įvairią ir vis labiau susirišančią dalimis masę. Spenserio analogija, rodoma tarp skleidimosi žmonių visuomenės ir visatos, daug ką labai sugundė. Iš tikrųjų, nėra àbejojimo, kad visuomenės pažanga ligi šiol ėjo vis labiau didėjančiu darbo pasidalijimu ir visuomenės diferencijacija. Todel ir rodėsi labai teisinga, kad tatai sudaro žmonių visuomenės pažangą.

Antra vertus, Spenserio dėsnis buvo lyg ir mokslo sankcija esamajai santvarkai. Šiais laikais mes matome, kad visuomenė padalyta į grupes, aiškiai susispecijalizavusias tam tikruose darbuose: proto darbas yra privalumas nedidelės grupės, stovinčios šių laikų visuomenės priešakyje, o likusi daug didesnė visuomenės dalis tedirba tik fizinį darbą. Toliau, pastebima, kaipo bendra taisyklė, kad juo ant žemesnio laipsnio yra užkopusi ta ar kita grupė, juo sunkesnį ir mažiau produktingą darbą turi dirbti. Šių laikų visuomenėje darbo pasidalijimas, be abejojimo, yra tam tikrame santyky su įvairių grupių politiškąją ir ekonomiškąja galybe. Spenseris lyg ir sankcijonavo ne tik esamąjį darbo pasidalijimą, bet ir tampriai surištą su juo suskirstymą visuomenėje turto ir valdžios.

Tačiau, del šito dalyko, pirmiausia kįla klausymas, kuris iš tų dviejų reiškinių yra priežastis, o kuris išdava? Ar šių laikų valdžios ir turtų paskirstymas tarp įvairių visuomenės grupių yra priežastis darbo pasidalijimo tarp jų ar, atbulai, esamasai darbo pasidalijimas yra ne kas kita, kaip viena iš antraeilių išdavų didesnės ir gilesnės priežasties — esamojo visuomenės suskilimo į grupes įvairaus politinio ir ekonominio galingumo?

Tas dalykas labai svarbus. Jei sutiksim su pirmuoju, tai reikia pripažinti esamoji gili socijalinė nelygybė natūraline ir nepašalinama priežastimi to, kad įvairios visuomenės grupės atlieka visuomenės funkcijas nevienodos reikšmės. Kas ginčys, pav., kad mokytojai, mokslininkai, politikos vadai, dailininkai atlieka vivisuomenei didesnį darbą kaip paprastas rankpelnis? Kas čia nuostabaus, kad šioms grupėms tenka daugiausia visuomenės turto ir politinės valdžios? Proto darbo žmonės valdo del to, kad jie atlieka sunkiausią visuomenės darbą. Jei taip, tai ekonomiškoji nelygybė nepašalinama, nes jinai glūdi dalykų esmėje — įvairiame fizinio ir proto darbo produktingume.

Visa tai būtų labai teisinga, jei patsai pagrindas, iš kurio daroma išvada, būtų teisingas. Bet pagrindas neteisingas. Esamasis darbo pasidalijimas ne priežastis, o viena iš daugelio ekonomiškosios ir politiškosios visuomenės nelygybės išdavų. Iš tikrųjų, pirmaisiais visuomenės evoliucijos laikais klasinis visuomenės susiskirstymas pareina nuo darbo pasidalijimo. Tos grupės, kurios atlieka svarbesnes visuomenės funkcijas, tampa viešpataujančiomis visuomenės grupėmis ir tuo naudojasi, kad valdomas grupes pastatytų į ekonominę priklausomybę. Bet juo toliau skleidžiasi visuomenė, juo labiau keičiasi padėtis. Įgytas prityrimas ir žinios negali būti perduodama iš kartos kartai. Priešingai, turtas labai lengvai perduodamas paveldėjimu, taipo pat ir politiškoji valdžia. Žmonės, išėję iš viešpataujančių ir turtingų klasių, kaip rodo prityrimas, neturi didesnio gabumo proto darbui kaip kad žmonės, išėję iš tų grupių, kurios dirba fizinį darbą. Priešingai, pakanka gimti viešpataujančios klasės tarpe, kad žmogus, vis tiek, kokių bebūtų asmens privalumų, prieitų prie augštesniųjų visuomenės funkcijų. Kaip labai lengva visiškai netinkamam žmogui užimti augšta vieta visuomenėje, jei tik jis yra gimęs iš įtakingų ir turtingų tėvų!

Kad asmuo darniai skleistųsi, reikia visapusiškai tobūlinti jo gabumai. Visuomenės diferencijacija stengiasi paversti žmogų paprastu visuomenės organu išskleisdinti vienus žmogaus gabumus, pamiršdama visai kitus. Jei pripažįstame žmogų sau tikslu — augščiausiąja verčia — tai tokio žmogaus asmens siaurinimo negalima laikyti normaliniu daiktu. Todel yra sup antamas ir teisingas protestas prieš perdidelį darbo pasidalijimą. Visa eilė mintytojų griežtai protestuoja prieš darbo pasidalijimą, pastatydami prieš diferencijuotos visuomenės idealą darnaus ir visašališko žmogaus gabumų skleidimo idealą.

Žinoma, nereikia laukti visiško visuomenės darbo pasidalijimo panaikinimo. Darbo pasidalijimas tam tikrose ribose yra būtina darbo produktingumo sąlyga. Darbo pasidalijimas jau

todel niekados nepražus, kad jis išeina iš žmogaus asmens savybių: žmonės skiriasi vienas nuo kito savo gabumais, palinkimais ir skoniais, ir šie natūralūs skirtumai negalės išnykti jokioje visuomenės santvarkoje. Žmogaus asmuo yra suinteresuotas pirmiausia, kad kuopilniau, kuolaisviau galėtų skleisti, plėtoti savo gabumus ir savybes, iš ko išeina, kad natūralūs žmonių skirtumai, esant asmens laisvei plėtotis, prives prie atatinkamų skirtumų kiekvieno žmogaus darbo. Ne mažiau reikalingas ir visuomenės darbo pasidalijimas, išaugęs iš gamtos skirtumų, kuriuose žmonės gyvena. Tačiau darbo pasiskirstymas socijalistinėje visuomenėje žymiai skirtųsi nuo šių laikų tuo, kad dabar visuomenės darbo pasidalijime glūdi visuomenės skilimas į grupes įvairaus turtingumo. Socijalistinėje visuomenėje darbo pasidalijimas būtų derinamas su individualinėmis žmogaus savybėmis ir išorinės gamtos skirtumais.

Literatūra. Адамъ Смитъ. Богатство народовъ. Милль. Основанія политической экономіи Бюхеръ. Возникновеніе народнаго хозяйства. Спенсеръ. Основныя начала. Н. Зиберъ. Очерки первобытной культуры. Durkheim. De la division du travail social. Simmel. Ueber die sociale Differenzierung. Schmoller. Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre.

III SKYRIUS.

Pramonės formos. Namų pramonė. Amatai.

Pramonės formos. Gamyba saviems reikalams. Du tos pramonės formos skleidimosi tarpai. Amatai. Amatininkas ir prekybos tarpininkas. Amatai Rusijoje.

Pagrindines gamybos rūšis sudaro pramonė ir žemės ūkis. Pramonėje žmogus turi reikalo su negyva gamta, su neorganiniais procesais, žemės ūkyje su gyvais organizmais, bijologiniais procesais. Pramonės darbas eina dirbtinėse sąlygose, pačio žmogaus pagamintose, o žemės ūkis eina išorinės gamtos sąlygose. Pramonės evoliucija, del savo dirbtinių darbo sąlygų, turi vienodesnio ir dėsningesnio pobūdžio, mažiau pareina nuo išorinės gamtos sąlygų kaip žemės ūkis, ir todel lengviau apibendrinama ir privedama prie tam tikrų formulų.

Atsižvelgiant į pardavimo sąlygas, pramonės produktą, pačios gamybos teknikos savybes ir santykius darbdavio bei darbininko, pramonės įstaigos galima suskirstyti į 6 rūšis: 1) namudės gamyba, 2) amatai, 3) namų pramonė, 4) manufaktūra, 5- fabrika ir 6) darbo asocijacija. *Namų gamyba* vadiname gami)

nimą pramonės dirbinių savo reikalams ir iš savo namų medžiagos. Šios lyties pramonė yra žymiai senesnė už žemės dirbimą. Net žemiausios kultūros tautos moka įvairių amatų, kaip antai: strėlų ir lankų dirbti, puodų žiesti, odų daryti ir p. d. Atsiradus žemės ūkiui, ši pramonės lytis plečiasi toliau. Iki šių laikų dauguma ūkininkų šeimynos reikmenių, ten, kur mainai neišsiplatinę, tenkinama šiuo būdu. Ir dabar dar ūkininkų šeimynos tolimuose Rusijos kampuose pačios gaminasi sau drabužius iš linų pluošto, išaugusio jų pačių laukuose, gyvena pačių statytuose namuose, avi vyžomis, taipo pat pačių darbo ir t. t.

Nuolatai besiskleisdama gamyba savo reikalams pereina du tarpu, arba dvi fazes. Pradžioje produktas visai neparduodamas ir suvartojamas be likučių savo reikalams. Antru tarpu tam tikroji produkto dalis, atliekamoji, parduodama. Perėjimas iš pirmojo tarpo ir antrąjį surištas labiausiai su ūkininkų susiskirstymu į grupes. Kad patenkintų savo ūkio reikmenes, ūkininkas privalo turėti tam tikrą žemės minimą; kol tas minimas nemažėja, nėra reikalo pirktis vartojamų daiktų iš šalies. Bet ūkininkai suskįla, pasidalija krūmai, išsiskiria šeimynos su didesniais žemės plotais, ir kitos mažažemių šeimynos, kurioms trūksta gaminamųjų produktų. Daugiažemiai ūkiai parduoda savo gaminių liekanas, o mažažemiai esti verčiami prisipirkti vartojamųjų daiktų. Tuo būdu, ūkininkų darbo produktas patenka į vietos prekyvietę, o paskum patenka ir į prekybos kanalus.

Rusų sodžiaus prekyvietėse paprastai galima rasti įvairių ūkininkų gamybos produktų — audimų, milų, medžio dirbinių ir p. d., gaminamų ne specijaliai prekyvietei, o sau patiems vartoti, ir parduodamų del pertekliaus arba netikėtai prireikus pinigų. Todel prieš mus šiuo atveju ne amatas arba namų pramonė, o ta pati namų gamyba, tik pripuolamai, dalinai dirbanti parduotienai.

Namų ūkio irimas sudaro dirvą atskiroms pramonės darbo šakoms virsti amatais. *Amatu vadiname tokia pramonės lytį kada smulkus gamintojas dirba ne savo reikalams, o pašaliniam vartotojui, be jokių tarpininkų.* Galima skirti amatas dviejų rūšių — *samdomasis ir parduodamasis* amatas. Pirmuoju atveju amatininkas dirba vartotojui iš jo pačio medžiagos. Amatninkui nepriklauso gaminamasai produktas, kursai visose gamybos stadijose lieka užsakytojo nuosavybe. Antruoju atveju amatininkas dirba iš savo medžiagos, pagamintos jo pačio arba pirktos. Produktas šiuo atveju priklauso amatininkui ir tik paskum atitenka vartotojui kaipo nuosavybė.

Pirmoji amato rūšis yra ankstyvesnė. Amatininkas, turįs labai primityvius įrankius, vaikščioja po vartotojų namus ir ieško darbo, kurį atlieka užprašytojo namuose. Ši samdomojo amato rūšis galima pavadinti *keliaujančia*; ji ligi šių laikų galima rasti rusų kaime — samdomieji amatai yra šie: tūbininkai, dailidės, lentpjūviai, mūrininkai, stikliai ir p. Svarbiausia keliaujančiojo amato žymė yra ta, kad amatininkas dirba šeimininko bute. Toksai amatas tik tuomet yra galimas, kai darbo įrankiai labai paprasti ir lengvai perkilnojami. Bet yra visa eiiė amatų, kur reikalinga gana stambių gamybos įrankių. Šiuo atveju amatininkas imasi darbą į namus, — prieš mus *samdomasai namų* amatas. Keliaujančiame amate svarbiausia dalyką sudaro darbas, o ne gamybos įrankiai, namų amate įgauna daugiau svarbos gamybos priemonės. Samdomąjį namų amatą sudaro: audimas, malimas, kalvio amatas ir p. d.

Abi šios keliaujančios ir namų amatų rūšys prądžioje buvo labai išsiplatinusios.

Pirmieji amatininkai viduramžių mieste turėjo labai maža lėšų ir tegalėjo dirbti tik samdomi; augant amatų gamybai, lobo ir amatininkai ir jie jau turėjo galimybės pirktis savo lėšomis medžiagos, kas buvo patogu užprašytojams, nes amatininkai geriau pažinojo medžiagos kokybę. Tuo būdu amatininkas pradeda dirbti iš savo médžiagos — atsirado *parduodamasai* amatas, ir produktas eina arba parduotienai arba užprašiusiajam vartotojui. Bet produktas eidavo nuo gamintojo vartotojui, be prekybinio tárpininko.

Paskutiniais laikais savarankiški amatai susilpnėjo. Bet tatai nereiškia, kad amatas galutinai nueitų nuo scėnos. Amatninkų skaičius net auga. Taip antai, amatninkų šeimininkų Vokioje 1816 m. buvo $^1/_2$ milijono, 1861 m. 1 milijonas, o 1895—1,3 mil., Tačiau jei sudėsim palyginti amatininkų skaičiaus priaugimą su fabrikų darbininkų, tai pasirodys, kad pirmųjų skaičius auga silpniau.

Amatų nykimas aiškinamas daugiausia amatninkų uždarbio menkėjimu, ir del to amatininkai iš didesniųjų miestų, kur viduramžiais jie buvo sudarę specifinę miestų gamybą, kraustosi į sodžius ir į miestelius. Taip antai, Vokioje daugiau kaip pusė amatininkų gyvena sodžiuje arba mažuose miesteliuose. Dideliuose miestuose amatninkui vis sunkiau išlaikyti varžytynės su naujomis pramonės lytimis. Amatininkas arba pakliųva į fabriką arba pavirsta namų darbininku, dirbančiu krautuvės ar pramonės kapitalisto užprašytas.

Bet amato menkėjimas aiškinamas miestuose ne tiek mašinų rungtynėmis, kiek prekybos išsiplėtojimu. Miestų gyventojai vis labiau ir labiau pripranta visa ką reikalingą pirktis krau-

tuvėse. Net daiktus dabar neša taisyti į tas pačias pardavyklas, kur buvo daiktai pirkti, o seniaū tai atlikdavo amatninkai. Krautuvės, o ne kas kitas, yra didžiausias amatninko priešas, nes jos paverčia amatninką samdomuoju kapitalisto namų darbininku.

Rusijoje miestų amatai nevaidino tokio vaidmens, kaip Vakaruose. Rusų miestai buvo ne pramonės, o iš dalies administracijos, iš dalies prekybos centrai. Tiesa, Petras Didysis ir Katrė II-ji norėjo sukurti miestuose amatų, bet visi tie bandymai liko ant popieriaus. Cekų amatai negalėjo Rusijoje prigyti del to, kad tam nebuvo atatinkamų ekonomiškų sąlygų.

Bet tai nereiškia, kad Rusijoje amatai yra visiškai svetima pramonės lytis. Priešingai, šiais laikais Rusijoje amatai palyginti labiau yra išsiplatinę kaip Vakaruose, bet ne mieste, o sodžiuje. Jei vidurinėje Rusijoje viešpataujanti sodžiaus pramonės lytis yra namų pramonė, tai juodžemio ir pietų Rusijoje vyrauja sodžiaus amatai. Tatai aiškinama tuo, kad pietų žemės ūkis duoda ūkininko ūkiui daug įvairios žalios medžiagos, kuri vietoje ir perdirbama. Iš pradžių tas perdirbimas ėjo tos pačios ūkininko šeimynos ribose, — vyraujančia pramonės lytimi buvo namudės gamyba saviems reikalams. Bet pamaži, viena — del pirmykštės šeimynos iširimo, antra — del ūkininko ūkių diferencijacijos, gamyba savo reikalams virsta amatu.

Literatūra. Корсакъ. Формы промышленности. 1861. Бюхеръ. Возникновеніе народнаго хозяйства. To pačio: Gewerbe — straipsnis „Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Schmoller. Die Strassburger Tücher und Weberzunft. To pačio Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. Stieda. Die Lebensfähigkeit des Handwerks. В. Ильинъ. Экономическіе этюды и статьи.

IV SKYRIUS.

Namų pramonė.

1. *Namų pramonė Vakaruose.* Laisvoji ir priklausomoji lytis. Stambiósios pramonės namų sistėma. Jos gajumo priežastis.

1. Namų pramonė Vakaruose. Namų pramonė yra vadinama smulki gamyba pláčiai prekyvietei; ji tuo iš esmės skiriasi nuo amato, kad tarp gamintojo ir vartotojo šiuo atveju visados stovi skirią̃s juos tarpininkas. Ši pramonės lytis griežtai skiriasi nuo amato savo ekonomiška prigimtimi, kadangi kapitalistinio tarpininko reikalingumas daugiau ar mažiau suvaržo ir smulkaus gamintojo laisvę ir nepriklausomybę. Tačiau reikia skirti du pagrindiniai namų pramonės tipai. Viename tipe kapitalistas pavérgia smulkųjį gamintoją. Sis tipas galima pavadinti *priklausoma* namų pramonės forma. Antrasis tipas galima pavadinti

laisvąja forma. Šiuo paskutiniu atveju smulkaus gamintojo pavergimas ne taip matomas, — smulkus prekių gamintojas palyginti yra laisvas.

Priklausomoji forma (kitaip ji vadinasi naminė stambiosios pramonės sistėma) savo keliu skiriasi į dvi rūšis, panašiai į dvi amato lytis — parduodamoji (Kaufsystem) ir samdomoji (Lohnsystem). Abi rūši karakterizuoja tai, kad smulkūs gamintojai dirba kuriam nors prekybos ar pramonės kapitalistui, su kuriuo jis yra taip tampriai surištas, kad sudaro lyg ir neatskiriamą tos ar kitos kapitalistinės įmonės dalį. Tarp savęs tos dvi rūšys skiriasi tuo, kad *parduodamoje* rūšy • smulkus gamintojas formaliai yra gaminamojo produkto savininkas. Santykiai tarp kapitalisto ir smulkaus gamintojo oficijaliai šiuo atveju laisvi, bet kadangi smulkus gamintojas faktinai yra verčiamas parduoti savo prekes tam, o ne kitam pirkliui, kurio jisai priklauso, tai faktinai čia mes turime samdomąjį darbą, dirbamą kapitalistui užprašius.

Antrame namų pramonės pavidale smulkus gamintojas ne tik faktinai, bet ir juridiškai yra samdomas kapitalisto darbininkas. Šiuo atveju namų gamintojas dirba betarpiškai kapitalisto samdomas, gaudamas iš jo žalios medžiagos, o kaikada ir darbo įrankius. Čia smulkus gamintojas tik tuo skiriasi nuo samdomojo darbininko, dirbančio kapitalisto dirbtuvėje, kad jis dirba namie. Tuo būdu, tos namų pramonės rūšies pavidalas skiriasi nuo pirmojo tuo, kad jame darbdavys išeina pramonės kapitalisto vaidmenyje, o pirmoje rūšyje — prekybinio kapitalisto supirkėjo vaidmenyje.

Tačiau, tos abi rūšys dar nėra visos namų pramonės lytys: ši gali reikštis ir laisvėsne lytim. Paimkime kad ir smulkius Anglų gelumbės gamintojus 19-jo šimtmečio pradžioje.

Audėjas gelumbininkas patsai pirkdavosi vilnų, ausdavo jas, bet pagimintą gelumbę parduodavo ne tiesiai vartotojui, o tam tikrose gelumbės biržose, kurios buvo įtaisytos visuose svarbesniuose Jorkširo miestuose, gelumbės pirkliams. Kiekvienas audėjas turėjo tam tikrą vietą biržoje ir parduodavo laisva kaina. Tokio audėjo negalima pavadinti amatininku, nes svarbiausia amato žymė — tai darbas vartotojui, o ne pirkliui. Antra vertus, tai ne kapitalistinė namų sistėma, kadangi čia mes matome laisvai parduodantį savo prekės gamintoją, kur jam patinka. Gelumbių pirklys nebuvo smulkaus audėjo šeimininkas. Tiesa, tatai nereiškia, kad smulkus gamintojas visiškai nepriklausė pirklio. Kadangi pirklys turėjo kapitalą savo rankose ir jo rankose buvo gelumbių prekyvietė, tai smulkus gamintojas neišvengiamai gaudavo daugiau ar mažiau priklausyti pirklio, jo laisvė buvo šiuo atžvil-

giu apribota, ir tik šia prasme tegalima kalbėti apie laisvą jų namų pramonės lytį.

Taigi, randame du namų pramonės tipu. Vienas iš jų gamina produktą tam tikram kapitalui (priklausomoji lytis). Antras tipas (laisvoji lytis) — smulkus gamintojas turi laisvę pasirinkti — jis gali parduoti savo produktą tam ar kitam supirkėjui kapitalistui savo nuožiūra. Tos lytys reikia griežtai skirti. Bendrai pastebima, kad laisvoji lytis, augant kapitalistiniam ūkiui, virsta priklausomąja lytimi, — kapitalas vis daugiau ir daugiau pavergia smulkųjį gamintoją.

Stambios pramonės namų sistėma kapitalizmo skleidimosi istorijoje suvaidino žymų vaidmenį, — tik šios sistėmos dėka kapitalas pamaži apėmė gamybą. Būtent, ši sistėma buvo svarbiausia kapitalistinės XVIII-jo šimtmečio gamybos lytis.

Stambiosios pramonės namų sistėma išsiskleidžia XVIII-me šimtm. visose Vakarų Europos šalyse; atsirado ji dalinai iš cekų amatų, bet sunku susekti, kur baigiasi cekų amatas ir kur prasideda namų sistėma, — dalinai iš valstiečių ūkininkų namų gamybos savo reikalams: ūkininkai, pardavinėjusieji pirmiau savo išteklius prekyvietėje, pradėjo paskiau dirbti specijaliai parduotienai tam tikriems pirkliams, t. y. virto namų darbininkais. Kaimas jau del to buvo gera dirva namų sistėmai plėstis, kad kaimo pramonės nevaržė cekai. Todel pirkliai dažnai, norėdami išvengti cekų priežiūros, duodavo žalią medžiagą perdirbti į sodžių, ir tuo būdu sukūrė sodžiuje visiškai naujas įmones, kas ir sudarė trečią namų sistėmos išsiskleidimo šaltinį.

Nereikia, tačiau manyti, kad mūsų laikais namų pramonė yra atgyvenusi savo amžių ir negali konkuruoti su stambiąja pramone. Atvirkščiai, naujausios kapitalizmo skleidimosi lytys duoda kaikuriais atvejais platintis šiai kapitalistinės pramonės lyčiai. Taip antai, jinai yra išsiplatinusi didžiuliuose Londono, Berlyno ir kituose miestuose. Angluose ta sistėma yra vadinama, „sweating system“, t. y. „prakaito spaudžiamoji sistėma“.

Namų pramonės jėga šių laikų ūkio tvarkoje remiasi tuo, kad ji duoda galimybės kapitalistui ligi maksimo eksploatuoti (išnaudoti) darbininką. Namų pramonės darbininkas visiškai bejėgis savo santykiuose su darbdaviu. Dirbdami namieje, darbininkai negali susiorganizuoti savo reikalams ginti, nes jie paprastai vienas kito nepažįsta.

Tas darbininkų neorganizuotumas eina darbdaviui į sveikatą — jis duoda galimybės mokėti kuomažiausi algos ir priversti kuodaugiausia dirbti. Toliau, namų sistėma nereikalauja išlaidų butui ir darbo įrankiams, — jo išlaidas sudaro tik darbo mokesnis ir žalioji medžiaga. Toliau namų pramonė duoda

galimybės, sumažėjus priekių paklausams, mažinti gamybą, paliekant darbininkus be darbo, tuo tarpu fabrikantas turi nuostolių, laikydamas be darbo mašinas. Visas pramonės krizio sunkumas tuo būdu perkeliamas ant darbininkų pečių. Galop, namų pramonė duoda galimybės kapitalistui nepaisyti fabrikų įstatymų. Žodžiu tariant, namų pramonė įgalina kapitalistą išnaudoti darbininką, ir todel ši sistėma tokia gaji, nežiūrint į tai, kad pati gamyba paliekti smulki ir teknikos atžvilgiu labai primityvi. Vienintelis šios sistėmos nepatogumas kapitalistui — tai gadinimas medžiagos (gautos iš savininko), o taipojau ir negalėjimas padidinti darbo produktingumą įvedus patobūlintus gamybos įrankius.

Fabrikų įstatymų reikalavimai darbo sanitarijos atžvilgiu fabrikuose padarė Anglijoje tai, kad kaikurios pramonės šakos pradėjo plėtotis namieje: fabrikantas išrasdavo, kad jam labiau išsimoka uždaryti fabrika ir naudotis namine sistėma.

Vokietijoje pastebėti, kad namų sistėma apskritai nyksta, ypatingai verpimo gamyboje, del to, kad šioje pramonėje mašinos darbas turi milžiniškų gerų privalumų palyginti su rankų darbu, ir sėkmingoji rankų audėjo konkurencija su garinėmis staklėmis negalima. Priešingai, drabužių gamyboje, popierio dirbiniuose, valgomųjų daiktų ir kitose darbo šakose namų sistėma gajesnė. Bendrai, namų darbininkų 1882 m. Vokietijoje buvo 544.980, 1895 m. 490.711, o 1907 m. 482.436).

Kad ir primityviomis teknikos sąlygomis, namų sistėma dažnai sėkmingai kovoja su fabrika, pakeisdama darbo produktingumą (mašinos!) — darbininkų eksploatacija. Tuo būdu, kapitalizmas trukdo teknikos pažangą, palaikydamas pramonės lytis, kurios remiasi rankų darbu ir smulkiąja gamyba.

Literatūra A. Thun. Die Industrie am Niederrhein. 2 t. *A. Held.* Zwei Bücher zur socialen Geschichte Englands. 1881. *E. Lax.* Die Hausindustrie in Thüringen. 2 t. 1882 — 1884. *L. Bein.* Die Indusrie des sächssischen Voightlandes *Schanz.* Zur Geschichte der Kolonisation und Industrie in Franken. *Sombart* Hausindustrie (Handwörsterbuch der Staatswissenschaften). *Reports from the Sweating System.* Кулишеръ. Эволюція прибыли съ капитала. М. Туганъ-Барановскій. Русская фабрика.

V. SKYRUS.

1. Manufaktūra ir fabrika Vakaruose. Trys manufaktūros atsiradimo būdai. Ekonominės ir socijalinės kliūtys Vakaruose manufaktūrai skleistis. Atsiradimas fabrikos. Gamybos koncentracija. Kapitalistinės gamybos skleidimosi tendencijos pavyzdys Vokietijoje.

1) *Manufaktūra ir fabrika Vakarų Europoje.* Stambiosios *pramonės* namų sistėma yra kapitalistinė gamyba, nes namų

darbininkas dirba kapitalisto samdomas, bet patsai darbo procesas kapitalisto nekontroliuojamas.

Darbininkas dirba namieje, o ne darbdavio dirbtuvėje. Augščiausioji kapitalistinės gamybos lytis yra ta, kur kapitalistas kontroliuoja visą gamybos procesą, kas reikalauja, kad darbas eitų kapitalisto dirbtuvėje. Namų pramonė palieka smulki (nors kapitalisto įmonė gali būti labai stambi — kapitalistas gali duoti darbo šimtams ir tūkstančiams darbininkų), subūrus darbininkus į dirbtuves, gamyba darosi stambi. Stambiosios kapitalistinės gamybos yra dvi lytys — *manufaktūra* ir *fabrika.*

Manufaktūra vadinasi tokia stambioji kapitalistinės pramonės gamyba, kur didžiuma darbo atliekama rankomis. Kapitalistinė manufaktūra atsiranda Italijoje 14-me ir 15 šimtmetyje. Paskum ji palaipsniui, bet labai iš lėto ima skleistis ir kitose Vakarų Europos šalyse, bet ne manufaktūros, o namų pramonės sistėmos pavidalu.

Net aštuonioliktame šimtmetyje manūfaktūra, nors ir randama Vakarų Europos šalyse, bet kaipo labai reta pramonės lytis. 1764 m. dabartinės Belgijos žemėse buvo padaryta specijalinė ankieta apie manufaktūras Pasirodė, kad šioje pramoningoje šalyje tuo laiku būta ne daugiau kaip 12-kos manufaktūrų, apdirbančių pluošto daiktybes, tačiau šios manufaktūros labai plačiai dalijo darbą ir į namus. Stambiausioji iš tų manufaktūrų (audeklų Turnėjė) turėjo 277 darbininkus. Dar viena manufaktūra turėjo 175 darbininkus; kitose manufaktūrose darbininkų nebuvo daugiau per 100 žmonių. Kitose darbo šakose manufaktūrų buvo daugiau, bet jos buvo mažos — su 15—30 darbininkų.

Nors tikrų žinių apie manufaktūrų platinimąsi įvairiose šalyse nėra (dėl statistikos stokos), tačiau reikia manyti, kad manufaktūros visur buvo reta pramonės lytis. Matyti, Vakarų Europoje būta priežasčių, kurios kliudė platintis kapitalistinei gamybai. Nesunku dasiprotėti, kurios tai buvo sąlygos. Viduramžių Vakarų Europoje buvo išsiplatinusi smulkioji amatų gamyba. Cekų pramonės reglamentacija pasiliko Vakarų Europoje ligi 19-tojo šimtmečio. Taigi, ši savotiška kultūra, išaugusi cekų laikais, kaip tik kliudė skleistis Vakaruose visiškai svetimai cekų amatui pramonės lyčiai, kaip kad manufaktūra. Stambiosios pramonės namų sistėma, kur darbininkas dirba namieje, buvo daug artimesnė amatui, ir todel kapitalistinė gamyba Vakaruose atsirado šio pavidalo.

Manufaktūra atsiranda Vakaruose trimis keliais. Centrinėje Europoje, turėjusioje stiprią valdžią, šiuo atžvilgiu svarbų vaidmenį suvaidino valdžios politika, stengdamasi atpalaiduoti pramonę iš cekų valdžios. Prancijoje, Austrijoje, Prūsuose, Niderlan-

duose ir kitose centrinės Europos valstybėse dauguma manufaktūrų atsirado valdžios dėka, atsigabenus svetimšalių amatininkų.

Taip antai, Prancijoje Luvro manufaktūros atsiradimas toksai: 17-tojo šimtmečio pradžioje prancūzų karaliai kviečia į Prancija įvairių svetimšalių amatininkų, gaminančių prabangos dalykus, ir, norėdami išgelbėti juos nuo prancūzų cekų globos, duoda jiems vietą karaliaus trobesiuose Luvre. Gyvendami Luvre, amatininkai galėjo nieko bendro neturėti su cekais; bendras gyvenimas ir bendri reikalai suspiesdavo juos į krūvą; pamaži neturtingesni amatininkai ima priklausyti turtingesniųjų, ir, galop, atskirų amatininkų dirbtuvės susilieja į vieną stambią įmonę su kapitalistu iš savo tarpo priešakyje. Visiškai panašiai atsiranda Prancijoje stambioji gobelenų manufaktūra ir daug kitų.

Antras manufaktūrų atsiradimo būdas remiasi privaluomuoju darbu. Visuomenės valdžia visuomet turėjo netekusių laisvės žmonių kalėjimuose, našlaičių namuose, drausmės įstaigose ir t.t. 17-me ir 18 šimtmetyje šiose įstaigose valdžia pradeda taisyti manufaktūras, duodama galimybės privatiniams įmonininkams naudotis už tam tikrą mokesnį jų darbu. Tuo būdu įmonininkai gavo galimybės be cekų valdžios naudotis pigia darbo jėga.

Tatai aiškinama tuo, kad laisvi žmonės nėjo į manufaktūras. Kapitalistinė namų pramonė be vargo rasdavo pakankamai darbininkų, nes darbininkas šiuo atveju dirbdavo pas save namieje. Bet į manufaktūrą darbininkas eidavo tik iš didelio vargo, ir todel valdžia duodavo naudotis nelaisvu darbu.

Ir trečia manufaktūros lytis išaugo organiškai iš stambiosios namų sistėmos pramonės. Amatas negalėjo betarpiškai pavirsti manufaktūra, kadangi amatininkai neturėjo darbdavio. Kitoje padėtyje buvo namų pramonės darbininkas. Jis jau buvo netekęs nepriklausomybės, priprato klausyti įmonininko, ir šis galėjo prireikus priversti eiti darbininką į manufaktūrą. Sunkiau buvo apsidirbti su cekais, bet ir ši kliūtis buvo ne nepergalima. Bendrai, neabejojama, kad greta su manufaktūromis, atsiradusiomis iš svetimšalių amatininkų ir nelaisvų žmonių, buvo dar ir trečioji manufaktūrų grupė, organiškai išaugusi iš namų pramonės.

Kaipo įrodymas didelio pasipriešinimo Vakarų Europoje stambiajai kapitalistinei gamybai, gali būti tai, kad ši manufaktūrų grupė vakarų Europoje buvo mažiausia. Tik kaikuriose Anglijos vietose tokių manufaktūrų buvo daugiau, nors Anglijoje manufaktūrų buvo labai nedaug, o kurios buvo, nebuvo stambios.

Taigi stambioji kapitalistinė gamyba, kad ir turėdama gerų teknikos privalumų, negalėjo ligi paskutiniojo 18-to šimtmečio

ketvirčio kiek plačiau išsiskleisti vakarų Europoje del cekų daromų kliūčių. Tas kliūtis pergalėjo kapitalizmas tik tuomet, kai gavo į savo rankas galingą šių laikų įrankį — mašiną.

Fabrika vadinasi tokia stambi kapitalistinė pramonės gamyba, kur didžiuma gamybos proceso darbo atliekama mašinomis. Fabrikos istorija prasideda Anglijoje antroje 18-tojo šimtmečio pusėje, išradus visą eilę verpiamųjų mašinų. Tos mašinos taip padidino darbo produktingumą, audžiant medvilnę, kad jokia konkurencija rankų darbo nebuvo galima. Nors kapitalistų dirbtuvėms sunku buvo gauti darbininkų, todel pirmosiose anglų ir šotų fabrikose darbininkai buvo tie patys nelaisvi žmonės (pauperų vaikai), betgi del teknikos privalumų fabrika greitai užėmė pirmąją vietą. Jau 19-tojo šimtmečio pradžioje Anglijoje medvilnės namie rateliais visiškai nebeverpia. Kitose gamybos srityse ne taip greitai sekėsi pergalėti. Taip antai, varžytynės medvilnės audimo rankomis ir mašinomis net Anglijoje užsitęsė kelis dešimtmečius — o kitose šalyse dar ir dabar tebeeina. Aiškinama tuo, kad mekāninių audžiamųjų staklių darbo produktingumas ne toks didelis kaip verpiamosios mašinos.

Mašinos dėka, stambioji pramonė pradėjo vyti laukan smulkiąją. Tiesa, ir ligi šiol fabrika nė vienoje šaly neišstūmė kitų pramonės lyčių. Visur mes matome greta su fabrika manufaktūras, namų pramonę, amatus — ir tik labai nedaugely šakų stambi mašinų gamyba išstūmė smulkiąją. Augant teknikos progresui, vis daugiau ir daugiau darbo šakų atliekama mašinomis.

Stambioji gamyba pramonės srity turi daug gerų privalumų palyginti su smulkiąja. Vienas iš svarbiausiųjų stambiosios pramonės privalumų—tai galimybė naudotis didesniais trobesiais, įrankiais ir, pirmų pirmiausia, mašinomis. Del priežasčių, nurodytų skiltyje apie bendradarbiavimą, naudojimasis mašinomis prieinamas daugiausia stambiajai pramonei: mažos mašinos daug mažiau produktingos kaip stambios. Bet prie šio pagrindinio privalumo prisideda dar visa eilė kitų. Stambesnės pramonės įmonės gali daugiau naudotis darbo pasidalijimo privalumais; jos gali pritraukti į darbo proceso vadovavimą geresnių darbo jėgų — teknikų specijalistų — kas neprieinama smulkiesiems. Pirkti daugiau viso, kas fabrikai reikalinga, atsieina pigiau, kaip perkant smulkiomis partijomis. Stambioji įmonė gali betarpiškai susisiekti su gamintojais, apeidamà tarpininkus, ir pirkti visa, kas reikalinga pigiausioje, nors ir toliausioje prekyvietėje. Taipo pat ir parduodant pagamintus produktus—stambi įmonė turi geresnį privalumą;—ji gali parduoti juos ten, kur brangiausia, nors ir toliausia. Apskritai, stambioji įmonė gali prekybos santykiuose mažiau naudotis tarpininkų pagalba, ir tuo būdu sutaupyti išlai-

das jų patarnavimui. Turėdama didelių kapitalų, ji gali pritraukti daugiau ir svetimo kapitalo, ji kreditingesnė kaip smulki įmonė.

Tais atvejais, kada reikia atlikti stambus darbas, stambios įmonės reikalingumas savaime aiškus. Šarvuotas laivas tegali būti pastatytas stambios įmonės; taip pat dideliems namams pastatyti reikalinga sujungtų į vieną įmonę darbininkų. Tiesa, paskutiniu atveju galima įsivaizduoti, kad stambus darbas gali būti atliktas ir keleto smulkių įmonių, sujungusių savo jėgas tam tikslui. Bet sujungti keletas įmonių—tam ar kitam uždaviniui atlikti — nelengvas darbas, o stambioje įmonėje tos darbo jėgos jau yra sujungtos.

Ekonomines sienas gamybai plėsti nustato prekyvietės dydis. Prekių, apriboto ir vietos reikalavimo, negalima gaminti labai daug. Todel stambioji pramonė apima masinio vartojimo prekių gamybą arba tokių produktų, kurių gamyba reikalauja didelių darbo išlaidų (stambios mašinos, laivai, stambūs trobesiai ir p. d).

Žinoma, gamybos dydis negali būti be ribų ir sutinka savo natūralines ribas, pažymėtas pirmiau (skiltyje apie bendradarbiavimą). Bet nereikia užmiršti, kad pramonės įmonės dydis nebūtinai surištas su gamybos didinimu. Kai kelios fabrikos susijungia į vieną įmonę, priklausančią vienai kapitalistinei bendrovei, gamybos dydis kiekvienoje fabrikoje nesikeičia, bet pati įmonė darosi stambesnė.

Galų gale, labiausiai del fabrikų augimo, stambioji gamyba greitai visur auga ir darosi vyraujanti pramonės srityje.

Šia gamybos *koncentracija* kaip tik ir reiškiasi pagrindinė kapitalistinės pramonės evoliucijos tendencija.

Šių pramonės evoliucijos procesų iliustracija gali būti paskutiniai vokiečių pramonės sąrašų daviniai, kurie nurodo, kaip keitėsi darbo personalo skaitmenys vokiečių pramonės ir prekybos įmonėse

	1882,	1895 ir	1907 m.
	tūkstančiais		
Darbininkų skaičius smulkiuose gamybos vienetuose (iki 5 darbininkų).	4336	4771	5383
Darbininkų skaičius vidutiniuose gamybos vienetuose (nuo 6 ligi 50 darbininkų). .	1392	2454	3689
Darbininkų skaičius stambiuose gamybos vienetuose (daugiau kaip 50 darbininkų) . .	1613	3044	5364

Šie skaitmenys liečia pramonę, prekybą, transportą (be geležinkelių, pašto ir telegrafo), sodininkystę ir ūkininkystę. Jie parodo, kad naujausioje kapitalistinės pramonės evoliucijoje smulkioji gamyba ne nyksta, o tik lėčiau auga kaip stambioji. Skaičiaus atžvilgiu smulkūs darbo gamybos vienetai nuo 1882—95 m. ne tik nesumažėjo, o pasiūgėjo 10%; 1895—1907 m. jie

išaugo 13%, Vidutiniai gamybos vienetai išaugo 1882—1895 m. darbininkų skaičiaus 76%; o 1895—1907 m. 51%, stambiosios 1882—1895 m. 89%, o 1895—1907 m. 76%. Tik toje darbo srity, kur nėra samdomojo darbo ir mekaninės pajėgos, Vokietijoje pastebėti darbininkų skaičius sumažėjus; 1907 m. vis delto buvo suskaityta tokių gamybos vienetų pramonėje ir prekyboje 1464 tūkstančiai, 1895 m. — 1715 tūkst., 1882 m. — 1878.

Socijaline padėtimi gyventojai, dirbą pramonėje, Vokietijoje taip buvo susiskirstę:

	1895 m.	1907	1895	1907
	tūkstančiai		nuošimčiai	
Įmoninkai	1774	1729	22	16
Augštesnieji tarnautojai	264	686	3	6
Darbininkai	5900	8460	75	78

Savarankių įmoninkų skaičius pramonėje mažėja, darbininkų skaičius auga. Dar labiau auga savo skaičium nauja vidurinė klasė — augštesniųjų tarnautojų. Šie greitai auga ir pakeičia vidurinę klasę — smulkiųjų gamintojų.

Bet, priešingai nykstančiai vidurinei klasei, nauja vidurinė klasė — proto darbo atstovai, inteligentai — gyvena parduodami savo darbo pajėgas, kaip ir darbininkai tikrąja žodžio prasme. Socijalinė šio naujo luomo fizijonomija visiškai kitokia kaip kad smulkiųjų gamintojų.

Literatūra, Шульце - Геверницъ. Крупное производство. *Loch.* Nationale Production und nationale Berufsgliederung. *Rauchberg.* Die Berufs- und Gewerbezählung im Deutschen Reich. 1901. History ot the Cotton Manufacture in Great Briain.

Кулишеръ. Очерки по исторiи формъ промышленности въ Западной Европѣ. 1907 г.

VI SKYRIUS.

Žemės bendruomenė.

1. *Žemės bendruomenės Vakaruose ir Rytuose.* Pirmykštis užgrobimas. Šeimynos bendruomenė. Bendruomenė Rytuose.

I. *Žemės bendruomenės Vakarų Europoje ir Rytuose.* Privatinė žemės nuosavybė tegali atsirasti tuomet, kai ima žemę dirbti: kol žemės nedirbo, negalėjo būti motyvo ir žemei užgrobti į privatinę nuosavybę, nors tatai nereiškia, kad prieš pradedant dirbti žemę, apskritai, nebūtų buvę jokių santykių tarp kurios nors gyventojų grupės ir gyvenamosios teritorijos. Priešingai, jau pačiais pirmykščiais istorijos evoliucijos laikais mes matome, kad teritorija yra tos ar kitos giminės valdžioje, ir kiekviena giminė neleidžia kitai brautis į jai priklausančią teritoriją.

Įsidirbus žemę, sąryšis tarp žmogaus ir žemės įgauna tampresnio pobūdžio. Klausymas apie tai, ar privatinė ar visuomenės žemės nuosavybė pirmiau atsirado, įvairių tyrinėtojų sprendžiamas įvairiai. Pradžioje buvo manoma, kad pradėjus dirbti žemę atsiranda ir privatinė žemės nuosavybė, bet paskum, ėmus tyrinėti rusų žemės santykius, atsirado priešingų nuomonių. Pradėjo manyti, kad iš pradžių buvo kolektyvus žemės valdymas. Ši nuomonė ne tik išsiplatino Rusijoje, bet ir Vokioje daugiausia del Maurerio ir Hanseno darbų. Pradėta manyti, kad pirmykštė žemės valdymo lytis ir Vakarų Europoje buvo ta pati, kuri užsiliko ir ligi šių laikų Rusijoje, t. y. žemės bendruomenė, kada žemė priklauso ne atskirai šeimynai, o visam šeimynynui, sudarančiam kaimą ir praktikuojančiam kartkartėmis išlyginamąjį žemės dalijimą.

Įsitikinimas, kad senovės germanai praktikavo išlyginamuosius žemės dalijimus, rėmėsi labiausiai keliomis citatomis iš Cėzario ir Tacito veikalų. Tačiau šioji nuomonė del žemės santykių evoliucijos niekuomet nebuvo vyraujanti, ir, pav., Prancijoje Fiustėlis de Kulanžas ir jo mokykla griežtai atmeta išlyginamųjų dalijimų bendruomenes. Ir Vokietijoje paskutiniu laiku atsiranda reakcijos minėtajai pažiūrai. Taip, antai, Richard'as Hildebrandas neperseniai pradėjo tvirtinti, kad senovės germanai nieko panašaus neturėję, ir kad Cėzario bei Tacito citatos neteisingai suprantamos.

Negalima nesutikti su Rich. Hildebrandu, kad teritorinis giminės valdymas tos ar kitos srities netolygus kolektyvinei giminės narių nuosavybei.

Teisingiau būtų pasakius, kad pirmykštės taūtos nepažįsta jokios užimtos žemės nuosavybės — nei kolektyvios, nei individinės. Vyriausia giminės valdžia tam tikros teritorijos ribose nėra nuosavybės teisė, nes neturi privatinės teisės pobūdžio. Žemė buvo laikoma ne kolektyvia, bet niekieno, kaip ir dabar yra Sibire, ir kiekvienas užgrobia tiek žemės, kiek nori. Pirmykštieji žemės santykiai visų žemdirbių tautų reiškėsi šeimynos užgrobimu tam tikro ploto žemės.

Kai del kláusymo, ar buvo kada nors kolektyviai dirbamos žemės, reikia atsakyti neigiamai. Tiesa, mums yra žinomi kaikurie atsitikimai, kada sodžius bendrai dirba žemę, bet tai labai retas reiškinys — dar iš tų laikų, kada žemę rankomis dirbo, kol dar lauko darbams[1]) nesinaudojo dirbamais gyvuliais, ir to-

[1]) Naujosios Gvinėjos žiemos rytų pamariuose žemę dirba bendrai, nutašytais vėzdais ir medinėmis lopetomis: vyrai eidami vienas paskui kitą vėzdais ardo žemę, kur išskintas jau miškas; páskui juos seka moterys ir daužo žemes į mažus gabalus. Apdirbtoji žemė skirstoma sklypais šeimynoms" (Зиберъ. Очерки первобытной экономической культуры).

del iš to negalima daryti apibendrinimų. Pirmykštis žemės dirbimas, iš tikrųjų, reikalavo didesnio darbo rankų skaičiaus, bet kadangi pirmykštė šeimyna turėjo daug narių, tai ji visiškai apsidirbdavo ir nebuvo reikalo burtis į stambesnes visuomenės asocijacijas.

Pirmykštė žemės ūkio lytis — didelės šeimynos ūkis; jį galima pavadinti šeimynos bendruomene. Šeimynos bendruomenė, kuri reikia griežtai skirti nuo šių laikų rusų bendruomenių, remiasi kraujo ryšiais — gimine. Šeimyninė bendruomenė, be abejo, visur galima rasti: senovės indusuose, kabiluose, Kaukaze, centrinėje Afrikoje, įvairiose Europos vietose.

Kaikuriais atskirais atvejais pirmykštė didžioji šeimyna užsiliko labai sudėtingu pavidalu ligi mūsų laikų. Pavyzdžiu gali būti pietų slavų zadruga, apimanti visą eilę kartų. Tokioje zadrugoje (narių skaičius siekia 100 žmonių ir daugiau) pastebėti visiškas bendrumas nuosavybės, ir kilnojamos ir nekilnojamos. Zadrugos organizacija turi demokratinį pobūdį: priešaky stovi renkamas asmuo — domočaninas, prižiūrįs vyrų darbus, ir domačica, prižiūrinti moterų darbus. Zadruga remiasi kraujo gimine, bet į zadrugą įeiti, kitiems sutikus, gali ir pašaliečiai. Rusų žiemiuose taipo pat galima sutikti didelių šeimynų, susidedančių iš trijų kartų, gyvenančių bendrai.

Tokia didelė šeimyna — šeimyninė bendruomenė, valdžiusi užimtą žemės sklypą, be abejo, buvo pagrindas tolimesniems žemės santykiams skleistis.

Iš palengvo šeimyninė bendruomenė skleidžiasi toliau, ir susikuria nauja žemės valdymo sistėma. Šeimyninė bendruomenė auga, atskiros šeimynos atsiskiria, pradeda atskirai šeimininkauti; atsiranda sklypinė bendruomenė, kur visi nariai turi teisės valdyti tam tikrą žemės sklypą, nors žemė dar ir nepriklauso nuosavybės teisėmis atskiriems ūkiams. Viena šeimyna, pav., turi tris dalis, kita dvi, trečia tik pusę dalies. Kiekviena šeimyna gali reikalauti savo dalies, nors ta dalis ir visiškai būtų maža. Tokia sklypinė bendruomenė turi panašumo jau į privatinį žemės valdymą, skirdamasi nuo jo tuo, kad sklypai gali būti perskirstomi, tačiau ne žemės kiekybės, o kokybės atžvilgiu.

Tokia sklypinė bendruomenė, turbūt, buvo augščiausias bendruomenių išsiskleidimo laipsnis Vakarų Europoje. Toliau Vakarų Europos bendruomenė nėjo, ir nepasiekė Rusų bendruomenių tipo, kur atskiri sklypai žemės dalijami pagal kiekį ir bendruomenės nariai turi teisės gauti lygų žemės sklypą.

Sklypinėje bendruomenėje yra ii privatinės ir visuomeninės nuosavybės, taigi iš jos galėjo išaugti privatinė žemės nuosavybė arba išlyginamoji bendruomenė. Vakarų Europoje mes matome pirmąją: pirmykštė teisė gauti žemės sklypą virsta privatinės naudojamojo žemės sklypo nuosavybės teise.

Painios sklypinės bendruomenės pavyzdžiu gali būti vadinamoji germanų markė — tipinga viduramžių Vokietijos žemės organizacija. Toji bendruomenė susideda ir iš dvarininkų, ir iš ūkininkų. Dvarininkas valdė tam tikrus žemės sklypus nuosavybės teisėmis, greta su tuo tam tikra dalis markės žemės — pievos, dykumos, girios — buvo bendros, t. y. neskirstomos, o visos bendruomenės valdomos bendrai; ariamoji žemė sklypais priklausė ūkininkams — markės nariams. Tuo būdu vokiečių markėje mes matome sujungtas — privatinę, sklypinę ir bendrą nuosavybę. Bendruomenių valdomos pasiliko lig šiol pievos ir girios Šveicarijoje ir pietų Vokietijoje ir sudaro vadinamąją almendą.

Reikėjo visiškai ypatingų sąlygų, kad sklypinis valdymas pavirstų lyginamai skirstomuoju. Sklypiniame valdyme nėra turto lygybės, turtingieji valdo didesnius žemės sklypus kaip beturčiai ir stengiasi pasilikti sau žemės sklypus; prasideda kova, kurioje laimi turtingieji. Todel sklypinė bendruomenė lengvai virsta privatiniu žemės valdymu, ir reikia tam tikros išorinės jėgos, kad iš sklypinės bendruomenės atsirastų lyginamai skirstomoji. Tos vidujinės pajėgos neatsirado Vakarų Europoje, — iš sklypinės bendruomenės atsirado Vakaruose privatinis žemės valdymas. Pirmiausia atliekamąją žemę užėmė kaipo privatinę nuosavybę — karaliai, karalaičiai. Paskum prie jų prisidėjo bajorai, dvarininkai. Pamažu visos tos visuomenės grupės užgrobia sau nuosavybei ne tik atliekamąsias žemes, bet ir laisvųjų ūkininkų valdomas žemes, o ūkininkus paverčia baudžiauninkais. Bet ūkininkai, nors ir netekę savo laisvės, dirba savo žemės sklypus, kaip ir pirma, — sklypinė bendruomenė paliekti, ir tik daug vėliau, tais atvejais, kada ūkininkams pavykdavo išsaugoti savo žemę, sklypinė bendruomenė išsiskiria, panaikinus baudžiavą, į atskirus sklypus, priklausančius atskiriems ūkininkams privatinės nuosavybės teisėmis.

Tik Rytuose — labiausiai Indijoje — galima rasti panašių į Rusų lyginamai skirstomųjų bendruomenių. Klausymas, kodel Indijoje atsirado skirstomoji bendruomenė?

Svarbiausią vaidmenį čia suvaidino dėspotinė valstybės valdžia, būdama betarpiškai suinteresuota paversti sklypinę bendruomenę skirstomąja. Valdant žemę sklypais, atsiranda turto nelygybė tarp ūkininkų, kas sudaro kliūčių mokesniams mokėti.

Geriausia prieš tai priemonė primityvioje valstybėje yra bendras mokėtojų láidas, nes bendras laidas duoda valstybei galimybės reikalauti iš mokėtojų kolektyviai sumokėti mokesnius. Mokesnius šiuo atveju skirsto nuo galvos. Jei visas kaimas kolektyviai atsako už tikrą mokesnių sumokėjimą, tai, suprantama, jis suinteresuotas, kad kiekvienas mokėtojas sumokėtų savo dalį, o tam tikslui reikalinga, kad kiekvienas gautų po lygiai žemės,

atatinkamai mokamam mokesniui. Tai ir buvo svarbiausia priežastis, kuri sklypinę bendruomenę pavertė skirstomąja (Hildebrandt, Recht u. Gitte). O kadangi dėspotingos valstybės yra karakteringos Rytams, tai tuo ir aiškinama, kodel Vakaruose matome visiškai kitokius žemės santykius: Vakaruose valstybė buvo ne tokia stipri, kad sulygintų gyventojus turto atžvilgiu.

Vakaruose ūkininkų žemės valdymas labai nukentėjo nuo įsigalėjusio privatinio dvarininkų žemės valdymo. Anglijoje daugumos bendruomenių žemės buvo tiesiai dvarininkų užgrobta, ypatingai tas užgrobimas pastebėti XVI šimt. ir XVIII-jo gale, bei XIX-jo šimtm. pradžioje. Pirmuoju laiku svarbiu motyvu žemei užgrobti buvo ėmimas laikyti daug avių, pabrangus vilnoms. Dvarininkai, norėdami padidinti ganyklas, užgrobdavo ūkininkų žemes, ir tuo būdu išnyko žymi bendruomenių žemių dalis. Paskum tas procesas apsistojo 2-m šimtam metų ir XVIII šimtmečio gale, kai javų kainos žymiai pakilo, atsirado vėl motyvas žemei grobti.

Ūkininkų žemės valdymo teisės nebuvo aiškios, ir ūkininkų žemės grobimas galėjo eiti teisėtu keliu. Tuo būdu, Anglų bendruomenė nyko ne del žemės išsidalijimo, bet daugiausia del dvarininkų bendruomenių žemės užgrobimo.

Anglijoje matome ne tik bendruomenes visiškai išnykus, bet ir apskritai ūkininkų žemės valdymą, ir įsigalėjus stambiausią žemės ūkį. Kitose šalyse tas procesas nėjo taip toli, nes tik Anglijoje dvarininkų luomas turėjo tokios didelės reikšmės. Beveik visur Vakarų Europoje ūki inkų žemės valdymas yra greta su stambiuoju. Pasiliko daugiau ar mažiau ir bendruomenių žemės. Tačiau tos bendruomenių žemės (išskyrus almendas) nenaudojamos atskirų bendruomenės narių ir eksploatuojamos paprastai kapitalistiškai — išnúomojant.

Literatūra. Maurer. Einleitung zur Geschichte der Mark-Dorf-Hof und Stadtverfassung 1854. Hanssen. Agrarhistorische Abhandlungen 1880—1884 m. Leveleye-Bücher. Das Uhreigentum. 1879. Seebohm. Englisch Village Community. 1883 m. Fustel de Coulanges. Les problems des origines de la proprieté foncière (Revue des questihus hiistoriques). M. Ковалевскiй. Экономическiй ростъ Европы до возникновенiя капиталистическаго хозяйства. R. Hildebrand. Recht und Sitte auf den verschiedenen wirtschaflicher Kulturstufen. 1896. August Meitzen. Siedlungen und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, Der Kälten, Römer, Finnen und Slaven. M. Ковалевскiй. Общинное землевладѣнiе. Чечеринъ. Обзоръ историческаго развитiя Европы. Кауфманъ. Крестьянская община въ Сибири. Бруцкусъ. Землеустройство и разселенiе заграницей и въ Россiи.

VII SKYRIUS.

Stambioji ir smulkioji žemės ūkio gamyba.

Specifinės žemės ūkio gamybos savybės. Mašinų pritaikymas žemės ūkyje. Ūkio intensifikacija. Darbininkų reikalas žemės ūkyje. Stambioji ir smulkioji žemės ūkio padėtis įvairiose šalyse. Ūkininko ūkio pastovumas. Markso ir jo mokyklos pažiūros į žemės dalyką.

Žemės ūkyje žmogaus veiksmai kreipiami į bijologinius procesus. Todel žemės ūkyje žmogus betarpiškai susiduria su išorine gamta, einančia savo įstatymais, kurių žmogus negali pakeisti. Taip antai, žemės ūkyje nėra nuolatinio darbo — žiemą darbas visiškai sustoja. Laikas, tempas, greitumas, apystovos nustatomos išorinių sąlygų. Žemdirbio darbas pareina daugiausia nuo gamtos sąlygų, kurių žmogus visiškai negali pakeisti (oro). Darbas žemės ūkyje keičiasi pagal metų laikus: pavasarį eina sėja, vasarą ir rudenį valymas. Kadangi tas darbų keitimas pareina nuo bijologinių procesų sklaidos, tai jis negali būti pakeistas ar pagreitintas kitu metų laiku. Tiesa, ir pramonėje gamybos procesai eina tam tikra eile, bet ta laiko eilė nekliudo, kad tie procesai galėtų eiti ir kartu. Keletas asmenų vienu laiku gali verpti, austi ir dažyti audeklus. Žemės ūkyje įvairios darbo rūšys pareina nuo metų laikų.

Tuo tarpu, kai pramonėje žmogus be ribų gali tobūlinti ir gerinti gamybos priemones, žemės ūkyje jis tik tam tikrose ribose gali paveikti svarbiausiąją gamybos priemonę — žemę. Pramonėje darbo įdėjimas neina greta su produktingumo kritimu. Priešingai, žemės ūkyje veikia *specifinis gamtos įstatymas — mažėjančio žemės darbo produktingumo.* Tas įstatymas rodo, kad didinimas darbo, žemės dirbimui, už tam tikros ribos, surištas su darbo produktingumo mažėjimu; įdedant daugiau darbo į žemės dirbimą, negalima atatinkamai didinti gaunamojo produkto kiekio.

Del šio specifinio žemės ūkio savotiškumo, stambi kapitalistinė gamyba neturi tokių griežtų privalumų, palyginti su smulkiąja, kaip pramonėje. Be abejo, ir žemės ūkyje stambioji gamyba turi labai svarbių privalumų. Žemės ūkio įmonės reikalingos, pav., trobesių, o stambioje gamyboje trobesiai mažiau atsieina kaip smulkioje. Apskritai, geri privalumai stambiosios gamybos, kaipo tokios, turi reikšmės ir žemės ūkyje. Stambioji žemės gamyba turi pirmenybės, pav., gamybos priemonėse.

Kaikuriais vokiečių žinovų išskaičiavimais 1 plūgas gali būti visiškai išnaudotas žemės ūkyje, nemažesniame per 30 ha, sėjamoji ir kertamoji mašina — ūkyje, nemažesniame per 70 ha, garinė kuliamoji — 250 ha, motorinis

plūgas — 1000 ha. Taip pat stambus ūkis gali geriau isnaudoti ir dirbamųjų gyvulių jėgą.

Tačiau, be nurodytų gerų privalumų, stambus žemės ūkis turi ir ydų: stambus ūkis reikalauja samdomo darbo, o samdomas darbininkas ne taip atsargiai elgiasi su mašinomis ir gyvuliais; taip pat ir trobesius smulkus ūkininkas gali ir patsai statytis ir pasipiginti jų mitą. Tiesa, pramonėje samdininkas nesuinteresuotas saugoti gamybos priemones. Bet žemės ūkyje tas reiškinys turi nepalyginamai didesnės reikšmės kaip pramonėje, nes žemės ūky darbo procesas eina dideliame plote ir todel negali būti akylai prižiūrimas, o kita grįžus — gyvasis darbo inventorius — gyvuliai reikalauja ypatingai geros priežiūros.

Svarbiausias geras stambiosios gamybos pramonėje privalumas, del kurio fabrika pergalėjo namų pramonę — nepaprastas darbo produktingumo padidinimas įvedus mašinas — žemės ūky neturi jokios reikšmės, nes kiekviena mašina pakeičia žmogaus darbą, o žemės ūkyje gamybos vaisiai daugiau pareina nuo gamtos kaip nuo mašinos. Geriausias plūgas nepavers nederlingos žemės derlinga. Toliau, žemės ūkyje mašina dirba gamtos aplinkoje, ir visiškas mašinos pritaikymas prie tų sąlygų negalimas. Todel žemės ūkio srityje mašina nepadarė tos pervartos, kaip pramonėje. Pav., garinis plūgas, nuo kurio Marksas ir Libknechtas laukė tokios pat pervartos žemės ūkyje, kokią audžiamosios staklės padarė pramonėje, didelės reikšmės neturėjo. Apskritai, darbo sutaupymas žemės ūky mašinos pagalba ne labai didelis, palyginti su pramone.

G. Fišerio išskaičiavimais, nupjauti mašinomis 1 hektaras javų Vokietijoje atsieina 8 markėmis pigiau kaip rankomis. Apdirbimas ir nuvalymas kviečių išlaidas 1-am ha sumažina 17 markių — palyginus labai mažutėlė suma.

Viena iš svarbiausių priemonių padidinti darbo gamyba pramonėje yra darbo specijalizacija. Bet žemės ūky darbo specijalizacija labai apribota, nes metų laikų pasikeitimas pakeičia ir darbą. Žemės ūkio darbininkas negali specijalizuotis šienaūtės, nes šienauti jam iš viso tik keletą savaičių tetenka. Todel žemės ūkyje mes matom labai silpną specijalizaciją ir, vadinasi, stambus žemės ūkis, naudodamasis dideliu darbininkų skaičiumi, negali padidinti jų darbo produktingumo, naudodamasis specijalizuotų darbininkų darbu.

Neabejotinas geras stambaus žemės ūkio privalumas, kad jis mažiau laiko dirvonaujančios žemės keliams ir ežioms. Bet iš to naudos ne tiek jau daug. Kai del tokių žemės ūkio pri-

valumų, kaip galimybė po daug pirkti ir parduoti, naudotis kreditais ir t. t. — tai jie gali būti naudojami ir smulkių ūkių, koperacijos pagalba.

Svarbus stambaus ūkio privalumas — tai galimybė pritraukti prie ūkio vilkimo — mokslo pajėgų, laikant slaptoje gamybos sekretus. Žemės ūkyje tas privalumas didelės reikšmės neturi, nes lauke viskas matyti; žemės ūkis velkamas (laikomas) atvirai, ir kiekvienas ūkininkas gali pasimokyti iš savo stambaus kaimyno. Kai del mokslininkų pritraukimo — tai čia gali pagelbėti visuomeninė agronomija[1]).

Taigi, teigiamų ir neigiamų stambaus ir smulkaus ūkio privalumų balansas toli ne toks aiškus, kaip pramonėje.

Smulkus žemės ūkis turi vieną neabejojamą gerą privalumą — didesnio susiinteresavimo darbo procesu, kas labai svarbu, nes žemės ūkio darbas reikalauja itin uoliai dirbti darbą — jis turi reikalo su gyvais organizmais. Todel visiškai nenuostabu, kad geriausios gyvulių veislės išaugintos smulkaus ūkio — šveicarų, bavarų, olandų ir kitų.

Apskritai, juo žemės ūkio gamyba intensingesnė, juo daugiau įdedama į tą patį žemės plotą darbo — juo daugiau smulkusis ūkis turi gerų privalumų palyginti su stambiuoju. Kiekvienas žemės ūkis laikomas tam tikrame žemės plote; žemės ūkio gamyboje tenka pergabent iš vietos į vietą daug sunkių daiktų (mėšlas, ūkio mašinos, javai), ir sodybos toluma nuo dirbamos žemės įgauna didelės reikšmės.

Vokiečių ekonomininkas Tiunenas išskaičiavo, kaip atsiliepia į rentą (t. y.. gryną pelną, atskaičius visas išlaidas ir nuošimtį už kapitalą iš žemės sklypo) dirbamosios žemės tolis nuo ūkio centro — sodybos. Jo išskaićiavimais — jei tolis lygus nuliui, renta, gaunant 25 hektolitrus rugių, lygi 23 markėmis nuo ha. Jei dirbamas sklypas 1000 metrų atstu nuo namų — renta lygi 17 markių, jei 2000 metrų — 14 markių, 3000 metrų — 10 markių, 4000 metrų — 5 ir 5000 metrų—renta lygi nuliui. Taigi, juo toliau yra dirbamasis sklypas nuo namų, juo mažesnė žemės renta, ir, esant dideliam toliui, renta eina vežiojimo išlaidoms.

Bet juo intensingesnis ūkis, juo daugiau sunkumų reikia vežioti į tą patį sklypą ir, vadinasi, juo didesnės reikšmės įgauna vežiojimo išlaidos, kitaip sakant — tolio momentas.

Ir faktai rodo, kad stambusis kapitalistinis žemės ūkis tegalimas daugiausia ekstensyvinei sistėmai esant. Taip antai, ekstensyvinis miško ūkis, reiškiąs tik miško kirtimą, gali būti nepaprastai didelis, ir, iš tikrųjų tokių ūkių randame kolonijose

---

[1]) Чупровъ. Мелкое земледѣлie и его основные труды.

ir mažai tegyvenamose vietose. Tą pat galime pasakyti ir apie ekstensyvų gyvulių ūkį. Australijoje kaikurie stambūs gyvulių augintojai laiko šimtais tūkstančių gyvulių.

Pati žemė dirbti tegalima mažesniuose plotuose. Didžiausius ūkius randame Amerikos Tolimuose vakaruose — kur sėjami didžiausi plotai kviečių ir vartojamos naujausios mašinos. Kaikurios iš tokių fermų apima 10,000 ha ir daugiau, sudarydamos tikrąsias kviečių fabrikas.

Bet intensyviai laikant žemės ūkį, tokios stambios fermos negalimos. Anglijoje, pav., fermos, didesnės kaip 500 ha, sudaro išimtį. Daugiausia žymiai mažesnių ūkių — iš keleto dešimčių hektarų.

Be gamtos kliūčių, stambus kapitalistinis ūkis sutinka ir socijalinių kliūčių. Būtent, kapitalistinis žemės ūkis sutinka žymių kliūčių del darbininkų reikalų. Kadangi žemininkui nenaudinga nuolatos laikyti didelį samdomų darbininkų skaičių (jie reikalingi jam tik laikinai), o antra vertus jis negali naudotis miesto darbininkais, tai kapitalistinis žemės ūkis suinteresuotas, kad greta su juo būtų ir valstiečių ūkis, kursai tiektų dvarininkui lauko darbininkų. Šiuo tarpu lauko darbininkų skaičius visose kapitalistinėse šalyse mažėja (išeina į miestus), ir iš sodžių išeina geriausi ir tinkamiausi darbininkai. Sodžiuose tepalieka seniai ir vaikai.

Svarbiausias smulkaus žemės ūkio pastovumo pagrindas glūdi ne geriausiuose jo ekonominiuose privalumuose palyginti su stambiuoju, o pačioje lytyje — stambaus žemės ūkio tikslas — pelnas ir renta, o smulkaus — pačio išgyvenimas. Ūkininkas nenustoja ūkininkavęs ir tuomet, kai žemės ūkis nieko neduoda, be vidutiniško darbo mokesnio, tuo tarpu kapitalistinis ūkis, jei jo pajamų užtektų tik darbo mokesniui, turėtų būtinai likviduotis. Todel smulkusis žemės ūkis gali gyvuoti ir skleistis, turėdamas žymiai mažesnio pelno kaip kapitalistinis ūkis. Prie to dar prisideda tai, kad smulkusis ūkis, tarnaudamas žemdirbio vartojamiems reikalams, daug mažiau pareina nuo prekyvietės kainų svyravimo žemės ūkio produktams kaip kapitalistinis ūkis. Kainų puolimas žemės ūkio produktams, alindamas stambų ūki, smulkaus ūkio palyginti lengvai yra pakeliamas, kadangi smulkusis žemdirbys žymią — ir dažniausiai didžiausią — savo produktų dalį patsai suvartoja.

Taigi, suvedant balansą palyginamojo gajumo ir jėgos stambaus kapitalistinio ir smulkaus darbo ūkio jų savitarpio kovoje, reikia pripažinti, kad balansas linksta smulkaus žemės ūkio naudai. Tatai nė kiek neprieštarauja tam faktui, kad kapitalistinis žemės ūkis daugumoje šalių labai yra išsiplatinęs, o

kaikuriose net vyraute vyrauja (kaip antai Anglijoje). Juk kapitalistinio žemės ūkio skleidimasis nėra išdava jo ekonominės jėgos palyginti su darbo žemės ūkiu, o išdava stambaus žemės valdymo, atsiradusio iš politinės prievartos. Žemė perėjo į nedidelės valdomosios grupės rankas visiškai ne del to, kad stambioji žemės gamyba būtų pasirodžiusi ekonomiškai stipresnė už smulkųjį ūkį. Žemė buvo užgrobta jėga kartu su jos savininku, pavergtu baudžiauninku. Paskum ūkininkas gavo laisvę, bet žymi dalis žemės pasiliko dvarininko rankose. Taip atsirado visose Europos šalyse stambusis žemės ūkis.

Stambus žemės ūkis atsirado labai senai grobimo keliu, viešpataujant ekstensyviai žemės ūkio lyčiai. Mūsų laikais, kada ekstensyvus ūkis nyksta, stambiam ūkiui skleistis sąlygos blogėja. Tačiau, greito pakeitimo vienos žemės ūkio lyties kita nepastebėti, nes agrariniai santykiai apskritai yra labai konservatyvūs. Išplėsti žemės ūkio įmonėms reikalinga arba išnuomoti žemės arba jos pirkti. Bet nuomoti žemės ne visur galima, o pirkimas pardavimas visur yra apsunkintas. Žemė, būdama stambiųjų žemininkų rankose, del majoratų ar kitų juridinių kliūčių, dažnai visiškai negali būti parduodama, antra vertus, ir smulkaus ūkio dažnai visai negalima parduoti. Patsai žemės pardavimas surištas su mokesniais valstybės naudai. Visa tai kartu sudaro pastovumo agrariniams santykiams, kintantiems labai iš lėto.

Apskritai sakant, reikia pripažinti, kad nėra ūkio skleidimosi dėsnių, privalomų visoms šalims. Pramonėje stambios įmonės greičiau auga kaip smulkios, priešingai — žemės ūky mes matome greičiau smulkųjį žemės ūkį augant. Agrariniai santykiai ir agrarinė evoliucija yra labai savotiški. Įvairiose šalyse pastebėti įvairių žemės lyčių suderinimas. Vis delto negalima neigti to fakto, kad valstiečių ūkis nenyksta palyginti su kapitalistiniu, o priešingai — daugumoje šalių išvaro stambųjį ūkį.

Buchenberger. Die Grunlage der ladwitschaftliche Oekonomie- und Politik. Von der Holz. Agrarfrage. Левитскій. Сельскохозяйственный вопросъ во Франціи. Каутскій. Аграрный вопросъ. Ф. Герцъ. Аграрный вопросъ. Давидь. Соціализмъ и сельское хозяйство. Пер. съ нѣмец. Ванделвельдъ. Соціализмъ н земледѣліе. Крживицкій. Аграрный вопросъ. А. Чупровъ. Мелкое землевладѣніе и его нужды.

III DALIS.

Mainai.

I SKYRIUS.

Kaina.

I. P r e k y v i e t ė s k á i n a. J o s s u s i d a r y m a s, e s a n t l a i s v a i k o n k u r e n c i j a i. Prekių kainų svyravimas, kaipo prekių ūkio reguliatorius. Prekyvietės kainos susidarymas. Paklausų ir pasiūlų dėsnis. Prabangos ir pirmojo reikalingumo prekių káinos. II. V i d u t i n ė s p r e k i ų k a i n o s. Pelnų lygybęs dėsnis. Gamybos išlaidos kaipo karakteringa kapitalistinės gamybos kategorija. Gamybos išlaidos ir darbas III. M o n o p o l i n ė s k á i n o s. Diferencijalinės kainos. Monopolinio' kainų kėlimo ribos. IV. A b s t r a k t i n ė s k a i n ų t e o r i j o s r i b o s Didmenų ir mažmenų kainos. Socijaliniai kainos veiksniai.

Karakteringa politiškosios ekonomijos tyrinėjamojo ūkio santvarkos savybė yra mainai, kurie atskirus ūkius riša į vieną tautos ūkį. Tik del šių atskirų ūkių ryšių ekonomijos mokslas galėjo tapti mokslo disciplina. Būtent, šioje mainų srity mūsų mokslas nustato bendrus priežastingumo dėsnius, kurių suradimas sudaro politiškajai ekonomijai garbę.

Mainai atliekami kainos pagalba, ir kaina yra svarbiausias viso prekių ūkio mekanizmo reguliatorius. Kad prekių ūkis galėtų gyvuoti, reikalingas tam tikras visų jo dalių proporcingumas. Visuomenei reikalingas tam tikras kiekis javų, audeklų, plytų, geležies, stiklo ir p. d., ir jei kiekvienós prekės nebus gaminama reikalingas kiekis, tai ūkio gyvenimas turės sustoti. Bet prekės yra gaminamos atskirų prekių gamintojų, tarpu savęs nesusitarus. Matyt, turi būti kažkokios paslėptós jėgós, kuri palaiko visuomenės darbo proporcingumą, daro tai, kad prekės gaminamos reikalingo kiekio. Tą jėgą sudaro prekių káinų svyravimas. Prekių kaina, lyg koks barometras, parodo, daug ar maža yra prekių, palyginti su visuomenės paklausais. Jei prekių labai daug, tai káinos krinta; jei parmaža — tai kįla. Preky-

vietės kainų augštis — nelyginant gyvojo sidabro gysla barometre — parodo, ar didelis ar mažas prekių spaudimas, ar reikia sumažinti ar didinti prekių gamyba, kad visuomenės darbas būtų proporcijonalus. Kiekvienas prekių gamintojas akylai seka to jautraus barometro parodymus ir vadovaujasi jais savo darbuotėje. Prekyvietės káinų svyravimas reikalingas pačiai prekių ūkio egzistencijai, kad būtų nustatomas nors aplamas proporcingumas tarp paklausų ir pasiūlų. To proporcingumo suirimas ardo ekonominį gyvenimą.

Kurie veiksniai nustato prekyvietės káinas? Subjektyvinis daikto įkáinojimas pareina nuo tos ūkiškos reikšmės, kurios tas ar kitas daiktas turi kainojančio asmens akyse, t. y. paskutinis daikto naudingumas. Bet subjektyvinis įkainojimas atskirų asmenų gali būti labai įvairus jau vien del to, kad subjektyvinis įkainojimas pareina nuo tos ar kitos rūšies daiktų atsargos dydžio. Juo daugiau, pav., kas turi pinigų, juo mažesnis paskutinis tų pinigų vieneto naudingumas. Tačiau, prekių káinos tos pačios rūšies toje pačioje prekyvietėje daugiau ar mažiau vienodos, ypatingai didmenų prekyboje. Klausymas, kaip atsiranda iš subjektyvinių káinojimų vienoda prakyvietės kaina?

Aš noriu pirkti skėtį, už kurį pardavėjas prašo 5 rublių, ir svyruoju, ar verta mokėti už skėtį 5 rubliai, ar ne. Spręsdamas tą dalyką, aš, žinoma, nelyginsiu sau skėčio verčios ir penkiarublės aukso monėtos, kaipo pasipuošimo daiktų; aš lyginsiu kažką kitą — verčią sau skėčio ir verčią sau tų įvairių daiktų, kurių aš galiu sau pirktis už 5 rublius. Už tuos pinigus aš, sakysime, galiu pirkti bilietą į teatrą, 2 svaru arbatos, knygas ir t. t. Ir tik sulyginęs sau verčią skėčio su verčia to, ką aš galiu pirktis už tuos penkis rublius, ir pamatęs, kad už penkis rublius aš negaliu įgyti brangesnių sau daiktų, aš pirksiu skėtį. Priešingai esant, aš skėčio nepirksiu. Tuo būdu, kainodamas daiktus pinigais, aš lyginu paskutinį naudingumą įvairių daiktų, kurių galima pirkti už tą pačią pinigų sumą. Tas palyginimas kaip tik parodo, kurią kainą aš galiu mokėti už tą daiktą.

Piniginis prekės įvairių pirkėjų káinojimas neišvengiamai, kaip jau minėta, pareina nuo jų piniginių lėšų. Juo daugiau pirkėjas turi pinigų, juo daugiau gali sumokėti už prekę, atsitikus reikalui. Milijonieriaus įkainojimas, žinoma, bus daug augštesnis kaip beturčio; bet tikroji prekės kaina bus vienoda milijonieriui ir beturčiui. Žemiau dedamoji lentelė, sakysime, parodys skėmą įvairių įkainojimų tos pačios prekės pirkėjų, turinčių ne po lygiai pinigų.

I	II	III	IV	V
5	4	3	2	1
4	3	2	1	0
3	2	1	0	
2	1	0		
1	0			

Romos skaitmenys rodo pirkėjų klases pagal jų turtą: I klasė — turtingiausioji, II nebe tokia turtinga ir t. t. Arabų skaitmenys rodo prekių vieneto įkainojimą atatinkamos pirkėjo klasės.

Pirmasis prekės vienetas I klasės pirkėjo bus įkainotas 5 rub., antrasis — 4 rub., trečiasis — 3 rub. ir t. t. Už vieną prekės vienetą I klasės pirkėjas gali sumokėti 5 rub., už 2 vienetu po 4 rub. (nes antrasis atsieis 4 rub., o abiejų kainos turi būti lygios) ir už visus 5 vienetus - po 1 rub. Priešingai, IV klasės pirkėjas tegali sumokėti už pirmąjį prekės vienetą 2 rub., o už abi po 1 rub. V klasės pirkėjas tegali pirkti tik vieną vienetą už 1 rub.

Sakysime, dabar prekyvietėje siūloma parduoti 10 prekės vienetų ir pardavėjas verčiamas parduoti tas prekes bet kuria káina, kad tik jos neliktų jų rankose. Pardavėjams jų prekės nereikalingos kaipo vartojamieji daiktai, nes jos gaminamos parduoti. Kuri turi būti tų prekių kaina? Lengva suprasti, kad kaina negali būti didesnė per 2 rub. Nes jei ji būtų didesnė kaip 2 rub., pav., 3 rub., tai tegalima būtų parduoti 6 vienetai (I klasės pirkėjas galėtų pirkti 3 vienetus, II klasės 2 vienetu ir III — vieną vienetą). Dalis prekių liktų neparduota, ir vienintelė priemonė parduoti prekes pardavėjui beliekti paskatinti pirkėjus pirkti, numušus jų kainas. Bet kaina negali būti ir žemesnė kaip 2 rub., pavyz. 1 rub., nes ta kaina galima būtų pirkti 15 prekės vienetų, tuo tarpu jų siūloma tik 10 v., vadinasi, dalis pirkėjų negautų prekių, nors ir galima sumokėti reikalaujamoji káina. Tas priverstų pardavėjus pakelti káiną, kuri prieitų ligi 2 rub. Tuo būdu pasiūlius 10 prekių vienetų ir esant 5 pirkėjams, kainojantiems pagal skėmą prekes, prekių vieneto kaina būtų 2 rub.

Ši skėma paaiškina ir vaizduoja atsiradimą vienodos prekyvietės kainos iš įvairių individualinių kainojimų. Galutinai nustatomoji prekyvietėje kaina yra *augščiausia, už kurią gali pirkėjai* nupirkti visą siūlomą parduoti prekių kiekį, kas pareina savo ruožtu nuo pirkėjų prekių *įkainojimo augščio*, kitaip sakant, nuo visuomenės *paklausų* dydžio ir, iš antros pusės, nuo siūlomųjų parduoti prekių *kiekio*, nuo visuomenės *pasiūlų* dy-

džio. Tuo ir reiškiasi vadinamas paklausų ir pasiūlų dėsnis, apie kurį ekonomininkai kalba jau šimtai metų, bet kuris tiksliai pavyko formuluoti tik paskutinio naudingumo teorija pasiremiant.

Išdėtoji skėma parodo, kad toli ne visi individualūs įkainojimai turi individualios verčios, nustatant prekyvietėje prekės kainą. Taip antai, jei maksimalinis įkainojimas I klasės pirkėjo būtų ne 5, o 10 rub., tatai nė kiek neatsilieptų į prekės kainą, kuri duotame pavyzdy paliktų vis tiek 2 rub. Taipo pat, jei penktąjį prekės vienetą I klasės pirkėjas įkainotų ne 1 rub., o žemiau, tai neturėtų įtakos kainos numušimui, kuri paliktų ta pati — 2 rub. Taigi, kaina nustatoma tik kaikuriais individualiniais įkainojimais, būtent — tais įkainojimais, *kurie stovi pačioje káinos riboje, ekonomiškai galimoje tose ar kitose visuomenės paklausų ir visuomenės pasiūlų sąlygose.*

Taigi, *prekyvietės kaina*, artimiausiu būdu nustatoma *dviem veiksniais, vienu — objektyviniu — prekių kiekiu, siūlomu prekyvietėje parduoti ir antru — subjektyviniu — pirkėjų individualiniais įkainojimais (kurie savo ruožtu nustatomi vienu, objektyviniu veiksniu — perkamomis pirkėjų lėšomis — ir antru subjektyviniu* — reliatyvine pirkėjo perkamosios prekės reikmene). Iš pirmųjų dviejų veiksnių (siūlomosios prekės kiekio ir pirkėjų įkainojimo) antrasis (įkainojimo) savaime maža tesikeičia, kadangi visuomenės paklausų pobūdis yra labai lėtai tekintąs reiškinys. Priešingai, pirmasai veiksnys — pasiūlai — žymiai svyruoja ir, būtent, pasiūlų svyravimas daugiausia sukelia prekių kainų svyravimą.

Pasiūlų svyravimas atsiliepia į kainas, bet nevienodai į visų prekių kainas: verčios skiltyje jau buvo sakyta, kad keičiantis paklausams, pirmojo reikalingumo prekių verčia labiau svyruoja nekaip prabangos daiktų verčia. Statistika parodo, kad visuomenės pirmojo reikalingumo daiktų vartojimo dydis maža tepareina nuo kainos, tuo tarpu visuomenės vartojimas prabangos dalykų labai keičiasi, pasikeitus kainoms. Pavyz., duonos vartojimas vienam žmogui Paryžiuje beveik paskutiniu laiku nesikeičia, nežiūrint į duonos kainų svyravimą. o cukraus vartojimas labai svyruoja, kai tik susvyruoja pati cukraus kaina. Vartojamųjų paklausų nejudrumas pirmuoju atveju ir judrumas antruoju nelygiai atsiliepia į kainų judėjimą vienos ir kitos prekių rūšių: esant nejudriems paklausams, kiekvienas pasiūlų svyravimas atsiliepia į kainas, tuo tarpu, esant elastingiems paklausams, didesni ar mažesni paklausai silpnina pasiūlų kainų svyravimą.

Dar 17-jo šimtmečio gale ekonomininkas Greg. Kingas išreiškė santykį tarp derliaus svyravimo ir duonos kainų skaitmenimis:

Derliaus sumažėjimas:

1 dešimtąja	pakelia duonos kainą	3 dešimtosiomis.
2 „ -tosiomis		8 „
3 „		16 „
4 „		28 „
5 „		45 „

Savaime suprantama, kad tie skaitmenys negali turėti didelės tikrumo reikšmės. Ekonominiai santykiai, kurie daro kainoms įtakos, yra labai painūs ir individualūs, kad jie galima būtų išreikšti ekonominėmis formulomis.

II. *Vidutinės prekių kainos.* Visa, kas augščiau yra sakyta, liečia prekyvietės prekybos kainas, nuolat svyruojančias čia žemyn, čia augštyn. Tie svyravimai eina apie tam tikrą centrą — vidutinę paprastą prekės kainą. Tos vidutinės kainos įvairioms prekių kainoms įvairios. Kas nustato vidutinių kainų skirtumus?

Šių laikų ūkio santvarkoje gamybą reguliuoja kapitalas, kursai stengiasi gauti kuodaugiausia pelno. Jei keliose gamybos srityse pagamintų produktų kiekybė tokia, kad jų kainos ne vienodai atatinka gamybos išlaidoms, kitaip sakant, kapitalo išlaidoms produktų gamybai ir, tuo būdu, įvairiose gamybos srityse pelno nuošimtis nevienodas, tai kapitalas pereina iš mažapelnės į didžiapelnės gamybos sritis. Kapitalų plūdimas į tas sritis, kur didesnis pelno nuošimtis, padidina atatinkamų produktų pasiūlus, vadinasi, einant bendru pasiūlų ir paklausų dėsniu, ir numuša kainas; tų produktų kainų kritimas mažina pelno nuošimtį atatinkamose gamybos srityse. Kapitalas vaikščios ligi tol, kol pelno nuošimtis susilygins visose gamybos srityse (pelno lygybės dėsnis), kas nurodo, kad vidutinės visų gaminamųjų produktų kainos yra vienokiame santyky su gamybos išlaidomis. Tatai ir sudaro vidutinių kainų atsiradimo dėsnį, kursai reiškiasi tuo, kad yra palinkimo *proporcingumui vidutinių prekių kainų jų gamybos išlaidoms.* Kaip matyti, tas dėsnis vykinamas remiantis pasiūlų ir paklausų dėsniu ir laisvu perėjimu iš vienos srities į kitą, kuri tačiau tikrenybėje silpnai tesireiškia.

Kai del laisvai reprodukuojamų (iš naujo gaminamų) prekių, tai reikia turėti omeny, kad vidutinės kainos reguliuojamos ne tomis išlaidomis, kurios savo laiku buvo padarytos gaminant

prekę, o išlaidomis, reikalingomis šiuo momentu (naująja teknika) prekei pagaminti. Kitaip sakant, vidutinę kainą nustato ne buvusios gamybos išlaidos, o prekių pagaminimas iš naujo.

Taigi, reprodukcijos išlaidos, nustato vidutinę kainą. Bet įvairiose gamybos įmonėse pagaminimo tos ar kito prekės išlaidos gali būti įvairios. Vienose įmonėse tos pačiós prekės pagaminimo išlaidos gali būti žemesnės, kitoje augštesnės. Imkime, pavyzdžiui, prekę, gaminamą namų pramonės dirbtuvėje ir fabrikoje — sakysime, kad ir spyną. Spynas gamina namų pramoninkai ir spynų fabrikos. Fabrika gamina spyną, darydama išlaidų mažiau kaip namų pramonė. Kurios gamybos išlaidos — pirmosios ar antrosios — nustatys spynos kainą?

Sakysime spynų fabrika prasimanys teknikos pagerinimų, papiginančių spynos gamybos išlaidas. Tatai numuš ir fabrikų ir namų pramonės gaminamų spynų kainas — del tos priežasties, kad jei spynós káina ir nenukris, tai pakils gaminančio spynas fabrikanto pelnas, kas pradės traukti kapitalus į spynų gamybą ir, vadinasi, padidins spynų gamybą, ir tatai galų gale vis tiek numuš kainas.

Vadinasi, spynos kainą nustato jos gamybos sąlygos *fabrikoje, t. y. ten, kur gamybos išlaidos mažiausios.* Tatai aiškinama tuo, kad fabrikos spyna visiškai galėtų patenkinti spynų reikmenę, todel namų pramoninkas ir yra priverstas sumažinti savo spynos kainą ligi fabrikos kainos, kitaip namų pramonės spynós niekas nepirktų.

Tačiau kitais atvejais mes matome, kad prekės kainą nustato augščiausios gamybos išlaidos. Sakysime, pav., javai gaminami keliuose žemės sklypuose įvairaus derlingumo. Derlingesniuose žemės sklypuose javų gamybos mitas žemesnis kaip mažiau derlinguose. Kurios gamybos išlaidos nustatys javų kainą? Be abejo, augščiausios — ir del šios priežasties. Javų gamybos derlingesnėje žemėje nepakanka žmonėms išmisti — kad duonos užtektų, reikia jos gaminti ir blogesnėje žemėje. Jei duonos kaina neatatiks gamybos išlaidoms menkesniuose žemės sklypuose, kurie reikia dirbti, norint patenkinti žmones duona, tai tie sklypai liks nedirbti, ir, vadinasi, duonos kiekis sumažės, del ko pakils kainos. Tuo būdu duonos kainą neišvengiamai nustato blogiausio žemės sklypo gamybos išlaidos. Kitaip sakant, šiuo atveju ne žemiausios, *o augščiausios produktų gamybos išlaidos reguliuoja jų kainas.*

Kiekviena atskira įmonė turi savo individualinių savybių, ir gamybos mitas kiekvienoje iš jų įvairus. Kiekvienoje gamybos rūšyje yra įmonių, kurių gamybos mitas daug žemesnis už vidutinį. Bet jeigu tie nutolimai nuo vidutinio mito turi

individualinio pobūdžio, tai jie neturi paprastai jokios įtakos prekės kainai, kuri šiuo atveju nustatoma ne žemiausių, o *vidutinių* gamybos išlaidų. O tos įmonės, kurios del savo individualinių sąlygų gamina, darydamos mažiau išlaidų, turi pridedamojo pelno, o įmonėse su vidutinėmis gamybos išlaidomis, palyginti su vidutine norma, pelnas atatinkamai sumažėja.

Bendra taisyklė, išeinanti iš nagrinėtų čia atskirų atvejų, galima formuluoti šitaip: *laisvai gaminamų prekių kainą reguliuoja tos jų gamybos išlaidos, kuriomis prekės gali būti reprodukuojamos prekyvietės reikalaujamo kiekio.*

Kada prekyvietės reikalavimas gali būti aprūpintas prekėmis, pagamintomis mažiau išlaidų padarant, tai šios mažesnės gamybos išlaidos reguliuoja prekių kainą. Kada to nėra, kada prekyvietei yra reikalinga prekių gamyba augštesnėmis gamybos išlaidomis, tai kainą reguliuoja šios pastarosios. Ir kada prekių išteklius gali būti pagamintas vidutinėmis gamybos išlaidomis, tai šios ir nustato jų kainas.

Bet gamybos išlaidos — kapitalo išlaidos — yra tam tikrame, nors painiame, santykyje su darbo išlaidomis. Gamybos išlaidos sudaro tą formą, į kurią įvelkamas darbo mitas šių laikų gamyboje. Ši nauja forma pakeičia ir savo mito turinį, bet vis delto ryšys tarp kapitalistinio mito ir darbo mito negali nutrūkti.

Tarp daugelio veiksnių, nustatančių gamybos išlaidų dydį, pirmuoju pagal savo reikšmę yra darbo išlaida. Prekės, reikalaujančios daugiau darbo, yra augštesnio darbo mito. Sumažinimas arba padidinimas gamybos darbo paprastai atatinkamai pakeičia kapitalo išlaidas — kitaip sakant — gamybos išlaidas. Nes kas yra gamybos išlaidos? Ne kas kita, kaip įdėtų į gamybą priemonių verčių suma. Tos sumos dydį, kaip matyti, nustato du momentai: iš vienos pusės, *kiekis* įdėtų į gamybą priemonių, o iš antros pusės — verčia kiekvienos iš jų. Bet kiekvienos gamybos priemonės verčią savo ruožtu nustato josios gamybos priemonės, — kitaip sakant — *kiekis* ir verčia gamybos priemonių, išleistų jai pagaminti ir t. t. Tuo būdu verčios momentas, kiek leidžiamos tos pačios gamybos priemonės, tolygus *kiekiui* įdėtų į gamybą priemonių. Pagrindine ir universaline gamybos priemone yra žmogaus darbas. Taigi, įdėtojo darbo kiekis, kitaip sakant, darbo mitas, yra svarbiausiu apibūdinamuoju kapitalo išlaidų, arba gamybos išlaidų, momentu.

Vadinasi, gamybos išlaidos, betarpiškai reguliuojančios vidutines laisvai gaminamų prekių kainas, galų gale, yra tos pačios žmogaus darbo išlaidos.

Apskritai, darbas tik iš tolo ir ne visai reguliuoja gamybos išlaidas, kurios iš savo pusės irgi ne visai reguliuoja prekių kainas. Prekių kainos ir jų darbo mitas nesutinka. Bet objektyvinių veiksnių skaičiuje, laisvai gaminamų prekių kainos *labai daug* pareina nuo gamybos darbo.

III. Monopolinės kainos. Išdėtoji kainos teorija liečia kainas, nustatomas laisva pirkėjų ir pardavėjų konkurencija, ir tokių prekių kainas, kurios yra laisvai gaminamos. Kainos nelaisvai gaminamų prekių—vadinamųjų *retenybės* daiktų, bet kurias liečia laisvos pirkėjų ir pardavėjų varžytynės, nustatomos vien pasiūlų ir paklausų dėsnio, bet nėra jokiame santyky su gamybos išlaidomis, tai, vadinasi, ir su jų pagaminimo darbo mitu. Taip antai, senoviškųjų statutų kaina, retų vynų ir p. d. gali neaprėžtai viršinti jų gamybos darbo mitą ir svyruoja pareinamai nuo tų daiktų paklausų ir pasiūlų.

Antras kainų nustatymo tipas—vadinamosios *monopolinės kainos*. Skirtumas laisvosios konkurencijos ir monopolijos tokis. Esant laisvai konkurencijai, kiekvienas atskiras pardavėjas iš daugelio pardavėjų (arba kiekvienas atskiras pirkėjas iš daugelio pirkėjų) veikia savo rizika ir neturi galimybės betarpiškai kištis į kitų tos grupės narių veiksmus. Tik del tos atskirų perkamųjų ir atskirų parduodamųjų jėgų nepriklausomybės prekyvietėje nusistoja vienoda kaina, kad ir įvairūs mainų dalyviai įvairiai tą patį daiktą įkàinoja.

Visai ką kita matome, esant monopolijai. Monopolija reikia vadinti tokia reikalų padėtis, kada atskirų pardavėjų (arba pirkėjų) veiksmai suderinami bendru grupės interesų atžvilgiu. Esant monopolijai, visa pardavėjų masė (arba didesnė jų dalis) veikia taip, lyg kad ji sudarytų vieną pardavėją (arba pirkėją). Atskiri pardavėjai nekonkuruoja su vienas kitu, nesistengia vienas kitą išstumti iš geresnių pardavimo vietų, bet veikia kaipo paklusnioji tam tikro kolektyvo dalis. Žinoma, ir šiuo atveju, kaip ir esant laisvai konkurencijai, mainų akto dalyvių veiksmai valdomi asmeniniais interesais; bet esant laisvai konkurencijai, asmens interesas yra pasiekiamas atskiro asmens pastangomis, nors tai kenktų ir kitiems tos ar kitos ūkio grupės reikalams, — monopolijai esant, kiekvieno asmens interesas pasiekiamas bendromis visos grupės pastangomis, ir atskiras grupės dalyvis privalo skaitytis su kitų tos pačios grupės narių reikalais, net jei tai kenktų jo pačio atskiriems reikalams.

Žinoma, monopolija aiškiausiai reiškiasi, kai daugelio pardavėjų (ar pirkėjų) vietoje veikia vienas pardavėjas (ar pirkėjas). Bet tas pats rezultatas pasiekiama ir tuomet, jei pirkėjų (ar par-

davėjų) prekyvietėje esti daug, bet visi jie (arba sprendžiančioji jų dalis) veikia susitarus.

Svarbiausias monopolinės kainos skirtumas nuo laisvosios konkurencijos kàinos yra tas, kad esant monopolijai, yra galima, vietoje vienos kainos, *diferencijalinė* kaina. Paimkime jau minetą skėmą (žiūrėk pusl. 101). Prekyvietėje pasiūlyta, 10 prekių vienetų ir yra tam tikra pirkėjų grupė, įvairiai tas prekes kainojanti. Jei pardavėjai konkuruoja su vienas kitu, tai prekės nustatoma viena kaina—2 rub. Bet kas išeis, jei visi pardavėjai yra susitarę su vienas kitu ir susipažinę su pirkėjų kainojimu? Tuomet pardavėjai gali parduoti prekes įvairioms grupėms įvairiomis (diferencinėmis) kainomis su didesniu pelnu. Taip antai, visa pardavėjų grupė galėjo I klasės pirkėjams parduoti tris prekės vienetus po 3 rub. už vienetą (vietoje 4 vienetų po 2 rub., kaip esant laisvai konkurencijai); šeši prekių vienetai gali būti parduoti II — IV pirkėjų klasei po 2 rub. už vienetą. Likusį neparduotų 1 vienetą pardavėjai galėtų parduoti V klasės pirkėjams už 1 rub. vienetą. Prekyvietėje, del pirkėjų susitarimo ir monopolijos atsiradimo, būtų 3 kainos — kaina 3 rub. I klasės pirkėjams, 2 rub. II klasės — IV klasės, 1 rub. V klasės pirkėjams. Iš viso pardavėjai išrinktų vietoje 20 rub. (2×10) 22 rub. (3 prekių vienetai po 3 rub., 6×2 rub. ir 1 po 1 rub.).

Be to, beveik kiekviena prekė daugiau ar mažiau konkuruoja (varžosi) su kitomis prekėmis, tenkinančiomis tas pačias reikmenes ir galinčiomis jas vartojime atstoti; taip antai, beveik visi javai konkuruoja tarp savęs; kava konkuruoja su arbata ir šokoladu, žibalas konkuruoja su kitomis šviečiamomis priemonėmis — elektra, žvakėmis, dujomis ir p. d. Todel, žymiai pakitus vienos prekės kainai, paprastai konkuruojančių prekių imama daugiau vartoti, kas kliudo labiau kilti kainoms pirmosios rūšies prekių, monopolizavus jų pasiūlus. Kaip tik tatai ir sudarė didžiausią kliūtį bandymams monopolizuoti vienų ar kitų kurių prekių pardavimą.

Taigi monopolijos kaina šiuo atveju pasireikštų tuo, kad prekių kainos turtingesnei grupei pakiltų, o neturtingesnei nukristų.

Tačiau, tokia kainų *diferencijacija* ne visados galima; dažnai ir net paprastai esant prekyvietėje monopolijai prekyvietėje esti vienoda kaina, nes pardavėjui sunku nustatyti pirkėjų diferencijacija pagal išgalėjimo mokėti laipsnius. Tuomet monopolistas, norėdamas pakelti kainą tik vienu būdu — sumažina atatinkamos prekės pasiūlus. Nereikia manyti, kad monopolistas nustato kainas savo nuožiūra. Monopolistas, kaipo pardavėjas, taip pat pareina nuo augščiausio kainų dėsnio — paklausų ir

pasiūlų dėsnio — kaip ir kiekvienas gamintojas. Nesant diferencijuotoms kainoms, skirtumas monopolisto nuo gamintojo, gaminančio prekes esant laisvai konkurencijai, tik tas, kad monopolistas gali savo nuožiūra reguliuoti pasiūlus, mažinti juos, jei tai jam naudinga. Pasiūlų sumažinimas, bendrai, pakelią kainą. Tiesa, produkto kainos sumažinimas mažina jo paklausus; tačiau tas parduodamo produkto sumažinimas gali būti kompensuotas kainos pakėlimu.

Žinoma, tatai ne visados esti. Štai del ko ir monopolistas negali neribotai kelti kainų—jo pačio reikalai spiria baimintis dar labiau kainas pakelti, nes tatai mažina atatinkamo produkto paklausus.

IV. *Abstraktinės kainų teorijos ribos.* Tačiau nereikia pamiršti, kad augščiau išdėtoji kainų teorija teisinga tik esant tam tikroms savaime suprantamoms sąlygoms, būtinoms apskritai visoms politiškosios ekonomijos konstrukcijoms, būtent visiškos pirkėjo ir pardavėjo veiksmų laisvės, visiško priekyvietės pažinimo, laikymosi ūkio principo ir t. t. Žinoma, tos sąlygos tik dalinai yra konkrečioje tikrenybėje. Juo daugiau jomis rūpinamasi, juo daugiau jas nustato sakytieji kainos konstrukcijos dėsniai.

Todel didmenų kainos, t. y. kainos, mokamos pačių pirklių perkant didelėmis partijomis, daug pastovesnės už *smulkmenus* kainas, mokama pirkėjų, perkančių smulkias prekes savo reikalams. Smulkmenų kainos būna labai įvairios — pirkėjai moka toje pačioje krautuvėje nevienodas kainas už tą pačią prekę. Žmonės, apskritai, mažiau laikosi ūkio principo, kada jie yra vartotojo rolėje, nekaip duodančioje jiems lėšų. Labai dažnai biržos veikėjai, atsargūs savo operacijose, neapsiskaitę, mėtyte mėto pinigus, būdami vartotojų rolėje.

Kuris yra santykis tarp didmenų ir smulkmenų kainų? Kainas didmenoms nustato smulkmenos, ar atbulai? Smulkmenų yra pastovesnės ir jų svyravimas augštyn arba žemyn paprastai eina vėliau už didmenų kainų svyravymą. Iš čia reikėtų padaryti išvada, kad smulkmenų kainas nustato didmenų kainos. Bet juk kainos pareina nuo vartotojo įkainojimo, o vartotojas perka smulkmenomis. Kitaip sakant didmenų kainas nustato smulkmenų kainos. Tuo būdu gaunama priešingų nuomonių, kurios galima išaiškinti šitaip. Iš tikrųjų mažmenų kainų pasikeitimas paprastai eina paskui didmenų kainų pasikeitimą: tačiau didmenų kainas valdo mažmenos, o ne priešingai, — didmenų pirkliai, pastebėję tą ar kitą smulkmenų kainų svyravimą, atatinkamai nustato didmenų kainas; pirkliai, matydami, kad duonos smulkmenų kainos turi pakilti, atatinkamai pakelia ir miltų didmenų kainą. Paskui

pakįla ir duonos smulkmenų kainos. Tuo būdu, laukiamas smulkmenų kainų laipsnis nustato realią didmenų kainą, o ši jau nustato realią smulkmenų kainą.

Kainų teorija rodo, kad pirkėjas ir pardavėjas lygiai gina savo interesus. Kai del didmenų kainų, tatai yra teisinga, nes abidvi pusės šiuo atveju galima laikyti lygiomis. Bet kada prekyvietėje susitinka nelygios socijalinės jėgos atstovai, tai ta aplinkybė atsiliepia į kainos nustatymą. Imkime namų pramonininką ir supirkėją arba ūkininkus, parduodančius stambiems pirkliams. Kadangi namų pramonininkai ir ūkininkai yra silpnesnis elementas, tai kaina gali būti daug žemesnė už tas kainas, kurias nustato pasiūlų ir paklausų santykiai. Visa tai reikia turėti omeny ir atminti, kad abstraktinės teorijos tik daugiau ar mažiau apribotos, gali būti pritaikomos konkrečiai tikrenybei.

Ekonomiškoji teorija mano, kad žmogus, ką nors kainodamas, turi galvoje ūkio principą. Bet žmogus ekonomijos atžvilgiu ne visados elgiasi racijonaliai. Senas paprotys daugeliui žmonių nustato gyvenimo tvarką. Vartotojas perka prekę tam tikra kaina ne del to, kad ta prekė tiek verta, bet del to, kad kiti tiek moka.

Tiesa, prekių kainos pagrindas yra individualus pirkėjo įkainojimas; bet jeigu kaina nusistojo, tai jinai jau turi įtakos įkainojimui.

Prekių kaina, panašiai kaip teisė ir papročiai, yra kolektyvių nesąmoningų socijalinių procesų išdava ir čia ekonomijos teorija susiduria su savo natūralia siena — į nesąmoningą sritį ji neina.

Literatūra, nurodyta verčios skyriuje, liečia ir kainos teoriją. Be to, Auspitz und nuo Lieben. Untersuchungen über die Theorie des Preises. 1889. Zuckerkandl. Zur Theorie des Preises. 1889. To paties straipsnis „Preis“ Haudwörterbuch der Staatswissenschaften“. Böhm — Bawerk. Positive Theorie des Kapitals 1900. F. J. Neumann. Die Gestaltung de Preises. Straipsnis „Handbuch der Politichen Oekonomie“

II. SKYRIUS.

Pinigai.

I. *Pinigų atsiradimas ir jų funkcijos.* Įvairios prekės, buvusios pinigais. Kodel pasauliniais pinigais tapo auksas ir sidabras. Pinigų funkcijos. Pinigų prigimtis. II *Pinigųverčia.* III. *Kiekinė pinigų verčios teorija.* IV. *Konjunktūrinė pinigų verčios teorija. Monėtos ir piniginės sistėmos.* Monometalinė ir bimetalinė sistėma. Grešamo dėsnis. Aukso monome-

talizmas Anglijoje. Bimetalinė sistėma Prancijoje. Šlubuojančios valiutos sistėma. VI. *Popieriniai pinigai.* Popierinių pinigų skirtumas nuo kredito dokumentų. Popierinių pinigų verčia. Lažas. Popierinių pinigų verčia prekėse. Žalingos popierinių pinigų apyvartos ypatybės. Valiutos pataisymo priemonės. Konsolidacija. Devalvacija. VII. *Bendras popierinių pinigų* įvertinimas. VIII. Bendras pinigų vaidmens įvertinimas šių laikų ūkyje.

Pinigų atsiradimas ir jų funkcijos. Vienós prekės mainymas į kitą yra palyginti paprastas procesas. Visai kas kita — prekės mainymas į pinigus. Kam čia reikalinga tokia painiava? Ar ne geriau tiesiog mainyti prekė į prekę?

Senovės laikais ir viduramžiais žmonės manė pinigus esant įstatymų leidžiamo organo vaisių. Tiktai valstybinėje pinigų kilmėje matė tą priežąstį, del kurios jie buvo visos visuomenės paklausais. Parduoti prekių sunku, bet pirkti už pinigùs gali ką nori, — kiekvienas mielai ima pinigus.

Ta pinigų savybė ir atrodė tam tikro įstatymų leidžiamo organo vaisiumi. Tačiau faktinas istorijos pinigų tyrinėjimas parodė, kad tam tikrų įstatymų, pramanyti pinigams, nebuvo išleista, o pinigai atsirado palengva, iš lėto, kaip ir kiti gaivališki socijaliniai produktai, — pav. kalba, papročiai ir t. t.[1]).

Istorijoje negalima nurodyti momento, kada pinigai atsirado; jie neišvengiamai atsirado visose tautose tam tikrais ūkio evoliucijos laipsniais. Mainai savaime, be jokio žmonių susitarimo, pagimdo ant tam tikro ir gana ankstybo evoliucijos laipsnio pinigus. Natūralūs mainai, — t. y. mainai produktų į produktus, sutinka didelių kliūčių ir sunkumų. Natūralūs mainai gali įvykti tik tada, kada abiem pusėm yra reikalingas vienam antro daiktas. Ir to dar maža — reikalinga, kad kiekvienam iš mainančių reikėtų tiek gauti mainomojo daikto, kiek jo siūloma mainyti, o toks norų sutikimas labai retai atsitinka. Prie tų dviejų natūralių mainų sunkenybių prisideda dar ir trečia—tai sukumas nustatyti mainomųjų daiktų verčią: jie tenka įvertinti visos eilės kitų mainomų į tuos daiktus produktų verčia.

Visos tos nepašalinamos natūralių mainų kliūtys kaip tik priveda prie to, kad, esant bent kiek įsigalėjusiems mainams, mainuose išsikristalizuoja, atsiranda pinigai — ta ar kita prekė

---

[1]) Šis atžvilgis paskutiniais laikais turi stiprų priešininką Knapp'o asmenyje. Savo labai įdomiose knygose „Staatliche Theorie des Geldes" jis išdėstė priešingą pinigų teoriją, paremtą tuo, kad pinigai yra „teisės režimo kūrinys" (Staatlichte Theorie des Geldes" I pusl.). Tačiau, nors dauguma Knapp'o samprotavimų labai sąmojingi ir įtikiną, bendrai jo pinigų teorija, jo vadinama kartaline teorija — priešingai vyraujančiai moksle, jo terminologija tariant, „metalinei teorijai", nepriimtina. Pinigai atsirado ne iš teisės, o iš gaivališkų mainų evoliucijos.

yra imama mainais net tais atvejais, kada ji betarpiškai nereikalinga asmeniui, imančiam ją, manant perduoti ją kitam asmeniui. Tokia prekė, kuri, įsigijus, vėl išleisti yra lengviausia ir kuri del tos jos savybės visų mielai yra priimama, kaip tik pasidaro pirmykščiais pinigais.

Pažymėtina tai, kad pirmykščiais laikais pinigais buvo laikomas ne vienas kuris daiktas, o visa eilė daiktų, kurių savitarpio verčios santykiai buvo nustatyti papročių. Taip antai, senovės Vokietijoje 6 kiaulės buvo = 1 jaučiui, suaugęs vergas = 1 arkliui, 24 šefeliai rugių = 16 šefelių kviečių = 12 šefelių pupų = 120 vištų. Del nesikeitimo tų santykių kiekvienas galėjo lengvai priimti mainais daiktus, kurių verčia buvo fiksuota. Fiksuotavertės prekės kaip tik turėjo pinigų reikšmės, arba, tikriau sakant, buvo pinigų branduolys.

Bet tų prekių tarpe ne visos prekės lygiai tiko pinigais būti, ne visos lygiai noromis buvo priimamos. Pamažu išsiskiria prekių grupės, kurios tiems laikams ir sąlygoms labiausiai tiko. Taip antai, medžiotojų tautos laiko savo pinigais kailius ir ódas; gyvulių augintojai — įvairius gyvulius, ryžius, kukuruzus, taboką ir p. d. Maža yra daiktų, kurie nebūtų buvę kur nors pinigais. Naujoje Gvinėjoje pinigais ėjo vergai; Norvegijoje — džiovinta žuvis; Abisinijoje — valgomoji druska. Beveik visi labiau išsiplatinę metalai (nekalbant jau apie brangiuosius) buvo toje ar kitoje šalyje pinigais — pavyzdžiui, geležis, cinas, švinas ir varis. Centrinėje Afrikoje pinigais ėjo įvairūs audimai. Dažnai laukinės tautos laiko pinigais karolius. Adomas Smitas nurodo, kad Šotuose vinių srityse pinigais buvusios vinys, ir t. t. ir t. t.

Iš tų įvairių piniginių prekių kaikurios pasirodo itin tinkamos pinigų rolei ir pasidaro pinigais didelėse srityse ir ilgam laikui. Labai yra reikšminga, kad tokiais tarptautiniais pinigais labiausiai darosi pasipuošimo daiktai. Taip antai, dideliame Indijos Okeano baseine ligi šių laikų pinigais yra laikomi kauri'o kiaukutų ryšulėliai. Tatai yra aiškinama tuo, kad, viešpataujant natūraliniam ūkiui, kiekvienas asmuo svarbiausias savo reikmenes patenkina savo darbu, o pasipuošiamieji daiktai tampa svarbiausiu prekybos dalyku, vadinasi, ir didžiausių paklausų daiktu.

Tarp puošós dalykų, arba puošmenų, yra viena daiktų grupė, kuri labiausiai tinka pinigais būti — tai brangieji metalai. Ir iš tikrųjų, mes matome, kad visame pasauly pamažu natūralinio proceso keliu, be jokių tautų ir valstybių susitarimų, pinigais pasidaro — auksas ir sidabras. Tarp įvairių daiktų ėjo kova, kam pinigais būti, ir pergalėtojai toje kovoje buvo auksas ir sidabras arba tikriau — auksas.

O kodel? Del to, kad auksas ir sidabras del savo natūralinių savybių labiausiai tinka pinigais eiti. Tie metalai geriausiai gali atlikti pinigų funkcijas.

Pagrindinės pinigų funkcijos yra trys — ir tik trys. Pirmų pirmiausia *pinigai yra verčios matas*; toliau jie yra *prekių mainų įrankis* ir *teisėto mokėjimo priemonė*. Kaipo verčių matas, pinigas funkcijuonuoja idealiai, — norint išmatuoti prekių verčią, nėra reikalo laikyti pinigus rankoje, kaip kad mes laikome mastą, matuodami daikto ilgį. Kaipo mainų įrankis arba teisėto mokėjimo priemonė, pinigai jau funkcijonuoja realine forma — norint pirkti už pinigus arba sumokėti skolą, reikia tie pinigai turėti savo žinioje. Funkcijos pinigų, kaipo verčios mato ir mainų įrankio, yra neskiriamai surištos viena su kita. Mainai negalimi nepalyginus verčių, o verčių lyginimas reškiasi mainais.

Abi tos funkcijos nereikalauja ypatingų aiškinimų. Kas kita reikia pasakyti apie funkcijas pinigų kaipo teisėtos mokėjimo premonės. Ši paskutinė funkcija nustato pinigų sąryšį su esamąja teisės sistėma ir tuo skiriasi nuo pirmųjų dviejų funkcijų. Pirmosios dvi funkcijos atsiranda gaivališkai ir nereikalauja valstybės sankcijų. Priešingai, funkciją pinigų, kaipo teisėto mokėjimo priemonės, yra nustatoma valstybės: įstatymų leidėjas, savo nuožiūra, sprendžia, kuriais daktais turi būti mokamos skolos, ir del to tie daiktai virsta pinigais.

Georg'as Knapp'as, bandęs nesenai reformuoti visą pinigų mokslą, svarbiausiu pinigų pažymiu laiko tai, kad pinigai yra teisėta mokėjimo priemonė. Iš tikrųjų, augščiausia savo forma, šių laikų valstybėje, pinigai pirmų pirmiausia yra teisėta mokėjimo priemonė ir del to jau verčios matas ir visuotinas mainų įrankis. Valstybė savo suverenine valdžia nutaria, kad kiekviena skola, tegali būti sumokama tokiais ir tokiais ženklais, panašiai, kaip valstybė savo suverenine valdžia nutaria, kad, pasiųsti laiškui, reikia priklijuoti prie jo tokių ir tokių pašto ženklų. Tam tikri ženklai, paskelbti teisėta mokėjimo priemone, yra vienintelė priemonė atsiskaityti piliečių tarpe įvairiais pasižadėjimais. O kadangi savitarpio mokėjimo pasižadėjimai apima svarbiausius atskirų asmenų turto santykius, tai teisėta mokėjimo priemonė tampa visuotinių paklausų objektu ir ima funkcijuoti, kaipo visuotinas mainų įrankis ir visuotinas verčios matas. Tačiau, nors formaliai jurid niu atžvilgiu valstybė visiškai laisvai gali pripažinti teisėta mokėjimo priemone bet kurį ūkiškąjį daiktą ir net paleisti naujus ženklus (popierinius pinigus), vis del to ekonomiškas gyvenimas tą laisvę apréžia tam tikromis siauromis ribomis. Ne visi daiktas vienodai tinka eiti pinigais, ir todel valstybė yra verčiama skelbti teisėta mokėjimo priemone tik tuos ūkio daiktus, kurie savo natūralinėmis savybėmis labių labiausiai tinka tom dviem pagrindinėm fukcijom visuotinojo verčios mato ir visuotinojo mainų

įrankio. Ekonominis gyvenimas gali nepripažinti teisėtos mokėjimo priemonės, valstybės paskelbtas, — ir visas valstybės pastangos paversti tai, kas juridiškai yra pinigas, realiniais pinigais gali nueiti niekais. Net grasymas gilijotina nepajėgė priversti prancūzų visuomenės pripažinti pinigais asignasijas, išleistas revoliucijos valdžios.

Formaliai juridiniu atžvilgiu funkcija pinigų, kaipo teisėto mokėjimo įrankio, yra pirmesnė, o funkcijos pinigų, kaipo verčios mato ir mainų įrankio — antresnės: skelbdamà tuos ar kitus daiktus teisėtu mokėjimo įrankiu, valstybė verčia piliečius naudotis tais daiktais, kaipo verčių matu ir mainų įrankiu. Priešingai, ekonominiu atžvilgiu, funkcijos pinigų, kaipo verčių mato ir mainų įrankio — yra pirmesnės, o funkcijos pinigų, kaipo teisėtų mokėjimo įrankių, yra antresnės — nes, kad vienas ar kitas daiktas galėtų tinkamai atlikti teisėto mokėjimo įrankio funkcijas, jis turi būti savo prigimtimi tinkamas tom dviem funkcijom. Istoriškai tos funkcijos daug senesnės už teisėtąją funkciją, kuri iš lėto atsirado iš pirmųjų.

Iš pagrindinių funkcijų išeina ir antraeilės:

1) Kaipo įrankis verčių laikymo (pinigai — lobis).

2) Verčių kilojamoji priemonė (persiunčiant pinigus).

3) Kredito įrankis (skolijant pinigus). Kiekviena iš tų antraeilių funkcijų išeina ir pagrindinių, bet logiškai skiriasi nuo jų. Pavyzd., pinigai funkcijonuoja, kaip turtas, tik del to, kad jie yra mainų įrankis ir teisėta mokėjimo priemonė. Taipo pat ir kitos antraeilės funkcijos išeina iš pagrindinių.

Jei daiktas atlieka pinigų funkcijas (ir pirmiausia pagrindines jų funkcijas), jis darosi pinigu. Tuo būdu *pinigus galime apibūdinti kaipo daiktus, atliekančius tos ar kitos visuomenės ūkyje visuotino verčių mato, visuotino mainų įrankio ir teisėtos mokėjimo priemonės funkcijos*

Tokios yra pinigų funkcijos — ir jei auksas ir sidabras radosi pasauliniais pinigais, tai tik del to, kad tie metalai del savo prigimties savybių geriausiai gali atlikti augščiau išdėtas funkcijas.

Pirmiausia jie (paskutiniais laikais tik auksas) geriausiai tinka būti verčių matu. Mato vienetas neturi pats svyruoti. Ir štai mes matome, kad brangiųjų metalų verčia nors ir svyruoja, bet daug menkiau kaip kitų prekių verčia. Brangiųjų metalų verčia skiriasi savo *pastovumu.* Jau kaipo pasipuošimo (prabangos) dalykas, aukso verčia kitaip svyruoja nekaip pirmo reikalingumo dalykų (bendro kainų svyravimo dėsniu). Paskum aukso vartojimas reiškiasi ne sunaikinimu (kaip kad duonos), bet jo laikymu. Todel brangiųjų metalų atsargos metai ir metų auga (žinoma, dalis žūsta vartojant. bet labai nežymi); ir nors metinė

brangiųjų akmenų gamyba labai svyruoja — daugiau, pav., kaip metinė javų gamyba, — tie svyravimai yra nežymūs, palyginti su esama visuomenės žinioje brangiųjų metalų atsarga.

Kaipo mainų įrankis, pinigai turi būti ekonomiška prasme dalijami, — jų verčia turi būti proporcinga kiekiui, neturi nykti skirstant į dalis.

Arklys ekonomiška prasme nedalijamas. Brangieji metalai gali būti dalijami į daugelį dalių be verčios sumažinimo.

Toliau, kaipo mainų įrankis, pinigai turi būti *portatyvūs* — lengvai kilojami, o del to turi turėti augštos verčios, nes juo didesnė verčia (to pačio dydžio) juo mažesnių išlaidų reikia tai pačiai sumai kiloti. Paskum, pinigų funkcijai, kaipo turtui, labai svarbu pačiôs pinigų mėdžiagos *nesikeitimas* laikant. Brangieji metalai nesikeičia nuo oro įtakos ir todel itin tinka pinigų funkcijai. Brangieji metalai yra *vienodi*, lengvai atskiriami (svoriu, skambėjimu, atrodymu), kas taipo pat yra privalinga mainų įrankiui. Štai tos pagrindinės priežastys, del kurių brangieji metalai tapo pasaulio pinigais. Tik brangieji metalai daugiau ar mažiau turi tų savybių, kurių yra reikalinga prekė — pinigas — ir todel auksas bei sidabras tapo pasauliniais pinigais. Auksas ir sidabras nėra idealūs pinigai, — bet jie — geriausi pinigai iš visų žmonijos bandytų.

XVI—XVII šimtmečio ekonomininkai - merkantilistai vieninteliu šalies turtu laikė pinigus. Žinoma, jie nebuvo tokie neišmanėliai, kad būtų manę, kad be aukso ir sidabro, visuomenei nieko daugiau nereikiant. Bet jie buvo įsitikinę, kad aukso ir sidabro kiekis, esamas šalyje, apibūdina jos ekonomiškąją galią, ir todel brangiuosius metalus traktavo kaipo turtą apskritai. Reakcija prieš tą mokslą buvo Adomo Smito mokslas, kad pinigai yra tokia pat prekė, kaip ir visos kitos. Kas tai yra pinigai — prekė ar kas kita?

Kiekviena prekė esti apyvartoje tik laikinai; prekė gali eiti iš rankų į rankas, gali būti daugelį kartų parduodama, bet galutinis jos tikslas yra išeiti iš apyvartos ir būti visuomenės suvartotai. Jei tokis perėjimas iš apyvartos negalimas — tai prekė neatliko savo paskyrimo, pasirodė bloga prekė.

Priešingai, pinigų uždavinys yra būti apyvartoje — vaikščioti. Pinigų funkcijų skaičiuje nėra funkcijos, kuri reikštų perėjimą jų visuomenei suvartoti. Vienintelis pinigų uždavinys—neišeiti iš apyvartos, visados joje palikti.

Priešingai, pinigai, kaipo tokie, netinka jokioms reikmenėms šalia apyvartos srities; todel nėra negalimas daiktas, kad pinigais būtų daiktai, neturį jokios savaiminės verčios. Daiktas, netinkąs jokiai visuomenės reikmenei, šalia apyvartos srities, gali būti pinigais; pavyzdys — popieriniai pinigai. Gal būt tai blogi pinigai — vis del to pinigai. Niekas nepavadins popierinių pinigų preke, bet visi pripažįsta jų savybę būti pinigais.

Taigi, pinigai, savo vidaus prigimtimi, nėra jokia prekė. Prekė gali virsti pinigu, bet funkcijonuodama, kaipo pinigas, ji nebegali būti prekė — o funkcijonuodama kaipo prekė, ji nefunkcijonuoja, kaipo pinigas. Didžiausias ekonomiškosios prigimties skirtumas tarp pinigų ir prekių aiškių aiškiausiai matyti popieriniuose piniguose — popieriaus gabalėliuose, neturinčiuose jokios vidujinės verčios ir vis delto atliekančiose visas pinigų funkcijas (jų tarpe ir verčios mato).

II. *Pinigų verčia.* Mainomoji prekių verčia yra reiškiama pinigais; iš savo pusės mainomoji pinigų verčia reiškiama prekėmis. Kitaip sakant, mainomosios pinigų verčios išreiškimas yra bendras prekių kainų lygis. Kas nustato bendrąjį prekių kainų lygį?

Žinoma, auksas yra prekė, o kiekvienos prekės kaina yra nustatoma betarpiškai paklausų ir pasiūlų santykių, o tolesniai reguliuojama gamybos išlaidomis, pareinančiomis savo ruožtu nuo darbo išlaidų. Piniginės prekės kaina turi reikštis tais pačiais veiksniais, bet savotiškai atatinkamai piniginės prekės savybei.

Augštoji aukso verčia betarpiškai yra nustatoma nedideliu tos prekės kiekiu, esančiu žmonijos žinioje, palyginti su jo paklausais. Aukso labai klausia pirmiausia del to, kad jis pritraukia, kaipo pasipuošimo daiktas. Net šiais laikais, kada auksas tapo viso pasaulio piniginiu metalu, nuo $^1/_4$ iki $^1/_3$ kas metai įgijamo aukso eina pramonės reikalams, o ne pinigų reikalams.

Tuo tarpu, kaip jau sakyta, aukso atsarga visuomenės žinioje yra nežymi, palyginti su jo paklausais. Toks, palyginti, nedidelis aukso kiekis aiškinamas didelėmis aukso gamybos išlaidomis. Reikia pervaryti per vandenį šimtai pūdų smėlio, norint surasti keliolika gramų aukso. Tačiau, tatai neišaiškina bendro prekių kainų lygio keitimosi, kitaip sakant, mainomosios pinigų verčios, kuris kartkartėmis pastebėti. Kas per priežastis to keitimosi, — keitimasis pačio piniginio metalo verčios ar kitų prekių verčios, perkamų už pinigus? Ir ta ir antra priežastis keičia kainas. Jei aukso verčia del tų ar kitų priežasčių nukrinta, kol tų prekių verčia nekitėja, — tatai turi pakelti prekių kainas; bet lygiai taip pat kainas gali pakelti ir kita priežastis — prekių verčios pakilimas, esant tai pačiai aukso verčiai. Išdava — kainų pakilimas — ta pati, nors josios priežastys viena su antra nieko bendro neturi.

Šitokio pavidalo klausymas apie kainų permainas ligi šių laikų yra labai ginčijamas. Kaikurie ekonomininkai yra linkę kainų keitimąsi aiškinti piniginių metalų verčios pasikeitimu, kiti kainų keitimosi priežasčių ieško prekių gamybos ir pardavimo sąlygose.

III. Vadinamoji *kiekinė pinigų teorija* tvirtina, kad prekių kainos kiekvienoje šaly kiekvienu momentu, esant lygioms kitoms sąlygoms, pareina nuo esamo šalyje pinigų kiekio. Jei, esant lygioms kitoms sąlygoms, pinigų kiekis šaly padidėja, tai kainos atatinkamai pakįla, priešingu atveju — atatinkamai nupuola. Kiekvienas realus kainų pasikeitimas tos teorijos aiškinamas, kaipo pasikeitimas šalyje pinigų kiekio.

Jei mes dirstelsime į šių laikų kapitalistinį ūkį, tai pamatysime, kad pinigų kiekis šalyje gali į kainas atsiliepti trejopai: 1) piniginės kainos gali keistis, keičiant pinigų kiekį, del visuomenės prekių paklausų pasikeitimo; 2) piniginės kainos gali kristi, pakeičiant pinigų kiekį, del ataskaitų nuošimčio pakeitimo. (Apie ataskaitų nuošimtį žiūrėk „Kredito“ skyrių); 3) piniginės kainos gali pasikeisti, pakeitus pinigų kiekį, del visuomenės sąmonės reagavimo — prekių kainos šiuo atveju keičiasi del pačio pinigų kainojimo pasikeitimo. Išgvildenkime kiekvieną iš tų atvejų atskirai.

Pirmuoju atveju pinigų kiekio pasikeitimo įtaka prekių kainoms labiausiai betarpiška. Imkime, pav., prekių kainų pasikeitimą Australijoje, suradus turtingiausias aukso kasyklas pereitojo šimtmečio penkias dešimtųjų metų pradžioje. Nepaprastai didelis aukso ieškotojų uždarbio pakilimas betarpiškai pakėlė darbo mokesnį visose pramonės šakose juodadarbiams darbininkams maždaug 4 kartus. Tatai pakėlė keletą kartų kainas visiems darbininkų vartojamiems daiktams, o taipo pat gamybos priemonėms, reikalingoms aukso įmonėms. Paskum pakilo kainos ir kitoms prekėms, bet įvairia proporcija.

Kainų pakilimas pritraukė labai daug prekių į Australiją iš kitų šalių ir labiausiai iš Anglijos, kur ir pradėjo plaukti auksas kasamas Australijoje. Skaičius asmenų, kurių prekių paklausai padidėjo, pradėjo augti. Pradžioje tatai buvo pastebima aukso kasyklų šalyse; paskum apėmė ir kaikurias Anglijos sritis, kaip antai Lankašyrą ir Birminhamą, kurie daugiausia gamino prekių Aukstralijai; paskum kilimo banga ėmė veržtis ir į tas sritis, kur buvo gaminama žalioji medžiaga Lankašyro ir Birminhamo prekėms. Tuo būdu, prakių kilimo banga ėjo vis tolyn ir tolyn, koncentriniais ratais, vis žemesniais ir žemesniais.

Kažką panašaus matome ir leidžiant didelį skaičių nekeičiamųjų popierinių pinigų. Visų prekių kainos pradeda augti, bet toli gražu nevisų prekių vienodai.

Tokio pobūdžio turi, pirmasis piniginių kainų pasikeitimo atvejis del pinigų kiekio pasikeitimo — atvejis, kada kainos kinta betarpiškai del visuomenės prekių paklausų dydžio pasikeitimo,

kurį sukelia pinigų kiekio pasikeitimas. Antru piniginių kainų pasikeitimo atveju, tas pasikeitimas iškįla ataskaitų nuošimčio kilimu arba kritimu.

Jei pinigai eina į šalį ir valstybė išleidžia papildomąjį popierinių pinigų kiekį, tai ataskaitų nuošimtis paprastai krinta ir kurį laiką pasilieka žemas. Tatai aiškinama tuo, kad pinigai, einą vėl į duotosios šalies apyvartą, tik dalinai (ir dažnai labai nežymiai) leidžiami naujoms prekėms pirkti, dalinai kapitalizuojami tų asmenų, kuriems jie grįžo, kaipo papildomos pajamos, ir dedami į bankus, kaipo indėliai. Bankų kasos pripildymas verčia bankus numušti ataskaitos nuošimtį. Iš savo pusės, ataskaitų nuošimčio sumažinimas daro tam tikros įtakos ir prekių kainoms, padidindamas kapitalų paklausus ir skatindamos pramoninkus.

Antra vertus, kredito papiginimas skatina reikalaujančius prekių asmenis pirkti tų prekių, o parduodančius tas prekes asmenis verčia susilaikyti tuojau parduoti tas prekes, nes pardavimo laukimas reikalauja šiuo atveju mažiau išlaidų apmokant nuošimčius už skolytą kapitalą.

Visa tai sudaro tendenciją prekių kainoms augti. Štai del ko diskonto nuošimčio nukritimas, surištas su pinigų į šalį užplūdimu ir susirinkimu jų bankuose, paprastai pakelia prekių kainas.

Bet šiuo atveju jau visiškai aišku, kad prekių kainų kilimas neturi tendencijos augti proporcingai pinigų kiekiui ir lygiai visoms kainoms. Pinigų užplūdimo įtaka prekių kainoms rodosi šiuo atveju labai įžulni, nes nors ataskaitų nuošimčio sumažinimas ir sudaro tam tikrų psikinių impulsų kainoms kelti, bet impulsų labai neaiškių ir tikrai neapskaitomų.

Ir, trečiuoju atveju, prekių kainų keitimosi — del pinigų kiekio pasikeitimo — procesas eina mažinant pačių pinigų verčią. Šis atvejis reikia skirti nuo pirmojo: pirmuoju atveju prekių kainos kinta del prekių paklausų padidėjimo, antruoju atveju kainos auga del to, kad kiekvienas pinigų turėtojas pradeda mažiau juos vertinti, del jų padaugėjimo.

Jei del žymaus pinigų padaugėjimo tautos ūkyje prekių kainos pradeda greitai augti ir visuomenės opinija supranta, kad tas augimas neišvengiamas ir nepašalinamas, tai visuomenė įsitikina, kad kapitalo neišsimoka laikyti pinigais ir geriau jis laikyti turtu (įvairių įmonių akcijomis, žeme, prekėmis ir t. t.). Kitaip sakant, atsiranda noro pirkti ir nenoro parduoti, kas negali nesudaryti tendencijos kainoms kilti. Šiuo atveju ta tendencija atsiranda iš pasikeitusio visuomenės pinigų įkainojimo, iš baimės piniginio vieneto verčios kritimo ir numatomo kainų kilimo realioms verčioms — turtui bei prekėms.

Tačiau, pripažįstant ir šią trečią lytį pinigų kiekio pasikeitimo įtakos kainoms, nereikia didinti to veiksnio reikšmės. Jo veiksmas gali pasirodyti tik ypatingai staigiai piniginio vieneto verčiai pakitėjus, kada kainos auga staigiai ir paprastas kapitalistas bei pilietis, nežinodamas ekonomiškųjų teorijų, pajunta, kad piniginis vienetas netvirtas ir kad su tuo reikia skaitytis.

Sutraukiant viską, kas buvo sakyta, į krūvą, galima del kiekinės pinigų teorijos padaryti tokių išvadų:

1) pinigų kiekio pasikeitimas turi įtakos prekių piniginėms kainoms;

2) piniginių kainų pasikeitimas sąryšy su pinigų kiekio pasikeitimu reikalauja daugiau ar mažiau ilgesnio laiko ir per tą laiką neesti vienodas ir proporcingas visoms prekėms;

3) todel trumpalaikis pinigų kiekio pasikeitimas gali netureti žymios įtakos ir bendram kainų lygiui ir atskirų prekių piniginėms kainoms.

IV. *Konjunktūrinė pinigų vertios teorija.* Pinigų vertios problėmos sunkumą sudaro tai, kad pinigų vertia priklauso kitų veiksnių negu prekių vertia, del ko pinigų vertios teorija negali būti išvedama dedukcijos keliu iš bendrosios prekių vertios teorijos. Kad negalima pritaikyti darbo vertios pinigų vertiai, aišku jau iš to, kad vertią turi ne tik metaliniai pinigai, padaryti iš medžiagos, turinčios darbo vertios, bet ir nekeičiamieji popieriniai pinigai, kurie jokios darbo vertios savyje neturi.

Tačiau ir paskutiniojo naudingumo teorija taipo pat bejėgė išspręsti pinigų vertios problėmai. „Paskutiniojo naudingumo sąvoka, — teisingai sako Helferich'as, — suponuoja, kad tam tikrų ūkiškųjų daiktų kiekiu gali būti pasiektas tam tikras naudingas efektas... Tas dėsnis teisingas kalbant apie visus ūkio daiktus, bet ne apie pinigus. Tūkstančiu tonų kviečių galima išmaitinti tam tikras žmonių skaičius, visiškai nepareinamai nuo kviečių kainos. Bet tam tikrōs pinigų sumos naudingumas ne tik atskiram žmogui, bet ir visam tautos ūkiui pareina betarpiškai nuo tų pinigų vertios. Juo didesnė pinigų vieneto vertia, juo didesnis prekių kiekis galima išmainyti į tą piniginių vienetų sumą... Jau Dovydas Jumas nustatė, savo esme visiškai teisingą, dėsnį, kad pinigų kiekis savaime visiškai indiferentus jo duodamam naudingam visuomenei efektui, kad pusė esamų tautos ūkyje pinigų, pakilus piniginio vieneto kainai dukart, duoda tą patį efektą, kaip ir visa pirmesnė atsarga". [1])

[1]) Helferich, Das Geld. 1903. p. 488—489.

Su visu tuo negalima nesutikti. Iš tikrųjų, ne pinigų verčia yra jų naudingumo funkcija, o jų naudingumas yra jųverčios funkcija, kuri, tuo būdu, turi būti kaip nors kitaip išaiškinta.

Jei mes įsivaizduotume labai pagausėjus šalyje pinigų (kas pastebima beveik išimtinai leidžiant šalyje popierinius pinigus), tai mes turėtume laukti ir atatinkamo kainų pakilimo (žinoma, ne griežtai vienodo ir proporcingo visoms prekėms, bet panašaus).

Tačiau, ekonomiškajam mokslui daug svarbiau yra išaiškinti pinigų verčios veiksniai, nepareiną nuo pinigų kiekio keitimosi. Nes nežymūs pinigų kiekio pasikeitimai savaime nedaro jokios įtakos bendram prekių kainų lygiui, del priežasčių, kurios buvo išaiškintos pereitame skyriuje. Žymesnio pinigų kiekio pasikeitimas esti beveik išimtinai leidžiant popierinius pinigus.

Tiesa, brangiųjų metalų istorijoje mes žinome laikotarpių, kada viso pasaulio to ar kito metalo pajamos žymiai auga arba mažėja. Žymaus brangiųjų metalų padaugėjimo gadynė buvo ne vieną kartą užėjusi pav., XVI šimtmetyje Ameriką atradus, paskum penkiasdešimtaisiais pereito šimtmečio metais atradus Kalifornijos ir Australijos aukso kasyklas. Priešingai, pirmąją pusę pereito šimtmečio, taip pat, kaip ir septyniasdešimtaisiais ir aštuoniasdešimtaisiais to pat šimtmečio metais, buvo žymiai mažiau brangiųjų metalų iškasama.

Tačiau, iš labai žymaus brangiųjų metalų iškasimo keitimosi įvairiais istorijos lakais būtų labai netikslinga manyti, kad taip pat būtų keitęsis ir pinigų kiekis tautų ūkyje, nes brangiųjų metalų átsargos visame pasaulyje tokios didelės, palyginti su kasmetiniu tų metalų iškasimu, kad net žymus jų iškasimo svyravimas neatsiliepė į tų atsargų dydį.

Taip antai, skaitoma, kad šiais laikais kasmet visame pasaulyje prikasama 2—3% visos pasaulio atsargos. Jei viso pasaulio aukso iškasimas padidėtų du kart, tai į bendrą akso kiekį tai maža atsilieptų. Tiesa, jei aukso iškasimas augtų per ištisą metų eilę, tatai galų gale žymiai atsilieptų ir į pasaulio aukso atsargas. Bet reikia turėti omenyje, kad per eilę metų pasikeistų kiekis ne tik aukso, bet ir kitų prekių, parduodamų pasaulio prekyvietėje, o taipo pat pakitėtų ir bendros pasaulinio ūkio sąlygos. Per vieną kitą dešimtį metų mūsų greitais laikais išaugą naujos pramonės šakos, sudarydamos visiškai naujas kredito sąlygas, atsiranda naujų pasaulinių prekyviečių, daro milžiniškus žingsnius pramonė bei prekyba ir t. t. ir t. t.

Visa tai žymiai pakeičia pinigų verčią įvairiomis linkmėmis ir, tuo būdu, brangiųjų metalų kiekio padidėjimas daugiau mažiau neitralizuojamas ir beveik nejaučiamas. Štai kodel, kada

kalbama apie metalo pinigus, jų verčios permainos neriša su jų kiekiu; trumpam perijodui brangiųjų metalų kiekis reikia skaityti stacijonariniu, o per ilgą laiką keičiasi tiek pinigų verčios veiksnių, kad kiekio veiksnio negalima apskaityti.

Tik popierinių pinigų apyvartoje, kada jų kiekis toje ar kitoje šalyje keičiasi labai staigiai ir stambiu dydrodžiu, to faktoriaus įtaka gali būti tiksliai apskaityta. Čia jau turi reikšmės ir toji aplinkybė, kad popieriniai pinigai, savo esme yra pinigai tik vienos valstybės žemėje ir, be to, negali turėti prekės pobūdžio, virsdami vartojamais daiktais, kaip metalo pinigai, kurie, iš vienos pusės, yra pasauliniai pinigai, o iš antros, pritaikomi pramonėje — paverčiami papuošimo daiktais. Del visų tų priežasčių. tik popierinių pinigų srityje turi reikšmės kiekinis veiksnys.

Metalo pinigų srityje apie kiekinio veiksnio įtaką beveik netenka kalbėti.

Visiems yra gerai žinomi nuolatiniai prekių kainų svyravimai, apimą apytikriai dešimtį metų. Tie svyravimai turi sąryšio su tuo karekteringu kapitalistinio ūkio reiškiniu, kuris šių knygų autoriaus buvo pavadintas pramonės ciklu (apie pramonės ciklus žiūrėk paskutinį šio kurso skyrių „Kapitalistinio ūkio kriziai"). Kilamu pramonės ciklo tarpu prekių kainos auga; paskum eina krizis, ir kainos pradeda kristi, kas karekterizuoja krintamą pramonės ciklo tarpą. Pramonės ciklas yra tipingas šių laikų ūkio reiškinys ir pastebimas visose kapitalistinėse šalyse.

Del tų nuolatinių piniginių kainų svyravimo negali būti abejojimo, kad jie nėra niekaip surišti su pinigų kiekio svyravimais Tuo tarpu tie svyravimai yra labai žymūs.

Iščia matyti, kad pinigų verčia gali žymiai keisti visiškai nepareinamai nuo pinigų kiekio tautos ūkyje. Del pinigų verčios kitimo per ilgesnį laiką, pav., per didžiąją kainų revoliuciją šešiasdešimtaisiais metais ir paskutinųjų metų brangymetį, ekonomiškoje literatūroje ėjo ir tebeeina ginčai, vieni ekonomininkai riša kainų apkitimą su pinigų kiekiu, kiti tą sąryšį neigia.

Mums tas sąryšis atrodo abejotinas, ir mes manome, kad tie pinigų verčios svyravimai yra analogiški piniginių prekių kainų svyravimams per trumpą laiką. Ir tik tos rūšies pinigų verčios kitimas, esąs sąryšyje su pramonės ciklo tarpais, gali būti pakankamai išaiškintas.

Čia ne vieta dėstyti pramonės ciklų teorijai. Ar nuo šio ar nuo to pareitų pramonės ciklo judėjimas, vis delto yra aišku, kad bendrame piniginių kainų apkitime, lydinčiame pramonės ciklus, atsiliepia bendroji pramonės konjunktūros padėtis.

Kitaip sakant, reikia pripažinti, kad pinigų verčią betarpiškai nustato bendra padėtis, arba, kaip sakoma, prekyvietės konjunktūra.

Konjunktūra yra kažkas labai nepastovus laike. Kįlamu pramonės ciklo tarpu esti patogi konjunktūra prekių kainoms kilti, kitaip sakant pinigų verčiai kristi. Tatai aiškinama augančiais tuomet įvairių prekių paklausais. Ir nors tuoju tarpu greitai auga taipo pat ir pasiūlai, bet paklausai auga greičiau kaip kad pasiūlai.

Kuriuo būdu prekių paklausa, gali augti, nepakitėjus pinigų kiekiui? Dalykai šitaip eina: iš vienos pusės pagreitėja pinigų apyvarta, del ko ta pati pinigų suma, greičiau versdamasi, atatinkamai padidina savo perkamąją jėgą. Antra vertus, žymiai išauga kreditas, esąs savaimine pirkimo pajėga greta su gyvaisiais pinigais.

Tuo būdu, esant patogiai konjunktūrai, pasirodo žymus prekių kainų augimas (kitaip sakant pinigų verčios kritimas), pinigų kiekiui tautų ūkyje nepakitėjus. Atvirkščiai eina krintamu pramonės ciklo tarpu, esant nepatogiai prekyvietės konjunktūrai.

Jei paliksime šalia labai greitą ir didelį pinigų kiekio padaugėjimą (kas turi vietos išimtinai leidžiant popierinius pinigus), tai beveik niekados tų pasikeitimų priežasčių nerasime pinigų padaugėjime ar pamažėjime tautos ūkyje. Kiekinė teorija gali būti pritaikyta tik prie popierinių pinigų apyvartos[1]).

V. *Monėta ir pinigų sistėmos.* Nors pinigai atsirado, kaipo gaivališko mainų procesų padarinys, vis delto, kaip reikiant išsiskleisti, jie reikalauja valstybinės valdžios sankcijos, pripažįstančios tą ar kitą daiktą pinigais, t. y. teisėta mokėjimo priemone. Tokios valstybinės sankcijos reikalauja pati esmė pinigų, kaipo teisėtos mokėjimo priemonės. Savo specifinę formą — monėtos formą — *pinigai įgauna tik valstybės dėka. Monėta yra gabalas piniginio metalo, kuriame atspausti tam tikri ženklai, kaipo liudymas, kad tam gabalui valstybė suteikia tam tikros mokėjimo galios.*

Pirmykščioji monėtų forma buvo labai įvairi: buvo apvalių pinigų, aštuonkampių, keturkampių ir kitokių. Bet galų gale viršų gavo ritinio (arba disko) pavidalas, del tam tikrų pagrindų. Kad monėta tinkamai eitų savo funkcijas, reikalinga, kad tikras jos svoris atatiktų pažymėtajam. Todel reikalinga, kad monėta būtų tokio pavidalo, kuris mažiausia nusitrintų vartojant, o tokis pavidalas yra ritinio, arba ritynės. Geriausiai tam tiktų rutulio pavidalas, bet tokie pinigai nepatogūs vartoti.

---

[1]) Žiūr. Tugan - Baranovskio veikalą „Бумажныя деньги и металлъ" 1917 m.).

Monėtos gryno aukso ar sidabro būtų labai minkštos ir greitai apdiltų; todel jas lieja, primaišę paprastųjų metalų (ligatūros). Ligatūra paprastai sudaro $^{1}/_{10}$-ją monėtos svorio dalį (Rusų aukso pinigai, Lotynų monėtos sąjunga, Austrų, Jungtinių Valstybių; bet Anglijoje ligatūra sudaro $^{1}/_{12}$ aukso monėtos svario). Monėta, pridėta ligatūros, darosi kietesnė. Bet vis delto monėtos apsitrina. Leidžiamas monėtų nusitrynimo dydis, palyginti su teisėtu, įstatymu nustatytu pavyzdžiu, apibrėžiamas įstatymu, ir žemesnio svorio monėtos pašalinamos iš apyvartos.

Monėtos esti *visavertės ir nevisavertės, arba bilonin‌ės*. Pirmosios liejamos iš brangiųjų metalų ir gali būti, neaprėžto kiekio, teisėta mokėjimo priemone. Antrosios liejamos iš paprastųjų metalų (arba iš visaverčio sidabro) ir eina smulkioms operacijoms; priėmimas jų mokant pagal įžadus apribotas tam tikra suma. Bilonin‌ės monėtos nėra teisėta mokėjimo priemonė neaprėžto kiekio, ir tik valstybė priima jas, kad ir kuodaugiausia, mokant mokesnius.

Piniginiu vienetu (valiuta) vadina valstybės nustatytą mokėjimo vienetą. Piniginio vieneto metalas yra prekių verčios matas. Pinigine sistėma vadiname piniginio vieneto padalijimą.

Paskutiniais laikais skiriamos dvi pagrindinės piniginių vienetų sistėmos: *monometalinė* ir *bimetalinė*, — piniginį vienetą sudaro monėta iš vieno metalo (monometalinė sistėma) arba piniginis vienėtas esti iš dviejų metalų tam tikro nustatyto kiekio, laisvai liejant abiejų metalų pinigus.

Monometalinė sistėma nesunku suprasti: vartojant ją, monėta iš vieno kurio metalo yra pripažįstama piniginiu vienetu. Tatai reiškia, kad, esant monometalinei sistėmai, monėtos liejamos iš vieno metalo, ir tik iš to metalo lietos monėtos yra teisėta mokėjimo priemonė neaprėžtam kiekiui.

Tarp ankstybinių piniginių sistėmų dviejų metalų reikia skirti *alternatyvinė* ir *lygiagretė, arba paralelinė*, piniginė sistėma. Pirmuoju atveju galima buvo mokėti pagal visus įžadus vienu arba kitu metalu, skolininko nuožiūra. Antruoju atveju vienoms sutartims teisėta mokėjimo priemone buvo laikomas vienas metalas, kitoms kitas. Čia jau reikia priskirti ir tos piniginės sistėmos, kada buvo leidžiama kreditoriui ir skolininkui tam tikrai susitarti, kuriuo metalu bus grąžinama skola.

Šiais laikais valstybinė valdžia visur pripažįsta pagrindine monėtinės politikos taisykle — laisvę lieti iš piniginio metalo, — valstybė pasižada už nedidelį mokesnį, atatinkamą liejimo išlaidoms, (arba net be jokio mokesnio) lieti į vietinę monėtą neribotą atatinkamo metalo kiekį, kurį pristato privatinis asmuo Žinoma, ši laisvė lieti — neliečia bilonin‌ės monėtos.

Esant *bimetalinei* sistėmai, piniginiu vienetu podraug esti monėtos iš dviejų metalų (aukso ir sidabro), kurios laisvai liejamos, bet įstatymas nurodo santykį tarp verčiós vienos ir antros. Teisėta mokėjimo priemone yra laikomos monėtos iš abiejų metalų.

Bimetalinė sistėma sutinka kliūčių. Aukso ir sidabro, kaipo prekių, verčiós santykiai pasaulinėje prekyvietėje yra nustatomi tam tikrų aplinkybių, kurioms valstybės maža teturi įtakós. Todel pasaulio prekyvietėje abiejų metalų verčių santykiai (gabalais) lengvai gali nutolti nuo valstybės nustatytų teisėtų monėtų santykių. Bet dar XVI šimtmetyje Anglijoje buvo pastebėta, kad apyvartoje negali vienu laiku būti įvairiós vidujinės verčios monėtos. Monėta Anglijoje buvo labai sugadinta, ir Anglų valdžia stengėsi atitaisyti ją, išleisdama į apyvartą visavertę monėtą. Pasirodė, tačiau, kad visavertė monėta negalėjo išstumti iš apyvartos nevisavertės — priešingai, visavertė monėta išnyko iš apyvartos ir prekyvietėje beliko nevisavertė. Valdžia visomis priemonėmis kovojo su tuo, bet nieko negalėjo padaryti. To reiškinio priežastis buvo išaiškinta Grešamo ir todel tas aiškinimas vadinamas „Grešamo dėsniu“. Kadangi sugadintos monėtos buvo tokia pat mokėjimo priemonė, kaip ir nesugadintos, tai niekos neturėjo noro mokėti geresne monėta. Kiekvienas stengėsi atsilyginti bloga monėta, o gerąją perlieti į gabalus ir parduoti brangesne kaina. Tuo būdu, *Grešamo dėsnis* sako: *jei apyvartoje eina nevienodos vidujinės verčios monėtos* (*t. y. nevienodai vertinamos esančio jose metalo verčios atžvilgiu*), *bet turinčios lygius teisėtos mokėjimo priemonės privalumus, ir jei apyvartoje esamo blogesnės monėtos kiekio pakanka apyvartos reikmenei patenkinti, tai mažavertės monėtos išstumia iš apyvartos vertingesnes monėtas.* Grešamo dėsnis gali reikštis, jei laisvai liejama ir viena ir antra monėta, o jei to nėra, tai jis gali ir nesireikšti.

Sakysime, kad pasaulio prekyvietėje sidabro gabalų norma krinta žemiau, kaip valstybės nustatyta. Valstybės pavyzdžiui, nustatytas santykis tarp aukso ir sidabro, kaip 1:15,5, o pasaulinėje prekyvietėje už 1 gabalinio aukso svarą duoda ne 15,5 sidabro, o 17 svarų. Tuomet, laisvai liejant pinigus, t.y. jei valstybė lieja kad ir kuodaugiausia ir dykai, kiekvienas gali iš $15^1/_2$ sv. sidabro gabalo prisilieti sidabrinių pinigų, kuriuos išmainys toje valstybėje į 1 svarą aukso pinigų, o paskum 1 svaro aukso gabalą parduos užsienyje ne nominaline kaina, o prekyvietės kaina už 17 sv. sidabro. Ta operacija yra tokia pelninga, kad laisvai liejant sidabrinius pinigus, ji gali greitai išimti iš apyvartos šalyje aukso monėtą. Aukso monėta bus perlieta į gabalus ir iškeliaus į užsienį, kur yra abiejų metalų laisva prekyvietė, o jos vietą

užims sidabro monėta. Tuo būdu, mažesnės pasaulio prekyvietėje verčios monėta (įstatymo augščiau įkainota) paliks, o brangesnė pasaulio prekyvietėje monėta (įstatymo žemiau įvertinta) išeis.

Taigi, esant bimėtalinei sistėmai, tuo atveju, kada pasaulio prekyvietėje vieno iš dviejų piniginių metalų kaina krinta žemiau, kaip nustatyta vienoje ar kitoje valstybėje įstatymais, kritusysis metalas pasilieka apyvartoje, o metalas, kurio kaina pasaulio prekyvietėje didesnė, išeina iš apyvartos. Abu metalai gali vienu laiku būti apyvartoje, esant bimetalinei sistėmai, tik tuomet, kai pasaulio prekyvietėje jie yra įkainojami taip pat, kaip ir valstybės.

Daugumoje Europos valstybių pirmiau ėjo ir aukso ir sidabro monėtos; ir vienos ir antros buvo pripažįstamos teisėta mokėjimo priemone, išmokėti neaprėžtam kiekiui. Tačiau viena monėta neišvarė antros, nes nebuvo liejimo laisvės. Aukso liejimo laisvė įvedama pirmukart 1666 met. Angluose. Nuo 1717 m. pripažįstama teisėta mokėjimo priemonė greta su sidabrine ir auksine monėta, kuri laisvai liejama pinigų rūmuose. Tuo būdu Angluose įvedama bimetalinė sistėma. Tačiau, greitu laiku aukso kaina krinta pasaulio prekyvietėje žemiau nustatyto santykio su sidabru, ir Anglai pamaži netenka sidabro. 1774 m. įstatymas pripažįsta vien tik auksą teisėta mokėjimo priemone aprėžtam kiekiui — Angluose įsivyrauja aukso monometalizmas.

Priešingai, Prancijoje 1803 m. buvo pramanyta bimėtalinė sistėma. Auksinės ir sidabrinės visavertės monėtos lygiomis buvo pripažįstamos teisėta mokamąja priemone (neaprėžto kiekio). Buvo leidžiama laisvai lieti aukso ir sidabro monėtą santykiu 1 : 15,5. Iš pradžių tas santykis atatiko prekyvietės santykiui. Bet greitai sidabro kaina gabalais krito pasaulio prekyvietėje keliais nuošimčiais. Del to aukso monėta ėmė nykti. Atradus Kalifornijos ir Australijos kasyklas 59-siais metais sumažėjo aukso verčia palyginti su sidabru, ir aukso monėta Prancijoje ėmė stumti laukan sidabro monėtą.

Bet vis delto bimetalinė sistėma laikėsi, nes prekyvietės metalų kainos palyginti su Prancijos įstatymų nustatytu santykiu maža kiek tesiskyrė. 1865 metais Prancija, Belgija, Šveicarija ir Italija sudarė vadinamąją Lotynų monėtos sąjungą: kiekviena valstybė įsivesdino tą pačią bimetalinę sistėmą ir pasižadėjo lieti aukso ir sidabro valiutą neaprėžto kiekio. 1867 metais prie tos sąjungos prisidėjo Graikai ir Rumunai.

70-siais metais Europos piniginės apyvartos istorijoje įvyksta nauja gadynė. 50-s ir 60 m. padidėja aukso gamyba. Tatai paskatino kaikurias valstybes pereiti iš sidabro monėtos į aukso.

Taip antai, 1872 m. aukso valiutą įsivesdino Skandinavų valstybės, vėlėliau Olandai. 1871—73 metais įvedama aukso valiuta ir Vokietijoje (sidabro vietoje), kuri tikėjosi tą reformą padaryti labai lengvai, nes po karo su Prancūzais gavo 5 milijardus kontribucijos. Piniginiu vienetu buvo pripažinta aukso markė (vietoje sidabro dolerio). Vokietijos planas buvo labai paprastas: Vokietijoje buvo labai daug sidabro pinigų; buvo manoma išimti juos iš apyvartos, perlieti ir parduoti. Pirkėjai galėjo sidabro gabalus išvežti į Prancįją ir už juos gauti aukso. Tą operaciją Vokietija pradėjo 1873 m. Sidabras paplūdo iš Vokietijos į Prancįją ir į kitas Lotynų monėtos Sąjungos šalis (kur laisvai buvo liejami sidabro pinigai). Del Vokietijos sidabro pardavimo, ir dar daugiau del to, kad visoje eilėje Vakarų Europos valstybių sidabras nustojo buvęs piniginiu metalu, vadinasi, nustojo didelės prekyvietės, sidabro kaina pasaulio prekyvietėje ėmė kristi ir netrukus pasidarė daug žemesnė kaip santykis 1 : 15,5, nustatytas Lotynų monėtos sąjungos. Tą kritimą padidino ir to paties laiko sidabro gamybos padidėjimas Amerikoje. Jei bimetalinė sistėma Lotynų monėtos sąjungoje būtų palikusi, tai Lotynų monėtos sąjunga būtų netekusi aukso. Tatai buvo nepageidaujama, ir 1874 m. Prancija aprėžė. o 1878 m. visiškai sustabdė laisvą sidabro monėtos liejimą (taip pat pasielgė ir kitos Lotynų monėtos sąjungos nariai).

Tuo būdu Lotynų monėtos sąjungoje faktinai nustoja gyvavusi bimėtalinė pinigų sistėma ir įsivyrauja nauja pinigų sistėma — vadinamoji *šlubuojančios valiutos sistėma.* Auksas tose šalyse laisvai liejamas, o sidabro liejama tik tam tikras aprėžtas kiekis, valstybės vyriausybės nuožiūra. Bet senos 5 · kiafrankės visavertės sidabro monėtos palieka tokia pat teisėta mokėjimo priemone, kaip ir auksas. Kas šiuo atveju verčios matas: auksas ar sidabras? Kadangi sidabro gabalas negali būti savininko noru paverstas į monėtą, tai ir sąryšis tarp sidabro gabalo kainos ir sidabrinės monėtos nutrūksta. Sidabro monėtos verčiá reguliuojama šiuo atveju verčia aukso monėtos, kurios gali gauti pakeitęs į sidabro monėtą (panašiai, kaip bilonines monėtos verčia reguliuojama verčia visavertės monėtos, kurios galima gauti mainais).

Šlubuojančios valiutos sistėma tuo būdu skiriasi nuo bimetalizmo tuo, kad joje *vertybių matas* yra *vienas metalas* — auksas; nuo aukso monometalizmo skiriasi ji tuo, kad joje teisėta *mokėjimo priemone* (neaprėžto kiekio) yra dviejų *metalų* monėtos — ir aukso ir pilnavertės sidabro, kurių Lotynų monėtos sąjungoje yra ligi 3 milijardų frankų (pilnaverčio aukso).

Sustabdžius laisvą liejimą iš vienos pusės, ir milžiniškai padidinus sidabro gamybą iš kitos pusės, — sidabro kaina pasaulio prekyvietėje labai nukrito ir 1902 m. buvo jau 39,15 kartų žemesnė kaip aukso kaina (paskum ji pakilo). Pasaulis pasidalijo į šalis su aukso valiuta (Europa, Šiaurės Amerika, Australija) ir sidabro (Azija ir Pietų Amerika). Sidabro kainos kritimas padarė tai, kad produktai iš šalių, turinčių sidabro valiutą, gavo lyg ir išvežamosios premijos, o produktai iš auksavaliučių šalių pasidarė lyg apkrauti išvežamuoju muitu. Juo žemesnė buvo, pav., Indų sidabro rupijos kaina, juo daugiau sidabro rupijų (esant tai pačiai aukso kainai) gaudavo kviečių eksportininkas, gabendamas kviečius iš Indijos į Europą. Tuo tarpu, juo žemesnė buvo rupijos kaina, juo mažiau aukso svorų sterlingų gaudavo Anglų medvilnės fabrikantas, parduodamas savo audeklą Indijoje ta pačia sidabro kaina. Sidabro valiutos šalys, tuo būdu gabendamos savo prekes, gavo žymios permenybės palyginti su aukso valiutos šalimis. Del to Europoje ir Amerikoje prasidėjo agitacija bimetalizmo naudai. Už bimetalizmo įvedimą stovėjo visi tie, kas manė, kad jam sidabro kainos kritimas nenaudingas. Taip antai, Amerikoje tos agitacijos vadovais buvo sidabro kasyklų savininkai, Europoje — žemdirbiai (laukdami pakįlant javų kainų, įvedus bimetalizmą), eksportuotojai įvairių prekių į Rytus. Angluose už bimetalizmą stovėjo del tų pačių priežasčių medvilnės fabrikantai. Ta agitacija ypatingai sustiprėjo 80-siais pereito šimtmečio metais, kada Europos pramonė gyveno sunkų krizį ir įmoninkai skundėsi del žemų prekių kainų. Įvyko kelios tarptautinės konferencijos del bimetalizmo įvedimo, bet praktikos rezultatų nedavė.

Tačiau pamežėl agitacija už bimetalizmą susilpnėjo ir galų gale visiškai išnyko, nes auksas galutinai laimėjo pasaulio prekyvietėje. 1893 metais sustabdė laisvą liejimą ir Indija: nors sidabro kainos puolimas ir buvo parankus Indijos prekių eksportui į Europą, bet Valstybės iždas del to susidūrė su sunkenybėmis, kadangi juo žemesnė buvo aukso rupijos kaina, juo daugiau rupijų reikėjo mokėti už valstybės pasižadėjimus svetimoms valstybėms. Be to, nuolat svyruojanti valiuta iš atžvilgio į auksą — visos Europos valiuta — labai kliudė varyti prekybą su Europa ir neleido plūsti į Indiją Europos kapitalams kurių Indija, būdama nekapitalinga šalis, buvo labai reikalinga. Vienintelė priemonė sustabdyti rupijos kritimui buvo uždraudimas laisvai lieti pinigus — ir po tam rupijos verčia neteko jokio sąryšio su sidabro verčia. Japonija tiesiai perėjo nuo sidabro valiutos į aukso. Aukso gamyba (atradus Transvalio kasyklas) labai padidėjo, ir dabar galima manyti, kad pamažėl visas pasaulis pereis prie aukso valiutos, o tuo būdu savaime išnyks ir tarptautinės prekybos kliūtys del valiutos įvairumo. Šiuo laiku sidabro valiuta pasiliko tik Kinuose.

VI. *Popieriniai pinigai.* Pinigai atsirado kaipo natūralinis prekių mainų augimo padarinys, ir pinigais virto prekės, labiausiai reikalaujamos. Bet pinigai, būdami metalas, patys yra darbo

produktai, ir labai didelio darbo; persiųsti kur jiems taip pat reikia darbo. Metalo pinigai yra labai brangus mainų įrankis, ir visuomenė privalo dėti nemaža darbo, mainų įrankiui pagaminti ir tinkamai jam laikyti.

Visuomenės būtų labai naudinga, jei galima būtų išrasti tokie pinigai, kurie nieko visuomenei neatsieina, o būtų tik paprasti sutartiniai ženklai. Tatai ju sudaro idėją popierinių pinigų — paprastų popierinių ženklų — simbolinio išreiškimo pinigų, kurie turėtų pakeisti metalo pinigus apyvartoje ir atliktų visas jų funkcijas.

Popieriniais pinigais, tikrąja žodžio prasme, gali būti vadinami tik tokie popieriniai piniginiai ženklai, kurie atlieka visas tris pagrindines pinigų funkcijas — mainų įrankio, verčios mato ir teisėtos mokėjimo priemonės. Todel mainomieji popieriniai pinigų ženklai (t. y. mainomi leidžiančios juos įstaigos į metalų pinigus) nėra popieriniai pinigai, bet verčia mainomųjų piniginių ženklų, nustatoma skambančia monėta, gaunama mainais. *Tik nemainomieji popieriniai* ženklai, kurie yra mainų įrankis ir teisėta mokėjimo priemonė — *yra popieriniai pinigai* tikrąja žodžio prasme.

Kas nustato popierinių pinigų verčią? Savo forma popieriniai pinigai yra valstybės arba leidžiančios juos įstaigos pasižadėjimai sumokėti jų pristatytojui tam tikrą sumą skambančia monėta. Formaliai jie yra kaip ir belaikis vekselis, kurį išduoda atatinkama įstaiga. Ir panašiai, kaip kiekvieno skolijamojo pasižadėjimo kaina nustatoma įsitikėjimo laipsniu, kad skola bus sumokėta, taip, galima būtų spėti, ir popierinių pinigų kaina nustatoma tais pačiais sumetimais.

Tačiau, tikrenybėje visai ne taip. Skolijamojo dokumento kaina niekados negali būti augštesnė už skolijamąją sumą. O popierinių pinigų kaina gali būti ir žemesnė ir augštesnė už kainą skambiosios monėtos, kuri joje pažymėta.

Šalyje, kur popieriniai pinigai senai jau yra vartojami (kaip antai Rusijoje arba Austrijoje), valstybės pasižadėjimas sumokėti už popierinius pinigus skambančia monėta nustojo buvęs veiksniu, nustatančiu popierinių pinigų verčią, nes tas pasižadėjimas netesimas ir jokios realinės reikšmės nebeturi. Popieriniai pinigai virsta savaiminiu verčių matu, nes gyventojai pripranta prie jų ir jais matuoja savo prekes; net skambančioji monėta pasidaro šiuo atveju preke, kurios verčia nustatoma popieriniais pinigais, o ne atbulai.

Imant svarstyti veiksnius, kurie nustato popierinių pinigų verčią, reikia pirmiausia, griežtai *skirti popierinių pinigų verčia skambančia monėta ir popierinių pinigų verčia prekėmis apskritai.*

Kaipo bendra taisyklė, skambančioji monėta turi augštesnės verčios popieriniais pinigais nekaip popieriniai pinigai tos pačios nominalinės verčios. Šis skambiosios monėtos verčios perteklius palyginti su popieriniais pinigais vadinasi *lažas*. Sakysime, kad už aukso rublį prekyvietėje moka 1 r. 50 kap. popieriniais; tokiu atveju 50 kap., kurios reikia pridėti prie popierinio rublio, kad įsigytum aukso rublį, ir sudarys lažą. Priešingai, jei popieriniai pinigai kainojami augščiau kaip metaliniais, tai mes turime vadinamąjį dizažiją. Paskutinis reiškinys sudaro išimtį — paprastai už skambiąją monėtą, esant popierinių pinigų apyvartai, esti lažas. Kuo tatai aiškinama?

Išaiškinkime lažo atsiradimą ipotetiniu pavyzdžiu. Sakysime, valstybė leidžia 100 milijonų rublių popierinių pinigų, sumokėti užsienio užsakymams laivų, patrankų ir p. d. Užsienyje kitos valstybės popieriniai pinigai negali būti mokėjimo priemone, — užsienio statytojams reikalingas auksas. Bet valstybės valdžios žinioje nėra aukso, — ji moka popieriniais rubliais; žinoma, jos užsienio statytojai tik del to ir priims popierinius rublius, kad tuojau išmainytų juos į auksą. Galų gale popieriniai pinigai sugrįš į tą pačią valstybę, o iš jos išeis skambiosios monėtos 100 mil. aukso.

Sakysime, kad popierinių pinigų leidžiama toliau dar daugiau, skambiąją monėtą vis labiau pakeičia popieriniai pinigai. Kol šaly skambioji monėta neišstumta iš apyvartos lažo negali atsirasti. Padėtis kitėja, kai šalyje skambiosios monėtos jau nebėra, o popierinių pinigų tebeleidžiama toliau daugiau, sakysime, dar už 100 mil. rublių perkama laivų ir patrankų ir vėl leidžiama naujų popierinių pinigų tai pačiai sumai. Kuo gali šalis sumokėti užsienio statytojams? Juk aukso joje nėra.

Kila sunki, lyg ir neišsprendžiama, problėma. Vieninteliai šaly pinigai yra popieriniai pinigai, kurie kitoms šalims visai nereikalingi. O sumokėti vis delto galima. Tą sunkią padėtį išsprendžia lažo atsiradimas; ir valstybė del lažo sumoka užsienio kreditoriams. Šie, gavę popierinių rublių, kurie jiems nerekalingi, turės parduoti juos užsieny, bet žemesniu kursu, nes antraip negaus reikalingo jiems aukso; už auksą reikės mokėti lažas (popieriniai pinigais). Tas lažas duos galimybės valstybei, išleidusiai popierinius pinigus, šiuo būdu sumokėti skolas švetimšaliams statytojams. Del lažo, kainos visų tarptautinės apyvartos prekis. Šioje šalyje popieriniais pinigais pakils. Įvežamųjų ir išvežamųjų produktų kainos (popieriniais pinigais) pakils. Kainų kilimas sumažina paklausus jų šalyje — kitaip sakant, sulaiko jį įvežimą; o pakilimas išvežamųjų prekių kainos popieriniais pinigais duoda galimybės vežti į užsienį. Vadinasi, del lažo, sumažėja šalies importas ir padidėja eksportas. Tuo išvežamųjų prekių pertekliumi šalis ir sumokės

savo užsienio skolas, padarytas išleidus popierinius pinigus ir sumokėtus užsienio prekėms pirkti, — už jas bus sumokėta savo prekėms. Tik lažo dėka, šalis, neturėdama skambiosios monėtos, sumoka skolas prekėmis.

Mes sakėme, kad leidžiamieji pinigai sumokami už prekes, gaminamas užsienyje. Bet jei prekės būtų perkamos vietoje, išdavos būtų tos pačios. Sakysime, pavyzdžiui, už naujai leidžiamus 100 milijonų rublių valdžia šalies viduje perka milo, audeklo ir javo. Ėmus daugiau klausti tų prekių, pakils jų ir kainos. Bet kainų pakilimas šalies viduje turi sumažinti prekių išgabenimą į užsienį ir padidinti prekių įvežimą iš užsienio. Padidėjęs įvežimas iš užsienio, sumažėjus išvežimui, turi būti apmokėtas skambiąja monėta; tuo būdu naujai išleisti pinigai išstums tam tikrą skambančiųjų dalį į užsienį. Kai skambioji monėta visa išeis į užsienį, tai, toliau leidžiant popierinių pinigų, pasidarys lažas, kursai, kaip jau sakyta, turi tendencijos sulaikyti svetimą įvežimą ir plėsti vietos prekių išvežimą į užsienį, del ko šalis turės galimybės savo prekėmis sumokėti savo importą į šalį. Taigi, perkant naujai išleistais popieriniais pinigais ir šalies viduje, kaip ir užsienyje, šalies pinigų apyvartoje matome panašius reiškinius.

Pinigų padaugėjimas šalyje, išleidus naujų popierinių pinigų, pakelia prekių kainas, tačiau, nelygiai visoms prekėms ir toli gražu ne visados proporcingai išleistam pinigų kiekiui. Prekių kainų pakėlimas suardo duotosios šalies tarptautinių mokėjimų pusiausvyrą — jos mokamąjį balansą. Mokamojo balanso pusiausvyra gali būti grąžinta tik atsiradus lažui. Kai delto, kaip augštas turi būti lažas, tai į tą klausymą tegalima duoti toks atsakymas: *lažo* augštis turi būti tokis, kad mokamasai *šalies balansas įgautų apytikrės pasiausvyros, ir kol tos apytikrės pusiausvyros nebus, ligi tol lažas kils.*

Einame prie kito dalyko — kas nustato perkamųjų popierinių pinigų galią? Naujieji popierinių pinigų leidimai atsiliepia į prekių kainas dvejopai — *batarpiškai ir tarpiškai.*

Iš vienos pusės, del jų *betarpiškai* kįla paklausai prekių, kurių perka už tuos pinigus, nes popieriniai pinigai eina į apyvartą perkant tam tikrų prekių valstybei ir atskiriems asmenims, gaunantiems algas iš iždo, o kiekvienas pirkimas yra nauji prekių paklausai, o kadangi tarp įvairių prekių yra tam tikras santykis, tai pakilimas vienos grupės kainų turi tendencijos kelti ir visų prekių kainas.

Tatai darosi taip. Vyriausybė perka, pav. už naujai išleistus pinigus javo, avalynės, milo ir p. d. kariuomenei, tatai iš savo pusės didina perkamąją jėgą tų gyventojų klodų, kurie gamina ir parduoda tas prekes, o padidėjus jų perkamajai galiai, kįla ir jų pačių reikalaujamų prekių paklausai.

Todel išleidus naujų popierinių pinigų, paprastai kįla ir kainos, ir vienkart atgija pramonė. Tuo ir aiškinama, kad popierinių pinigų leidimas taip pageidaujamas įmoninkams.

Daug tvirtesnė ir pastovesnė *tárpinė* popierinių pinigų įtaka prekių kainoms, per lažą. Del lažo, kįla kainos visų tos šalies prekybos prekių, skiriamų užsieniui. Bet tarpiškai lažas turi įtakos ir vidaus prekyvietės prekėms (nors, kad ta įtaka pasirodytų visoje jėgoje, reikia ilgesnio laiko). Įvežamųjų ir išvežamųjų prekių pabrangimas kelia kainas ir tų vidaus gamybos prekių, kurioms pirmosios prekės yra gamybos priemonės. Toliau brangsta ir visos vidaus gamybos prekės, konkuruojančios su svetimomis, ir t. t. Galų gale, visos svarbiausios prekės del lažo pakįla, nors nevienodai. Lažas perkeliamas į kainas įvairiausių prekių,—gyvenimas pabrangsta, nuo ko ypatingai kenčia tie gyventojų sluogsniai, kurių piniginės pajamos nesuspėjo pakilti proporcingai gyvenimo pabrangimui.

Popieriniai pinigai atlieka visas tas pinigų funkcijas, kurias atlieka ir metalo pinigai—tame tarpe ir verčių mato. Jų pačių verčia remiasi tuo, kad jie valstybės yra pripažinti teisėta mokėjimo pramone; bet vis delto, valstybė nepajėgia įstatymu nustatyti jų verčios, — popierinių pinigų verčią nustato painūs ūkio procesai, apie kuriuos ką tik buvo kalbėta.

Silpniausioji popierinių pinigų ypatybė, palyginti su metalo, yra ta, kad jie yra ne tarptautiniai, o siaurai vietiniai—pinigai išleidusios juos šalies. Perkamoji stambiosios monėtos jėga nė kiek nenukenčia nuo to, kad monėta pereina tos valstybės sienas. Priešingai, popieriniai pinigai visiškai pameta savo perkamąją jėgą, jei tik jų sąryšis su valstybe nutrūksta būdami valstybės valdžios akto kūrinys, jie turi verčios tik tos valstybės ribose.

Nustodami buvę pinigais už valstybės sienų, popieriniai pinigai už tų sienų nustoja verčios pastovumo, atsiranda lažo svyravimas. Bet lažo svyravimas atsiliepia daugiau ar mažiau ir į vidaus kainas. Tuo būdu, popierinių pinigų verčios nepastovumas tarptautinėje prekyboje daro nepastovią jų verčią ir šalies viduje: popieriniai pinigai ir šalies viduje darosi blogais pinigais, blogai atliekančiais savo pagrindinę funkciją—verčios mato.

Žalingiausia popierinių pinigų ypatybė tautos ūkiui yra nuolatinis jų lažo svyravimas, kas ir visą tautos ūkį daro nepastovų. Del tarptautinių mokėjimo sąlygų, lažas čia kįla, čia krinta, prekių kainos čia kįla, čia krinta, kas ardo pramonę ir prekybą, o taipo pat ir valstybės biudžetą, nes valstybė ima savo pajamas popieriniais pinigais, o moka užsieniui metalu. Juo didesnis lažas, juo sunkesnė našta gula ant valstybės pečių tie mokėjimai. Del

tos priežasties, nors valdžiai labai patogu biudžeto deficitai mokėti naujai spausdinamais popieriniais pinigais, bet galų gale popieriniai pinigai darosi valdžiai sunkenybe, ir ji pradeda kratytis ją, pereidama į aukso valiutą.

Perėjimas gali būti atliktas dvejopa: *konsolidacijos* arba *devalvacijos* keliu. Konsolidacijos keliu—jei prekyvietės pinigų kursas pakeliamas ligi pariteto ir popieriniai pinigai keičiami legaliu kursu. Šiuo atveju lažas naikinamas, išimant iš apyvartos ir naikinant išleistus popierinius pinigus, kol išnyks lažas. Taip perėjo į metalo valiutą turtingos šalys, kaip antai Jungtinės valstybės ir Anglija.

Devalvuojant, priešingai, legalus kursas numušamas ligi prekyvietės kurso.

Įstatymas pripažįsta prekyvietės kursą legaliniu, ir popierinių pinigų mainai eina prekyvietės kursu. Yra du devalvacijos tipai. Arba pirmasis metalinis pinigo vienetas palieka tas pats, ir šiuo atveju pirmieji popieriniai pinigai keičiami į atatinkamai mažesnę stambios monėtos sumą. Arba metalinis pinigų vienetas mažinamas ligi pariteto su popieriniais pinigais, ir popieriniai pinigai keičiami į lygią sumą naujos skambios monėtos, mažiau sveriančios, palyginti su pirmąja. Antrojo tipo devalvacija labiau pageidaujama kaip pirmojo, nes tuomet prekių kainos nesimaino, kas neišvengiama naudojantis pirmuoju devalvacijos tipu, jei prekių kainos paprastai buvo reiškiamos popieriniais pinigais, o ne metalu.

Rusijoje 1839—43 m. finansų ministeris Kankrinas padarė devalvaciją pagal pirmąjį tipą. Už metalo rublį prekyvietėje duodavo 3 r. popieriniais pinigais asignacijomis. Valdžia pamaži išėmė iš apyvartos asignacijas ir pakeitė jas „valstybės kredito bilietais", bet rublis kredito bilietais buvo keičiamas lygiomis į metalo rublį. O vienas rublis kredito bilietais buvo mainomas tik už 3 r. 50 k. asignacijomis.

Šio tipo devalvacija, surišta su išleidimu naujų piniginių ženklų, negalėjo gerai atsiliepti į prekyvietę, nes visos kainos atatinkamai turėjo sumažėti naujais kredito rubliais. Paskutinė finansų ministerio Vittės devalvacija 1897 m. buvo padaryta pagal antrąjį tipą. Naujų piniginių ženklų nebuvo leidžiama, bet buvo pakeistas piniginis vienetas. Kreditinis rublis buvo lygus maždaug $^2/_3$ aukso. Valdžia sumažino auksinio rublio svorį $^1/_2$, naujo aukso rublio ir kreditinio rublio kursas susilygino, ir šioje plotmėje buvo nustatyti mainai. Prekių kainos paliko visiškai nesusvyravusios.

Kas geriau — devalvacija ar konsolidacija? Juridiniui atžvilgiui konsolidacija geriau, nes devalvacija yra valstybės bankrotas: valstybė tuomet atsisako tesėti savo pasižadėjimus ir sumoka

savo skolą ne visą, o tik jos dalį. Bet ekonominiu atžvilgiu dalykas sprendžiamas ne taip paprastai. Jei lažas už metalą nedidelis, gyventojai nepripratę prie popierinių pinigų ir prekių kainos nespėjo kilti atatinkamai lažui, tai geriau, žinoma, konsolidacija. Bet šalyse, kur ilgai buvo apyvartoje popieriniai pinigai ir kur lažas didelis, kur kainos jau del lažo pakilo, popierinių pinigų kurso pakėlimas ligi metalinių verčios būtų tolygus atatinkamam kainų kritimui, kas pakenktų normalinei ekonominio gyvenimo vagai: dirbtinis kainų numušimas suardytų pramonės gyvenimą, del ko šaly, kur ilgai buvo vartojami popieriniai pinigai, devalvacija yra tikslingiausia valiutos stabilizavimo priemonė.

VII. *Bendras popierinių pinigų įvertinimas.* Popieriniai pinigai per XIX jį šimtmetį pergyveno didelę evoliuciją. Iš labai netobūlų piniginių ženklų, kurie pradžioje net neturėjo pagrindinių pinigų savybių — nebuvo teisėta mokėjimo priemonė — popieriniai pinigai pamažu tampa pinigais tokios pat tvirtos verčios, kaip ir metalas. Šį paskutinį laipsnį popieriniai pinigai pasiekia XIX šimtmečio gale Austrijoje.

Piniginės reformos istorijoje Austrų piniginė reforma 1892 m. sudaro laikotarpį, kartu su jos politika pinigų apyvartoje. Pati reforma pradžioje nebuvo niekuo ypatingu pažymėta — jos tikslas buvo pereiti iš popierinės valiutos į aukso. Tam tikslui buvo įvestas piniginis vienetas — krona, tolygi pusei guldeno, ir buvo manoma, kad kronos galima bus greit keisti į auksą.

Tačiau, pats kronų mainymo į metalą laikas reikėjo atidėti del tos priežasties, kad 1892 m. aukso atsarga, kurią turėjo Austrų Vengrų Bankas, buvo palyginti labai nedidelė.

Per keletą metų Austrų finansų žinyba uoliai rengėsi įvesti mainus ir ėmėsi įvairių priemonių aukso fondui didinti. Tos priemonės tiek buvo sėkmingos, kad 1899 metų gale jau galima būtų buvę pradėti keisti popieriniai pinigai į aukso monėtą.

Tačiau sumanymas nebuvo įvykintas. 1899 metais Austrijoje išleidžiamas naujas pinigų įstatymas, kursai nustato naują kelią Austrų piniginei apyvartai: būtent 1899 m. rugsėjo m. 21 d. dekretu Austrų Vengrų Banko bilietai, kurie pirmiau principijaliai buvo keičiami į skambią monėtą ir tik laikinai atleisti nuo mainų, leidžiama neribotam laikui nekeisti. Užuot mainiusi piniginius ženklus į auksą, valstybės valdžia atsisako nuo mainų neribotam laikui.

To atsisakymo reikšmė paaiškinta naujuose Austrų Vengrų banko įstatuose, išleistuose 1911 m. rugpjūčio m. 8 d. Tais įstatais bankui uždedama nauja pareiga — rūpintis visomis gali-

momis priemonėmis, kad banknotų verčia, kiek ji reiškiasi užsieniniais vekselių kursais, visados kiek galint atatiktų metaloverčiai, kuri banknotuose pažymėta. Jei bankas neatliks tos pareigos — laikyti vekselių kursą kuoarčiau pariteto tai iš banko gali būti atimtos privilegijos.

Tuo būdu, naujais Austrų Vengrų banko įstatais uždėta jam svarbi prievolė — tokio vekselių kurso reguliavimo, kad Austrų valiutos kursas laikytųsi kuoarčiau pariteto. Tas vekselinių kursų reguliavimas turėjo pakeisti Austrų finansų veikėjų sumanymą, Austrų Vengrų banko bilietų keitimą į auksą, del ko valstybė ir atleido banką nuo prievolės keisti bilietus į metalą.

Vietoje banknotų keitimo į auksą valstybė davė Austrų Vengrų bankui visiškai naują uždavinį — reguliuoti popierinių pinigų kurso lygį kuoarčiau pariteto. Kaip žinome, pagrindinis popierinių pinigų trūkumas yra jų verčios nepastovumas — būtent, šiuo atžvilgiu popieriniai pinigai stovėjo užpakalyje metalinių. Verčios matas, kuriuo yra pinigai, turi pirmiausia patsai nesvyruoti verčios atžvilgiu. Tatai visiškai aišku ir nereikalauja paaiškinimų.

Ekonomiškasis mokslas pripažino popierinius pinigus blogais pinigais kaip tik del to, kad jų verčia svyruoja. Jei būtų galimi popieriniai pinigai, kurių verčia būtų tokia pat pastovi, kaip ir metalinių pinigų, tai tokie pinigai niekuo nesiskirtų nuo metalinių.

Ir Austrija parodė mums pavyzdžiu, kad tokie popieriniai pinigai yra galimi. Austrų Vengrų bankas taip ir negavo keisti bilietų į metalą, tačiau ne del to, kad tam būtų trūkę aukso atsargų bankui, o del to, kad ir visuomenės nuomonė šalyje ir valstybės valdžia įsitikino, kad keitimas nereikalingas ir kad tas pats tikslas — bilietų paritetas — galima pasiekti be privalomojo keitimo į auksą, o tik aktyvia valiutos politika. Austrų Vengrų bankas, kaip ir visi kiti bankai, perka ir parduoda svetimšalius vekselius. Tų operacijų dėka bankas gali turėti įtakos vekselių kursui ir, žinoma, gali, tam tikrose ribose, laikyti vekselių kursą to lygio, kuris pripažįstamas reikalingu. Žinoma, Austrų Vengrų banko vekselių kurso valdymas buvo, įtérptas į tam tikras ribas, bet tose ribose jis be abejojimo yra, kaip parodė kelių metų praktika.

Austrų valiutos kurso svyravimas nuo pariteto 1896—1911 metais nežymesnis kaip metalinės valiutos šalyse, ir, galimas daiktas — dar nežymesnis. Aiškinama tatai energingu ir tiksliu Austrų Vengrų banko veikimu, kursai monopolizavo į savo rankas beveik visas pirkimo ir pardavimo svetimų vekselių operacijos. Tuo tarpu, kai kitose valstybėse vekselių kursas nustato-

mas nepareinančiais vienas nuo kito daugelio asmenų santoriais, Austrijoje vekselių kursą valdė viena centrinė įstaiga, turinti milžiniškų lėšų ir vadovaujantisi savo veikime ne didžiausio pasipelnymo noru, o bendrais valstybiniais reikalais. Vekselių kurso svyravimas atskirų žmonių interų įstaigų atžvilgiu, užsiėmusių santoriais svetimšaliais vekseliais, nesudaro nieko nepageidaujamo ar nuostolingo, kadangi tie asmenys gali išlošti laimėti iš tų svyravimų, laiku numatydami juos arba net tyčia sukeldami. Todel, esant visiškai biržos vekseliais santorių laisvei, nepastebima tendencija vekselių kursų svyravimams mažėti.

Priešingai, Austrų Vengrų bankas, monopolizavęs savo rankose visą svetimšalių vekselių pirkimą pardavimą šalyje, planingai stengiasi palaikyti vekselių kurso pastovumą, nesustodami prieš žymias išlaidas ir nuostolius. Jei vekselių kursas Austruose likdavo nepalankus, tai bankas išmesdavo į prekyvietę žymų kiekį svetimšalių vekselių žema kaina ir tuo būdu pakeldavo Austrų valiutos kursą, aukodamas savo interesus. Ir tatai nenuostabu, nes bankas yra ne tik komercijos įstaiga, bet ir valstybės įstaiga, kuriai valstybės pavesta labai svarbi funkcija — palaikyti tautos pinigų pastovumą.

Aukso valiuta, del kurios buvo sumanyta Austruose 1892 metais reforma, nepavyko: aukso valiuta reikalauja popierinius pinigus mainyt į auksą, Austrų Vengrų banko bilietai pasiliko nemainomi. Austrai ir po 1892 m. reformos yra popierinės valiutos šalis; tačiau Austrų popieriniai pinigai nuo pradžios devyniasdešimtųjų metų pereito šimtmečio įgauna visiškai kitą pobūdį kaip pirmiau — pirma popieriniai pinigai buvo pinigai nepastovios svyruojančios verčios, dabar jie yra pinigai tokios pat pastovios verčios, kaip metaliniai pinigai.

Tatai sudaro naują reiškinį, kurio pavyzdį matome Austruose. Štai kodel galima manyti, kad ėmus Austrams leisti naujus įstatymus popieriniams pinigams, jie įėjo į naują savo evoliucijos tarpą. Tasai naujasai tarpas pažymėtas tuo, kad vekselių kurso taigi ir lažo nutatymas nustojo buvęs gaivališka ekonomiškųjų laisvų jėgų žaismo išvada, o pateko į planingą visuomenės kontrolę.

Valstybė iš pasyvaus lažo pinigų prekyvietėje nustatymo virsta aktyviu šio ūkiškojo proceso vadovu ir tuo būdu pašalina tą popierinių pinigų silpnybę, kad popieriniai pinigai neturi savo „vidaus verčios“ panašiai kaip metaliniai.

Tačiau, nereikia ir perdėti Austrų bandymo reikšmės. Balkanų karas suardė Austrų popierinių pinigų kurso pastovumą, o pasaulinis karas galutinai jį nužemino. Valstybės vekselių kurso valdymas yra pastatytas į tam tikras ribas—ir, žinoma, būtų didelė

klaida manyti, kad valstybė gali nustatyti savo pinigų kursą, betkurio lygio, savo nuožiūra. Ne, tautos ūkio jėgos tegalima valdyti atatinkamai naturaliems jų veikimo įstatymams. Tik supratus tuos įstatymus, valdžia gali jų ribose pasiekti savo tikslą.

Iškilus didžiajam Europos karui nuo 1914 m. liepos m. 18 d. Rusijoje, kaip ir kitose kariaujančiose valstybėse, popierinių pinigų keitimas į auksą buvo sustabdytas, ir kredito bilietai tuo būdu pavirto popieriniais pinigais.

VIII. *Pinigų reikšmė šių dienų ūkyje.* Didžiulė pinigų reikšmė šių laikų ūkyje visiems krinta į akis, bet paaiškinti, kuo remiasi ta reikšmė, yra ne taip lengva. Pirmas bandymas išaiškinti pinigų reikšmę šių laikų ūkyje nurodė neperdaug didelę ų reikšmę. Merkantilistai manė, kad pinigai esą svarbiausias ir net vienintelis šalies turtas; jų nuomone, visa ekonominė šalies galybė parėjusi nuo esamo šalyje pinigų kiekio. Tos nuomonės dabar niekas nebepalaiko, bet pinigų reikšmę padidina ne vieni tik merkantilistai. Jei tos teorijos šalininkai pinigus laikė svarbiausiu šalies turtu, tai kiti manė, kad pinigai esą priežastis visų šių laikų visuomenės nelaimių. Visa eilė vadinamojo utopinio socijalizmo atstovų svajojo reformuoti šių laikų visuomenės santvarką pinigų reforma — pašalinti iš šių laikų visuomenės skurdą organizuojant mainus be pinigų.

Taip antai, Ovenas manė, kad šių laikų visuomenės neturtas pareinąs ne nuo trūkimo prekyvietėje produktų, o nuo trūkimo gyventojams perkamųjų priemonių. Perkamąsias priemones šiais laikais sudaro pinigai. Jei gyventojai galėtų pirktis be pinigų pagalbos, tai išnyktų ir neturtas. Bet kaip organizuoti mainai be pinigų? Tam tikslui Ovenas projektavo organizuoti tai, ką jis vadino darbininkų biržomis, t. y. tokių įstaigų, kurioms kiekvienas gamintojas galėtų perduoti savo produktus ir mainais gautų reikalingų jam daiktų. Kas turi parduoti kurių nors produktų, tas kreipiasi su jais į darbininkų biržą, kuri ir imasi juos parduoti. Prekės turi būti kàinojamos biržoje pagal jų darbo mitą. Pristatytojui birža išduoda kvitą, kurioje žymi, kiek darbo valandų įdėta į tą ar kitą prekę. Mainais už tą kvitą prekės statytojas gali gauti biržoje reikalingų jam prekių lygaus darbo mito. Tuo būdu Oveno biržos turėjo dvejopo tikslo — iš vienos pusės organizuoti prekių pardavimą be paprastųjų pinigų tarpininkavimo, o iš kitos — suderinti prekių kainas su darbo mitu.

Nenuostabu, kad Oveno biržos negalėjo išsilaikyti ir greitai turėjo žlugti. Jos turėjo tikslo, visiškai nepasiekiamo prekių ūkyje. Pirmasai uždavinys — duoti galimybės parduoti visas pre-

kes be pinigų nepasiekiamas del to, kad prekių ūkis nėra organizuotas ūkis, kiekvienas gamina savo nuožiūra. Taigi nėra jokio laido, kad prekės gaminamos kaip tik tos ir tiek, kiek jų reikia visuomenei. Jei vienų prekių pagaminta daugiau, o kitų mažiau, kaip reikia, tai sudarytas visuomenės darbo proporcingumas ir dalis produktų negali būti parduota. Jokia įstaiga negali parduoti nereikalingų prekių. Kad galima būtų parduoti visos prekės, reikalinga planingai organizuota visuomenės gamyba, o ne mainai,— pikto šaknys ne mainuose, o gamyboje.

Taigi, Ovenas didžiai klydo, manydamas, kad neorganizuotame prekių ūkyje galima parduoti visos prekės. Bet prie pirmos klaidos jis pridėjo dar ir antrą: jis manė, kad neorganizuotame prekių ūkyje galima sulyginti prekių kainos su jų darbo mitu. Ovenas nesuprato prekyvietės kainų svyravimo, kursai taip reikalingas prekių ūky, visuomenės darbo proporcingumui nustatyti. Norėdamas panaikinti prekių kainų svyravimą, Ovenas norėjo suardyti mekanizmą, be kurio prekių ūkis negalėjo gyvuoti, nes, kaip jau sakyta, prekių ūkyje kainų svyravimas yra visuomenės gamybos tvarkiklis: prekių kainos numušimas yra vienintelė prekyvietės priemonė sumažinti gamybą tos prekės, kurios gaminama daugiau, kaip jos klausiama.

Bet ir po Oveno buvo daugiau socijalistų, kurie taipo pat, nesuvokdami kapitalistinio ūkio dėsnių, darė tų pačių klaidų ir svajojo apie pagalbą darbininkų luomui ne darbininko ir kapitalisto santykių pakeitimu, o pinigų apyvartos reforma. Panašiai, kaip Ovenas, ir Prudonas norėjo įkurti mainų banką, turintį tą patį tikslą, kurį turėjo Oveno darbo birža, tiek tesiskirdamas, kad Prudonas nedarė antrosios Oveno klaidos: jis nesistengė fiksuoti prekių kainos jų darbo mitu. Prudono tikslas buvo paprastesnis: jis norėjo tik organizuoti visų prekių pardavimą be pinigų pagalbos prekyvietės sąlygomis. Bet ir tas tikslas nepasiekiamas, visuomenės gamybos neorganizuotumas daro negalimą bepinigiškų visuomenės mainų organizavimą.

Bandymai organizuoti mainus be pinigų yra įdomūs pinigų teorijos atžvilgiu tuo, kad jie parodo tikrą pinigų vaidmenį šių laikų ūkyje. Pinigai nėra kapitalistinio pasaulio viešpats ir todel netikslu manyti, kad jie yra visa sistėmos piktybė. Ne pinigai, o kapitalas viešpatauja šiame pasaulyje — tam tikri socijaliniai santykiai, kurie turi tikslo suimti gamybos priemones į nedaugelį rankų, paliekant be jų didžiulę gyventojų daugumą. Piniginių mainų reikalingumas neišvengiamai išeina iš anarchijos, visuomenės gamybos neplaningumo, tikros savybės prekių ūkio, *kaipo tokio.*

Bendroji literatūra apie pinigus: *Chevallier* La monnaie. 1850 *Jevons'* Mouney and the Mechanism of Exchange. 1876. Knies. Das Geld. *Hildebrand*. Theorie des Geldes. 1882 A. Миклашевскій Деньги. *To pačio* Денежный вопросъ въ литературѣ. *Laughlin*. Principles of Money. 1903 m. *Helferich*. Das Geld. 1903. *Knapp* Staatliche Theorie des Geldes. 1905 *A. Spiethoff*. Die Quantitätstheorie (Festgaben für A. Wagner 1905 m.) *De Foville*. La monnaie. 1907. *A. Wagner*. Socialäkonomische Theorie des Geldes und Geldwesens. A Рыкачевъ. Деньги и денежная власть. 1916 г. М. Туганъ - Барановскій. Бумажныя деньги и металлъ. *Laveleye*. La monnaie bimetalique. *Lexis*, Untersuchungen über die Währungsfrage. *Herzka*. Das internationale Währungsproblem.

III SKYRIUS.

Kreditas.

I. *Kredito esmė*. Kredito dokumentai. Dvi jų rūšys. Vekselių istorija. Mokamasai balansas. II. *Bankai*. Piniginiai ir kreditiniai bankai. Ilgalaikio kredito bankai. Jų operacijos. Bankų bilietai. Ipotekos bankai. Judamojo kredito bankai. III. *Taupomosios kasos*. IV. Kredito reikšmė tautos ūkiui.

I. *Kredito esmė ir kredito dokumentai*. Pinigai įgalina vieną prekių savininką mainyti savo prekes kitomis prekėmis — jie pašalina kliūtis prekių mainams, taip sakant, erdvėje. Bet kliūčių mainams yra ne tik erdvėje (t. y. ne tik prekėms, vienu laiku esančioms), bet ir laike — mainomųjų prekių gali ir nebūti vienu laiku. Viena prekė gali būti jau paruošta, o kita, mainomoji prekė, gali būti paruošta daug vėliau. Mainai už gyvus pinigus šiuo atveju negalimi, nes antras prekių mainytojas neturi ko parduoti, kad nupirktų pirmąją prekę. Pergalėti kliūtims, kilančioms iš nevienalaikės prekių gamybos, kaip tai tarnauja kreditas. Kredito santoriu yra *vadinamas toksai santoris, kada kurios nors verčios gavimo momentas atitolintas nuo jos ekvivalento grąžinimo momento tam tikru laikotarpiu*.

Žodis kreditas yra kilęs iš lotynų žodžio *credo*, kuris reiškia tikiu. Ir todel dauguma ekonomininkų pasitikėjimo momentą laiko kredito pagrindu. Bet toksai kredito aiškinimas nėra tikras, nes ne kiekvienas kreditas remiasi pasitikėjimu. Tam tikras pasitikėjimas skolininku reikalingas tik *asmens* kreditui, kada kreditorius neturi jokios realios garantijos savai paskolai. Kai del *daiktinio* kredito, tai šis aptikrinamas kuriuo nors ūkio daiktu, — *užstatant* kilojamąjį turtą, skolininkas perduoda kreditoriui užstatomąjį daiktą, o užstatant nekilojamąjį turtą, kreditorius, nors ir nevaldo užstatyto turto (įkaito), bet turi jam tam tikrų

teisių ir, pirmiausia, teisės parduoti tą turtą, jei skola nebūtų sumokėta. Daiktinis kreditas, matyti, negali remtis asmens pasitikėjimu.

Grąžinimo laiko atžvilgiu kreditas esti *trumpalaikis* ir *ilgalaikis*, o pagal ūkio tikslą — *gaminamasai ir vartojamasai*. Gaminamuoju kreditu vadina tokį kreditą, kursai tarnauja gamybos tikslams — parūpina skolijančiam asmeniui gamybos priemonių: atatinkamai gamybos tikslams kreditas esti *prekybos, pramonės ir žemės ūkio*. Vartojamuoju kreditu vadina tokį kreditą, kursai eina skolininko vartojamiems reikalams. Gaminamojo kredito sumos eina gaminti naujoms verčioms, kurios ir sudaro šaltinį paskolai grąžinti; priešingai, vartojamasai kreditas naujos verčios nepagimdo, ir skola grąžinti tegalima iš kitų kurių ūkio šaltinių, esamų skolininko žinioje. Todel gaminamasai kreditas labiau aptikrina skolos grąžinimą kaip vartojamasai.

Kredito santoriai yra daromi kredito dokumentų pagalba, kurie galima padalyti į du tipu—*įsakymą* sumokėti ir *pažadėjimą* sumokėti. Prie pirmojo tipo priklauso perleidžiamas vekselis ir čekas, prie antrojo — paprastas vekselis, paskolos raštelis, banko bilietas, obligacija.

Svarbiausias kredito įrankis yra vekselis ir, labiausiai, perleidžiamasai vekselis. Perleidžiamasai vekselis tuo skiriasi nuo paprastojo, kad jame dalyvauja ne mažiau kaip trys asmenys. Savo forma jis yra asmens A įsakymu, kreipiamu į asmenį B, sumokėti asmeniui C tam tikrą pinigų sumą. A yra kreditorius B, įsakąs savo skolininkui B sumokėti trečiam asmeniui C (iš savo pusės esančiam kreditoriumi asmens A) skolytą iš jo sumą.

Perleidžiamasai vekselis atsirado visiškai ne iš tų reikmenių, kurioms jis dabar tarnauja. Viduramžių gale Italija buvo suskilusi į daugelį mažų valstybėlių, kurių kiekviena turėjo teisės lieti savo monėtą.

Nesant pašto ir dažnai draudžiant išvežti monėtas, mokėjimai tarp įvairių miestų, turėjusių suvereninių teisių, buvo labai sunkūs. Del šių tarptautinių mokėjimų sunkumų ir atsirado Italuose gale 13 šimtmečio perleidžiamasai vekselis.

Kuris nors, sakysime, Florencijos pirklys važiuoja į Milano prekymetį; užuot gabenęs savo pinigus, kas buvo ir nepatogu ir pavojinga (galėjo apiplėšti), jis įduoda juos Florencijos bankininkui. Šis duoda įsakymą savo kontorai arba klijentui (skolininkui) Milane sumokėti atatinkamą sumą Milano monėta Florencijos pirkliui ir išduoda jam atatinkamą dokumentą. Tas dokumentas ir buvo perleidžiamasai vekselis.

Pirmykštis perleidžiamasai vekselis buvo ne tiek kredito dokumentu, kiek pinigų perlaidų įrankiu. Bet kadangi tokia perlaida ne tuojau daroma, tai joje jau yra kredito santorio elementų: bankininkas gaudavo pinigus pirma, negu įduodavo juos savo kreditoriui per savo agentus. Visa ta operacija kaikada būdavo užmaskuota paskola — priemone paimti už paskolą palūkanas, kas tais laikais buvo draudžiama.

Svarbiausios reikšmės vekselis turi tarptautinėje prekyboje, kur jis ligi šių laikų yra vyraująs kredito įrankis ir mokėjimo priemonė.

Kiekviena šalis tuo pačiu laiku yra skolytojas ir skolininkas santykiuose su savo kaimynais. Sakysime, rusų javų pirklys išvežė į Angliją kviečių, o rusų fabrikantas parvežė iš Anglijos mašinų. Savitarpiniai pasižadėjimai Rusijos ir Anglijos gali būti likviduoti taip: rusų fabrikantas pasiųstų stambią monėtą į Angliją, o anglų kviečių pirkėjas pasiųstų reikalaujamą iš jo sumą rusų pirkliui. Bet persiųsti stambioji monėta iš vienos šalies į kitą brangiai atsieina. Vietoje to, rusų fabrikantas gali pirkti vekselį, kurį išduoda rusų javų išgabentojas anglui, ir pasiuntęs tą vekselį į Angliją savo kreditoriui, sumoka skolą. Tuo būdu, Rusijoje pinigai pereis iš fabrikanto javų pirkliui, o Anglijoje nuo rusų javų pirkėjo mašinų fabrikantui. Užuot vaikščioję iš vienos šalies į kitą pinigai padarys daug trumpesnį kelią kiekvienos šalies viduje. Bet yra suprantama, kad rusų fabrikantas tik tuomet pirks vekselį Anglijai, kada tas vekselis atsieis pigiau kaip pačių pinigų nusiuntimas, t. y. vekselio kaina rusų pinigais Rusijoje, išduoto anglų pinigais Anglijoje, negali perviršyti atatinkamo skambaus metalo kiekio plius persiuntimo mitas.

Svetimšalio vekselio kaina (t. y. vekselio, išduoto kitai šaiai šios paskutiniosios valiuta) *savos šalies* valiutoje vadinasi *vekselio kursas.* Vekselio kursas gali svyruoti tik tam tikrose ribose — būtent, jis negali atitolti nuo pariteto (t. y. nuo atatinkamos reliatyvinės bet kurios šalies piniginio vieneto kainos) tą ar kitą šalį daugiau kaip metalo nusiuntimas iš vienos šaies į kitą. Nes jei vekselio kaina pakiltų augščiau tos normos, tai būtų naudingiau mokėti nusiunčiant stambiąją monėtą.

Tos ar kitos šalies vekselių kurso dydis nustatomas jos *mokamuoju balansu,* t. y. santykiu piniginių mokesnių šios šalies kitoms šalims ir kitų — jai.

Nuo mokamojo balanso reikia skirti *prekybinis balansas — santykis* tarp kurios nors šalies išvežamų į kitas šalis prekių ir kitų šalių prekių įvežamų į šią šalį. Jei mes kreipsimės į įvežimo ir išvežimo statistiką įvairiose šalyse, tai pamatysime, kad šalys su kapitalų pertekliais (Anglija, Prancija), kaipo bendra taisyklė, daugiau įsiveža prekių kaip išveža (turi

nepalankų prekybos balansą), nekapitalingos šalys (pav., Rusija, Indija, Kinai), paprastai daugiau išveža kaip įveža (turi palankų prekybos balansą). Šis faktas prieštarauja senajai ekonominei (merkantilistų) teorijai, maniusiai, kad prekių išvežimo padidėjimas palyginti su įvežimu esąs šalies turto pažymys. Aiškinama tuo, kad turtingos šalys, pertekusios kapitalų, yra kitų šalių kreditoriai; Anglų, pav., kapitalų yra įdėta visose šalyse, ir todel visas pasaulis yra Anglijos skolininkai. Skolininkai privalo išmokėti palūkanų nuošimčius skolytam kapitalui — savo rūšies duoklę. Šia duokle — kitų šalių mokesniais Anglijai už anglų kapitalą, įdėtą į tas šalis — Anglija ir apmoka savo įvežamųjų prekių perteklių. Priešingai, šalys skolininkės, kaip antai, Rusija, daugiau išveždavo prekių, kaip įveždavo, del to, kad išvežamųjų prekių pertekliumi jos moka palūkanas skolytam kapitalui (svetimšaliams).

Mokamasai šalies balansas pareina nuo šių veiksnių. Pirmiausia nuo santykių tarp prekių išvežimo iš kurios nors šalies į kitas šalis ir prekių įvežimo iš kitų šalių į tą pačią šalį (*prekybinio balanso*); paskum nuo atatinkamų šalių savitarpio pasižadėjimo, mokant nuošimčius ir dividendus nuo kapitalų, įdėtų į užsienį, mokesnio už prekių gabenimą į šią šalį svetimos šalies garlaiviais ir kitų šalių prekių šios šalies laivais, keliauninkų išlaidų dydžio kurios nors šalies į užsienį ir kitų šalių joje, ir apskritai — nuo įvairių piniginių sumų kilojimo iš vienos šalies į kitą.

Tos ar kitos šalies mokamasai balansas paprastai labai svyruoja; nepalankų mokamąjį balansą (t. y. tokį, kur tos šalies mokėjimų suma kitoms šalims perviršija mokesnius, turimus gauti iš kitų šalių) pakeičia palankus balansas (kada antrieji mokesniai perviršija pirmuosius) ir priešingai. Tie svyravimai (atsiliepiantieji į vekselių kurso svyravimus) atstato pusiausvyrą tarptautinėje pinigų apyvartoje tuo būdu, kaip jau buvo išaiškinta pirmesniame skyriuje. Bet del to netenka kaikurioms šalims galutinėje santraukoje būti piniginio metalo išgabentojais, o kitoms įsigabentojais: šalys, turinčios brangiųjų metalų gamybas, eksportuoja jas į užsienį ir galutinėje santraukoje turi nepalankų mokamąjį balansą (daugiau išveža, kaip įveža), o šalys, gaunančios brangiuosius metalus iš užsienio, turi galutinėje santraukoje palankų mokamąjį balansą (daugiau įveža pinigų, kaip išveža).

II. *Bankai.* Kredito operacijas organizuoja tam tikros įstaigos — bankai. Bankai daro dviejų rūšių operacijas — *pinigines*, kur bankas yra paprastas tarpininkas išmokant pinigus, ir specijaliai *kredito* operacijas. Kaip ir vekseliai, bankai atsirado pirmiausia Italijoje viduramžių gale del įvairumo ir falsifikacijos monėtų smulkiose Italijos tų laikų valstybėse. Iš pradžių

Italų visuomenės bankai (pav. Genujos šv. Jurgio bankas, Venecijos bankas) priimdavo iš savo klijentų indėlius saugoti skambia monėta pagal svorį. Mainais jie pasižadėdavo mokėti mokesnius už indėlininką. Indėlininkais paprastai būdavo visi svarbiausieji tos respublikos prekybos namai. Kai reikėdavo mokėti už tą ar kitą asmenį, bankai nurašydavo atatinkamą pinigų sumą nuo vieno sąskaitos ir užrašydavo į kito sąskaitą. Ta operacija buvo vadinamą „žiro" (nuo italų žodžio giro — ratas), ir del to atatinkami bankai buvo vadinami „žiro bankais". Tie bankai buvo išimtinai piniginiai bankai ir turėdavo laikyti neliestus savo rūsyse įduotus jiems klijentų pinigus. Savaime suprantama, jie ne tik nemokėjo už indėlius jokių nuošimčių (kurių neturėjo teisės imti), o priešingai, reikalavo sumokėti iš savo klijentų tam tikras sumas už patarnavimą. Toksai pat buvo ir garsus Amsterdamo bankas, įkurtas 1609 m. Galų gale, beveik visi pirmykščiai bankai žlugo, nes negalėjo susilaikyti nuo pagundos pasinaudoti esamais jų sandėliuose pinigais kredito operacijoms su valstybe, kas sumažino pasitikėjimą ir buvo jų žlugimo priežastimi.

Pirmuoju šių laikų tipo banku buvo Anglų Bankas, įkurtas 1694 m. Petersono projektu. Petersonas manė, kad buvusieji ligi tol bankai turėjo milžiniškas skambios monėtos sumas, gulėjusias be naudos, nes indėlininkai tos monėtos nereikalaudavo atgal, tuo tarpu bankai būtų galėję naudotis tąja monėta, neskriausdami indėlininkų, kredito reikalams. Anglų bankas statė sau tikslu ir kredito operacijas, priešingai pirmykštiems piniginiams bankams. Valdžios patvirtintais įstatais, bankas skolijo valdžiai savo kapitalą 1.200 tūkstančių svarų sterlingų, o mainais gavo teisės išleisti tai pačiai sumai kredito operacijoms savo banknotų. Anglų banko įkūrimas yra naujas laikotarpis bankų istorijoje — kada piniginius bankus pakeitė *kredito* bankai.

Šių laikų bankai yra skiriami į *trumpalaikio kredito* bankus (kredituojantieji labiausiai prekybą ir pramonę) ir *ilgalaikio* kredito (ipotekos bankai, duodantieji kreditus, užstačius nekilojamąjį turtą — žemę ir trobesius). Kredito operacijos skiriasi į *pasyvines ir aktyvines*. Pasyvinėmis operacijomis vadinamos tokios, kuriomis bankas surenka kapitalus, kuriais jis kredituoja savo klijentus. Aktyvinėmis operacijomis vadinami įvairūs kapitalų įdėjimai — įvairūs kredito būdai. Pasyvines bankų trumpalaikio kredito operacijas sudaro daugiausia *indėlių priėmimas ir leidimas banko bilietų pristatytojui*. Aktyvo operacijas tų pačių bankų sudaro *komercijos vekselių* ataskaitos ir paskolos, užstačius įvairios rūšies vertybes.

Indėliai būna *laikini* ir ligi pareikalavimo. Asmenims, įdėjusiems savo indėlius ligi pareikalavimo, bankas atidaro bėgamąją sąskaitą, išduoda čekų knygeles ir duoda teisės naudotis banko *čekais. Čekas yra tam tikros formos kredito dokumentas, turįs savyje čeko laikytojo įsakymą bankui išmokėti čeko pristatytojui* (įvardytam ar ne) *tam tikrą pinigų sumą.* Čekai neskiriami apyvartai ir todel galioja tik kelioms dienoms.

Čekais galima mokėti nevartojant gyvų pinigų. To ar kito asmens kasą pasiima bankas, ir tuo pat laiku piniginė suma (indėlis) neša jo savininkui nuošimčių palūkanas už bėgamąją sąskaitą.

Jei asmuo, gaunąs pinigus čeku, turi sąskaitą tame pačiame banke, tai bankui nereikia mokėti gyvais pinigais pagal čeką, — jis nurašo atatinkamą sumą iš vienos sąskaitos į kitą. Jei asmuo, gavęs mokesnį čeku, turi sąskaitą kitame banke, tai taipo pat gyvų pinigų gali neprireikti, nes bankai gali susitarti priiminėti vienas kito čekus. Jei, pav., indėlininkas banko A gauna kito asmens čeką banko B, tai bankas A sumoka savo indėlininkui čeko sumą vietoje banko B, įrašydamas atatinkamą sumą į savo indėlininko sąskaitą, ir bankas A darosi atatinkamai sumai kreditoriumi banko B. Tokias pat operacijas daro ir bankas B savo santykiuose su banku A, taipo pat ir kiti bankai taip elgiasi savitarpio santykiuose.

Čekai užvaduoja gyvuosius pinigus mokant bankų klijentams, o atsiskaitomieji rūmai (Clearing House) pašalina gyvuosius pinigus, savitarpy reguliuojant bankams savo sąskaitas. Kaipo išdava viso to yra tai, kad didžiausios sumos išmokamos nepavartojus gyvųjų pinigų. Plačiai mokant čekais, visi atskirų asmenų pinigai susirenka bankuose, o šie, neturėdami reikalo naudotis jais del atsiskaitomųjų rūmų pagalbos, susideda savo pinigus į stambius tautinius bankus. Taip antai, Angluose metaliniai rezervai yra laikomi Anglų banke, kaipo visos šalies piniginės apyvartos reguliatoriuje.

Del tokios organizacijos žymiai sumažėja skambios monėtos reikalas. Anglijoje, kur čekas daugiausia vartojamas ir kur turtingesnieji žmonės moka stambesnes sumas beveik vien tik čekais, kiekis skambios monėtos, reikalingos Anglų prekybos apyvartai, palyginti, labai mažas.

Bendras aukso kiekis (monėta ir gabalais) Anglijoje 1905 m. sausio m. 1 d. buvo 2.239 mil. markių, Vokietijoje 3.724 mil. markių, Prancijoje 3,891 m. markių. Anglija, būdama turtingiausia pasaulio šalis, del kredito išsiskleidimo tenkinasi mažesniu aukso kiekiu, kaip Prancija, ar Vokietija.

Teorijos atžvilgiu įdomios bankų emisinės operacijos — leidimas banknotų. *Banknotai yra kredito dokumentai su banko pasižadėjimu sumokėti banknoto pristatytojui pažymėtą banknote pinigų sumą.* Banknotai yra leidžiami tam tikroms sumoms ir atstoja apyvartoje skambiąją monėtą; jais moka mokesnius, jie eina mainų įrankiu ir, apskritai, apyvartoje vaidina pinigų rolę. Skiriasi nuo pinigų tuo, kad jie nėra savaiminis verčios matas: kadangi jie bankų mainomi pinigais, tai jų pačių verčią nustato pinigai.

Kaip tik tuo banknotai skiriasi nuo popierinių pinigų. Antrą skirtumą nuo paprastų popierinių pinigų sudaro jų išleidimas. Banknotai paprastai leidžiami į apyvartą kredito keliu, labiausiai — darant vekselių ataskaitą. Todel bankas tik laikinai gali išleisti į apyvartą savo banknotų perteklių, — apmokant vekselį banknotai vėl grįžta atgal. Greta su banknotų išleidimu į apyvartą banknotai grįžta atgal iš apyvartos į banką, kas neduoda galimybės paleisti perdaug į apyvartą banknotų.

Kadangi banknotai plačiai eina apyvartoje greta su pinigais, tai valdžia imasi tam tikrų priemonių, kad banknotai tiksliai būtų mainomi. Yra trys sistėmos banknotams laiduoti metalu. *Anglų* sistėma — kai tam tikrós sumos banknotai pasilieka visiškai neuždengti (nelaiduoti) metalu, o augščiau tos sumos visi padengiami metalu.

Roberto Pilio įstatymu 1844 m. Anglų Bankai buvo leista išleisti 14 milijonų svarų sterlingų banknotų (paskum ta suma buvo padidinta) nėkiek neuždengiant, o visų banknotų kiekį augščiau tos sumos uždengti skambiąja monėta.

Prancūzų sistėma, kai bankui leidžiama be tolimesnių aprėžimų leisti bilietų ne daugiau kaip tam tyčia nustatyta didžių didžiausia suma. *Vokiečių* sistėma neuždengtų bilietų suma nefiksuojama tam tikra suma, bet bilietai, išleisti augščiau tam tikros sumos, apkraunami papildomais mokesniais. *Amerikos* sistėma leidžiamųjų banknotų sumą nustato pagrindinis banko kapitalas;

Trumpalaikio kredito bankai — vadinamieji *komercijos* bankai — tarnauja daugiausia prekybos ir pramonės reikalams. Tačiau ūkio imonės reikalingos ne tik apyvartos, bet ir pagrindinio kapitalo. Kreditai pagrindiniams ūkio įmonių kapitalams sudaryti turi būti, savo esme, ilgalaikiu kreditu, nes pagrindinis kapitalas verčiasi labai pamaži. Esant ilgalaikiam kreditui, ir kreditoriaus laidavimo formos turi būti kitokios — asmens kreditas, labiausiai praktikuojamas trumpalaikio kredito bankuose, čia jau nebegalimas. Atsiranda reikalo garantuoti kreditą daiktais. Vadinamuosiuose ipotekos bankuose garantiją, arba laidą, sudaro ne-

kilojamasai turtas: miestuose miesto žemė ir trobesiai, žemės ūkyje — žemė (žemės bankai). Tos rūšies bankai, įkeitus, arba užstačius, nekilojamąjį turtą, duoda ilgalaikių paskolų, kurios grąžinamos dalimis per keliolika metų. Skolijamieji kapitalai ipotekos bankų sudaromi leidžiant vadinamų „užstatomųjų lakštų“ — obligacijų, laiduotų užstatytu turtu.

Savotišką bankų tipą sudaro ilgalaikio kredito bankai — vadinamieji *kilojamojo kredito bankai*, turintieji tikslą kai, tiekti pagrindinio kapitalo naujoms įmonėms. Šios rūšies banjungiantieji trumpalaikio ir ilgalaikio kredito operacijas, turėjo vienu laiku Prancijoje, Trečiosios Imperijos pasisekimo, bet pasirodė labai nepatikimomis įstaigomis, nelaiduojančiomis dedamų į juos kapitalų. Faktinai, naujai kuriamas įmones, o taip pat senas prekybos įmones bankai finansuoja, parduodami biržoje jų akcijas ir obligacijas ir finansuodami jas užstačius šiuos popierius—tai sudaro nuolatinę operaciją paprastų komercijos bankų nors tuo ir ardomas trumpalaikio kredito principas.

III. Taupomosios kasos. Ši kredito įstaigų forma atsirado Anglijoje 18-jo šitmečio gale. Taupomųjų kasų uždavinys — duoti galimybės gauti palūkanų nuo visiškai mažų taupmenų — neturtingiems žmonėms. Pirmosios taupomosios kasos Anglijoje buvo privatinės įstaigos, kurių priešaky buvo įtakingi vietos žmonės — žemininkai ir dvasininkai. Jų operacijos plėtojosi ne labai ir tik 1861 m., kada Gladstomas organizavo vadinamąsias paštų taupamąsias kasas — milžinišką valstybės taupomųjų kasų tinklą prie pašto skyrių, indėliai taupomose kasose pradėjo žymiai augti. Visi tie indėliai (ir pašto taupomųjų kasų ir pirmesnio tipo) Anglijoje dedami beveik išimtinai į procentinius valstybės popierius, del ko kasos pasidarė lyg ir siurbliu, kuris traukė neturtingų žmonių taupmenas valstybei.

Taupomųjų kasų apyvartos — ir Angluose ir kitose šalyse — sudaro labai dideles sumas. Taip antai, Anglijoje 1903—4 m. taupomųjų knygelių skaičius pasiekė 11.378 tūkstančius — bendroji indėlių suma apie 200 milijonų svarų sterlingų. Prancijoje 1903 metais taupomųjų knygelių skaičius pasiekė 11.469 tūkstančius, o indėlių suma — apie 4,3 milijardo fr. Prūsuose 1905 m. buvo 10.643 tūkstančiai taupomųjų knygelių su 8,264 milijonais markių. Kad įvertintum tų skaitmenų reikšmę, pakanka nurodyti, kad 1900 m. Vokietijoje visi komerciniai trumpalaikio kredito bankai teturėjo 6,9 milijardus savo ir svetimų kapitalų, t. y. mažiau kapitalo kaip taupomųjų kasų indėliai, kurių tais metais visoje Vokietijoje buvo per 8 milijardus markių. Bendroji suma kapitalų, išduotų ilgalaikėms paskoloms (ipotekos) tais pačiais

metais, siekė $6^1/_2$ milijardo markių, t. y. taipo pat nepasiekė, savo dydžiu, taupomųjų kasų kapitalų.

Vokiečių taupomosios kasos (daugeliu atžvilgių pavyzdingiausios) tarnauja dviem tikslam: duoti galimybės neturtingiems žmonėms gauti už savo taupmenas nuošimčius ir, iš kitos pusės, pagelbėti vietos gamintojui gauti pigaus kredito. Jos visiškai autonominės ir atlieka įvairiausias operacijas — išduoda ilgalaikių paskolų nedidelėmis sumomis, perka ir parduoda žemę, pagelbėdami smulkiems valstiečiams, padeda darbininkams statydintis namus, palaiko smulkaus kredito koperatyvų įstaigas ir t. t. Savo kapitalus jos stengiasi sunaudoti vietos ūkininkų ir smulkių įmoninkų reikalams, teikdamos jiems įvairios pagalbos. Šios aktyvinės vokiečių taupomųjų kasų operacijos kaip tik sudaro jų gerą privalumą palyginti su prancūzų ir anglų. Prancūzų ekonomiškoje literatūroje nuolatos nusiskundžiama, kad prancūzų kasos deda savo kapitalus beveik išimtinai į procentinius valstybės popierius, atitraukia kapitalus nuo vietos smulkių savininkų ir tuo būdu skriaudžia smulkiąją vietos gamybą. To vengia vokiečių taupomosios kasos, kurios savo kapitalais teikia pagalbos smulkiems gamintojams, labiausiai reikalingiems kredito.

Tokios vokiečių kasų aktyvinės operacijos, kaip paskolos ilgam laikui, užstačius nekilojamąjį turtą, gali pasirodyti nesuderintos su pasyvinėmis — nes jei indėliai trumpalaikiai, tai ir paskolos tegali būti trumpalaikės. Tačiau, kadangi kasų operacijos yra aprėžtos nedidele sričia, tai kasos gali individualizuoti savo operacijas.

Jos gerai pažįsta savo indėlininkus, žino, kada jie gali pareikalauti savo indėlių, ir todel su indėliais gali elgtis laisviau kaip kuris nors stambus bankas. Prityrimas parodė, kad toks atsitraukimas nuo paprastų bankų principų nesudaro jokių kliūčių kasoms.

Rusijoje taupomosios kasos buvo visiškai biurokratinės įstaigos, finansų ministerijos žinioje. Kasos savo kapitalus deda į valstybės paskolas ir valstybės garantuotus procentinius popierius. Joms galima prikišti tas pat, kas ir Anglų bei Prancūzų kasoms.

IV. *Kredito reikšmė.* Ekonominkai daug ginčijosi, ar kreditas yra kapitalas. Ar šiaip ar taip kreditą vadinsime, be abejojimo, jis didina gaminamąsias šalies pajėgas ir sudaro didelį žingsnį į priekį prekių mainų organizacijos atžvilgiu. Kredito mainai sudaro tokį pat mainų patobūlinimą, kaip ir piniginiai mainai, palyginti su natūraliniais mainais. Kaip yra žinoma, Brunas Hildebrandas prieš pinigų ūkį stato kredito ūkį, laikydamas šį augščiausiu ūkio tipu. Hildebrandas taip samprotavo. Nėsant kredito, įmoninkais gali būti tik turtingi žmonės, turį kapitalo, o asmenys, neturį

kapitalo, negali būti įmonininkais, nors jie būtų ir labai talentingi žmonės. Kreditas, Hildebrando nuomone, kaip tik turi suteikti gabiems ir talentingiems žmonėms kapitalo — kredito ūkis yra lyg ir žmogaus pergalėjimas kapitalo ir turi privesti prie to, kad gamybos įrankiai pereitų į gabiausiųjų žmonių rankas. Tai yra — aiški utopija. Stambusis kreditas veda prie to, kad kapitalas renkasi į nedaugelio rankas, ekonomiškai stipriausių žmonių, kurie kredito dėka valdo ne tik savo, bet ir svetimus kapitalus. Ir tik paskutiniais laikais yra kuriamos organizacijos, kurios įgalins naudotis kreditu ir smulkiuosius gamintojus.

Bendra kredito įtaka šių laikų ūkiui reiškiasi tuo, kad kreditas padidina ryšius tarp atskirų ūkių, kurie vis labiau susipina į vieną nedalijamą vienetą. Esant mainams tik už gyvus pinigus, mainų ryšiai betarpiškai suriša atskirus ūkius tik mainų akto laiku; esant kredito mainams, atskiri ūkiai pasirodo surišti visą kredito laiką, t. y. per ilgesnį laiką. To dėliai del kredito įgauna ypatingos reikšmės šių laikų ūkio reiškiniai, kurie išeina iš gaivalingos atskirų ūkių savitarpio priklausomybės — kaip antai ekonominiai kriziai.

Viena iš labai karakteringų savybių naujausio kapitalistinės sistėmos skleidimosi yra greitas kredito įstaigų — bankų — reikšmės augimas šių laikų ekonomiškoje sàntvarkoje. Piniginis kapitalas yra sprendžiamoji ekonomijos pajėga ir pavérgia visas kitas kapitalo formas — pramonės ir prekybos kapitalus. Tas procesas pastebimas Vakaruose ir Rusijoje. Bankai yra naujų prekybos ir pramonės įmonių steigėjai ir jų akcijų savininkai. Tuo būdu, jie gauna galimybės betarpiškai valdyti prekybos ir pramonės įmones, turinčias dažnai tik jūridinės nepriklausomybės. Tuo tarpu bankai, duodami prekybininkams kreditų, paima į savo rankas ir betarpišką įvairių produktų prekybą.

Galų gale, sąryšyje su akcinių bendrovių platinimosi kaipo vyraujančios kapitalistinių įmonių formos, bankai valdo visą kapitalistinę gamybą ir sudaro galingiausią kapitalo koncentraciją bei visuomenės ūkio sujungimą. Paskutiniais laikais tas dalykas kreipia į save ekonomiškosios literatūros dėmesį visoje eilėje veikalų, iš kurių pirmiausia reikia nurodyti Hilferdingo „Finansinis kapitalas".

Kreditas ir bankai apskritai. A. Wagner. Beiträge zur Lehre von Banken. To pačio. Zettelbankpolitik. To pačio. Der Kredit. u. das Bankwesen. Knies. Der Kredit. *H. Macleod.* The Theory and Practice of Banking. Ходскій. Поземельный кредитъ.

IV. SKYRIUS.

Draudimas.

Bendroji draudimo teorija. Draudimo esmė. Savitarpio draudimas ir trečiųjų asmenų draudimas. Draudimo objektų rūšis. Bendroji ekonomiškoji draudimo reikšmė. Draudimo vieta bendroje politiškosios ekonomijos sistėmoje.

Draudimu yra vadinama tokia ūkiškoji operacija, kada kurio nors atskiro ūkio nuostoliai del nenumatomų įvykių, kurių laiko negalima numatyti, paskirstomi tarp kelių ūkių. Draudimas yra priemonė kovos su pripuolamomis nelaimėmis, kurios ištenka ne ir karto platesnes ūkių grupes, o atskirus ūkius; šiuo atveju visa atskirų grupių masė palieka nepaliesta įvykio ir todel gali teikti tam atskiram nukentėjusiam ūkiui pagalbos. Draudimas nė kiek nesumažina nuostolių dydžio visuomenės ūkiui, bet paskirstydamas tą nuostolį tarp daugelio, jis daro jį pakeliamesnį, ir sumažina jį atskiram ūkiui ir jų masei.

Draudimas reikalauja susijungti draudimo reikalams į platesnes grupes, atskirus ūkius, kuriems gresia tas pats pavojus ir kurie pasiskirsto kįlančius del to nuostolius. Kiekvieno atskiro ūkio, įeinančio į kurią nors draudimo grupę, įnašai tiems nuostoliams mokėti vadinasi *draudimo premijos*; asmuo, mokąs draudimo premiją, vadinasi *draudžiamasis*, arba apsidraudėjas; įstaiga, gaunanti draudimo premijas ir apsiimanti atlyginti draudžiamiesiems tam tikra suma, atsitikus tam tikrai nelaimei, vadinasi *apdraudėjas*; sumos, sumokamos apdraudėjų — draudžiamosios sumos.

Kad sektųsi padaryti draudimo operacija, reikia, kad numatomoji nelaimė liestų tik atskirus ūkius, o ne visus juos kartu. Todel, atsitikus tokioms nelaimėms, kaip potvynis, žemės drebėjimas, karo kovos ir p. d., drausti negalima, nes maža belieka nenukentėjusių atskirų ūkių, kurie galėtų pagelbėti nukentėjusiems ūkiams.

Antra vertus, kad draudimas galėtų patenkinamai veikti, jis turi apimti labai didelę atskirų ūkių grupę. Draudimas stengiasi, norėdamas pašalinti atskiram ūkiui didesnius nuostolius, galinčius kada nors atsitikti del nelaimingo įvykio, paversti juos nuolatiniais nedideliais pinigų įnašais. Jis stengiasi pašalinti iš ūkio pripuolamumo elementą. Bet kuriuo būdu? Tik padaugindamas atsitikimų skaičių, kur numatomas įvykis galėtų atsitikti. Pripuolamumo elementas iš draudimo operacijos juo labiau pašalinamas, juo didesnį atskirų ūkių kiekį jisai apima.

Jei apdraustų namų skaičius siekia, pav., tik keletą tūkstančių, tai labai galimas daiktas, kad pripuolamų, atskirų gaisrų nuostoliai kuriais nors metais gali būti kelis kartus didesni kaip gaisrai kitais metais ir, vadinasi, draudimo tikslas — pašalinti pripuolamumo elementą – bus ne visiškai pasiektas. Priešingai, jei apdraustų namų skaičių sudaro šimtai tūkstančių, tai kasmetiniai nuostoliai nuo pripuolamų gaisrų gali sudaryti mažai svyruojančią sumą, taigi gaisro nuostoliams sumokėti kiekvienam apdraustam namui gali išeiti labai mažai svyruojanti įnašo suma. Štai kodel draudimo įstaigos visados privalo turėti ir faktinai turi labai daug draudžiamųjų, — smulkus draudimas nepasiekia tikslo.

Savo organizacijos pagrindais, draudimas esti dviejų sistėmų — *savitarpio* draudimo ir *trečiųjų* asmenų draudimo. Savitarpiškai draudžiant, draudžiamieji esti ir patys apdraudėjai, — grupė asmenų sudaro draudimo draugiją, galimųjų nelaimingų atsitikimų nuostoliams sumokėti, ir pasiekia savo tikslą, paskirstydami nuostolius savo tarpe. Savitarpinis draudimas gali būti *privatus*, kada draudimo draugiją steigia privatiniai žmonės, ir *viešas* savitarpinis draudimas, kada savitarpinė draudimo *organizacija* kuriamà visuomenės pagrindais.

Trečiųjų asmenų draudimas esti tuomet, kai draudžiamieji turi reikalo su trečiuoju nepriklausomu asmeniu — apdraudėju, kursai gauna draudimo premijas ir apsiima sumokėti draudžiamiesiems, ištikus nelaimei, sutartą draudžiamąją sumą; draudžiamosios įstaigos savininku šiuo atveju yra apdraudėjas, o draudžiamieji—tik jo klijentai. Iš savo pusės ir trečiųjų asmenų draudimas, kaip ir savitarpio, gali būti privatinis, jei apdraudėjas — privatinė įstaiga (akcinė bendrovė), ir *viešas*, jei apdraudėjas yra valstybė arba jos organai.

Abu pagrindiniai draudimo tipai yra panašūs į vienas antrą tuo atžvilgiu, kad draudimo tikslo siekiama tuo pačiu keliu — nuostolių paskirstymu tarp draudžiamųjų. Nors juridiniu atžvilgiu, draudžiant tretiesiems asmenims, draudžiamųjų sumą privalo grąžinti apdraudėjas, bet ekonomiškai draudėjas sumoka tas sumas draudžiamiems iš jų pačių draudimo premijų.

Savieji apdraudėjų kapitalai turi tik papildomosios garantijos tikslo, bet iš tikrųjų apdraudėjas tegali ištesėti savo pasižadėjimus draudžiamiems iš draudimo premijų sudarytų kapitalų.

Skirtumą tarp tų dviejų draudimo sistėmų sudaro tai, kad savitarpinis draudimas žiūri tik draudžiamųjų reikalų, o trečiųjų asmenų draudimas betarpiškai tarnauja apdraudėjo reikalams. Tas skirtumas esti labai svarbus, kada mes turime reikalo su privatiniu draudimu. Savitarpio draudimas stengiasi sumažinti

draudimo premijas, kiek tatai nekliudo draudimo reikalams. Priešingai, privatinės draudimo kumpanijos, kaip ir kiekviena kapitalistinė įmonė, stengiasi gauti kuodaugiausia pelno, ir todel kelti draudimo premijas, kiek tik leidžia prekyvietės sąlygos.

Savitarpinio draudimo premijos nesudaro nekeičiamos sumos, jos keičiamos atsižvelgiant į išmokamų draudžiamųjų sumų svyravimą. Praktikoje, esant žymesniam kapitalui, surinktam pereitais metais, ir savitarpinio draudimo premijos gali būti vienodos. Priešingai, trečiųjų asmenų draudžiamosios premijos, kaipo bendra taisyklė, nekeičiamos, kadangi šiuo atvėju apdraudėjas prisiima pasižadėjimą, sumokėjus draudžiamajam kasmet tam tikrą draudimo premiją, sumokėti tam pačiam draudžiamajam, atsitikus nelaiminga įvykiui, tam tikrą sumą, visiškai neparnamai nuo to, ar užtenka draudimo premijų tam reikalui, ar ne. Tai yra kitas motyvas privatinėms draudimo kumpanijoms statyti augštas draudimo premijas, kurios net ištikus dideliam skaičiui nelaimių galėtų atsakyti už draudimo įstaigos pasižadėjimus.

Del viso to, reikia pripažinti, kad visuomenės interesų atžvilgiu mažiausiai tikslinga draudimo forma — tai privatinis trečiųjų asmenų draudimas. Draudimas turi priderėti visuomenės įstaigai, kuri neturi tikslo pelnytis ir kuri teknikos atžvilgiu turi galimybės taipo pat vykusiai atlikti draudimo operacijas, kaip ir privatinės įstaigos.

Pagal draudžiamąjį objektą draudimas skiriamas į dvi rūši — *turto draudimas* ir *gyvybės draudimas*. Turto draudimas turi omenyje gresiantį turtui pavojų; gyvybės draudimas — pavojų, gresiantį gyvybei ir žmogaus darbingumui.

Turto draudimas skįla dar į keletą rūšių atatinkamai įvairių rūšių nelaimingiems atsitikimams, gresiantiems žmogaus turtui. Svarbiausios jų rūšys yra šios — *draudimas nuo ugnies*, *nuo nelaimingų atsitikimų transportuojant prekes*, *nuo ledų*, *gyvulių kritimo.*

Draudimas nuo ugnies atsiranda Vakarų Europoje dar 15-me šimtmetyje. kaipo trobesių draudimas, bet žymiau išsiplėtoja tik 19-me šimtmetyje; prie namų draudimo prisideda ir kilojamojo turto draudimas. Šiuo laiku draudimas nuo ugnies yra labiausiai išsiplatinusi draudimo rūšis. Draudimo premija šiuo atveju paprastai esti įvairi, atsižvelgiant į gaisro pavojų, gresiantį turtui. Draudimo premijos draudžiant medžio namus, augštesnės, kaip draudžiant mūro namus, ir t. t.

Draudimas nuo nelaimingų atsitikimų transportuojant prekes— senų. seniausia draudimo rūšis — atsiranda dar 13-me amžiuje, o labiausiai išsiskleidė 16-me šimtmetyje daugumoje Vakarų Europos pajūrio valstybių. Jūrių draudimas gali apimti įvairius daiktus, pradedant nuo laivo, krovinių

ir baigiant apskritai bet kuriuo turto interesu, surištu su gabenimu jūriomis. Paskutiniu laiku žymiai išsiplėtojo krovinių draudimas gabenant prekes geležkeliais.

Draudimas javų nuo ledų ir gyvulių nuo kritimo sudaro *žemės ūkio draudimą*.

Abi tos draudimo rūšys maža tėra išsiplatinę. Javų draudimui nuo ledų kliūva iš vienos pusės tai, kad ligi šiol labai maža yra davinių del ledų išmušimo galimybės toje ar kitoje vietoje, taigi nėra tikro pagrindo nustatyti draudimo premiją; antra vertus, sunkoka nustatyti ir nuostoliai, ledų padaryti, nes javai paprastai daugiau ar mažiau pasitaiso. Kai del gyvulių nuo kritimo draudimo, tai jo esti įvairių formų, atsižvelgiant į kritimo priežastis. Krintant gyvuliams nuo pripuolamų ligų, galimas privatinis draudimas, bet krintant nuo užkrečiamųjų ligų — epizootijų — vienintelė racijonali forma tai priverstinis valstybinis draudimas. Visa visuomenė suinteresuota, kad epizootijos kuogreičiausiai baigtųsi, kas galima pasiekti tik tuojau sunaikinus sergantį gyvulį, bet jis sunaikinti galima tik tuomet, jei gyvulio savininkas neturės nuostolių — kitaip sakant, jeigu jam sugrąžinama naikinamojo gyvulio verčia. Tik priverstinuoju gyvulių draudimu galima racijonaliai kovoti su epizootijomis.

Antroji pagrindinė draudimo rūšis yra gyvybės draudimas. Šiuo atveju draudžiamasai, mokėdamas draužiamąją premiją, įgija teisės patsai arba jo įgaliotas kuris nors trečias asmuo, atsitikus tam tikram numatomam ateityje įvykiui, surištam su jo pačio gyvybe arba trečiojo asmens gyvybe, gauti tam tikrą pinigų sumą arba tam tikrą metinį pelną. Labiausiai išsiplatinusi gyvybės draudimo rūšis — tai draudimas ištikus mirčiai: draudimo įstaiga pasižada sumokėti draužiamojo įpėdiniams arba tam tyčia pažymėtiems, tretiesiems asmenims. Arba, priešingai, apdraudėjas pasižada sumokėti tam tikram asmeniui tam tikrą sumą, sulaukus tam asmeniui tam tikro amžiaus (t. y., jei ligi to laiko tas asmuo nemirs). Apskritai, yra įvairių gyvybės draudimo priemonių, kuriomis įvairiais keliais stengiamasi pritraukti draudžiamuosius.

Draudžiant ištikus mirčiai, draudimo premijos dydis kinta nuo to ar kito asmens galimybės mirti, kas, savo ruožtu, pareina nuo jo amžiaus ir sveikatos. Naudojantis statistikos daviniais, galima išskaičiuoti, kiek kurio amžiaus žmogus dar gali gyventi; atatinkamai nustatoma ir draudimo premijos suma, — juo ilgesnis manomas gyvenimo ilgis, juo draudimo premija, žinoma, mažesnė, ir atbulai. Todel gyvybės draudimas reikalauja daugiau ar mažiau tikros mirtingumo statistikos ir labiau išsiplatina 18 šimtmetyje, kada atsirado galimybės parengti praktikos reikalams mirtingumo lenteles, t. y. vidutiniško gyvenimo ilgio kiekvienam atskiram amžiui.

Draudimas, ištikus mirčiai, turi tikslo laiduoti įpėdiniams tam tikrą piniginę sumą. Tas pat tikslas galima pasiekti ir kitu

keliu — taupant norimą sumą per keletą metų. Tačiau draudimas turi tų gerų privalumų palyginti su taupymu, kad taupant ne visados galima pasiekti tikslas (žmogus gali mirti vos tepradėjęs taupyti), tuo tarpu, apsidraudus, tikslo pasiekimas laiduotas, — jei draudžiamasai mirtų kitą dieną po apsidraudimo, įnešęs pirmą premiją, jo įpėdiniai gali gauti visą draudžiamąją sumą. Bet antra vertus, draudimo metodas turi nepatogumo tuo atžvilgiu, palyginti su taupymu, kad taupant visa sutaupytoji suma palieka visados savininko žinioje ir visos taupmenos sudaro jo turtą, tuo tarpu draudžiant draudžiamasai perduoda savo taupmenas tretiesiems asmenims ir patsai netenka teisės valdyti jas; be to, jei draudžiamasai išgyventų ilgiau kaipo manyta, jis gali sumokėti draudimo premijos per keletą metų daug daugiau, kaip turės gauti jo įpėdiniai.

Įvairių rūšių draudimas nesudaro betarpiškai naujo turto ir tik kitaip suskirsto jį tarp suinteresuotų asmenų. Tačiau dėka to, kad skirstant ūkio nuostolį del tos ar kitos nelaimės, ištinkančios atskirą ūkį tarp daugelio atskirų ūkių, to nuostolio sunkumas labai sumažinamas, ir visuomenės ūkis lengvai pergyvena sunkias nelaimes. Kai del nelaimingų atsitikimų pašalinimo, tai draudimo operacijų įtaka joms pašalinti yra įvairi. Kaikurioms iš jų draudimas jokios įtakos negali turėti, pav., ledams, kurių kritimas neturi jokio sąryšio su žmogaus darbais.

Priešingai, kitais atvejais draudimas esti geriausia priemonė pašalinti tam tikroms nelaimėms, pavyzdžiui, draudžiant nuo epizootijų. Toliau, draudimas dalinai padeda atatinkamiems nelaimingiems įvykiams atsitikti. Taip antai, draudimas nuo ugnies sudaro pavojaus tyčiomis degti namus, draudžiamajai premijai išgauti, ir ne taip atsargiai elgtis, kad pašalintų gaisrus; bet kita grįžus, draudimo įstaigos, didindamos premijas turtui, galinčiam greičiau užsidegti, verčia gyventojus statydintis trobesius, mažiau pavojingus gaisro atžvilgiu. Jei draudimas yra visuomenės įstaigų rankose, tai ji turi galimybės labai tikromis priemonėmis mažinti gaisrų pavojų, įrengdama gaisrininkų komandas, propaguodama nedegamus trobesius, ir t. t.

Draudimo vieta ekonomijos moksle ne visiškai nustatyta. Paprastai draudimą deda į vartojimo skyrių. Bet tam nėra jokio teorinio pagrindo: priešingai, labai aišku, kad draudimas — kova su pripuolamomis nelaimėmis, gresiančiomis žmogaus turtui ir pelnui — neturi nieko bendro su turto suvartojimu.

Draudimo sutartis savo esme yra ne kas kita, kaip viena iš mainų sutarčių rūšių. Draudimo sutartyje vienas asmuo (draudžiamasai) sumoka kitam (apdraudėjui) tam tikrą pinigų sumą, o antrasai asmuo (apdraudėjas) apsiima pirmajam asmeniui (draudžiamajam) sumokėti ateityje, ištikus tam

tikram įvykiui, pirmajam asmeniui kitą ir didesnę piniginę sumą. Prieš mus yra aiškus mainų aktas. Ir tai, kad abu sutarties dalyviai pasižada sumokėti pinigines sumas, nekenkia būti jai mainų operacija panašiai, kaip kreditas yra mainų sutartis. Kas sudaro mainų objektą draudžiamoje sutartyje? Draudimo premija mainoma į teisę gauti ateityje, įvykus tam tikrai sąlygai, daug didesnę draudžiamąją sumą — panašiai, kaip kredito operacijoje kapitalo įdavimas kuriam laikui (patarnavimas) mainomas į tam tikrą atlyginimą ateityje (palūkanas). Draudžiamasai yra panašus į kreditorių, o apdraudėjas — į skolininką. Ir todel tikra draudimo teorijai vieta — mainų skyriuje.

Tos draudimo rūšys, kurios liečia darbininkų gerovę ir pelną, vadinasi darbo draudimas. Tame skyriuje ir bus įdėtas.

A. W a g n e r. Versicherungswesen. H. ir K. B r ä m e r. Versicherungswesen. R e u l i n g. Die Grundlage der Lebensversicherung. Manes. Versicherungswesen. Н и к о л ь с к і й. Основные вопросы страхованія. 1899 Воблый. Основы страхованія 1916 м.

VI. SKYRIUS.

Prekyba.

I. *Prekyba tr prekybos įstaigos.* Mugės. Biržos. Prekybos rūšys. Skirstomoji ir spekuliuojamoji prekyba. Prekybos įmonė ir josios skleidimasis. II. *Užsienio prekybos politika.* Laisvosios prekybos sistėma. Protekcijonizmas. Įvairių šalių prekybos politika. *Prekybos reikšmė tautos ūkio atžvilgiu.*

1. Prekyba ir *prekybos įstaigos.* Besiplečiant mainams *prekyba* išauga į tam tikrą ūkio darbuotės rūšį, kurios *tikslas perpardavinėti* ūkio daiktus *del pelno,* nekeičiant jų. Pirmykščiais mainų laikais *prekybos* ir *prekybininkų* tąja prasme nebuvo. Paskum, kai atsiranda taisyklinga prekyba, ji dar ilgą laiką apima tik nedidelę visuomenės darbo produktų dalį. Dauguma visuomenės reikmenių tenkinama natūraliniu būdu, ir tik nedaugelis produktų (labiausiai prabangos daiktų) virsta prekybos objektu.

Esant neišsiskleidusiai prekybai, nenuostabu, kad tais laikais nebuvo nuolatinės prekybos, o ji buvo varoma tam tikrais laikais (mugės, turgūs ir t. t.). Juo labiau plečiasi prekyba, juo ji darosi nuolatesnė, ir galų gale, apima visus metus — darosi nuolatinė. Mūsų laikais viršų yra paėmusi nuolatinė prekyba, o anų laikų mugės nustoja savo reikšmės.

Nykstant mugėms, arba prekymečiams, pastėbeti naujos prekybos organizacijos stiprėjant. Tokia prekybos organizacija yra *birža,* turinti panašumo į muges, bet savo esme visai kito tipo įstaiga. Panašiai, kaip mugė buvo vieta, kur tam tikru laiku

susitikdavo pirkėjas ir pardavėjas, taip ir birža yra organizuotas prekybininkų susirinkimas. Birža skiriasi nuo mugės tuo, kad 1) mugė yra laikinas pirklių susirinkimas, o birža nuolatinis; bet tas skirtumas ne toks jau svarbus, kaip antras — į mugę nešamos prekės, biržoje prekybos apyvarta eina nepristatant prekių. Prekių vietą užima jų pavyzdžiai arba prekių tipai, kurie turi atitikti statomųjų prekių kokybei. Biržoje realinė prekių apyvarta lyg ir atitrūksta nuo savo materijalinio pagrindo, — prekė eina į apyvartą, ne kaipo realinis daiktas, o kaip ideali verčia. Paprastoje prekyboje prekės eina iš vieno prekybininko rankų į kito rankas, perduodant ir pačias prekes. Į biržą prekės negabenamos. Užtat ir biržos apyvartos gali pasiekti tokias kolosalines sumas.

Bet tokiems idealiems prekių mainams reikalinga, kad prekės atatiktų tam tikriems biržos apyvartos reikalavimams, t. y. neturėtų individualinių savybių, būtų pakeičiamos, užvaduojamos, arba atstojamos.

Ne visos prekės gali turėti tokių savybių. Taip antai, arkliai arba raguočiai negali būti biržos apyvartos preke, nes kiekvienas toks prekės ekzempliorius turi individualinių savybių. Bet dauguma prekių (javai, metalai, medvilnės, akmens anglis, cukrus, arbata, kava ir p.) lengvai gali būti padalyti pagal tam tikras žymes į atatinkamas rūšis, ir kiekviena tos prekės partija gali lengvai atstoti kitą tos pačios rūšis prekių partiją.

Tokios prekės gali būti parduodamos neapžiūrėtos. Šiuo atveju prekybiniam santoriui net nereikalinga, kad pardavėjas turėtų tų prekių: prekių apskritai gali dar ir nebūti, bet jos gali būti jau biržos apyvartos objektu, pav., parduodant būsimojo derliaus javus. Tuo būdu birža žymiai praplečia mainų sritį.

Geriausias biržos operacijoms daiktas — tai vertybiniai popieriai — valstybės paskolų bonai, vekseliai, akcijos, obligacijos, įkaitų, arba užstatų, lakštai — apskritai, įvairūs dokumentai, turį abstraktinės verčios. Atatinkamai parduodamų biržoje verčių rūšims — biržos esti *prekių* ir *fondų*. Kaikada prekių operacijos ir *fondų* (vertybinių popierių) esti sujungtos toje pačioje biržoje, kaikada prekių ir fondų biržos visiškai viena nuo antros atskirtos.

Prekių biržos dar gali skirtis pagal prekių rūšis — pav., Londone ir Nui-Jorke kiekviena stambesnė prekių rūšis turi atskiras biržas.

Biržų operacijos esti *santoriai esamoms verčioms ir laikiniai* (rakiniai) *santoriai*. Pastarosios operacijos esti tuomet, kada vienas asmuo pasižada pristatyti kitam tam tikru laiku tam tikrų verčių — prekių arba verčios popierių. Kadangi pristatymo

laiku perkamųjų verčios popierių arba prekių kaina gali persimainyti, tai tos rūšies santoriai gali būti paprastu lošimu skirtumais: asmuo, perkąs vertybinius popierius arba prekes, gali visiškai neturėti noro jų pirkti, o laukia tik pelnyti iš kainos persimainymo. Tos rūšies santoriai dažnai pasibaigia prekių nepristatant, o tik sumokant skirtumą, jei atejus statymo laikui kaina pakilo, tai pardavėjas sumoka pirkėjui skirtumą, priešingai — pirkėjas pardavėjui Šiuo atveju biržos operacija nesireiškia prekių perėjimu iš vienų rankų į kitas, o yra tik paslėptas azartinis lošimas. Greta su tokiomis fiktyvinėmis operacijomis biržoje atliekamos ir visiškai realinės operacijos didžiausioms sumoms, ir kaip tik šios operacijos sudaro biržų reikšmę žmonių ūkyje.

Kai del prekinės prekybos, tai birža savo srityje duoda galimybės plačiai išlyginti visuomenės pasiūlus ir paklausus. Juo labiau skleidžiasi šių laikų mainų ūkis, juo darosi svarbiau ir sunkiau nustatyti visuomenės gamybos ir vartojimo balansą. Kiekvienas prekių gamintojas gamina savo atsakomybe, visuomenės valdžios nepadedamas ir nekontroliuojamas. Bet tik proporcingai paskirsčius visuomenės gamybą, gaminamosios prekės gali būti parduodamos. Birža ir yra natūraliai skleidžiąsis kapitalistinėje santvarkoje mekanizmas, kursai, nesuorganizavus visuomeninės gamybos, įgalina atskirus gamintojus pritaikyti, nors apgraibomis, visuomenės gamybą prie visuomenės paklausų. Biržoje susidūria visuomenės paklausai su visuomenės pasiūlais, ir tuo susidurimu nustatoma prekių kaina. Be biržos prekių kaina būtų labai svyruojąs rodiklis pripuolamų paklausų bei pasiūlų santykių daugely mainų vietų.

Kai dei biržos vertybinių popierių operacijų, tai ir čia jos funkcijos yra labai svarbios. Biržoje nustatomas vekselių kursas ir, vadinasi, reiškiasi šalies mokamasai balansas. Biržoje įkainojami vertybiniai popieriai — ir, vadinasi, nustatomas atatinkamų įstaigų kreditingumas. Toliau, biržos duoda galimybės pritraukti greitai visuomenės kapitalus į naujai atidaromas įstaigas ir, apskritai, pagelbsti sudėti kapitalus. Biržos pagalba gali būti sudaromi milžiniški kapitalai iš smulkių dalių; tuo būdu gali atsirasti milžiniškų šių laikų įstaigų. Taigi, birža yra vyriausias kapitalistinio ūkio tvarkiklis, arba reguliatorius, ir būdama tokia, sudaro privalomą jo dalį.

Pagal reikšmę žmonių ūkyje prekyba galima skirti į *skirstomąją* ir spekuliacinę, arba *spekuliuojamąją*. Prekyba yra skirstomoji, jei prekybininko tikslas — paskirstyti prekes gyventojams atatinkamai jų tų prekių paklausams. Skirstydamas prekes, prekybininkas perka prekių ten, kur jos pigiau atsieina, ir parduoda ten kur brangiau jam moka. Čia prekės vel naujai perskirstomos

erdvėje: prekė atsiduria rankose tų, kurie labiausiai jos klausia, ir prekybininko pelnas pareina nuo įvairaus prekių kainojimo įvairiose mainų vietose.

Spekuliacine prekyba yra vadinama tokia prekyba, kur kainos skirtumas, sudarąs prekybininko pelną, pareina ne nuo prekių kainų skirtumo įvairiose vietose, bet nuo laiko — kainų persimainymo per tam tikrą laiką, kadangi prekių kainos nėra pastovios laike, bet svyruoja ir keičiasi. Prekybininkas perka spekuliuodamas prekių, palieka jas kurį laiką nepardavęs, manydamas, kad tų prekių kainos pakilsiančios ir tuomet jis parduosiąs prekes labai pelningai. Kiekviena prekyba turi spekuliacijos elemento, ir skirstant prekes paprastoje prekyboje, operacija reikalinga tam tikro laiko, ir todel prekybininkais negali nesiskaityti su galimais kainų svyravimais laike: tačiau kaikada — laukimas persimainant ateity kainų, sudaro svarbiausią prekybinės operacijos dalyką — ir tuomet mes turime prieš save grynos spekuliacijos prekybą.

Paprastai yra manoma, kad skirstomoji prekyba esanti naudinga, o spekuliacinė žalinga. Bet tatai tik dalinai teisybė. Reikia skirti dvi spekuliacinės prekybos rūšys. Vienu atveju spekuliantas stengiasi iš anksto numatyti nepareinantį nuo jo kainų pasikeitimą ir pritaikyti prie jų savo kainas. Sakysime, kurioje nors šalyje neužderėjo javai. Javų pirkliai, numatydami duonos kainas pakilsiant, perkasi kuodaugiausia javų pirma laiko, kada pasirodys duonos trūkstant. Toksai pirma laiko javų pirkimas pakelia javų kainas; bet kaip tik todel, kad kainos ima kilti pirmiau, kaip būtų kilusios be spekuliacinių pirkimų, jos kįla lėčiau ir lygiau. Jei nebūtų spekuliacinių pirkimų, tai javų kainos pakiltų vėliau, bet užtat staigiau. Taigi prekybinė spekuliacija, iš ankšto numatydama ateitį ir pašalindama staigius kainų šokinėjimus, išlygina prekių kainų judėjimą. Visuomenė nuo to tik laimi, nes lygiau kįlant kainoms, lygiau eina ir visuomenės vartojimas.

Bet yra ir kitos rūšies spekuliacijos. Šiuo atveju, spekuliantas nesistengia numatyti nutūralų prekių kainų judėjimą ateity, o stato jas, dirbtinai mažindamas prekių kiekį, kad paskum pasinaudotų augštomis kainomis, parduodamas jomis prekes pirktas žemomis kainomis. Šiuo atveju spekuliantas dirbtinai kelia kainas — sudaro prekių trūkumą, sutrukdo visuomenės vartojimo bėgį ir pelnosi iš svetimo vargo.

Bet, suprantama, tokią spekuliaciją gali varyti tik stambūs kapitalistai, kurie gali valdyti prekyvietę. Kapitalistų sąjungos, norėdamas monopolizuoti prekybą, duoda čia gerų pavyzdžių. Amerikoje nėra beveik nė vie-

nos svarbesnės prekės, kuria kartkartėmis nebūtų spekuliuojama. Tuo būdu spekuliacijos dalyviai turi milžiniško pelno, o visuomenė nuo to tik kenčia.

Pagal prekybinių operacijų dydį ir pirkėjų rūšį prekyba esti *smulkmenų ir didmenų*. Pirmuoju atveju prekybininkas parduoda prekes vartotojams nedidelėmis partijomis, antruoju atveju stambiomis partijomis — didmenomis — prekybininkams arba gamintojams, kurie jas perdirba. Vienos ir antros organizacijos skiriasi iš pat pagrindo. Didmenų prekyba turi reikalo su žmonėmis, kurie perka prekių, kad jas vėl parduotų.

Todel didmenų prekyba, kaip teisingai sako Cohn'as, yra „specijalistų prekyba", priešingai — smulkmenų prekyba yra prekyba „specijalistų su nespecijalistais". Didmenų prekybos pirkėjai žiūri į savo pirkimus, kaipo į vieną iš savo ūkio operacijų, ir savo žiniomis yra maždaug lygūs su pardavėjais. Prešingai, vartotojai, pirkdami prekes savo reikalams, mažiau laikosi ūkio principo ir toli gražu prekyvieteje nenusimano tiek, kiek pardavėjas. Todel didmenų kainų judėjimas turi kito pobūdžio kaip smulkmenų, — didmenų kaina yra judresnė kaip smulkmenų, labiau atatinka bendroms prekyvietės sąlygoms kaip smulkmenų; kartu didmenų kainos vienodesnės erdvėje, tuo tarpu smulkmenų gali labai skirtis įvairiuose mainų punktuose ir kaikada skiriasi toje pačioje krautuvėje įvairiems pirkėjams.

Pagal esamas apyvartoje verčias, prekyba esti *prekių* ir *vertybinių popierių*; ūkio ir teisės atžvilgiu prekyba esti — prekyba *savo sąskaita* ir *komisinė* (paskutiniu atveju prekyba varoma įsakius trečiam asmeniui ir jo sąskaita, o patsai prekybininkas yra paprastas komisininkas, neatsakąs turtu už operacijas); pagal prekybininko su pirkėju santykius prekyba esti *pastovioji* ir *kilojamoji* (pirmuoju atveju prekybininkas parduoda pirkėjui savo buveinėje, antruoju patsai lankosi į namus su savo prekėmis); pagal prekybos darbuotės išplėtimą — *į vidaus* prekybą (valstybės viduje) ir *užsienio* (prekyba tarp valstybių). Vidaus prekyba esti dar *eksporto* (produktų eksportavimas, arba išvežimas, į užsienį), importo (svetimų prekių įvežimas į šalį) ir *tranzito* (jei svetimšalės prekės parduodamos į užsienį ir tik pereina per tą šalį).

Kaip keičiasi ūkio skleidimosi procese prekybos įmonių dydis? Kaip mes matėme, pramonėje ūkis skleidžiasi didėjant įmonėms, susitelkiant, arba koncentruojantis, kapitalui; žemės ūkyje ne tik nepastebėti, kad stambiosios įmonės pergalėtų smulkiąsias, bet priešingai, smulkioji arba laikosi arba išstumia stambiąją. Kai del prekybos, tai šioje srityje evoliucija eina vidutiniu keliu. Prekyboje geri stambiosios įmonės privalumai ne

toki dideli, kaip pramonėje — pakanka viéna tenurodyti, kad prekyboje negali būti pritaikoma mašina. Antra vertus, prekyboje nėra tų sąlygų, kurios gaivina smulkiąją įmonę žemės ūky: žemės ūkyje darbas eina prigimties apystovose ir kreipiamas į bijologijos procesus, ko nėra prekyboje. Tuo būdu savo evoliucija prekybos įmonės užima vidurinę vietą tarp pramonės ir žemės ūkio.

Tačiau, kad ir smulkmenų prekyba reliatyviai yra pastovi, ji daug kenčia nuo stambiųjų prekybos įmonių konkurencijos. Paskutiniais dešimtmečiais visuose Europos centruose pradėjo atsirasti milžiniškų krautuvių — vadinamųjų *ūniversalinių magazinų*, kuriose parduodamos įvairiausios prekės plačiai pūblikai. Stambiausieji iš tų magazinų turi tūkstančius tarnautojų ir parduoda prekių šimtus milijonų kasmet. Greta su ūniversaliniais magazinais, paskutiniu laiku atsiranda stambių prekybos įmonių atskiroms prekėms. Del viso to smulkaus prekybininko padėtis pablogėjo, ir smulkioji prekyba smunka taip pat, kaip ir amatai pramonėje.

II. *Užsienių prekybos politika.* Prekybinė politika, kurios privalo laikytis valstybė susitikdama su kitomis valstybėmis, kėlė ir kelia ekonomijos moksle daugiausia ginčų. Politiškosios ekonomijos kūrėjai, kaip Kėnė ir Adomas Smitas bei jų pasekėjai — buvo vadinamosios laisvosios prekybos šalininkai — visiško valstybės atsisakymo varžyti svetimą prekybą. Jų nuomone, tarptautinė prekyba turi būti taip pat laisva, kaip ir vidaus. Žinoma, jie neneigė valstybės teisių apkrauti muitais įvežamas prekes, bet tie muitai, jų nuomone, turėjo būti *fiskaliniai*, o ne *protekciniai* — turi turėti tikslo didinti valdžios pajamas, o ne daryti kliūtis toms ar kitoms prekėms įvežti į šalį, norint palaikyti savo pramonę.

Kiekviena šalis, laisvosios prekybos šalininkų nuomone, privalo plėtoti tas pramonės šakas, kurios tai šaliai yra patogiausios, palyginti su kitomis valstybėmis. Jei kuris produktas gaminamas kitoje valstybėje, darant mažiau išlaidų kaip šioje, ir del to prekyvietėje pigiau parduodamas, tai šioji šalis turės naudos įveždama pigų svetimą produktą ir panaikins brangesniųjų savo šalies produktų gamybą. Jei tautos triūsas eis į tas gamybas, kur ši šalis turi gerų privalumų (pirmenybių), tai tuo būdu susidarys didžiausia visuomenės turto suma. Valstybės įsikišimas, norint paskatinti kaikurias gamybos šakas, gali sumažinti tik visuomenės turtą, nes pagalba vieniems, kliudant svetimai konkurencijai, tolygi nuostoliui kitų, vartojančių svetimos gamybos produktus.

Laisvosios prekybos šalininkai (fritrederiai) pripažįsta neleistinu daiktu ir protekcinius muitus ir kitas priemones, kurio-

mis valstybė galinti kliudyti svetimos pramonės konkurencijai vietinei, pav., išvežamąsias premijas (premijos už išvežimą vietos gaminių į užsienį), gelžkelio tarifus ir p. d. Valstybė turinti visiškai atsisakyti nuo minties, kad ji geriau išmananti atskiro asmens reikalus, ir pavesti kiekvienam rūpintis savimi. „Laisser faire — laisser passer“ — taip formulavo valstybinės valdžios uždavinį vienas iš pirmųjų fizijokratų (Gurnė).

Priešingai Smitui, vertinusiam tos ar kitos prekybinės politikos išdavas pagal betarpišką jos įtaką tautos turtui, Listas atkreipė akis į prekybinės politikos įtaką šalies gamybos jėgų ūgiui. Valstybė sąmoningai gali aukoti šio laiko interesus ateities interesams. Profekciniai muitai, kuriais valstybė apkrauna tas ar kitas prekes, įvežamas iš užsienio, bet galimas gaminti ir šalyje, pirmais laikais jokių naujų turtų nesudaro ir verčia vartotoją pirkti brangesnes vietos gamybos prekes bei krauja ant jo pečių naują naštą. Bet jei tų laikinų aukų dėka valstybė sukuria savo šalyje naujas pramonės šakas, kurios vėliau gamina taip pat pigiai arba pigiau kaip užsieny, tai šąlis galų gale laimi: gamybos jėgų išauginimas pateisina laikinas aukas.

Listas nenéigė, kad laisvoji prekyba yra tarpvalstybinių santykių idealas. Taipo pat Listas neneigė, kad šalims, kurios stipriai jaučiasi tarptautinių konkurentų tarpe — protekciniai muitai nereikalingi. Protekciniai muitai reikalingi tik atsilikusioms ir silpnoms šalims. Bet kol yra tokių šalių, jos turi naudotis protekcinės prekybinės politikos sistėma (*protekcijonizmu*), nes tik tuo būdu jos gali sukurti savo pramonę, o esant laisvajai prekybai, jos amžinai turėtų būti tik žalios medžiagos statytojais kitoms šalims, kas neduoda šaliai pakilti augščiau kultūros atžvilgiu.

Fritrederių ir protekcijonistų ginčas tebetveria ir dabar, nors teorijos atžvilgiu nei viena nei antra pusė nieko nepridėjo prie savo senų argumentų, Fritrederiai laikosi kuoplatesnio *tarptautinio darbo padalijimo; protekcijonistai stato savo idealu kuovisapusiškiausią tautinio ūkio išplėtojimą.*

Teorinis to ginčo tuštumas aiškinamas tuo, kad praktinės politikos dalykai negali būti sprendžiami abstraktiniais principais. Esmės skirtumas tarp vienų ir antrų nėra toksai didelis, kaip gali atrodyti iš šalies. Šiuo laiku labai maža atsiras ekonomininkų, kurie gintų kurį nors iš tų principų visą, kaip jis yra. Šių laikų laisvosios prekybos šalininkai pripažįsta tikslingu daiktu, esant tam tikroms sąlygoms, protekcijotizmo sistėmą, taipo pat ir šių laikų protekcijonistai neneigia laisvosios prekybos pageidavimo, jei tik leidžia tautinės pramonės sąlygos. Bet iškilus konkretiems klausymams, visuomet gali kilti ginčų.

Didesnės reikšmės šiuo atžvilgiu turi taipo pat ir nepašalinami šių laikų visuomenėje ūkio interesų skirtumai. Protekciniai muitai savo esme negali būti žalingi lygiai visiems gyventojų sluogsniams. Jie būtinai turi būti naudingi vieniems ir nenaudingi kitiems: pakeldami šalies viduje kainas, jie daro naudos vietos gamintojams ir nenaudos vartotojams. Muito panaikinimas, sumažindamas produkto kainą, būtų nenaudingas pirmiesiems ir naudingas antriesiems. Esant tokiam interesų skirtumui, suprantama, kad laisvosios prekybos ir protekcijonizmo dalykai nenustoja buvę ginčo objektais.

Dauguma šių laikų ekonomininkų neneigia protekcijonizmo sistėmos tikslingumo atsilikusioms pramonės atžvilgiu šalims. Bet, žinoma, tatai nereiškia, kad juo didesnis protekcinis muitas, juo didesnė jo reikšmė šalies gamybos jėgoms plėsti. Reikia aiškiai suprasti, kas sudaro protekcinio muito esmę. Toks muitas turi tikslo pakelti šalies viduje atatinkamo produkto kainą ir del to pakelti atatinkamo gamintojo pelną; tas pelnas pakeliamas nenaudai vartotojo, kurį valstybė apkrauna lyg ir duokle gamintojo naudai. Apkrovimas vienų piliečių mokesniais kitų naudai šiais laikais nedera su teisės supratimu. Todel panašūs dalykai negali būti daromi be didelio reikalo. Tik tuomet, kada nėra jokių kitų priemonių svarbiam tautos tikslui pasiekti, valstybė gali ir privalo paaukoti vienų piliečių interesus kitų interesams.

Taigi, valstybė privalo visados stengtis mažinti protekcijonizmo sistėmą. Protekcinis muitas turi būti nustatomas toks, kad gamyba galėtų šalyje skleistis. Pakėlimas muito augščiau to ne tik apkrauna vartotoją nereikalinga našta, bet ir kenkia pačios gamybos reikalams, nes didelis pelnas gali tvirkinti pačią gamybą. Gamintojas, kuriam muitu laiduotas didelis pelnas, neturi skatinamų motyvų gerinti teknikos atžvilgiu gamybą, ir pramonė, užuot klestėjusi, gali visiškai susmukti. Be to, reikia atsiminti, kad kiekviena gamyba naudojasi, kaipo gamybos priemonėmis, kitų pramonės šakų produktais; todel palaikant vieną pramonės šaką, esant protekcijonizmo sistėmai, skriaudžiamos kitos.

Taip antai, geležies kainos pakėlimas, gali būti naudingas geležies gamintojams ir nenaudingas apdirbantiems geležį. Siūlų kainos pakėlimas gali pagelbėti verpiamajai pramonei, bet kliudyti audžiamajai, ir p. Todel geležies kainos pakėlimas kenkia mašinų fabrikams, ir t. t.

Protekcijonizmo ginklas turi du galu, todel su juo reikia elgtis labai atsargiai, nes kitaip protekcijonizmas gali pavirsti vietoje įrankio gaminamosioms jėgoms kelti šalyje — jų naikintoju.

Štai del ko, pripažįstant reikalo tam tikromis sąlygomis protekcijonizmui, galima būti griežtu jo priešininku toje ar kitoje šalyje. Suinteresuotų gamintojų atžvilgiu juo protekciniai muitai didesni, juo geriau; bet ekonomininkui, turinčiam omenyje ne atskiros grupės reikalus, o visos visuomenės, dalykas gali atrodyti visai kitaip.

Visose kapitalistinėse šalyse be išimties kapitalistinė sistėma išaugo iš protekcijonizmo sistėmos. Taip antai, Anglijoje ligi 19-jo šimtmečio veikė ne tik protekciniai, bet tiesiai draudžiamieji muito tarifai (t. y. tokie, kur vidaus prekyvietė buvo visiškai uždrausta visiems svetimos gamybos produktams, kurių konkurencijos bijojo vietos gamintojai). Anglų ekonominė stiprybė atsirado del protekcijonizmo, prie kurio visuomenės nuomonė taip priprato, kad Adomas Smitas laikė laisvą prekybą Angluose visiška utopija.

Tačiau, ne kur kitur kaip tik Anglų žemėje, laisvoji prekyba gavo viršų. Pradedant nuo 1830 m. Anglija griežtai pakeičia savo prekybos politiką. Eina visa eilė labai svarbių muito reformų, kurios galų gale privedė, jau 19-jo šimtmečio viduryje, prie to, kad protekciniai muitai išnyksta iš Anglų tarifo. Šiais laikais Anglų tarifas težino keletą muitų grynai fiskalinio pobūdžio, — dauguma prekių įgabenama visiškai laisvai.

Nesunku suprasti, kodel Angluose ir tik Angluose įsigalėjo laisvosios prekybos sistėma. Anglai ligi paskutiniųjų laikų ekonomijos atžvilgiu taip augštai stovėjo visame pasaulyje, kad protekciniai muitai jiems buvo visiškai nebereikalingi. Kitoje padėty buvo kitos šalys, ir Anglų fritrederių viltis, kad ir kitos šalys paseks jų pavyzdžiu, neįvyko.

Tiesa, Anglijos pavyzdys nepaliko be įtakos, — 50-siais ir 60 pereito šimtmečio metais prekybos politikoje matome protekcijonizmą susilpnėjus. Galima buvo manyti, kad kaipitalistinis pasaulis, nors ir iš lėto, eina laisvosios prekybos linkui.

Tačiau, paskutiniai laikai parodo griežtą krypsnį vėl į protekcijonizmą. 1878 m. Vokiečiai įveda savo valstybėje protekcinius tarifus, ypač įvairiems žemės ūkio produktams. Prancija paseka Vokietijos pavyzdžiu ir 80 metais, o dar daugiau 90 m. žymiai padidina muitus visai eilei prekių, ir ypač žemės ūkio produktams; tąja pat kryptimi pertaisomi ir kitų šalių tarifai. Apskritai, naujajam Vakarų Europos protekcijonizmui yra karakteringa tai, kad jis yra *agrarinis* ne tiek pramonė, kiek žemės ūkis saugojamas augštais muitais. Tatai aiškinama tuo žemės ūkio kriziu, kurį Vakarų Europa patyrė paskutiniais 19-jo amžiaus dešimtmečiais del konkurencijos intensyvaus vakarų Europos žemės ūkio produktų su ekstensyvaus ūkio produktais,

atgabenamamais iš už vandenynų ir iš Rusijos. Priešingai, tokioms greitai besiskleidžiančioms šalims, kaip Vokietija, jau beveik nereikėjo protekcinių pramonės muitų.

Priešingai, Jungtinėse Valstybėse protekcijonizmas turėjo ir tebeturi *pramonės* pobūdžio. Mak'o Kinlio tarifai 1890 m. ir dar daugiau Dinglio tarifai 1897 žymiai pakėlė muitus svarbesniems Amerikos pramonės produktams.

Protekcijonizmo šalininkai Amerikos Jungtinėse Valstybėse yra šiaurės valstybės, o žemės ūkio pietūs laikosi laisvos prekybos. Atatinkamai ir abi svarbiausios politinės partijos skiriasi savo pažiūromis — respūblikininkai laikosi protekcinių muitų, o demokratai — laisvos prekybos.

Tačiau ir Angluose paskutiniu laiku atsiranda protekcijonizmo šalininkų, sąryšy su tuo, kad Anglai 19-jo šimtmečio gale nustoja savo pramonės pirmenybės del Amerikos ir Vokietijos konkurencijos. Paskutinių laikų Anglų protekcijonistai prieš *free trade* (laisvos prekybos) principą stato *fair trade* (teisingos prekybos) principą. Anglai yra vienintelė pasaulyje šalis, kuri leidžia įvežti įvairiausių prekių, tuo tarpu, jos konkurentai uždaro vartus Anglų prekėms. „Teisingosios" prekybos šalininkai mano, kad įvedimas protekcinių muitų, kurie gali būti sumažinti atskirų sutarčių keliu, valstybėms, suteikiančioms atatinkamų nuolaidų Anglų pramonės naudai, įgalins Anglus išsikovoti žemesnius muitus Anglų prekėms. Įtakinga Anglų protekcijonizmo srovė su Čemberlenu priešaky, pirmiausia stengiasi ekonomiškai jungti metropoliją su Anglų kolionijomis, kurios šiuo laiku apkraudavo protekciniais muitais Anglų fabrikatus. Tam tikslui Anglai privalo įvesti muitus javams ir žaliavai, darydama kolionijoms nuolaidų, palyginti su kitų šalių produktais, o mainais kolionijos turėtų apkrauti Anglų prekes mažesniais muitais kaip kitų šalių produktus.

Tik liberalų partijos pergalė visus tuos projektus atidėjo. Bet grįžus prie valdžios konservatoriams tie reikalai vėl turės iškilti. Ir galimas daiktas, kad ir Anglai pasiduos naujai protekcijonizmo srovei.

Kai del Rusijos, tai 1906 m. įvesdintas muito tarifas ne tik nekėlė vidaus pramonės, bet greičiau ją demoralizavo. Nesibijodami užsienio konkurencijos, rusų pramoninkai nesistengė tobūlinti pramonės — jos gaminiai buvo brangūs ir neprieinami daugumai gyventojų.

Įkainojant prekybos reikšmę šių laikų ūkiui, negalima pirmų pirmiausia nepripažinti, kad prekybos funkcijos tuo skiriasi nuo pramonės ir žemės ūkio, kad gamyba reikalinga kiekvienoje visuomenės santvarkoje, o prekyba tik šių laikų santvarkoje. To-

del nenuostabu, kad pirmieji socijalizmo teorininkai pirmiausia puolė prekybą. Ypatingai skaudžiai kritikavo prekybą Furijė.

Prekybininkas, Furijės nuomone, yra eksploatatorius, čiulpiąs visuomenės turto syvus, neduodąs jokios visuomenei naudos, tik žalą. Iš tikrųjų, prekyba kapitalistinio ūkio mekanizme atlieka tokias pat reikalingas funkcijas, kaip ir pramonė: nemainant produktų, kapitalistiniame ūkyje nebūtų galima ir gamyba. O kadangi mainus atlieka priekybininkai, tai jie yra tam tikras sluogsnis, reikalingas šių laikų ūkio santvarkai. Bet prekybos hipertrofija, didelis jos išsiskledimas palyginti su kitomis visuomenės gamybos šakomis — o tokios tendencijos matyti — yra neabejotina piktybė, ir čia Furije visiškai turi tiesą.

Paskutiniais laikais pramonė skleisdamasi stengiasi sukurti betarpius ryšius tarp gamintojų ir vartotojų, be pirklių pagalbos. Smulkmenų prekiautoją, o iš dalies ir didmenų pirklį stengiasi išstumti, ir gana sėkmingai — įvairių rūšių vartotojų koperacijos organizacijos; taipo pat ir smulkūs gamintojai stengiasi sukurti savo organizacijas, kad pardavinėtų savo produktus be prekybininko. Tąja pat linkme skleidžiasi pramonė paskutiniais laikais ir be koperacijos organizacijų. Gamybos koncentracija ir atskirų smulkių gamybų susiliejimas į milžiniškas kapitalo asocijacijas veda prie to, kad tos asocijacijos turi galimybės pašalinti prekybos tarpininkus, perkant žalios medžiagos betarpiškai iš gamintojų. Apskritai, kaip jau minėta, pačioje stambioje prekyboje — stambiųjų mašinų, bėgių, laivų ir t. t. — darbas atliekamas pagal užprašymus, be tarpininkų.

Prekybos tarpininkavimas nustoja savo reikšmės — ir tatai, žinoma, visuomenei labai naudinga. Bet kadangi mainų ūkis vis toliau tebesiskleidžia, tai bendra prekyba šių laikų ne mažėja, o auga, ką nurodo didėjimo skaičiaus asmenų; darbuojančiųsi įvairiose prekybos operacijose. Prūsuose krautuvių skaičius taip keitėsi.

	Krautuvių skaičius tūkst.	10,000 gyv. 1. kraut.
1837 met.	47	33
1861 „	82	44
1895 „	200	77

Apie prekybos vaidmens padidėjimą galima spręsti iš šių Vokietijos davinių.

Dirbančių	Asmenų skaičius (milijonais) 1882 m.	1895 m.	1907 m.	Padidėjimo nuošimtis per 1882—1907 m.
Žemės ūkyje	8,23	8,29	9,88	
Pramonėje	6,39	8,28	11,26	76
Prekyboje ir susisiekime	1,57	2,33	3,48	121

Nors pramonės gyventojų skaičius auga, prekybos gyventojai dar ·abiau auga.

Prekyba apskritai. *Lexis*. Handel, Šenbergo kurse. *Sonnderdorfer*. Technik des Welthandels, 1889. *Ehrenberg*. Der Handel, seine wirtschaftliche Bedeutung, seine nationale Pflichten und sein Verhältnis zum Staate. *Cohn*. Nationalökonomie des Handels und des Verkehrswesens. M, Соболевъ. Очерки всемірной исторіи торговли. Касперовъ. Международный хлѣбный рынокъ. Федоровъ. Хлѣбная торговля въ русскихъ портахъ. Зивекингъ. Внѣшняя торговая политика.

VII SKYRIUS.

Kapitalistinės įmonės ir jų lytys.

1. *Kapitalistinių įmonių lytys*. Įmonė apskritai. Kapitalistinė įmonė. Jos lytys. Akcinė bendrovė, II. *Įmoninkų Sąjungos*. Įmoninkų sąjungos pirma. Šių laikų įmoninkų sąjungos. Jų klasifikacija. Ekonomiškas kartelių ir trestų įvertinimas.

1. *Kapitalistinių įmonių lytys*. Kapitalistine įmone yra *vadinama ūkio organizacija, siekianti atskirų asmenų ūkio tikslų ir pasiekianti juos mainų pagalba*. Parduodamos prekės gali būti gaminamos pačiós įmonės — ir tuomet turime tam tikrą gamybos organizaciją; arba parduodamosios prekės perkamos įmonės iš šalies — tuomet turime prekybos įmonę. Ir vienu ir antru atveju įmonei karakteringa iš vienos pusės — organizacijos *tikslas* — tikslas gauti iš įmonės kuodaugiausia pelno, ir todel labdarybės įstaiga nėra ūkio įmonė, nors ji gali turėti savo ūkį, — iš antros pusės *būdas*, kuriuo įmonė siekia savo tikslo — būtent pardavimas prekių prekyvietėje. Del tos priežasties nesudaro ūkio įmonės tokia organizacija, nors ji būtų labai plati, kuri nėra surišta su prekių pardavimu: Romos patricijaus natūralinis ūkis arba baudžiavos laikų bajoro ūkis tiek, kiek tie ūkiai nebuvo surišti su prekyviete, visai nebuvo įmonės.

Kapitalistinė įmonė vadinasi tokia įmonė, kurios tikslas yra gauti kuodaugiausia pelno už įdėtą kapitalą. Savarankis amatininkas turi, pavyzdžiui, savo įmonę, bet kadangi jis patsai dirba, tai jo įmonė nėra kapitalistinė. Taipo pat gaminamoji asocijacija (apie kurią kalbėsime vėliau) laiko savo įmonę, bet ne kapitalistinę. Šių laikų ūkio santvarkoje įmonės kapitalistinės, todel ir ši santvarka vadinasi kapitalistinė [1]).

[1]) Skiriamasis kapitalistinės įmonės pažymys yra ne samdomasis darbas, o tikslas. Įmonė gali naudotis samdomuoju darbu ir nebūti kapitalistine — pav., vartotojų bendrovė. Antra vertus, kad įmonė būtų kapitalisting , nereikia, kad ji naudotųsi samdomuoju darbu — pav., palūkininko, kursai duoda pinigus nelaikydamas samdininkų.

Pagal skaičių asmenų, esančių kapitalistinės įmonės savininkais, įmonės skirstomos į 1) *vienasmenes ir* 2) *daugasmenes.* Pastarosios dar skirstosi į *pilnas bendrovės*, 2) *įsitikėjimo bendroves ir* 3) *akcines bendroves.*

Vienasmenės įmonės priešakyje stovi tam tikras asmuo, kursai yra visas įmonės šeimininkas ir visiškai atsako už ją. Vieno asmens vadovaujamos įmonės turi didelę suprematiją (pirmenybę), palyginti su kitomis įmonėmis. Vedėjo asmuo šiuo atveju visiškai susilieja su vedamuoju jo reikalu. Antra vertus, šitame įmonės sąryšy su įmoninko asmeniu glūdi ir silpna vienasmenės įmonės ypatybė — ji pareina nuo visų priepuolių, galinčių atsitikti įmoninko asmeniui. Savininko mirtis ar liga gali kiekvienu laiku ją pražudyti. Jos dydis aprėžiamas tuo kapitalu, kurį turi savininkas, o taipo pat ir fizine galimybe pačiam prižiūrėti visus įmonės reikalus. Todel vienasmenės įmonės retai esti labai stambios.

Pilna bendrovė vadinasi tokia b., kur įmonės savininkais esti keletas asmenų, kurių kiekvienas atsako už įmonę. Kiekvienas iš jų atsako už įmonės pasižadėjimus visu savo turtu. Ši įmonių lytis praneša kitas lytis tuo, kad duoda galimybės pritraukti į įmonę keletą suinteresuotų asmenų, dalyvaujančių joje savo asmens darbu ir kapitalu. Bet antra vertus, didelis keleto asmenų susidomėjimas vienu reikalu kliudo kartais sutartinai dirbti.

Įsitikėtinėje, arba *komanditinėje*, *bendrovėje* esti dviejų rūšių dalininkų (kumpanijonų): vienas arba vieni visiškai atsako už įmonę, o kiti dalyvauja įmonėje tik savo įnašais ir atsako tik tais įnašais. Pirmas arba pirmieji esti bendrovės vedėjais, o antrieji komanditistai dalyvauja tik pelne ir turi tam tikrų kontrolės teisių. Ši bendrovės lytis reikalauja ypatingo komanditistų įsitikėjimo pilnaisiais nariais ir todel gali turėti pasisekimo esant tik tam tikroms sąlygoms.

Nelyginti svarbesnė kapitalistinės bendrovės lytis už visas augščiau susakytas yra *akcinės bendrovės.* Šios bendrovės sudaro savus kapitalus iš vienodų įnašų — akcijų, kurių savininkai atsako už bendovės pasižadėjimus tik turimųjų akcijų sumomis. Kiekvienas akcijos savininkas (akcininkas) gauna už savo akciją atatinkamą pelno dalį — dividendą. Akcijos gali būti ir vardinės (akcininko vardu) ir pristatytojo. Pristatytojo akcijos gali laisvai eiti iš rankų į rankas ir verstis biržoje, kaip kiekviena prekė. Visuotinas akcininkų susirinkimas yra visų reikalų šeimininkas, bet betarpiškai vadovauti bendrovei įduodama tam tikram renkamam organui — valdybai.

Akcinė bendrovė (kaip ir kitos bendrovės) yra juridinis asmuo ir būdama tokia atliekà įvairių turto operacijų. Ji turi

teisės kredituotis, kaip ir kiekvienas atskiras asmuo, bet kartu gauna teisės pritraukti skolijamojo kapitalo ir tomis priemonėmis, kurių atskiri asmenys negali pavartoti. Taip antai, ji gali gauti kapitalų, leisdama vadinamųjų *abligacijų*, kurios duoda teisės jų laikytojams gauti iš akcinės bendrovės kasmet tam tikrą iš anksto fiksuotą pelną. Obligacininkai (obligacijų savininkai) yra bendrovės kreditoriai ir tuo skiriasi nuo akcininkų.

Akcinės bendrovės turi visą eilę labai svarbių pirmenybių palyginti su kitomis kapitalistinių bendrovių lytimis. Svarbiausios pirmenybės yra šios. 1. akcinė bendrovė nėra surišta su tam tikru asmeniu, — akcinės bendrovės savininkais yra neaprėžtas akcininkų skaičius. Kiekvienas kapitalistas gali būti akcinės bendrovės dalyviu, — tam tikslui reikia tik įgyti atatinkamas skaičius akcijų, kurios paprastai laisvai parduodamas prekyvietėje. 2. Akcinėse bendrovėse kiekvieno dalyvio atsakomybė yra aprėžta tik tąja suma, kuri sumokėta už turimas akcijas. Del to žymiai sumažėja atsakomybė. 3. Leidžiant akcijas paprastai nedidelėms sumoms, gauna galymybės dėtis į akcines bendroves ir smulkūs kapitalistėliai. 4. Esant galimybės kiekvienu laiku parduoti akciją, labai palengvinamas išėjimas iš įmonės. 5. Esant beasmenei įmonei ir kįlant del to reikalui daryti tikslią atskaitomybę — įmonei palengvinamas kredito gavimas.

Del šių pirmenybių, akcinės bendrovės daug lengviau, kaip kita kuri kapitalistinių įmonių lytis, gali surinkti stambių kapitalų, kurie šiais laikais surenkami ne tik iš stambiųjų kapitalistų, bet ir iš smulkiųjų. O kadangi kapitalistinėje ūkio sistėmoje įmonės pasisekimas pareina nuo dydžio įmonės kapitalų, kuriuos ji gali vartoti, tai ir nenuostabu, kad akcinės bendrovės įgauna vis didesnės ir didesnės reikšmės šių laikų ūkio santvarkoje.

Tiesa, akcininkų bendrovės turi ir specifiškai neigiamų šalių — labiausiai del to, kad jos yra beasmenės. Atskiras akcininkas, jei tik jo žinioje esamų akcijų skaičius ne labai didelis, maža tesidomi bendrovės reikalais. Visuotinieji akcininkų susirinkimai maža telankomi ir dažnai esti tik paprastu formalumu. Visiems akcininkų bendrovės reikalams vadovauja, kaip bendra taisyklė, nedidelė akcininkų grupė, o betarpiškai visus reikalus veda samdomieji asmenys. Todel akcininkų bendrovės ūkis nepasižymi taupumu. Kartu su tuo, esant galimybės lengvai parduoti prekyvietėje akcijas, stambieji akcininkai, kitų nenaudai, turi galimybės imti sau pelną ne iš įmonės pelno, o iš skirtumo akcijų kurso įvairiais laikais — pirkdami akcijas pigia kaina ir parduodami brangia, — be to, kurso svyravimai suinteresuotų asmenų gali būti daromi tyčiomis.

Labai dažnai akcinės bendrovės atsiranda del tokių sumetimų. Pramonės krizių istorija turi daug pavyzdžių įvairių fantastingų įmonių, kurių steigėjai puikiai žinojo jų beviltišką ateitį, bet norėjo gudriai reklamuodami išparduoti akcijas lengvatikei visuomenei ir dažnai pasiekdavo tikslą.

Bet tos neigiamybės toli gražu negali atsverti pagrindinę akcinės bendrovės pirmenybę — lengvo kapitalo sutraukimo. Todel, juo toliau eina kapitalo koncentracija, juo didesnės reikšmės įgauna akcinės bendrovės. Stambiausios mūsų laikų įmonės, kaip antai: geležinkeliai, kanalai ir p. d., vykdomos arba akcinių bendrovių arba valstybės įmonių pavidalais.

Greitai skleistis akcinės b-vės pradeda nuo antros XIX-jo šimtmečio pusės. Pažangiausių kapitalistinių šalių gamyboje jos yra viešpataujanti įmonių lytis (arba pavidalas).

II. *Įmoninkų sąjungos.* Kad ir kaip greitai eina kapitalo koncentracija, augant atskiroms įmonėms ir paglemžiant smulkias įmones stambioms, vis delto paskutiniojo laiko kapitalistinės evoliucijos sąlygos iškėlė dar ir naujų kapitalo susiliejimo lyčių. Iki paskutiniųjų laikų atskiros kapitalistinės įmonės varžėsi, kur stiprus pergalėdavo silpną, bet dažnai susilpnindamos savo įmonę, kadangi produktų kainų kritimas, kursai sekė paskui tas varžytynes, buvo pragaištingas visiems konkurentams. 80-siais pereito šimtmečio metais kainos vìsai svarbiųjų produktų eilei labai krito. Įvyko kapitalistinės pramonės krizis, kursai pagimdė naują kapitalo organizaciją, kaip va: kartelius, arba sindikatus ir trestus.

Įvairios rūšies sąjungos ir įmonininkų susitarimai savirtarpio varžytynėms mažinti ir kainoms kelti nėra paskutiniųjų laikų pirmiena. Romos įstatymų leidyba (legislacija), taipo pat kaip ir viduramžių, turėjo išleidusi visą eilę griežtų įsakymų specijaliai prieš įmoninkų kainų kėlimą. Ypatingai bijota duonos pirklių susitarimų kainoms kelti.

Bet visi tos rūšies susitarimai maža teturėjo bendro su paskutiniųjų laikų įmoninkų susitarimais, skirdamiesi nuo jų tuo, kad šie liesdavo produktų pardavimą, bet ne gamybą. Viešpataujant smulkiajai gamybai, kada produktus gamindavo tūkstančiai savarankių gamintojų, susitarti jiems buvo gana sunku. Bet juo mažesnio įmonių skaičiaus gaminamas kuris nors produktas, juo lengviau įmoninkams susitarti ir, užuot varžusis tarpu savęs, bendromis pajėgomis ginti savo interesus.

Ypatingai lengva susitarti akcinėms įmonėms, nes akcinės bendrovės neasmeninės ir kiekvienos akcinės bendrovės akcininkas lengvai gali tapti ir kitos akcinės bendrovės akcininku, pirkdamas atatinkamą akcijų skaičių. Tatai palengvina susilieti

kelioms akcinėms bendrovėms į vieną, jei kiekviena iš jų nominaliai pasiliekti savarankė. Be to, akcininkas, būdamas maža tesudomintas įmonės reikalais, labiau yra linkęs suvaržyti šios įmonės darbuotę kaip atskiras įmoninkas, kuris sudeda į įmonę visą savo kapitalą.

Įmoninkų sąjungos paskutiniais laikais, pagal stiprumą ryšių tarp atskirų įmonių, gali būti paskirstytos į šias keturias grupes:

1. konvencijos;
2. kornieriai, arba ringai;
3. karteliai, arba sindikatai;
4. trestai.

Konvencijomis yra vadinami tokie įmonininkų susitarimai, kurie reguliuoja tik nedaugelį ir nesvarbių prisidėjusių į sąjungą įmonių reikalų, pav., mokėjimo laikus, parduodant prekes į kreditą, nuolaidų dydį, perkant už gyvuosius pinigus, ir p. d.

Kornieriais, arba *ringais*, vadinami laikini įmokininkų — paprastai prekybininkų — susitarimai prekių kainoms kelti, monopolizuojant jų pardavimą. Kaip tik ši lytis, kitaip sakant prekybininkų streikas — yra viena iš seniausių įmoninkų sąjungų lyčių. Paskutiniais laikais ji išsiplatino greta su kitomis įmoninkų sąjungų lytimis, ypač Jungtinėse Valstybėse. Jų pavyzdžiais gali būti ne vieną kartą daryti bandymai monopolizuoti pasaulio vario prekyvietę. Kornieriai sudaromi kviečiams, medvilnei monopolizuoti ir daugely kitų prekybos rūšių.

Karteliais, arba *sindikatais*, yra vadinamos daugiau ar mažiau ilgalaikės ir tvirtos sąjungos savarankių gamintojų svarbesnėms įmonių sąlygoms reguliuoti — labiausiai gamybos arba pardavimo sąlygoms reguliuoti. Ši įmoninkų sąjungų lytis yra karakteringa paskutiniams laikams. Kartelis nėra laikinas prekybininkų susitarimas; jis siekia nuolatinio ir ilgalaikio tikslo ir todel yra naujas kapitalistinių įmonių tipas — reiškiąs pakilimą kapitalistinės gamybos į augštesnį laipsnį. Korteliams yra karakteringi du dalykai: viena — kartelyje atskiros įmonės nenustoja savarankiškumo, sukartelintos įmonės nesudaro vienos įmonės, o tik keleto įmonių sąjungą; antra — atskirós įmonės savarankiškumas tiek suvaržomas, kad ji gali pasiekti tikslą tik kaipo kartelio dalis. Pirmuoju dalyku kartelis skiriasi nuo tresto, antruoju nuo pirmųjų dviejų įmoninkų sąjungų tipų.

Korteliai gali reguliuoti visas ūkio sąlygas, kurios turi gamybai reikšmės. Tos sąlygos gali liesti:

1. perkamų ir parduodamų prekių kainas; kartelis čia rūpinasi, kad kainų iš tikrųjų būtų laikomasi; 2) gamybos dyd sąryšy su kainų kėlimu, mažinant gamybą; 3) pasiskirstymą tarp

atskirų įmonių, įeinančių į kartelį, pardavimo sričių, pašalinti varžytynėms tarp jų; 4) kainų reguliavimą, gamybos didį ir pardavimo sritis; 5) kainų reguliavimą, gamybos dydį bei pardavimo sritis kartu su paskirstymu sukartelintoms įmonėms, bendrai susitarus, visų užprašymų (arba užsakymų). Šiuo paskutiniu atveju atskirų įmonių savarankiškumas mažėja ligi minimo ir reiškiasi tik tuo, kad atskira įmonė pasilieka laisvės organizuoti pačią gamybą ir gali didinti savo pelną, mažindami gamybos išlaidas.

Augščiausia įmonių susijungimo lytis yra *trestai*, savotiška įmoninkų sąjungų lytis, atsiradusi Jungtinėse Valstybėse del Amerikos civilinės teisės savybių. Atskiros įmonės, iš kurių sudėtas trestas, visiškai nustoja savarankiškumo ir tik nominaliai sudaro atskiras įmones. Akcijos visų įmonių, sudarančių trestą, įduodamos keletai patikimų asmenų, visvališkai valdančių reikalą; akcininkai gauna mainais akcijų, tresto sertifikatų, pagal kuriuos išmokamas pelnas. Šiuo laiku tos rūšies trestai beveik išnyko, uždraudus juos įstatymais, ir buvo pakeisti sudarančių trestą įmonių susijungimu į milžiniškas akcines bendroves. Atskiros įmonės neteko ir to savarankiškumo, kurio turėjo treste, ir pavirto paprastomis akvinėmis bendrovėmis. Tačiau tresto vardą jos pasiliko.

Pagrindine kartelių ir kitų sąjungų atsiradimo priežastimi yra tai, kad kapitalo koncentracija didina ekonominę jo galią. Kartelis yra nauja kapitalo sujungimo lytis ir sudaro naują laipsnį tam kely, kurį perėjo besiskleisdama gamyba, pamažu pakeisdama smulkias įmones stambiomis. Del kapitalistų sąjungų tos kapitalo koncentracijos procesas pradėjo eiti sparčiau, nes šiuo atveju smulkios gamybos stambiųjų nėra išstumiamos, ko negali būti be ilgesnės kovos, bet suliejamos vienos su antromis bendriems reikalams.

Kaip ir kiekviena kapitalistinė įmonė, kartelis naudojasi savo ekonomine pajėga pelnui pakelti. Tam tikslui kartelis stengiasi pakelti parduodamųjų prekių kainas, kiek tik leidžia prekyvietės sąlygos, ir tuo pat laiku numušti darbo mokesnį (o taipo pat perkamosios žaliavos ir kitų gamybos premonių), kiek tai kelia įmonės pelną. Todel visiškai nenuostabu, kad karteliai neturi plačiose vartotojų miniose gero vardo, ypač darbininkų. Ir vieniems ir antriems reikia kovoti su karteliais už savo interesus, kuriems karteliai gali labai kenkti.

Tačiau nereikia manyti, kad karteliai visados kelia gaminamųjų prekių kainas ir blogina darbo sąlygas. Dažnai — ir net, kaip reikia manyti tose šalyse, kur labiausiai karteliai yra įsigalėję — kartelis padaro visiškai atvirkščios įtakos ir vienam ir an-

tram dalykui. Kartelis, didindamas kapitalistų jėgas, tuo pačiu palengvina jiems naudoti vartotoją ir darbininką, bet tuo pačiu laiku kartelis padidina ir visuomenės darbo gamybą ir gali galų gale papiginti kainas ir pagerinti darbo sąlygas. Juo tampriau yra organizuotas kartelis, juo labiau sujungtos sudarančios jį įmonės — juo didesnės įtakos jis gali padaryti gamybos teknikai.

Amerikos trestai, be abėjojimo, labai pagelbėjo gamybos teknikos pažangai. Kadangi, susidarant trestui, visos įmonės susilieja į vieną, tai trestas betarpiškai esti interesuotas, kad teknikos gamyba visose įmonėse būtų augštai pastatyta. Tam tikslui trestas sustabdo gamybą tose fabrikose ir dirbtuvėse, kurios, teknikos atžvilgiu, yra prastai įrengtos, ir koncentruoja gamybą tuose punktuose, kur jinai tekniškai gali būti augštai pastatyta. Taip antai, degtinės trestas tuojau uždarė 68 dirbtuves iš 80 ir paliko tik 12, taip pat pasielgė ir cukraus trestas ir kiti. Kaipo vaisius buvo tai, kad trestas sumažino gamybos išlaidas, del ko trestas, parduodamas prekes žemesne kaina, gali gauti daugiau pelno. Bet ir be to nereikia pamiršti kad augšta prekių kaina aprėžia galimybę parduoti jas, todel kartelis dažnai gali daugiau laimėti parduodamas daugiau prekių pigia kaina kaip maiau — brangia kaina.

Kai del darbininkų, tai gamybos koncentracija, didindama darbo produktingumą, tuo pačiu lengvina darbo mokesnio padidinimą. Kai tu kapitalo sujungimas mekaniškai jungia darbininkus į didesnes mases fabrikose ir dirbtuvėse. Tatai padina socijalinę darbininkų jėgą. Tuo būdu ir šioje srityje karteliai gali duoti teigiamų vaisių daugumai gyventojų.

Viena iš svarbiausių karteliams atsirasti priežasčių yra protekciniai muitai. Jei šalyje viešpatauja protekcijonizmas, tai karteliui itin gera dirva, palyginti su laisvosios prekybos sistėma. Tatai aiškinama tuo, kad pirmuoju atveju šios šalies gamyba turi prieš save uždarą prekyvietę, ir karteliai gali tapti šalies viduje monopolistais; priešingai — esant energingoms svetimo kapitalo varžytinėms, susijungimas įmonių šalies viduje nepašalina svetimų. įmonių konkurencijos, ir kartelis gali nepajėgti reguliuoti pardavimo sąlygų.

Del tos priežasties karteliai labiausiai išsiplėtojo protekcinės muitų politikos šalyse — pav., Jungtinėse Valstybėse ir Vokietijoje. Priešingai, Anglijoje karteliai nėra įsigalėję To priežastis — ne tik laisvoji prekyba, bet taipo pat ir tai, kad Anglų pramonė, labiau kaip kitos kurios šalies pramonė, dirba eksporto reikalams visame pasaulyje. Del to ir kįla sunkumų reguliuoti parduodamųjų gamybos produktų kainoms.

Labiausiai įmoninkų sąjungos išsiplatino, kaip yra sakyta, Jungtinėse Valstybėse. Apie jų reikšmę galima spręsti iš to, kad,

pav., plieno trestas, atsiradęs 1901 metais, turi 1200 milijonų dolerių kapitalo, naftos trestas turi 97 mil. dolerių, vario trestas — 75 mil. dolerių ir t. t.; šios milžiniškos kapitalo ogranizuotės apima visą atatinkamą produktų šalies gamybą (prieš d. karą).

Apskritai, šių laikų ūkis, besiskleisdamas, eina gaivališkai prie vis didesnio kapitalo sujungimo. Be abejojimo, tas procesas lydimas liguistų reiškinių, kurių negali pakeisti visuomenės valdžia. Šių laikų valstybė nesibijo aktyviai įsikišti į ūkio gyvenimą ir ji turi galimybės pašalinti žalingą kapitalistinių įmonių įtaką: jau vien tai, kad karteliai virsta ypatingai žalingais, esant protekciniams muitams, rodo, kaip valstybė gali paveikti savo muitų politika kartelius, — leisdama svetimų šalių varžytynes, valstybė gali lengvai apkarpyti kartelių apetitus. Bet kliudyti karteliams kurtis — reiškia nesuprasti kapitalistinio proceso dėsnių. Valdžios kova Jungtinėse Valstybêse su trestais nepanaikino kapitalistinių sąjungų, o privedė prie to, kad jos dar labiau sutvirtėjo ir iš trestų pavirto milžiniškomis akcijų bendrovėmis, nepalikdamos jokio savarankiškumo atskiroms įmonėms. Mūsų laikų valstybė yra bejėgė sukliudyti susilieti daugeliui atskirų įmonių į vieną. Ir todel valstybė neprivalo naikinti pačių trestų ir kartelių, o kovoti su jų žalinga darbuote. Kai del darbininkų, tai valstybė privalo duoti visiškos laisvės darbininkams ginti savo interesus. Prieš sujungtą kapitalą reikia pastatyti sujungtas darbas.

W. Auerbach. Aktienwesen. *Oechelhäuser.* Die Nachteile der Aktienwesen und die Reform der Aktiengesetzgebung. *L. Goldschmidt.* Alte und neue Formen der Handelsgesellschaft. Lehman. Die geschichtliche Entwickelung des Aktiensrechts. Л. Петражицкій. Акціонерныя общества. Л. Гольдштейнъ. Синдикаты и тресты.

VIII SKYRIUS

Koperacijos įmonės ir jų lytys.

I. *Koperatyvų apibūdinimas ir klasifikacija.* II. *Kredito koperatyvai.* Raiffeizeno principai. Centro organizacijos. III. *Vartotojų bendrovės.* Jų istorija Anglijoje. Ročdelio principai. Bendras vartotojų bendrovių įvertinimas. IV. *Žemės ūkio koperacija.* Įvairios žemės ūkio koperatyvų rūšys. Pieno koperatyvai. Žemės ūkio koperatyvai Vakaruose ir Rusuose. V. *Gamintojų ir darbininkų artelės* (kuopos). Gamintojų artelės Vakaruose. Jų gajumo sąlygos. Darbininkų artelės Rusuose ir Vakaruose.

Koperatyvų apibūdinimas ir *klasifikacija.* Kapitalistinė įmonė turi tikslo gauti kuodaugiausia pelno. Bet šių laikų gyveni-

mas rodo, kad yra visai kito tipo įmonių, turinčių kitokių tikslų ir pagrįstų kitais principais — koperacijos įmonių. Koperacijos įmone reikia vadinti *tokia ūkiška keleto laisvai susijungusių asmenų įmonė, kuri turi tikslo ne gauti pelno už įdėtą kapitalą, o padidinti, bendrai velkant ūkį, savo narių darbo pajamas arba sumažinti jų išlaidas vartojimo reikalams.*

I. Koperacijos įmonės griežtai skiriasi ir nuo kapitalistinių ir nuo visuomenės ūkiškų organizacijų, turinčių prievartos pobūdžio. Valstybės ir municipalinės įstaigos, pavyzdžiui, plačiai tvarko ūkio reikalus, neturėdamos tikslo iš to pelnytis ir tuo atžvilgiu nesiskiria nuo koperacijos įstaigų. Bet valstybės ar miesto ūkis turi privalomojo pobūdžio, priešingai koperacijos įstaigoms, kurios visados remiasi laisvu suinteresuotų asmenų sutarimu. Tuo būdu koperacijos įstaigą apibūdina šios žymės; 1) jų tikslas yra padidinimas narių darbo pajamų arba sumažinimas jų išlaidų — vartojimo reikalams; 2) laisvanoriškas sutvarkymas ir 3) bendras ūkio vilkimas.

Koperacijos įmonės gali apimti įvairias ūkio veiksmų sritis, ir atatinkamai kiekvienos srities savybėms gali kurtis įvairios jų lytys. Tuo būdu atsiranda įvairių koperatyvų (koperacijos įstaigų) tipų.

Svarbiausios koperatyvų rūšys yra šios:

1. Kredito koperatyvai.
2. Vartotojų bendrovės.
3. Namų statymo bendrovės.
4. Pirkimo bendrovės.
5. Pardavimo bendrovės.
6. Perdirbimo bendrovės.
7. Pagalbinės bendrovės.
8. Darbininkų artelės, arba kuopos.
9. Gaminimo bendrovės.

Praktikoje didžiausios reikšmės turi kredito, vartotojų ir pirkimo pardavimo bei perdirbimo bendrovės.

II. *Kredito koperatyvai.* Kredito koperatyvų, turinčių tikslo patiekti kredito ne stambiems savininkams (kaip paprastieji bankai), o smulkiems gamintojams, tėvynė yra Vokietija, kur beveik vienu laiku 50-siais pereitojo šimtmečio metais atsiranda du tų įstaigų tipai, vėliau nepaprastai išsiplėtojusių. Vieno tipo (*taupmenų skolijamųjų*) incijatorius buvo Šulcė-Deličas, antro (*kredito bendrovių*) Raiffeizenas.

Šulcė's-Deličo kredito koperatyvai labiausiai rūpinasi tiekti kredito smulkiems miesto prekybininkams ir amatininkams. Kiekvienas iš tokių smulkių gamintojų mažai tėra kreditingas, bet didesnė ar mažesnė jų grupė, solidariai atsakant vienam už kitą, yra

visiškai kreditinga. Šulcės-Deličo „liaudies bankas“ ir sudaro skolininkų sąjungą, kur kiekvienas iš jų laiduoja už kitą ir užvaduoja turto laido nepriteklių atskiram skolininkui savitarpio atsakomybe. Tokio „liaudies banko“ pagrindinis kapitalas susidaro iš įnašų (pajų), įmokamų banko narių, skirstančių tarpu savęs paskaloms kapitalus, sutraukiamus, kaip ir į paprastus komercijos bankus, labiausiai priimant indėlius.

Kadangi šie bankai reikalauja įnešti įnašą (kuriam skiriamas dividendas) ir todel yra prieinami tik žmonėms, turintiems šiek tiek (nors ir labai nedaug) kapitalo, tai jie gali greitai pavirsti paprastomis kapitalistinėmis įstaigomis, — turėdamas pasisekimo, tokis „liaudies“ bankas virsta paprastu kapitalistiniu banku, kas ir atsitiko su daugeliu Šulcės-Deličo bankų paskutiniais metais.

Nepaprastą smulkaus kredito įstaigų tipą sudaro atsiradusios taipo pat Vokietijoje Raiffeizeno tipo kredito bendrovės, kurių svarbiausias uždavinys buvo parūpinti kredito ūkininkams. Svarbiausias jų skirtumas, palyginti su Šulcės-Deličo koperatyvais — tai nedideli įnašai, kurie principijaliai visiškai atmetami. Vienintelis tų bendrovių narių kreditingumo laidas tai jų savitarpio atsakomybė už bendrovės pasižadėjimus.

Raiffeizeno kredito bendrovės yra labai nepaprastos įstaigos, sudarytos visiškai kitoniškais principais nekaip kitos šių laikų kredito įstaigos. Šių įstaigų kūrėjas Raiffeizenas nustatė visą eilę principų, kurie jo sekėjų šventai sekami. Svarbiausieji jo principai tokie.

1. neaprėžta narių atsakomybė už bendrovės įžadus; 2) „lokalizacijos“ principas, t. y. bendrovės veikimo apribojimas tam, tikromis ribomis; 3) uždraudimas bendrovės nariams vienu laiku dalyvauti keliose bendrovėse; 4) principijalus įnašo neigimas kiek tatai leidžia veikiantieji įstatymai; 5) uždraudimas skirti nuolatinę algą valdybos nariams, išskiriant buhalterį.

Antras, ketvirtas ir penktas principas rodosi ekonominiais absurdais, kuo jie ir buvo Šulcės-Deličo apšaukti. Taip antai, lokalizacijos principas reikalauja, kad bendrovė neišeitų iš sienų savo srities ribų — paprastai to ar kito sodžiaus. Tuo tarpu šiais laikais yra bendra ūkio sistėmos taisyklė, kad įmonės išplėtimas didina jos jėgas. Įmonės ribų susiaurinimas rodosi lyg ir jo ūkiškos reikšmės susiaurinimu, — kodel neplėsti įmonės, jei jos reikalai gerai eina?

Principijalus įnašų kapitalo neigimas rodosi dar mažiau suprantamas. Kaip gali gyvuoti kuri nors įmonė be savo kapitalo, juo labiau kredito įmonė, kurios tikslas tiekti kapitalo savo nariams; kuo ji gali kredituoti savo narius?

Galop, atlyginimo neigimas rodosi visiškai nesuprantamu dalyku. Visas šių laikų ūkis remiasi asmens interesu — ir šit

atsiranda ūkio organizacija, kuri laikosi principo, kad darbas neturi būti apmokamas. Ar gali įstaigos su tokiais principais turėti pasisekimo?

Gyvenimas parodė, kad ne tik gali, bet kad tik tokia organizacija ir yra pritaikyta ūkininkų reikalams. Kiekvienas iš pasakytų principų yra giliai įsišaknijęs į savybes to socijalinio tarpo, kuriam Raiffeizeno bendrovės skiriamos.

Neaprėžtos atsakomybės principas yra būtina sąlyga to, kad į organizaciją įeina žmonės, kurie neturi kapitalo. Ši organizacija negali garantuoti savo pasižadėjimų kapitalais, kaip tatai daro paprastos kapitalistinės įmonės. Kapitalo nepriteklius papildomas bendra narių vienas už kitą atsakomybę.

„Lokalizacijos" principas išeina iš to, kad kredito bendrovės uždavinys yra parūpinti kredito net neturtingiausiems nariams, tiems, kurie paprastos kredito įstaigos atžvilgiu yra nekreditingi, kadangi neturi pakankamai turto. Kas gali kreditoriaus akyse atstoti skolininko turtų laido nepriteklių? Tik asmeniškas pasitikėjimas skolininku, paremtas artimu jo pažinimu ir jo ūkio darbu. Arti pažindamas skolininko asmenį, kreditorius taip pat gali būti ramus del savo pinigų, kaip kad jie būtų laiduoti turtu. Viename sodžiuje kiekvienas puikiai pažįsta kitą ir žino, kas kurio pasitikėjimo vertas, be to, vienkiemiams lengva vienas antro ūkio reikalai kontroliuoti. Todel apimanti vieną sodžių kredito bendrovė savo operacijas gali individualizuoti: bendrovės duodamas kreditas gali labiausiai remtis skolininko asmens pasitikėjimu, o ne jo turtu. Bet jei tik bendrovė išeina iš tam tikrų ribų, ji neturi galimybės pažinti visus savo narius ir skirdama kreditus privalo vadovautis tais pačiais principais, kaip ir kiekviena kredito įstaiga, t. y. to asmens turtu.

Trečias Raffeizeno principas išeina iš to pačio asmens principo, kuriuo remiasi visa bendrovės organizacija. Narys, dalyvaudamas keliose bendrovėse, negali būti nė vienos kontroliuojamas.

Ketvirtas principas yra išdava pagrindinės savybės šios kredito organizacijos, kaipo neturtingų žmonių organizacijos. Jei bendrovė turėtų įnašų kapitalą, jinai būtų prieinama tik tiems asmenims, kurie įnešė įnašus, o ne vargingesniems sluogsniams. O kredituoja ji savo nariu dedamais į bendrovę indėliais. Tiesa operacijų pradžiai vis del to yra reikalingas kapitalas, nors ir nedidelis. Bet ta kliūtis pašalinama kredito bendrovėje skolijant tą kapitalą iš šalies. Gavusi pasiskolyti kapitalo, bendrovė gali pradėti savo operacijas, imti indėlius, o paskum iš bendrovės pelno sumokėti steigiant bendrovę padarytą skolą. Tuo būdu, neturė-

dama pradžioje jokio savo kapitalo, bendrovė gali būti taip pat stipri ir pastovi, kaip ir kapitalistinis bankas.

Galop, paskutinis Raiffeizeno principas aiškinamas tomis pačiomis ūkininkų kredito bendrovės savybėmis. Joje viskas remiama asmens pasitikėjimu. Asmenys, stovintieji jos priešaky, privalo dalyvauti joje ne del pelno, o tik norėdami suteikti naudos savo draugams; negaudami atlyginimo pinigais, jie užtat užsitarnauja pagarbos. O kadangi bendrovė nedidelė, tai jai vesti nereikia labai daug darbo, ir laiko daug neišeikvojama.

Atskira bendrovė gali būti ir labai silpna ūkio atžvilgiu, tačiau atskiros bendrovės, susijungusios į vietos ir tautines organizacijas, gali sudaryti milžinišką pajėgą. Šios plačios organizacijos, apimančios atskiras bendroves, yra natūralus ir būtinas jų papildymas. Jų dėka menkiausia kredito bendrovė, turinti kelias dešimtis narių, gali laukti didelės paramos iš visos šalies kooperatyvų organizacijos.

Raiffeizeno kredito bendrovės užsiima ne vien tik kredito operacijomis, bet stengiasi teikti pagalbos savo nariams beveik visais ūkio reikalais. Taip antai, jos organizuoja bendrą žemės ūkiui reikalingų daiktų pirkimą, bendrovės narių pagamintų produktų pardavimą, organizuoja bendrą naudojimąsi žemės ūkio mašinomis, imasi priemonių žemės ūkio žinioms platinti ir t. t. ir t. t.

Kiekviena atskira kredito bendrovė turi keblumų nesant pusiausvyros tarp kapitalų pasiūlų ir paklausų. Turėdama nedidelę veikimo sritį, jį vienu metų laiku turi perdaug indėlių, kurių vietoje nėra kur dėtį, o kitu laiku jai nepakanka kapitalo vietos kredito reikalavimui patenkinti. Be to, atskira bendrovė gali pritraukti tik vietos kapitalų, kurių vietoje neperdaugiausia gali būti. Tuos atskirų bendrovių keblumus pašalina tam tikros organizacijos, vadinamosios „centrinės kasos", jungiančios šimtus vietos bendrovių. Centrinės kasos duoda galimybės kapitalų perteklių vienose bendrovėse kreipti į tas bendroves, kur kapitalų trūksta. Tuo tarpu, būdamos stambokomis kredito įstaigoms, kasos nustato ryšius tarp kredito koperatyvų ir platesnės pinigų prekyvietės ir traukia iš jos lėšų savo reikalams.

Visos tos organizacijos, jungiančios visoje valstybėje atskirus koperatyvus į vieną tamprų tinklą, yra sukurtos jų pačių, be jokios valstybės pagalbos, kurią dauguma koperatyvų principijaliai neigia ar, teisingiau sakant, neigė. Paskutiniu laiku prieš karą šiuo atžvilgiu pastebėti permainų, ir koperacijos įstaigos reiškia vis daugiau noro imti iš valstybės pagalbos, kurios Vokiečių valdžia norėtų jai duoti. 1895 m. Prūsų valdžia įkūrė „Centrinę koperatyvų kasą" su 50 milijonų markių kapitalo.

Kasos veikimas plačiai išsiplėtė ir šiuo laiku dauguma kredito koperatyvų palaiko ryšius su kasa.

III. *Vartotojų bendrovės.* Vartotojų bendrovėmis yra vadinamos vartotojų sąjungos, perkančios vartojamuosius daiktus ir paskum parduodančios juos savo nariams. Pirkdamas vartojamuosius daiktus paprastai pas krautuvininkus, vartotojas sumoka krautuvininkui žymiai augštesnę kainą, palyginti su prekės kaina pačiam krautuvininkui. Vartotojų bendrovė rūpinasi sutaupyti vartotojams tuos permokėjimus. Bendrovės yra šiaip sutvarkytos. Asmenų grupė sudaro ir įnašų kapitalą, už kurį perka vartojamus daiktus, ir įtaiso būstinę tiems daiktams pardavinėti bendrovės nariams, kuriems ir eina nauda iš tos įmonės.

Vartotojų bendrovės atsirado Angluose garsaus Anglų socijalizmo tėvo Roberto Oveno dėka. Pirmoji iš jų buvo įkurta Oveno sekėjų 1828 m.; už keleto metų Anglų žemėje jau buvo šimtai vartotojų bendrovių. Tačiau tų pirmųjų bendrovių pasisekimas buvo neilgalaikis. Greito bendrovių slūgimo priežastis buvo pačio dalyko naujumas, dalinai ir silpna vidujinė pirmųjų vartotojų bendrovių organizacija. Jų pelnas buvo skirstomas proporcijonaliai įnašoms — ir jei buvo skiriama į nedalijamus įmonės kapitalus, tai galų gale jų nariai nesusilaikydavo nuo pagundos nepasidaliję tų kapitalų. Tatai ir pakirto bendrovių gyvybės šaknis.

Naujas koperacijos judėjimo laikotarpis prasideda nuo 1844 metų — įkūrus 28-ms audėjams mažame Šiaurės Anglų miestely, Ročdelyje, vartotojų bendrovę naujais pagrindais. Ta bendrovė įkūrėjų pavadinta „Teisingųjų Ročdelio pijonierių bendrovė“, turėjo didelio pasisekimo ir buvo pavyzdžiu visoms vėlesnėms bendrovėms. Šios bendrovės įstatai rėmėsi tuo, kad ji pritaikė naujus savo organizacijos ir veikimo principus, kurie ir gavo vardą „Ročdeliečių principų“:

1. visų narių lygios teisės nepareinamai nuo turimų įnašų skaičiaus — kiekvienas narys tegali turėti vieną balsą; 2) įnašai nedideli, kad neturtingiausieji sluogsniai galėtų juos nešti; 3) prekės parduoti tik už gyvus pinigus, o ne į kreditą; 4) prekių kainos nustatyti maždaug prekyvietiškos t. y. priskaitant prie parduodamųjų kainų vidutinį pelną; 5) skirstyti pelną proporcijonaliai kiekvieno nario įpirkimui.

Pirmieji du principai suteikia vartotojų bendrovei demokratinio pobūdžio, del trečio ir ketvirto principo bendrovė turi gale metų didoką pelną, kurį ir skirsto nariams proporcijonaliai jų prekių įpirkimui. Bendrovės nariai, vadinasi turi naudos ne iš bendrovėje perkamų prekių pigumo (prekės joje parduodamos, kaip ir kiekvienoje krautuvėje), o iš gale metų skirstomo pelno.

Tuo būdu bendrovė funkcijonuoja ne tik kaipo krautuvė, bet ir kaipo taupomoji kasa: vadinamasis bendrovės pelnas iš tikrųjų sudaro ne ką kitą, kaip tik bendrovės narių taupmenas, susidariusias iš smulkių pirkimų per metus. Tos taupmenos bendrovės nariams susidaro visiškai nejučiomis, kadangi kiekvienas iš jų perka prekes paprastomis prekyvietės kainomis, vadinasi, neturėdami nuostolio.

Didžiausios reikšmės turi penktas principas — savotiška pelno paskirstymo sistėma. Jei pelnas skirstomas tarp bendrovės narių proporcijonaliai įnašams, tai bendrovė neišvengiamai įgauna kapitalistinio pobūdžio. Juo geriau eina jos reikalai, juo daugiau duoda pelno įnašai, juo mažiau yra senieji nariai palinkę priimti į bendrovę naujų narių.

Tokios vartotojų bendrovės organizacijos praktingumas yra aiškus. Kiekvienas gauna galimybės be jokio vargo sutaupyti žymokas sumas (Angluose tuo būdu vartotojų narys sutaupo vidutiniškai 4—5 sv. sterlingų per metus) ir pašalina pavojų gauti falsifikuotų ir netinkamų prekių, nuo ko daug kenčia pirkėjai paprastose krautuvėse (ypač tose, kur daugiausia perka neturtingieji).

Šiuo laiku Angluose visos vartotojų bendrovės remiasi Ročdelio principais. 1912 metais jų skaičius Angluose pasiekė 1.520 su 2.876.872 narių, 57 mil. svarų sterlingų kapitalo ir 13 mil. sv. sterlingų gryno pelno, paskirstyto tarp narių; vartotojų bendrovių apyvartos tais pačiais metais pasiekė 122.885.411 sv. sterl. Daugiau kaip ketvirtis visų Anglų gyventojų yra susidėję į vartotojų bendroves, pirkdami vartotojų krautuvėse kasdien vartojamus daiktus — ne tik smulkias prekes, bet ir mėsą, pieną, duoną, drabužius, anglis, rakandus, indus ir p. d.

Vartotojų bendrovės Angluose grupuojasi apie du centru. Ekonominiu jų centru yra dvi didmenų bendrovės — viena Auglams, antra Šotams. Idėjinis jų centras yra Koperatyvų Sąjunga (įsikūrusi 1869 m.), turinti tikslo koperacijos idėjų propagandą. Ta sąjunga kasmet rengia koperatyvų atstovų kongresus ir stengiasi, kad koperatyvų judėjimas nesusmulkėtų ir nepamestų tolimesnių savo idealų. Kai del didmenų bendrovių, tai jos sudaro galingą ūkio organizaciją, papildančią vartotojų bendroves ir pašalinančią prekybos didmeninkų tarpininkavimą, panašiai kaip vartotojų bendrovės pašalina smulkių krautuvininkų tarpininkavimą.

Vartotojų bendrovės gali ne tik pirktis reikalingų sau prekių, bet ir savarankiškai jų gamintis savose dirbtuvėse. Tuo būdu atsiranda vartotojų bendrovių gamybos skyriai, kurie paskutiniais laikais įgauna vis didesnės ir didesnės reikšmės tose šalyse, kur yra daugiau išsiplatinusi koperacija.

Nereikia tačiau painioti vartotojų bendrovių gamybos įmonių su visiškai kito tipo organizacijomis — gaminimo bendrovėmis. Šiose paskutinėse nėra samdomojo darbo ir darbininkai patys yra gamybos įmonių savininkai. Vartotojų bendrovės fabrika sudaro tokią įmonę, kur darbas atliekamas samdininkų, o pelnas eina vartotojų bendrovės naudai. Vartotojų bendrovė čia yra toks pat kapitalistas savininkas, žinoma, su tuo skirtumu, kad ji neišnaudoja savo padėties, kaipo savininko, ir daugiau skaitosi su darbininkų reikalais. Vartotojų bendrovių gaminimo skyriai nuolat plečiasi, tuo tarpu gaminimo bendrovės vos besilaiko.

Rusuose vartotojų bendrovės atsirado 1860 metais. 1890 metų gale vartotojų bendrovės jau turėjo 250 tūkstančių narių; tačiau tai buvo daugiausia vadinamosios fabrikų vartotojų bendrovės, pareinančios nuo fabrikos administracijos. Ir tik po 1905 metų revoliucijos Rusuose koperacijos judėjimas smarkiai plečiasi visomis lytimis, ir mieste, ir sodžiuje.

Vartotojų bendrovių naudingumas darbininkams šiuo laiku niekeno neginčijamas. Jau tie keli sterlingų svarai, kuriuos Angluose vidutiniškai gauna vartotojų bendrovės narys, sudaro nemažos reikšmės, padidindami darbininko biudžetą, jei nekalbėsim jau apie tai, kad darbininkai gauna nefalsifikuotą ir geros rūšies prekę. Svarbi ir netiesioginė vartotojų bendrovių įtaka prekių kainoms. Tose vietose, kur prekyba menkai tėra išsiplėtojusi, toji įtaka gali žymiai numušti kainas. Rusuose, pav., kainos sodžiaus krautuvėse, atidarius vartotojų bendrovę, kaikada nukrisdavo keletą dešimčių nuošimčių. Tuo būdu iš vartotojų bendrovės turi naudos ne tik jos nariai, bet ir visi gyventojai, — duoklė, mokamoji prekybininkams, žymiai sumažėja.

Toliau, labai yra svarbu, kad sąryšy su paskutinių laikų ūkio evoliucija, vartotojų bendrovės sudaro naują ūkio organizaciją, kuri žymiai skiriasi nuo kapitalistinio ūkio. Vartotojų bendrovės betarpiškai pašalina kapitalistinius mainus,—gaivališką kapitalistinio ūkio mainų mekanizmą pakeičia planinga mainų organizacija, kuri žiūri gyventojų reikalų. Vartotojų bendrovės šeimininkas yra ne kapitalistai, o didesnė ar mažesnė visuomenės grupė ir vartotojų bendrovių tikslas nėra gauti kuodaugiausia pelno už įdėtą kapitalą, o kuodaugiau sutaupyti, kiekvienam na-

[1]) Klausymas, ar vartotojų bendrovių pajamos sudaro kapitalistinį pelną ar ne, turi praktikos reikšmės, apkraunant vartotojų bendroves mokesčiais. Visiškai yra neteisinga lyginti jas tuo atžvilgiu su paprastomis prekybos ir pramonės įmonėmis, kaip tatai pas mus yra daroma. Vartotojų bendrovė gali visiškai panaikinti pelną, sumažinusi atatinkamai prekių kainas, ir jei ji to nedaro, tai del to, kad jos nariai bevelija gale metų gauti sumuotas santaupas, o ne kas kartą, perkant, smulkias santaupas. Nuo to sumavimo santaupos tačiau nevirsta kapitalistiniu pelnu.

riui eikvojant pinigus vartojamiems reikalams. Todel vartotojų bendrovės pajamos nesudaro visa to žodžio prasme pelno: tai — vartotojų taupmenos, o ne pelnas už įdėtą kapitalą.

Pertvarkydamos mainus, vartotojų bendrovės nesitenkina tuo, bet stengiasi pakeisti ir pačią gamybą — jos imasi gaminti ir, pašalinusios kapitalistą pirklį, stengiasi pašalinti ir kapitalistą fabrikantą. Ir nors formaliai vartotojų bendrovė yra toksai pat įmoninkas, kaip ir kiekvienas kitas, bet labai svarbu, kad šiuo atveju šeimininkas yra ne svetimas darbininkui kapitalistas, o bendrovė, kurios nariu yra tas patsai darbininkas. Atskiro darbininko šeimininkas yra, vadinasi, kolektyvus darbininkas.

Be to, dar reikia turėti omenyje, kad vartotojų bendrovės yra labai galingos organizacijos, apimančios, pav., kad ir Angluose — ketvirtį gyventojų, sudarančių apyvartos daugeliui dešimčių milijonų svarų sterl. per metus.

Taigi prieš mus yra naujas ūkio pasaulis, augąs kapitalistinės santvarkos viduje, pasaulis, remiamas pagrindais, visiškai priešingais senajai tvarkai.

Koperacija gali išeiti iš atskirų šalių sienų ir surišti tarpu savęs įvairių šalių koperatininkus. Taip antai, Anglų vartotojų bendrovės palaiko betarpius ryšius su Danų sviesto gaminimo koperatyvais, ir Danų ūkininkai be jokio kapitalistinės prekybos tarpininkavimo stato sviestą Anglų darbininkams, organizuotiems į vartotojų bendroves.

IV. *Žemės ūkio koperacija.* Viena iš svarbiausių žemės ūkio koperatyvų rūšių yra kredito bendrovės, skirtos daugiausia ūkininkų reikalams. Bet koperacija žemės ūkyje reiškiasi dar visa eile ir kitų organizacijų. Iš žemės ūkio koperatyvų, be kredito bendrovių, svarbiausi yra šie: 1) gamintojų bendrovės; 2) pirkimo-pardavimo bendrovės; 3) mašinomis naudojimosi bendrovės ir 4) nuomos bendrovės.

Gamintojų bendrovės reikia griežtai skirti nuo *gaminimo bendrovių.* Gaminimo bendrovėje įmonė priklauso dirbantiems joje darbininkams. Priešingai, gamintojų bendrovės gamyba atliekama samdomu darbu, o įmonės savininkus sudaro smulkių gamintojų grupė, įkūrusi įmonę bendrai perdirbti savo gamybos tuos ar kitus produktus. Tos rūšies įmonių tipu ir labiausiai išsiplatinusia jų forma galima laikyti sviesto gaminimo bendrovė.

Klasinė sviesto gaminimo bendrovių šalis yra Danai. Pirmoji sviesto gaminimo bendrovė Danuose buvo įkurta 1882 m. Stilingo Anderseno; Jinai iš karto atkreipė į save domesį, ir kitais jau metais buvo įkurta keletas naujų sviesto gaminimo bendrovių. Paskum tos įstaigos plėtojosi nepaprastai greitai — kasmet atsirasdavo po kelias dešimtis, o paskum ir po

kelis šimtus tos rūšies bendrovių. 1913 m. Danuose buvo 1177 pieno bendrovės su 155 tūkstančiais narių. Tų bendrovių apyvarta siekė 326 milijonus markių.

Sviesto gaminimo bendrovė organizuota šitaip: sviesto gamykla pridera ūkininkų grupei. Lėšų sviesto gamyklai gauna dažniausiai iš kredito koperatyvų. Bendrovės savininkai pasižada statyti pieną iš savo ūkio į sviesto gamyklą. Priimamas į gamyklą pienas atsidėjus įkainojamas pagal kokybę. Šitaip surinktas pienas perdirbamas sviesto gamykloj, prižiūrint prityrusiam meisteriui su kitais darbininkais, į sviestą, kursai paskum parduodamas. Išrinkti už parduotą sviestą pinigai paskirstomi tarp koperatyvo šeimininkų (atskaičius išlaidas) proporcingai pristatyto pieno kiekiui.

Danų žemėje kiekviena atskira sviesto gaminimo bendrovė, būdama visiškai autonominė, tuo pat laiku yra surišta visa eile organizacijų su kitomis bendrovėmis ir kartu sudaro darnų tautinį vienetą. Sviesto gaminimo koperatyvai Danuose žymiai pakėlė gamybos techniką. Sviesto gaminimas pastatytas ant racijonalaus pagrindo, ir sviesto kokybė tiek pagerėjo, kad Danų sviestas savo kokybės yra laikomas geriausiu pasaulyje. Privatinis sviesto gaminimas visiškai nepajėgė konkuruoti su koperatyvais. ir šiuo laiku apie 90% Danų sviesto gaminama koperatyvuose, kurių narių daugumą sudaro smulkūs ir vidutiniai ūkininkai.

Nuo 90-jų pereito šimtmečio metų imami steigti pieno koperatyvai ir kitose šalyse. Taip antai, Vokioje 1892 m. buvo viso labo 188-nios pieno bendrovės, o 1906 m. jau 2880 bendrovių su 288-ais tūkstančiais narių.

Kitais perdirbimo b-vių pavyzdžiais gali būti vynuogių augintojų bendrovės, malūnai, spirito varyklos.

Pirkimo ir pardavimo bendrovės turi tikslo išgelbėti žemės ūkio gamintojus nuo pirklių eksploatacijos. Ypač išsiplėtojo įvairiose šalyse pirkimo koperacija, kaipo žymiai paprastesnė.

Tos bendrovės yra surištos tarpu savęs į tautines ir vietos sąjungas. Pardavimo bendrovės Vokioje mažiau beturi reikšmės, kaip Danuose, kur yra visa eilė stambių tautinių organizacijų žemės ūkio produktams parduoti.

Pietų Vokioje (o taipo pat ir kitose šalyse — pav., Šveicarijoje) paskutiniais metais žymiai išsiplatino tarp ūkininkų bendrovės bendrai naudotis žemės ūkio mašinomis. Ūkininkų grupė bendrai perka mašinas, ir kiekvienas atskiras grupės narys gauna galimybės naudotis mašina. Tuo būdu, ūkininkai gauna galimybės naudotis tokiomis mašinomis, kurios nedideliam ūkiui atskirai yra perbrangios, taip antai, garinė kuliamoji, o taip pat sėjamosios, kertamosios ir kitokios.

Prancijoje žemės ūkio koperacija apskritai daug silpniau yra išsiplatinusi kaip Vokioje. Bet ir Prancijoje yra per 4 tūkstančius vadinamųjų žemės ūkio sindikatų — įvairiausio pobūdžio koperacijos organizacijų. Vyndarių, sodininkų, daržininkų, tabokininkų ir kitoki sindikatai turi tikslo bendrai pirkti gamybos priemones, parduoti produktus, įgyti reikalingų žinių, naudotis kreditais ir t. t. Paskutiniu laiku Prancijoje energingai plečiasi gaminimo bendrovės — vyndarių bendrovės, alyvų riebalų gamintojų, koperatinės cukraus, krakmolo, spirito ir kitų galų dirbtuvės.

Labai įdomus koperacijos judėjimas Italų sodžiuje. Įdomus jis ne savo dydžiu, o tuo, kad stengiasi sudaryti tokias koperatyvų lytis, kurios praktikoje labai retai tepavyksta. Jis stengiasi — ir ne be vaisių — išspręsti labai sunkų gaminimo bendrovių uždavinį. Ypatingai verti dėmesio tuo atžvilgiu įvairūs koperatyvai Redžijos Emilijos provincijoje. Koperatyvų judėjimas plėtėsi Redžijoj Emilijoj betarpiškai socijalistų įtakoje, ir tuo yra paaiškinamas ypatingas jo pobūdis. Tarp žemės ūkio organizacijų toje provincijoje ypatingai traukia į save akis nuomos bendrovės, atsirandančios paskutiniais metais. Tos bendrovės pradėjo steigtis po nepavykusio streiko Italų sodžiuje 1900—1901 m. Del streikų kilo nedarbas, ir čia socijalistinės organizacijos, norėdamos suieškoti savo nariams darbo, nutarė imti dirbti žemę kolektyviškai. 1901 m. Fabrikoje atsiranda pirmutinė tokia bendrovė iš 471 šeimynos; ji išnuomuoja keturis dvarus ir gana sėkmingai gyvuoja. Visus žemės darbus veda renkamoji valdyba; bendrovė praktikoje parodė galimybę stambaus koperatyvinio žemės darbo. Iš viso Italijoje yra per 80 tokių nuomos bendrovių.

Rusuose žemės ūkio koperatyvai pradeda kurtis 60-siais—70 metais Tveries, Jaroslavo ir kitose gubernijose. Bet iš pradžių silpnai tesiplatina. Po 1905 metų žemės ūkio koperatyvai ima labiau platintis.

Ypatingai greitai išsiplatina sviesto gaminimo artelės Sibieriuj.

Gaminimo bendrovės ir darbo kuopos. Koperatyvus darbo srityje apibūdina tai, kad tam tikra darbininkų grupė savarankiškai varo gamybos procesą arba bendrai naudojasi gamybos įrankiais. Gaminimo ir darbininkų kuopų (artelių) darbininkai sudaro savarankę grupę, surištą gamybos darbu į vieną ūkio vienetą. Pagalbinės gamintojų grupės atsiranda tuomet, kada tam tikra darbininkų grupė imasi atskirai gamybos, bet bendrai naudojasi kaikuriomis gamybos priemonėmis (pav., keletas kalvių, dirbančių atskirai kas sau, laiko vieną kalvę arba keletas puodžių laiko bendras dumtuves ir p.). Bendras sąlygas tame ar kitame versle atsirasti kuopai sudaro, viena — reikalas stambesnės gamybos kuriam nors verslui del teknikos priežasčių, o antra — nedidelės išlaidos gamybos įmonėms.

Juo primityvesnė yra verslo teknika, juo mažiau išsiskleidusi kapitalistinė pramonė tame versle ir juo reikalingiau jame

jungti keleto darbininkų darbo pajėgos, juo lengviau atsiranda kuopa. Tose šalyse, kur yra stipri kapitalistinė pramonė, maža belieka vietos darbininkų kuopai. Priešingai, atsilikusiose šalyse kuopos gali labai išsiplėtoti. Prie tokių šalių reikia priskirti Rusai.

Senoviškos Rusų darbininkų kuopos yra visiškai analogisnės panašioms ūkio organizacijoms visų pirmykščių tautų.

Kitos kilmės yra „gaminimo bendrovės", arba „gaminimo asocijacijos" Vakarų Europoj, su kuriomis vienu laiku buvo surišta viltis visiškai perkeisti socijalinę Europos santvarką ir kurios atsiranda sąryšy su socijaliniais paskutiniųjų laikų judėjimais.

Reikšmingiausias bandymas kurti gamintojų bendrovių tinklą buvo padarytas Prancijoje po 1848 metų, kai Paryžiaus proletarijatas trumpam laikui buvo paėmęs politinę valdžią į savo rankas. Laikinoji valdžia asignavo 3 milijonus frankų gaminimo bendrovėms kurti ir per keletą metų atsirado keli šimtai tokių bendrovių, iš kurių 56 gaudavo valdžios pašalpos. Tačiau jau 56-jų metų pradžioje dauguma jų žlugo.

Norint įvertinti gaminimo koperatyvų gajumą, reikia pirmiausia griežtai skirti gaminimo bendrovės nuo darbininkų kuopų. Gaminimo bendrovė šių laikų ūkio sąlygose privalo gaminti produktą parduoti, kadangi šių laikų ūkis yra mainų ūkis. Ji sudaro savarankę ūkio įmonę, kur darbininkai yra ir šeimininkai, bendrai valdą gamybos priemones ir gaminamą jų darbo produktą. Dirbdamos prekyvietei, gaminimo bendrovės privalo pasiduoti visiems prekyvietės įstatymams. Jos konkuruoja su kitomis įmonėmis, kaip ir kiekviena įmonė, o toje konkurencijoje pergali stipriausias.

Tuo būdu, gaminimo bendrovė yra kažkas daugiau kaip vien tik koperacija gamybos srityje: jinai yra tipas pilnosios koperacijos, rišančios į vieną darbininkų grupę visais jų santykiais su prekyviete. Iš to išeina ir specifiniai sunkumai, su kuriais tai koperacijos rūšiai tenka susidurti.

Gaminimo bendrovėje nėra vietos samdomajam darbui. Jos nariai privalo savomis jėgomis organizuoti ne tik darbo procesą, bet ir visą prekybinę įmonės dalį. Bet jei gamybos organizacijai darbininkai gali būti tinkamas elementas, nes gamybos procesai jiems geriausiai yra pažįstami, tai to negalima pasakyti apie prekybinius įmonės reikalus. Paprastas darbininkas neturi jokių žinių apie pardavimo sąlygas to produkto, kurį jis gamina. Šių laikų ūkio sąlygose įmonės pasisekimas pareina pirmiausia nuo tikslaus prekyvietės pažinimo ir nuo mokėjimo prisitaikyti prie jos reikalavimų. Įmoninkų darbas mažiau turi rutinos ir

reikalauja tam tikrų žinių ir gabumų, kurių turi ne kiekvienas, kuris gali dirbti fizinį darbą.

Gaminimo bendrovė, nors ir yra stambesnė įmonė, palyginti su amatu ar namų pramone, — palyginti su kapitalistine įmone, yra smulkutė įmonė. Bet smulki įmonė pramonėje yra silpnesnė kaip stambi. Todel ir nekalbant jau apie menką darbininkų nusimanymą prekybos reikaluose, bendrovė yra silpnesnė už kapitalistines įmones jau del savo dydžio.

Bet svarbiausia jos silpnybės priežastis, kuri skiria gaminimo bendrovę nuo kitų koperatyvų, — tai jos samdomojo darbo neigimas. Visuose kituose koperatyvuose operacijas atlieka samdomieji d rbininkai. Ir todel koperatyvai gali pritraukti savo darbui tinkamiausių darbo pajėgų; priešingai, gaminimo koperatyvuose samdomajam darbui nėra vietos. Dauguma manė, kad tatai sudaro gaminimo bendrovės pirmenybę, palyginti su kitomis koperatyvų rūšimis. Tačiau, to negalima laikyti negincytinu, bet priešingai. Paprasto socijalistinio idealo atžvilgiu samdomojo darbo neigimas negali būti pamatuotas ir socijalistinėje santvarkoje darbo žmogus nebūtų gaminamojo produkto savininkas, o visuomenės tarnas, gaunąs tam tikrą mokesnį už savo darbą. Tik anarkistų idealas, reikalaująs panaikinti žmogaus pareinamybę nuo visuomenės, principijaliai neigia samdomąjį darbą.

Šių laikų ūkio sąlygos neleidžia panaikinti samdomąjį darbą. Del šio neigimo gaminimo bendrovei labai sunku pasirinkti geresnių darbininkų ir tuo atžvilgiu gaminimo bendrovė yra blogesnėje padėtyje palyginti su kitomis ūkio įmonėmis, laisvai renkančiomis sau darbo pajėgų, ir tinkamiausių jos uždaviniams. Todel gaminimo bendrovė yra silpnesnė už kitas koperatyvų rūšis, ji yra suvaržyta svarbiausiame dalyke — darbo jėgų pasirinkime.

Del visų tų priežasčių gaminimo bendrovė tik labai retai teturi pasisekimo. Kad jai vyktų, reikia visiškai išimtinų sąlygų ir pirmiausia — išimtinų pačių bendrovių darbininkų privalumų: darbininkai privalo būti geri darbininkai ne tik paprasta to žodžio prasme, bet dar ir turėti (bent jau kaikurie iš jų) gabumų organizuojant įmonę ir ypatingai prekybinę jos dalį. Bet vien tik įmoninko gabumų nepakanka: reikalingas dar tam tikras bendrovės dalyvių doros laipsnis — pasiryžimas aukotis (nekalbant jau apie paprastą teisingumą), kadangi prieš sulaukiant pasisekimo, reikia patirti daug metų nepasisekimo ir nuostolių.

Ir to dar maža: be asmens gabumų, pasisekimui reikalinga dar ir pakankamai kapitalo, kurio darbininkai privalo gauti tuo ar kitu būdu iš savo sántaupų ar iš šalies skolydamiesi.

Visų tų sąlygų gali labai retai atsitikti ir del to laba retai gaminimo bendrovė gali išsiplėsti, kovodama už savo būvį. Iš šimtų įkurtų bendrovių beliko vos kelios. Bet ir šios laimingosios bendrovės besiskleisdamos sutinka naujų specifinių kliūčių, kurios perkeičia jų grynai darbo pobūdžio esmę.

Dalykas tas, kad gaminimo bendrovė, kaip ir visos kitos įmonės, dirbančios prekyvietei, privalo derinti savo gamybos dydį su prekyvietės reikalavimais.

Bet prekyvietė — svyruojąs dalykas, — prekyvietės paklausai čia mažėja, čia didėja. Atatinkamai tam kiekviena kapitalistinė įmonė čia mažina darbininkų skaičių, čia didina. Bendrovė negali sumažinti darbininkų skaičiaus, kadangi visi jie yra lygiateisiai įmonės šeimininkai. Antra vertus negali priimti pilnateisiais nariais į bendrovę pašalinių darbininkų, kurių jai kartais prireikia. Apskritai, bendrovė privalo elgtis labai atsargiai, priimdama naujų narių, kadangi tik sąmoningesni darbininkai gali būti naudingi bendrovės nariai.

Išeitis iš tos padėties tegali būti viena — bendrovė privalo turėti, greta su pilnateisiais nariais, taipo pat ir samdomųjų darbininkų, kuriems bendrovė principijaliai nesiskiria nuo kapitalistinės įmonės. Tuo būdu sėkminga bendrovė neišvengiamai nustoja buvusi grynai darbo pobūdžio.

Bet sėkmingos bendrovės nariai privalo būti nepaprasti žmonės, kad išlaikytų grynai darbo pobūdį. Sėkmingoje bendrovėje narių pajamos turi būti didesnės kaip paprastas darbininkų uždarbis, — tas ir sudaro jos pasisekimą. Įvedant naujus narius lygiomis sąlygomis su senaisiais, senieji nariai privalo atsisakyti nuo savo pajamų dalies, kuri seniems nariams atsiėjo daug metų triūso ir energijos, ir atiduoti ją naujiems nariams, kurie prie bendrovės išbujojimo niekuo neprisidėjo. Tokio pasiaukojimo negalima daug laukti del darbo principo išlaikymo.

Ir iš tikrųjų, mes matome, kad visos sėkmingos gaminimo bendrovės daugiau ar mažiau naudojasi samdomuoju darbu. Kaikurios bendrovės, kurioms geriausia klojasi, galų gale virsta kapitalistinėmis įmonėmis: senieji bendrovės nariai darbininkai virsta akcininkais ir atsisako patys darbą dirbę.

Toks likimas buvo kaikurių gamintojų bendrovių Prancijoje 40-jų metų gale; tos bendrovės, del jų kūrėjų augšto pasišventimo, turėjo pasisekimo ir išaugo į dideles įstaigas, bet visiškai kapitalistinio pobūdžio.

Gaminimo bendrovės šių laikų kapitalistinėje tvarkoje stovi prieš dilemą — arba žlugimo (kas dažniausiai joms atsitinka) arba pavirtimo kapitalistinėmis įmonėmis. Faktinoji gamintojų b-vių padėtis Vakarų Europoje visiškai patvirtino tas teorines išvadas.

Koperacijos įmonių statistika neduoda pilno gaminimo bendrovių gyvenimo atvaizdo, nes gaminimo bendrovės dažnai statistikoje neskiriamos nuo kitų koperatyvų rūšių, kurie tuo ar kitu būdu surišti su gamyba. Klasine gamin. bendrovių šalimi yra laikoma Prancija. 1907 m. Prancijoje buvo 414 gamin. b-vių; 399 iš jų, atsiuntusių žinias, turėjo 17,320 narių, o 365-kių bendrovių apyvartos siekė 52.885.500 fr. Tačiau dauguma tų gamin. bendrovių tik iš vardo: jose dalyvauja ne tik tie, kas dirba, bet ir nedirbą asmenys; be to dar, tos bendrovės samdo darbininkų ir iš šalies — 100 b-vių narių dirbo 3920, o nenarių 2691, arba %% — narių 59%, nenarių 41%.

Del Anglų gaminimo bendrovių turime tokių žinių

	1903	1904	1901	1906	1907
Gaminimo b-vių skaičius	146	149	141	131	155
Dirbančių jose darbininkų skaičius	8427	8369	8364	8331	8589
Jų apyvartos (tūkst. sv. st.)	3679	3102	3182	3774	2974

Tų bendrovių narių skaičius daug didesnis kaip dirbančių jose asmenų, ir tik nedidelis narių skaičius dirba pačioje bendrovėje. 112-koje bendrovių, atsiuntusių žinių, 1907 m. dirbo 13,1% narių. Iš dirbančių skaičiaus 42,4% buvo bendrovės nariai, o 57,6% buvo kviečiama iš šalies. Darbininkai, dirbę bendrovėje, tevaldė 7,5% visų b-vių kapitalų.
Vokietijoje gaminimo bendrovės turi labai mažos reikšmės.

Nuo *gaminimo bendrovės* tikra to žodžio prasme reikia griežtai skirti *darbininkų kuopa* (arba d. artelė); gaminimo bendrovė turi gamybos priemones ir pagamintą produktą parduoda prekyvietėje. Priešingai, darbininkų kuopa parduoda ne produktus, o savo patarnavimus. Darbininkų kuopos nariai dirba už mokesnį, kaip ir kiti darbininkai, bet skiriasi nuo šių tuo, kad santykiuose su samdytoju jie yra nedalijama grupė, mokesnį gauna bendrą, ir savo nuožiūra skirstosi jį tarpu savęs. Tuo tarpu, kai gaminimo bendrovė koperacijos pagrindais atlieka visas ūkio gyvenimo sritis tos ar kitos įmonės, darb. kuopoje koperacijos pagrindais organizuojamas tik patsai darbo procesas ir darbo pardavimas.

Kadangi darbininkų kuopa yra daug prastesnė, tai jinai savo gyvenime sutinka mažiau kliūčių kaip kad gaminimo bendrovė. Jinai gali turėti pasisekimo ne tik mažai kultūringose šalyse, bet ir esant augštam kapitalistiniam ūkiui. Darbininkai šiuo atveju gali gauti gamybos priemonių nuo samdytojų ir, vadinasi, atsikratyti sunkaus uždavinio surasti gamybos priemones. Jie nėra savarankūs prekyvietės produktų gamintojai. Antra vertus, savarankiškai organizuodami darbo procesą, darbininkai yra daugiau suinteresuoti pakelti darbo produktingumą, todel darbininkų kuopos gali produktingiau dirbti kaip paprasti samdomieji darbininkai.

Ir todel darbininkų kuopos gali sėkmingai konkuruoti su kitomis darbo mokesnio lytimis.

Rusuose darbininkų kuopos yra labai išsiplatinusios ypač statybos srityje, įvairių žemės darbų srityje ir p. k.

Italuose seniausioji kuopa susikūrė 1883 m. 1889 m. ta artelė jau turėjo 2127 narius, o pradžioje šio amžiaus joje dalyvavo ligi 3,000 narių. Akmenskaldžių (kūlgraužų) kuopa Milane, 1887 m. įkurta, 1902 metais turėjo 869 narius. Jie daugiausia dirbo valdžios ir savivaldybių užprašyti.

Prancijoje savivaldybės atiduoda darbus darbininkų kuopoms.

Kuopų sistėma daugiausia yra išsiplatinusi Naujojoje Zelandijoje.

Koperacija apskritai. А. А. Николаевъ. Теорія и практика кооперативнаго движенія. 1908 г. I. Р. Фей. Кооперація въ Западной Европѣ. 1912 г. Туганъ-Барановскій. Соціальныя основы коопераціи. 1922 m.

Gaminimo bendrovės vakaruose. *Engländer.* Geschichte der französischen Arbeiterassociationen.

Häntschke. Die gewerblichen Produktivgenossenschaften in Deutschland. 1994 *Oppenheimer.* Die Siedlungsgenossenschaft. Б. Веббъ. Кооперативное движеніе въ Англіи. (vert. iš anglų kal.) *Cernesson* Les associations uvieres de Production. 1911 *Huber.* Kapital und Verwaltungsbeteiligung der Arbeiter in den britischen Produktivgenossenschaften.

Rusų artelės. С. Прокоповичъ. Кооперативное движеніе въ Россіи. *Staehr.* Ueber Ursprung, Geschichte, Wesen u. Bedentung des russischen Artels.

Vartotojų bendrovės. Riehn. Das Konsumvereinswesen in Deutschland. 1902. *F. Staudinger.* Die Konsumgenosseschaft. 1908. Ch. Gide La Coopération.

Kredito ir žemės ūkio koperatyvai. В. Косинскій. Учрежденія для мелкаго кредита въ Германіи. 1901. Анцыферовъ. Кооперація въ сельскомъ хозяйствѣ Германіи и Франціи. Курсы по коопераціи. II. 1913 г. Рокиньи. Союзы въ сельскомъ хозяйствѣ.

IX SKYRIUS.

Susisiekimo priemonės.

Susisiekimo priemonių reikšmė tautų ūkyje. Stambių kapitalistinių įmonių augimas tobūlėjant susisiekimo priemonėms. Geležinkeliai. Geležinkelio įmonių savybės.

Susisiekimo priemonėmis yra vadinamos dviejų rūšių ūkio organizacijos: vienos iš jų kiloja žmones ir daiktus (transportas keliais ir vandenimis), antros perduoda žinias (paštas, telegrafas. telefonas). Ir vienos ir antros turi labai didelės reikšmės tautų ūkyje,

Gaminti negalima nekilojant ūkio daiktų erdvėje, ir net kaip išrodė Millis, gamyba galų gale nėra kas kita, kaip tik kilojimas. Bet kai mes kalbame apie transportą, tai turime omeny ne ūkio daiktų kilojimą gamybos procese, o savaiminę ir atskirą ūkio operaciją kilojant ūkio daiktus didesniame ar mažesniame plote. Tokia transporto rūšis papratai neišvengiama gamyboje. Viėna, gamybos priemonės, jei tik jos negaminamos pačiame gamintojo ūkyje (kas šių laikų ūkyje yra labai reta), turi būti atgabentos iš kur kitur. Antra, gaminamieji produktai, jei jie gaminami parduoti, turi būti pergabenami prie vartotojo. Tuo būdu, transporto išlaidų esti visų prekių kainose. Mainai (išskyrus nekilojamąjį turtą) neišvengiamai yra surišti su ūkio daiktų kilojimu. Žinių persiuntimas yra būtina betkurio mainų ūkio sąlyga, ir tuo būdu įvairių rūšių susisiekimo priemonės yra butina sudėtinė dalis visų rūšių ūkio darbo, kas ir sudaro labai didelės reikšmės susisiekimo priemonėms ūkyje.

Iš čia yra aišku, kad papiginimas naudojimosi susisiekimo priemonėmis labai gelbsti tautos ūkiui plėtotis. Kiekviena prekė tegalima parduoti tik toje vietoje, kur jos pagaminimo kaina plius transporto išlaidos neperviršija kainos, kurią gali mokėti už prekes pirkėjai. Juo žemesnės yra transporto išlaidos — juo platesnė prekių pardavimo sritis. Jei įsivaizduosime sau prekių pardavimo sritį, kaipo skritulio plotą, o transporto linijas, kaipo to skritulio spindulius, tai padarysme išvadą, *kad prekių pardavimo sritis*, kitaip sakant — jo prekyvietė yra *priešingai proporcinga jų transporto išlaidų kvadratams*: taip antai, sumažinus dukart transporto išlaidas, dukart padidėja ilgis kelio, kuriuo už tą patį mokesnį gali gabenti prekes, ir todel keturiskart padidėja skritulio plotas, kurio sienose galima parduoti prekės.

Del neišvengiamų gamybos sąlygų skirtumo, prekių kainos įvairiose vietose negali būti vienodos. Susisiekimo priemones mažina tuos skirtumus. Kainų išlyginimas eina taip: gamybos vietose, iš kur prekės gabenamos, atatinkamų prekių kainos pakįla, o įvežimo vietose kainos krinta. Susisiekimo sąlygos įtaka kainų pakaitai juo didesnė, juo kaina tam tikro svorio ir tūrio prekės žemesnė. Transporto išlaidos sudaro nedidelę dalį brangiųjų prekių kainos ir todel tų išlaidų sumažinimas mažai teatsiliepia į jų kainas. Bet juo pigesnė prekė, juo ji jautresnė transporto išlaidoms. Todel transporto sumažinimas labiausiai atsiliepia į pigių stambių prekių kainas, kaip antai, žaliosios medžiagos, kuro, javų ir p. d.

Apskritai, susisiekimo priemonių papiginimas yra svarbiausias prekybos ir pramonės klestėjimo akstinas. Vienkart tatai pagelbsti kurtis stambioms įmonėms, išstumiant smulkias, kadangi

įmonės dydis pareina nuo prekyvietės dydžio, o prekyvietė didėja, atpiginant susisiekimo priemones. Tik galingai išsiplėtojus susisiekimo priemonėms, tegalėjo atsirasti šių laikų milioniškos įmonės, kaip antai Amerikos trestai, monopolizavę ne tik vidaus prekyvietę, bet ir darą pastangų tapti viešpačiais pasaulio prekyvietėj.

Betobūlėjančios susisiekimo priemonės labai pagelbsti visuomenės darbą pasidalyti. Juo platesnė kuriai nors prekei parduodamieji sritis, juo labiau gali specijalizuotis kuri nors vieta, gamindama tik tuos produktus, kuriems gaminti ji turi tam tikrų pirmenybių. Tuo būdu atsiranda teritorinis darbo pasidalijimas. Šakojantis ir tobūlėjant susisiekimo priemonėms, kurios nors vietos pirmenybės — del žaliosios medžiagos artumo, nustoja savo reikšmės palyginti su grynai socijalinio pobūdžio pirmenybėmis — didesniu darbo spartumu, kapitalų dydžiu ir p. d. Taip antai, mes matome, kad medvilnių pramonė labiausiai išsiskleidė ne medvilnių gamybos vietoje, o Europoje. Visas pasaulio ūkis pamažu susiriša į vieną milžinišką ūkį.

Bet susisiekimo priemonės tarnauja ne tik ūkio reikalams. Jos betarpiškai veikia visas visuomenės gyvenimo šakas. Šių laikų centralizuotų valstybių galybė remiasi daugiausia susisiekimo priemonių tobūlumu ir duoda galimybės kiekvienu momentu daryti norimos įtakos kiekvienoje vietoje. Susisiekimo priemonės turi didelės reikšmės ir ištikus karui. Galop, susisiekimo palengvinimas tarp žmonių, apskritai, labai padeda augti kultūrai bei civilizacijai.

Susisiekimo priemonių istorijoje didel!ausios reikšmės turėjo garas ir elektra. Iki atsirandant geležinkeliams, svarbiausiu pigiu transportu buvo vandens kelias. Del to mainai labiausiai eina pamariais ir paupiais. Garo pritaikymas susisiekimo reikalams padarė revoliuciją, kurią dar padidino elektros telegrafas, paskubindamas žinių persiuntimą.

Geležinkeliai pirmiausia atsiranda Anglijoje, kuri jau 19-tojo šimtmečio 40 jų m. gale užbaigia stačiusi, bendrais ruožais, savo geležinkelių tinklą. Paskum 50-siais, 60 ir 70 m. skubiai tiesiami geležinkeliai kitose Europos šalyse, nors Rusuose daugiausia geležinkelių padaryta 90-siais metais.

Kaipo ūkio įmonės, geležinkeliai turi daug gerų savybių. Pirmiausia — tai labai stambios įmonės, kadangi geležinkeliams statyti reikia didžiausių kapitalų. Del to stambesni geležinkeliai negali būti atskirų asmenų rankose — tik kolektyvinis kapitalas daugelio asmenų gali sudaryti lėšas, reikalingas gelžkeliui statyti. Del įmonės dydžio gelžkeliai yra daugiau ar mažiau monopolinės įmonės. Paskum, geležinkeliai negali atsirasti, kaipo pa-

prastos atskiros kapitalistinės įmonės, be valstybės įsikišimo, nes jiems reikia nusavinti tos vietos, kur eina geležinkelio linija. Galop, geležinkeliai taip labai liečia interesus plačių gyventojų sluogsnių ir visos šalies apskritai, kad savaime kįla reikalo įsikišti valstybei.

Tikslingas geležinkelių tinklo sudarymas atatinkamai šalies reikalams turi milžiniškos reikšmės visam šalies ūkio gyvenimui. Tuo tarpu, toli ne visos geležinkelio linijos gali būti lygiai pelningos: kaikurios iš jų gali būti visiškai mažai pelningos ir vis delto sudaryti būtiną geležinkelio tinklo dalį. Todel, jei valstybė paveda geležinkelių tinklą laisvai privatinei inicijatyvai, tinklas gali likti nebaigtas ir nelygus.

Toliau, valstybė yra suinteresuota, kad naudojimasis geležinkelių linijomis būtų suderintas su bendrais šalies reikalais ir kad geležinkelių bendrovės neišnaudotų savo monopolijos gyventojų reikalų nenaudai. Iš čia kįla reikalavimas, kad valstybė betarpirškai reguliuotų ir kontroliuotų naudojimąsi geležinkeliais, ypač jų *tarifus* — mokesnį už žmonių ir prekių vežiojimą.

Tas tikslas geriausiai pasiekiamas tuomet, kada valstybė pati yra geležinkelių tinklo savininkė. Todel daugely valstybių visa arba beveik visa geležinkelio linija priklauso valstybei ir yra jos valdoma. Čia reikia priskirti dedesnė dalis Vokiečių valstybių, Vengrų, Norvegų, Rumunų, Bulgarų, Australijos, Kapų kolonijos, Eigipto. Priešingai, Jungtinėse Valstybėse, Anglijoje Šveicarijoje, Ispanijoje, Graikijoje ir kitose šalyse geležinkeliai priklauso privatinems bendrovėms. Rusijoje, Austrijoje, Prancijoje, Belgijoje ir kitose šalyse dalis geležinkelių priklauso valstybei, dalis atskiroms kumpanijoms. Apskritai, paskutiniu laiku pastebėti augant valstybinius geležinkelius palyginti su privatiniais. Tačiau čia reikia turėti omenyje, kad daugumoje valstybių vyriausybė atsidėjusi kontroliuoja geležinkelių kumpanijų ve kimą, ir dažnai ta kontrolė taip toli nueina, kad skirtumas tarp įprivatinių ir valstybinių geležinkelių beveik išnyksta. Taip antai, Rusuose tarifas ir bendros geležinkelių valdymo taisyklės vyriausybės buvo nustatomos vienodos ir valstybės ir privatiniams geležinkeliams.

Savo esme įvairiós rūšies transportas (įmonių ir ūkio daiktų kilojimas) galima būtų pripažinti viena iš gamybos šakų — *lokomotorine pramone*. Todel atrodytų, lyg susisiekimo priemonių mokslui vieta būtų gamybos skyriuje, o ne mainų. Transportas savaime neturi nieko bendro su mainais, — jei mainai išnyktų — transportas vis tiek paliktų. Tačiau tikslingumo dėliai, susisiekimo priemonių mokslas patogiau yra dėti į mainų skyrių. Esant šių laikų sąlygoms, mainai yra tampriai surišti su trans-

portu ir todel suprasti transporto reikšmė kapitalistiniame ūkyje tegalima sąryšyje su mainų reiškinių tyrinėjimais.

E. Sax. Transport und Kommunikationswesen, Schönberg'o kurse. *To pačio*. Die Verkehrsmittel in Volks und Staatswirtschaft 2 t. Von der Borght. Das Verkehrswesen. Picard: Traité des chemins defer. *Huber*. Dis geschichtliche Entwirkelung des modernen Verkehers. Чупровъ. Желѣзнодорожное хозяйство. *A. Wagner*. Theoretische Socialökonomik. Kommunication und Transportwesen. 1909 m.

IV DALIS.

Paskirstymas.

I SKYRIUS.

Visuomenės luomo (arba klasės) mokslas.

I. *Visuomenės luomo, arba klasės, sąvoka.* Istorinė luomo mokslo evoliucija. Visuomenės luomo sąvokos apibūdinimas. II. *Pagrindiniai kapitalistinės visuomenės luomai.* Trys svarbiausieji luomai. Ūkininkai. Smulkieji buržujai. Antriniai luominiai pasiskirstymai. Inteligentija.

I. *Visuomenės luomo sąvoka.* Nuomonė apie šių laikų visuomenės pasiskirstymą į keletą tam tikrų luomų, arba klasių, užimančių įvairią vietą visuomenės gamybos procese, pirmiausia reiškiama to, ką daug daugiau turime teisės vadinti ekonomijos mokslo tėvu nekaip Adomą Smitą — genijalaus prancūzo Kenės, fizijokratų doktrinos galvos. Kenė šių laikų visuomenėje randa tris luomus — *gamintojų* luomą (žemdirbiai), *nuosavybės valdytojų* luomą (žemininkai) ir *nevaisingąjį* luomą (pramoninkai, prekybininkai ir apskritai visi kiti gyventojai). Pramonininkų ir prekybininkų pripažinimas nevaisingu luomu, o žemdirbių vieninteliu gaminančiuoju, remiamas pagrindine Kenės mintimi, kad žemdirbių darbas esąs vienintelis produktyvus; tos nuomonės klaidingumas nereikalauja šiais laikais išrodymų. Svarbu tai, kad Kenė randa šių laikų visuomenėje keletą luomų, užimančių įvairią vietą visuomenės turtų sudarymo procese.

Tarp gyventojų, gyvenančių iš žemės, Kenė skyrė du luomu — nuosavybės valdytojų (žemininkų) ir betarpių žemdirbių. Priešingai, gyventojai, gyveną ne iš žemės, Kenės nuomone, sudarė vieną nedalijamą klasę. Bet nesunku buvo pastebėti, kad pramonės gyventojai, ne mažiau kaip žemdirbiai, yra susiskirstę į dvi grupes, visiškai įvairias savo ekonomiškąja padėtimi ir reikalais — kapitalistų įmonininkų ir darbininkų. Tą žingsnį į priekį — luomo mokslo skleidime — daro žymiausias Kenės sekėjas — garsus priešrevoliucinio laikotarpio prancūzų veikėjas Tiurgò. Vietoje trijų luomų jis randa šių laikų visuomenėje keturius luomus — že-

mininkų ir žemės ūkio darbininkų iš vienos pusės ir pramonės įmonininkų bei pramonės darbininkų iš antros, pabrėždamas ekonominės padėties panašumą žemės ūkio ir pramonės darbininkų.

Po tam Adomui Smitui nesunku buvo duoti savo garsusis kapitalistinės visuomenės paskirstymas į tris klases — žemės valdytojų, kapitalistų ir darbininkų. Tokiam paskirstymui Smitui beliko tik sudėti žemės ūkio ir pramonės darbininkai į vieną grupę, kas esmėje jau buvo padaryta Tiurgo, ir tasai darbininkų luomas pastatyti prieš žemės nuosavybės valdytojus ir kapitalą.

Sen-Simono sekėjų ir Markso nuomone, svarbiausias luominės visuomenės pažymys — tai gilus ir nepašalinamas įvairių visuomenės grupių ekonominių interesų priešingumas. Kur to priešingumo nėra, ten nėra ir luomų. Pirmykštėje visuomenėje nebuvo luomų, ir šių laikų visuomenėje profesinės grupės — pav., gydytojai arba advokatai — nesudaro tam tikrų luomų — tų grupių reikalai neturi neišvengiamo antagonizmo kitų visuomenės grupių reikalams.

Luomas atsiranda ant tam tikro ekonomškojo skleidimosi laipsnio, kada atsiranda interesų antagonizmas (arba priešingumas). Pagrindinis šių laikų ir praeities ūkio santvarkos antagonizmas yra vienos grupės pasisavinimas kitos grupės pridedamojo darbo. Todel galime apibūdinti luomą, *kaipo visuomenės grupę, kurios nariai yra vienokioje ekonominėje padėtyje* savo santykyje su *visuomenės pasisavinimo procesu vienų visuomenės* grupių pridedamojo darbo kitų visuomenės grupių ir *todel turi bendrų antagonistų ir bendrų ekonominių reikalų visuomenės ūkio procese.* Luomas tiek tesireiškia, kiek tesireiškia pridedamojo darbo pasisavinimas, ir panaikinus tą pasisavinimą, turi išnykti. Tuo ir reiškias esmės skirtumas tarp luomo sąvokos ir profesinės grupės sąvokos.

Tokios yra objektyvinės grupės, darančios tam tikrą visuomenės grupę luomu.

II. *Pagrindiniai kapitalistinės visuomenės luomai.* Šių laikų kapitalistinėje visuomenėje pirmiausia išsiskiria trys pagrindiniai luomai: stambieji žemininkai (aristokratija), pramonės ir prekybos kapitalistai (buržuazija) ir darbininkai (proletarijatas). Tie trys luomai yra kapitalistinėje visuomenėje, kaipo tokioje — kitaip tariant, jie glūdi kapitalistinio ūkio prigimty. Gali kilti klausymas, kodel žemininkai sudaro atskirą luomą, skiriamą nuo kapitalistų, nors vieni ir antri turi tų pačių antagonistų — samdomųjų darbininkų. Aiškinama tuo, kad nors žemininkai ir kapitalistai turi bendrų antagonizmų, tačiau jie turi ir tam tikrų atskirų antagonizmų. Žemininkų pelno — žemės rentos — judė-

jimas eina visiškai kitais dėsniais kaip kad pelno judėjimas kapitalistams; tas skirtumas ir sudaro kapitalistinėje visuomenėje žemininkų ir kapitalistų reikalų skirtumą, todel ir visiškai nuoseklu vieni ir antri laikyti atskirais luomais.

Bet, be tų trijų pagrindinių luomų, kiekvienoje kapitalistinėje visuomenėje yra dar kitų visuomenės luomų. Taip antai, daugumoje kapitalistinių visuomenių yra labai gausingas ūkininkų luomas. Ūkininkai (vidutiniai ūkininkai, kurie nesinaudoja samdomuoju darbu) negali, žinoma, būti priskirti prie žemininkų luomų, kadangi žemininkų luomas gyvena iš samdomųjų darbininkų darbo, o darbo ūkininkai gyvena savo darbu. Bet ar nesudaro jie vienos klasės su darbininkais? Taip pat ne. Ūkininkas ir darbininkas turi daug visiškai įvairių ekonominių reikalų, kilančių iš to, kad ūkininko ir proletaro ūkio darbo sąlygos yra visiškai įvairios: ūkininkas turi gamybos priemonių, ūkininkauja savarankiškai, parduoda prekyvietėje savo produktus, o darbininkas neturi gamybos priemonių ir teparduoda tik savo darbo pajėgą. Darbininkai turi visą eilę tokių interesų, kurie ūkininkams nesvarbūs; taip antai, darbininkas yra suinteresuotas kad būtų sutrumpintas darbo laikas, pakeltas darbo mokesnis, pagerinti įstatymai, saugoją darbą, darbo sąjungų laisvę ir p. d. Visu tuo ūkininkas betarpiškai nėra suinteresuotas. Antra vertus, ūkininkas turi daug savo grynai ūkininkiškų reikalų, svetimų darbininkams: ūkininkui rūpi turėti daugiau žemės, sumažinti nuošimčiai už ipotekos skolas, žemės mokesnių sumažinimas ir p. d. Tie reikalai yra labai svarbūs, ir iš jų kila socijalinių antagonizmų skirtumas: darbininkui tenka kovoti su kapitalistu įmonininku, o ūkininkui — daugiaūsia su žemininku ir piniginiu kapitalistu. Visa tai pateisina išskyrimą ūkininkų ir darbininkų į atskiras klases.

Bet iš ūkininkų ir darbininkų socijalinių antagonizmų skirtumo visiškai negalima daryti išvados, kad patys ūkininkai ir darbininkai būtų priešingi vieni antriems. Jie turi įvairių reikalų — tai neabejotina; bet ar priešingi jų reikalai? Visiškai ne. Tiesa, ūkininkai parduoda duoną (javais), o darbininkai ją perka; čia yra tam tikro interesų skirtumo, lengvai pašalinamo parduodant produktus normalinėmis prekyvietės kainomis, atatinkamai gamybos išlaidoms.

Pirkėjų ir pardavėjų reikalų skirtumas nėra nepašalinamas antagonizmas, nes tokioje pat padėtyje yra įvairios įmoninkų grupės tarpų savo santykiose (pav., mašinų gamybos atstovai, perką spyžių (ketų) ir geležį, ir geležies gamybos, parduodą spyžių ir geležį), kas nekenkia jiems būti vieno kapitalistų luomo.

Tas ūkininkų ir proletarų reikalų skirtumas yra labai mažas, palyginti, su abiejų klasių reikalų bendrumu. Ir ūkininkija ir proletarija yra darbo luomo, kas sudaro galingą tų luomų solidarumą, duodantį galimybės jiems eiti bendrai. Ūkininko vaikai dirba fabrike, todel ūkininko ūkis laimi pagerinus ekonominę darbininko padėtį; antra vertus, fabriko darbininkas yra suinteresuotas, kad ūkininkui gera būtų gyventi, nes tatai mažina jo konkurentų skaičių.

Formaliai, ūkininkai yra savarankūs gamintojai ir stovi lyg ir šalia kapitalistinės eksploatacijos. Iš tikrųjų, ūkininkus išnaudoja turtingieji luomai ne mažiau kaip samdomuosius darbininkus.

Taipo pat smulkioji buržuazija yra karakteringas šių laikų visuomenei tam tikras luomas, sudarąs pereinamąjį laipsnį tarp priešingų kapitalo ir darbo ašigalių.

Nors tasai luomas turi pereinamo pobūdžio, bet vis delto jis yra luomas su luominiais reikalais ir antagonizmais. Praturtę amatininkai ir smulkūs pirkliai, kurie daugiausia tąjį luomą sudaro, pridera prie įmoninkų, naudojančių samdomąjį darbą, ir kaipo tokie turi būti pastatyti prieš samdomuosius darbininkus, bet jų ekonominei gerovei daugiausia gresia ne darbininkai, o stambieji kapitalistai. Eksploatuodami darbininkus, smulkieji miestiečiai patys tampa stambaus kapitalisto auka. Nedaugelis iš to luomo tarpo pakįla augštyn ir pereina į stambiosios buržuazijos eiles, kiti smunka žemyn ir daugina darbininkų eiles.

Taigi, šių laikų kapitalistinę visuomenę sudaro ne mažiau kaip penki luomai: žemininkų, kapitalistų, smulkiųjų miestiečių ir samdomų darbininkų bei ūkininkų (tik Anglijoje del tam tikrų išimtinių istorijos skleidimosi sąlygų ūkininkų luomo nėra). Tačiau nereikia pamiršti, kad luomo sąvoka yra labai reliatyvi. Šių laikų visuomenėje gali rasti daugiau ir mažiau luomų, kas pareis nuo to, kurios reikšmės duodama tiems ar kitiems reikalams.

Kiekvienas luomas nėra visiškai vienalytis, dalijasi į antrines klases, šios dar į skyrius, ir t. t. Ten, kur yra pastovių reikalų antagonizmų, ten yra ir luomų, bet kadangi šių laikų ūkio santvarkoje antagonizmai yra labai įvairūs, tai taipo įvairūs ir luominiai interesai. Paimkime, pav., kapitalistų luomą. Tasai luomas toli gražu nesudaro ekonominiu ir socijaliniu atžvilgiu vienumos. Pirmų pirmiausia jisai skiriasi į dvi dalis — piniginių ir prekybos bei pramonės kapitalistų.

Piniginiai kapitalistai teikia pinigų prekybos ir pramonės kapitalistams už tam tikrą nuošimtį, kuris išsiskaito iš prekybininkų ir pramoninkų pelno. Vieni ir kiti semia savo pelną iš darbininkų, bet skirstydami pelną jie yra priešininkai.

Piniginio kapitalo interesai labai tampriai surišti su esamąja valstybine santvarka. Stambiausios kredito įstaigos paprastai yra pusiau arba visiškai valstybinės įstaigos, semiančios pelną iš valstybės. Paskum, valstybės paskolos sudaro labai svarbią vietą piniginiams kapitalams sudėti. Būdama nuolatos reikalinga pinigų, valstybė patenka į jos priklausomybę. Todel piniginė buržuazija šių laikų visuomenėje yra konservatyvus elementas, artimas žemininkų aristokratijai.

Kitą veidą turi prekybos ir pramonės buržuazija. Ji yra suinteresuota platinti prekybą ir pramonę, o esamoji valstybinė sistėma gali kliudyti jai plėtotis Valdžia, būdama žemininkų įtakoje, gali aukoti žemininkų interesams prekybos ir pramonės interesus. Anglų istorijoje žemininkai ir prekybos bei pramonės buržuazija ilgą laiką kovojo tarpu savęs. Taipo pat ir Prancijoje.

Bet ir prekybininkų ir pramoninkų tarpe yra svarbių reikalų priešingumų. Pramoninkai paprastai yra protekcinės prekybos politikos sistėmos — jie suinteresuoti sumažinti svetimšalių konkurenciją. Priešingai, prekybininkams yra vis tiek, ar svetima ar vietinė prekė parduoti, — jiems svarbu, kad perkamoji prekės kaina būtų kuožemesnė, nes jų pelną sudaro skirtumas tarp perkamosios ir parduodamosios kainos. Todel prekybininkai yra laisvos prekybos šalininkai. Prekybininko pelnas yra imamas iš pramoninko pelno, ir todel tarp prekybininkų ir pramoninkų negali nebūti tam tikro interesų antagonizmo.

Imkime, galop, siauresnę pramoninkų kapitalistų grupę. Ir čia mes rasime interesų įvairumą, esančių konflikte tarpu savęs. Pramoninkai, gaminą vidaus prekyvietei, daugiau yra reikalingi protekcinės prekybos politikos kaip gaminą daugiausia eksportui. Pramoninkai, gaminą iš svetimos žalios medžiagos, nustoja del protekcinių žaliavos muitų, o gamintojai iš vietos žaliavos laimi tàip antai, augštas ketaus muitas yra naudingas ketaus dirbtuvėms, bet keliant geležies kainą, slopinama mašinų gamyba.

Kadangi kapitalistinėje santvarkoje interesų antagonizmai yra labai gausingi ir įvairūs, tai taipo pat gausingas ir įvairus, visuomenės pasiskirstymas luomais, kurių galima priskaityti labai daug. Tačiau tatai nepanaikina paskirstymo į pagrindinius luomus.

Įdomu pasvarstyti pobūdis vienos visuomenės grupės, turinčios labai didelės reikšmės šių laikų visuomenėje — proto darbo atstovų grupės — inteligentijos. Prie kurio luomo ji reikia priskirti? Formaliniu atžvilgiu proto darbo atstovai, parduodą savo darbo pajėgas, yra samdomieji darbininkai, kaip ir fizinio darbo atstovai. Bet faktinai proto darbas taip augštai yra ap-

mokamas ir proto darbo žmonės taip panašūs savo gyvenimo sąlygomis į turtinguosius luomus, kad priskirti juos be jokių pastebėjimų į samdomųjų darbininkų luomą prieštarautų faktams.

Taip antai, būtų labai keista tvirtinti, kad savo reikalais ir padėtimi fabrikos direktorius yra artimesnis juodadarbiams kaip savininkui. Dar keisčiau būtų priskirti prie proletarijato gerai apmokami valdininkai.

Antra, vertus, priskyrimas proto darbo atstovų prie kapitalistų taipo pat sutinka rimtų kliūčių, kapitalistai gyvena pasisavindami pridedamąjį samdomųjų darbininkų darbą. Bet proto darbo darbininkai neima iš to šaltinio sau pajamų, o priešingai parduoda savo darbo jėgą.

Tuo būdu inteligentų negalime priskirti nė prie vieno iš esamųjų luomų. Bet, antra vertus, inteligentija negali sudaryti savaiminio luomo, nors ir del to, kad dauguma inteligentijos užimta ne ūkišku darbu (pav., advokatai, teisėjai, gydytojai, rašytojai, mokslininkai ir p.). Kad kuri nors visuomenės grupė sudarytų luomą, reikalinga kad tarp jos interesų ir kurios kitos grupės būtų antagonizmo. Ekonominės padėties vienodumo nepakanka, kad kurios nors grupės asmenys galima būtų pripažinti visuomenės luomu. Kapitalistai tik todel ir sudaro atskirą visuomenės luomą, kad prieš juos yra pastatomi darbininkai; darbininkai tik todel yra luomas, kad prieš juos pastatomi kapitalistai. Kuris visuomenės luomas galima pastatyti, kaipo priešingą advokatams, gydytojams, dvasiškiams ir t. t., kurio luomo reikalai priešingi jų interesams savo ekonomine padėtimi?.. Jokiai, del to kad jų veikimas neūkiškas stovi šalia pridedamojo darbo ekonominio pasisavinimo proceso.

Taigi, inteligentija nesudaro savaiminio luomo ir neįeina į kuri nors kitą luomą. Kitaip sakant, inteligentija sudaro profesinių visuomenės grupių rinkinį be tam tikros luominės spalvos; gyvendami iš savo darbo, bet apmokamo augščiau kaip paprastas fizinis darbas, proto darbo žmonės gali priderėti savo reikalais ir pastangomis prie visų esamų šių laikų visuomenėje luomų. Kiekvienas visuomenės luomas turi savo ištikimų tarnų ir vadų proto darbo žmonių tarpe, kurie gali ginti įvairiausius ekonominius reikalus, neprieštaraudami savo pačių ekonominiems reikalams. Todel proto darbo žmonių rasite ginančių ir darbo masių reikalus ir turtingųjų luomų.

Marksas ir *Engelsas.* Komunistų partijos manifestas. *Sombart.* Die deutsche Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert. Туганъ-Барановскій. Теоретическія основы марксизма.

II SKYRIUS.

Paskirstymo problėmos.

I. *Bendroji paskirstymo reiškinių karakteristika.* Specifinė paskirstymo problėmų prigimtis. II. Pagrindinė visuomenės pajamų rūšių dalyba. Darbo ir nedarbo pajamos. Gaminamųjų patarnavimų mokslas. Dirbančių išnaudojimas nedirbančių, kaipo nedarbo pajamų pagrindas. Eksploatacijos sąvokos pagrindas.

I. *Bendroji paskirstymo reiškinių karakteristika.* Pajamų kategorija yra viena iš savotiškų istoriškų mainų ūkio kategorijų. Pajamos — visos sudaro tam tikrą mainomąją verčią; kada yra natūralinis ūkis, pajamų kategorijos nėra[1]).

Mainų ūkyje ne tik galima, bet ir reikia kiekiškai apskaityti kiekvieno ūkio pajamų ir išlaidų verčią. Būtent šis apskaitymas parodo ekonominį to ar kito ūkio racijonalumą. *Aplamomis* pajamomis yra *vadinama bendra verčia visų reguliarinių, nuolatos pasikartojančių kurio nors ūkio pajamų* — viso to, kas reguliariai ateina į tą ūkį, kaipo atatinkamo ūkio proceso išdava; grynomis pajamomis yra vadinama ta *tos verčios dalis, kuri pasilieka šeimininkui išmokėjus visas ūkio išlaidas*, kitaip sakant, kuri gali būti suvartota šeimininko reikalams, nedarant nuostolio pajamų šaltiniui. Ūkio veikimo tikslas yra gauti kuodaugiau ne aplamų, o grynų pajamų — pelno, kadangi tik pelnas yra šaltinis gyvenimo reikmenėms patenkinti.

Ūkio veikimas reiškiasi produktų gamyba ir jų mainais. Tai sudaro visą ūkį, kadangi tuos daiktus vartojant nesusidaro ūkiško veiksmo. Todel gali pasirodyti, kad mainų reiškiniams suprasti pakanka žinoti priežastiškai funkciška gamybos ir mainų pareinamybė. Ir iš tikrųjų, daugeliu atvejų — yra tai neginčijamas faktas. Velkančio ant nuosavaus neužstatyto žemės sklypo ūkį ūkininko be samdomųjų darbininkų pagalbos, pajamas visiškai nustato gamybos ir jo pagimintų produktų pardavimo sąlygos. Jokiam pajamų mokslui greta su gamybos ir mainų mokslui čia nėra vietos.

Ir todel ypatingas ekonomijos mokslo skyrius apie paskirstymą — kitaip sakant, mokslas apie įvairių kapitalistinės vi-

[1]) „Tai, ką mes vadiname pajamomis, — sako Biucheris — normalinėmis sąlygomis, yra mainų vaisius uždarame namų ūkyje, yra tai suma vartojamųjų verčių, pagamintų pačiame ūkyje, visas šeimininko gautas produktas. Jis tačiau juo sunkiau skirti nuo turto, juo labiau del ūkio pareinamybės nuo gaivališkų priepuolių reikia daryti atsargos. Pajamos ir turtas sudaro vieną neskirstomą masę. Net pačio žodžio „pajamos“ tas ūkio išsiskleidimo laipsnis nepažįsta ir, pav., lotynų žodis *reditus* reiškia gaunamus iš laukų produktus“. *Biucheris.* Žmonių ūkio atsiradimas.

suomenės klasių pajamas — rodosi nesuprantamas. Nejaugi gali būti savaiminė paskirstymo problėma greta su gamybos ir mainų problėmomis? Tokis tai yra labai svarbus, bet šių laikų mokslo nenuvokiamas, reikalas; atsakymas į kurį privalo išaiškinti metodologinę paskirtymo reiškinių prigimtį.

Pirmiausia reikia pripažinti, kad paskirstymo problėma apima toli ne visas visuomenės pajamų rūšis. Iš ūkininko pajamų pavyzdžio matyti, kad ūkininko pajamos nesudaro jokios naujos problėmos, neįterpiamos į gamybos ir mainų rubrikas. Apskritai visų smulkių *savarankių gamintojų pajamos, kiek šios pajamos* remiasi *tik šių gamintojų asmens darbu, produktų gamyba ir pardavimu nesudaro paskirstymo mokslo.*

Šis mokslas kaip jis istoriškai susidėjo, apima tik vieną, griežtai aprėžtą visuomenės pajamų grupę, *būtent grupę tų trijų pagrindinių kapitalistinės visuomenės luomų, kurie glūdi pačiame kapitalistinės* gamybos procese — *samdomųjų darbininkų (darbo mokesnis) kapitalistų (pelnas) ir žemininkų (žemės renta) pajamos.*

Paskirtymo skyrių sudaro tik šių trijų visuomenės pajamų rūšių mokslas—kitų gi visuomenės luomų pajamos nesudaro atskiro politiškosios ekonomijos tyrinėjimo objekto. —Susidarymo šių pajamų sąlygos politiškosios ekonomijos yra tyrinėjamos gamybos ir mainų skyriuje. Taip išskirti vienai visuomenės pajamų grupei į atskirą tyrinėjimo objektą turi, matyt, būti tam tikrų metodologinių pagrindų.

Ir iš tikrųjų, trys įvardytos visuomenės pajamų rūšys skirias nuo visų kitų pirmiausia tuo, kad jos yra tampriai surištos viena su kita pačiame atsiradimo procese. Taip antai, pramonės kapitalisto pelnas ir darbo mokesnis sudaro, logikos kalba tariant, logikos korrelatus. Iš darbo mokesnio kįla pelnas, o pelnas suponuoja darbo mokesnį; taipo pat žemės renta atsiranda iš kapitalistinės gamybos sąlygų. Visos šios trys žmonių (tautos) pajamų rūšys yra tik dalys, į kurias tam tikromis sąlygomis skįla gaminamas visuomenės produktas.

Kuo remiasi sąryšis tarp trijų įvardytųjų visuomenės pajamų rūšių? Tuo, kad kapitalistinė gamyba suriša gamybos procese tuos tris visuomenės luomus — samdomuosius darbininkus, kapitalistus ir žemininkus. Esant kapitalistinei gamybai, darbininkas neturi gamybos priemonių, kurios pridera dviem luomam — kapitalistams ir žemininkams. Bet kadangi be gamybos priemonių gamyba nėra galima tai, kad galima būtų tomis sąlygomis gaminti, reikia, kad darbininkai su žemininkais gamybos procese tam tikrai vieni su antrais susirištų. Iš to sąryšio išeina ir atatinkamų visuomenės pajamų sąryšis. Šios pajamos kapitalistinės

gamybos sąlygomis yra supintos į vieną neatmezgamą mazgą, ir suprasti susidarymo dėsnis vienos iš jų negalima nesupratus susidarymo dėsnių antrų dviejų rūšių.

To sąryšio išaiškinimas kaip tik yra specifinė politiškosios ekonomijos paskirtymo problėma — problėma sui generis, nepriskiriama nė prie vienos kitos. Smulkių savarankių gamintojų pajamoms čia nėra vietos [1]).

Tas sąryšis dar daugiau supainiojamas kapitalistinių mainų santykiais. Kapitalistas dalyvauja savo kapitalu ne tik gamybos procese, bet ir mainų procese; prekybos kapitalas yra tokia pat būtina sąlyga vartotojui gauti produktą, kaip ir gamybos kapitalas. Turint tai omenyje, galima paskirstymo problėma apibūdinti, kaipo *problėma pareinamybės santykių tarp pajamų tų visuomenės luomų, kurie yra surišti tarp savęs kapitalistinės gamybos ir mainų sąlygomis* [2]).

Bet iš to taipo pat aišku, kad negalima išskirti paskirstymo reiškinių iš kapitalistinės gamybos ir mainų sferos Paskirstymo reiškiniai nėra ypatingi ir savaiminiai ekonominiai faktai, o tas pats kapitalistinės gamybos ir maino procesas, tyrinėjamas tam tikru atžvilgiu. Kapitalistinė gamyba yra reikalinga samdomojo darbo. O kas tai yra samdomasis darbas? Sutartis del sumokėjimo darbo mokesnio darbininkui už atliktą jo darbą — kitaip sakant, tam tikras paskirstymo santykis. Taigi, kapitalistinė gamyba neįmanoma be paskirstymo reiškinių, tuo pat tarpu paskirstymo problemos specijaline prasme yra neįmanomos be kapitalistinio ūkio.

Tuo būdu paskirstymo reiškiniai sudaro tik tam tikrą kapitalistinės gamybos ir mainų proceso šalį. Kurią šalį? Kapitalistinės gamybos ir mainų procese atsiranda ir kilojasi tam tikros vertybės, ir to proceso dalyviai įvairiomis prasmėmis yra trys visuomenės luomai, samdomieji darbininkai, kapitalistai ir žemininkai. Kalbėdami apie mainų ir gamybos reiškinius, mes turime omeny patį procesą, kalbėdami apie paskirstymo reiškinius galutiną proceso rezultatą, kas liečia jo dalyvių — tris įvardytus luomus.

---

[1]) Žinoma, smulkių gamintojų pajamos labai daug pareina nuo turimų gamybos priemonių. Bet gamybos priemonių paskirstymas tarp įvairių luomų sudaro visiškai kitą problėmą, kaip visuomenės pajamų paskirstymo problėma. Šioje paskutinėje problėmoje manoma, kad gamybos priemonės turimos.

[2]) Platesnėj prasmėj, paskirstymo problėma apima visas pajamas, tarp kurių yra vidujinio sąryšio del jų ūkiško atsiradimo. Taip antai, prieškapitalistiniame ūkyje palūkininkų nuošimtis arba pirklio pelnas negali būti tyrinėjimo objektu, nes palūkininko nuošimtis, taip kaip ir pirklio pelnas, negali būti suprantami be jokio sąryšio su kitų visuomenės luomų pajamomis.

II. *Pagrindinė visuomenės pajamų rūšių dalyba*. Įvairios tautos pajamų rūšys dalijas į dvi griežtai tarpu savęs priešingas dalis — pajamas iš darbo (darbo mokesnis) ir pajamas iš turto valdymo (pelnas ir žemės renta), kitaip sakant darbo ir nedarbo pajamas.

Darbininkas privalo gauti lėšų gyventi ir tai yra nepašalinama gamybos sąlyga; del darbo pajamų šaltinio negali kilti ir klausymo. Visiškai aišku, kad neapmokėjus, darbo ūkio procesas negalimas. Kita reikia pasakyti apie nedarbo pajamas. Jų šaltinis toli gražu ne taip aiškus. Jų nereikalauja pati ūkio proceso esmė ir jos atsiranda iš socijalinių santykių, kaipo istoriškai nykstančių visuomenės santvarkos savybių išdavos.

Tiesa, gali pasirodyti, kad kapitalisto ir žemininko pajamos taipo pat reikalingos gamybos procese, kaip ir darbininko pelnas. Žemė ir gamybos priemonės — kapitalas, gamybai taipo pat yra reikalingi, kaip ir darbas. Laikdamasis tos minties, Z. B. Sė sukūrė savo garsią „gamybos patarnavimų" teoriją, kuri turėjo parodyti ekonominį nedarbo pajamų reikalingumą. Sės išrodymas buvo labai paprastas ir todel jis rodėsi dar labiau įtikinąs. Kiekvienas iš trijų gamybos veiksnių lygiai reikalingų gamybai — yra visuomenės luomo žinioje: darbininkams pridera darbas, kapitalistams — kapitalas ir žemininkams — žemė. Gamybai reikia, kad bendras pagamintas produktas apmokėtų visų trijų gamybos veiksnių patarnavimus — darbo, kapitalo ir žemės. Tų patarnavimų apmokėjimas kaip tik sudaro atatinkamų visuomenės luomų pajamas; darbo patarnavimo apmokėjimas — darbininkų pajamas, kapitalo — kapitalistų pelną ir žemės — žemės renta. Pelnas ir žemės renta sudaro tokį pat būtiną gaminamųjų patarnavimų apmokėjimą, kaip ir darbo mokesnis[1]).

Taip mintyti yra sofizmas, žinomas logikoje vardu quaternio terminorum — vartojimas duomenyse ir sprendime to pačio termino įvairiomis prasmėmis. Būtent — duomenyse kalbama apie gamybos veiksnius — žemę ir kapitalą, o išvadoje apie visuomenės luomus — žemininkus ir kapitalistus. Sė visiškai turi tiesą, sakydamas, kad žemė ir kapitalas (kaipo gamybos priemonės) taip pat reikalingos gamybai, kaip ir darbas; bet iš to neišeina, kad gamybai reikia kapitalistų ir žemininkų. Jei ir sutiksime su Sė, kad kapitalas ir žemė turi patys gaminamosios jėgos, tai dar nereiškia, kad pajamos iš žemės ir kapitalo turi eiti nedirbantiems. Juk žemė ir mašina, atitekusios darbininkams, visiškai nenustoja savo gaminamųjų pajėgų; kuriuo būdu gaminamosios žemės ir kapitalo pajėgos gali rodyti nedarbo pajamų reikalingumą? Nedarbo pajamų gauna ne kapitalas ir žemė, o kapitalistai ir žemininkai dėliai to, kad jie valdo kapitalus ir žemes; jei darbininkai turėtų gamybos lėšų, tai jų naudai eitų ir gaminamieji žemės ir

---

[1]) Žiūr. J. B. Say. Traité d'Economie politique ir Cours complet d'Economie politique practique.

kapitalo patarnavimai. Taigi, „gamybos priemonių gaminamųjų patarnavimų" dalykas neturi nieko bendro su tuo, kodel nauda iš gamybos priemonių valdymo eina ne darbininkams, kuri betarpiškai valdo tos gamybos priemones, o asmenims betarpiškai gamyboje nedalyvaujantiems.

Ar šiokiomis ar tokiomis priežastimis aiškintumėme pelno ir žemės rentos reiškinius, negalima nepripažinti, kad šios tautos pajamų rūšys tuo skiriasi nuo darbo pajamų, kad darbo pajamos išeina iš pačio gamybos proceso, o nedarbo pajamos atsiranda iš socijalinių santykių, gali būti arba nebūti atsižvelgiant į luominį visuomenės sudėtį. Kapitalistinis pelnas, kaip tam tikra nedarbo pajamų rūšis, tik todel yra, kad darbininkas nevaldo kapitalo; žemės renta tik todel egzistuoja, kad darbininkas neturi žemės.

Nedarbo pajamos šių laikų visuomenėje yra apčiuopiamiausias socijalinės nelygybės reiškinys, karakterizuojąs šių laikų ūkio santvarką. Ta nelygybė reiškiasi tuo, kad viena visuomenės dalis, privalo atiduoti dalį savo darbo kitai, negaudama už tai jokio ekvivalento. Darbininkas atiduoda kapitalistui savo darbo jėgą, t. y. savo asmenį, savo aš. Kapitalistas atiduoda darbininkui dalį savo kapitalo, t. y. tą, kas nesudaro asmens. Parduodamas savo asmenį, darbininkas sankcijonuoja savo verguvę, o kapitalistas, pirkdamas jį, reiškia savo laisvę — laisvę nuo darbo savo gyvybei išlaikyti. Tą pat galime pasakyti ir apie žemininkų nedarbo pajamas — žemės rentą.

Nors juridine forma samdomasis darbas ir vergų darbas visai nėra panašus, bet prasme juodu vienoki: ir vienu ir antru atveju išorinis reikalingumas, o ne vidaus patraukimas, verčia vieną žmogų dirbti kito naudai, o antrą tos pačios išorinės sąlygos atleidžia nuo darbo. Kapitalisto ir žemininko pajamos taipo pat, kaip ir vergų laikytojo arba dvarininko baudžiavos laikų, remiasi išorine prievarta. Tiesa, vergus priversdavo fizine prievarta, o kapitalistiniame samdyme fizinės prievartos vietą užima ekonominė prievarta — bado mirties šmėkla. Bet prievarta palieka prievarta.

Pripažinę, kad nedarbo pajamos yra socijalinės nelygybės reiškinys, mes tuo pačiu pripažinome, kad luomai, gauną darbo pajamas, yra išnaudojami nedirbančių elementų.

Eksploatacijos, arba išnaudojimo sąvoka yra karakteringas ekonomijos mokslo sąvokų pavyzdys, kur esamojo ir privalomojo elementas yra labai susipynę vienas su antru. Iš vienos pusės, darbo eksploatacijos sąvoka apima objektyvinį dirbančių ir nedirbančių luomų ekonominės nelygybės pripažinimą, iš antros pusės, į ją įeina ir etikos elementai, ir negali neįeiti, ka-

dangi karakterizuodami vieno žmogaus santykius su kitu, kaipo eksploatacijos santykius, mes morališkai smerkiame tuos santykius.

М. Туганъ - Барановскій. Теоретическія основы марксизма. Его же. Современный специализмъ. Его же. Специалвная теорія распредѣленія. 1914 m. Stolzmann. Die sociale Kategorie in der Volkswirtschaftsehre. 1906. Jo pačio. Der Zwecik in der Volkswirtschaft.

III SKYRIUS.

Darbo mokesnis.

I. *Principiniai darbo mokesnio teorijos pagrindai.* Darbo mokesnio skirtumas nuo kitų visuomenės pajamų rūšių. Darbo jėgos skirtumas nuo kitų prekių. II. Įvairios darbo mokesnio teorijos. Vidutinio buities (arba išmitimo) lygio teorija. Darbo mokesnio fondo teorija. Gaminamoji darbo mokesnio teorija. III. *Socijalinė darbo mokesnio teorija.* Darbo produktingumas ir socijalinė darbo luomo jėga, kaipo veiksniai, reguliuoją darbo mokesnio augštį. IV. *Darbo pajamų skirtumas įvairiose darbo srityse.* Proto darbininkų pajamos. Augšto proto darbo mokesnio priežastys. Fizinių darbininkų darbo mokesnio skirtumas. V. *Darbo mokesnio lytys.* Piniginis ir natūralinis mokesnis. Darbo mokesnio rūšys pagal darbo įkainojimą ir pagal darbo sutarties dalyvius. Darbininkų dalyvavimas įmonės pelne. VI. *Darbo mokesnio istorija Angluose.* Darbo mokesnis ligi *XIX-jo* amžiaus. Pramonės evoliucija. Darbo mokesnio kitimas paskutiniais laikais.

I. *Principiniai darbo mokesnio teorijos pagrindai. Darbo mokesniu yra vadinamas mokesnis, gaunamas darbininko iš įmonininko už duodamą jam teisę naudotis jo įmonėje darbininko darbo pajėga*[1]. Nominaliniu darbo mokesniu yra vadinamas piniginis jo išreiškimas, o realiniu darbo mokesniu — kiekis vartojamų dalykų, kurių galima pirkti už nominalinį darbo mokesnį.

Būdamas vienas iš trijų pajamų rūšių, esamų kapitalistinėje gamyboje, darbo mokesnis užima tarp jų ypatingą vietą, principijaliai skirdamasis nuo rentos ir pelno.

Pagrindinis klausymas pelno ir rentos teorijoje yra klausymas apie tai, kodel, apskritai, yra tos visuomenės pajamų rūšys:

[1]) Taip apibūdindamas darbo mokesnį, aš noriu pabrėžti, kad darbo mokesniu reikia vadinti ne kiekvienas mokesnis, bet tik darbo mokesnis kapitalistinio ūkio procese. Todel nesudaro darbo mokesnio mokesnis už valdininkų tarnybą valstybei (paprastai vadinamas alga), mokesnis už įvairų augštesnį intelektinį darbą, vadinamųjų intelektinių profesijų — gydytojų, rašytojų, advokatų ir p. (paprastai vadinamas *honoraru*), mokesnis už patarnavimą (vadinama paprastai taipo pat *alga*).

pelnas ir renta, kaipo atskirų visuomenės luomų pajamos, nebūtina visuomenės ūkio sąlyga, — visuomenės gamybos procesas galėtų eiti ir be tam tikrų kapitalistų ir žemininkų luomų. Priešingai, darbininkų laikymas, aprūpinimas jų vartojamais daiktais yra būtina pačio ūkio proceso sąlyga.

Todėliai del darbo mokesnio reikalingumo negali kilti abejojimų. Pagrindinis darbo mokesnio teorijos klausymas privalo būti formuluotas atvirkščiu pavidalu: kodel darbininkams išlaikyti neimamas visas visuomenės produktas (atmetus išeikvotas gamybos procese gamybos priemones). Kad nesustotų visuomenės gamybos procesas, reikia, kad visos reikalingos išlaidos laiku grįžtų. Darbininkų laikymas yra vienas iš tokių reikalingų išlaidų; atvirkščiai — pelnas ir renta visiškai nesudaro visuomenės išlaidų elemento[1]).

Del to nesuprantamumas rentos ir pelno — abstraktiniu gamybos proceso atžvilgiu — ir visiškas aiškumas darbininkų laikymo, kursai, rodosi, turėtų apimti visą visuomenės produktą, atmetus išleistas gamybos priemones.

Kitaip sakant, pelnas bei renta yra istoriškos visuomenės ūkio kategorijos, o *darbininkų laikymas — ūkio logiška kategorija.* Kai del darbo mokesnio, tai jis, kaip ir pelnas bei renta, sudaro istorines ūkio kategorijas, nes, jei negalima vaizduotis ūkio be darbininkų laikymo, tai visiškai įmanomas ūkis be darbo mokesnio. Jei darbininkai gautų visą visuomenės produktą, tai nebūtų darbo mokesnio, nes dirbantieji nedirbtų samdomi kapitalisto naudai.

Taigi, darbininkų laikymas yra ūkio logiška kategorija; ta apystova, kad darbininkų laikymas virsta darbo mokesniu, kitaip sakant, nepasiekia viso darbo produkto — yra istoriška ūkio kagorija.

Formos atžvilgiu, darbininkų samdymo sutartis nesiskiria principijaliai nuo kurios kitos nuomos sutarties ir yra toksai pat mainų aktas, kaip ir kurios nors prekės pirkimas pardavimas. Tam nė kiek nekliūva ta aplinkybė, kad darbo sutartyje pirkimo pardavimo objektą sudaro darbo jėga. Todel darbo mokesnis galima laikyti tam tikros prekės kaina.

Tačiau, jei pripažinsime darbo jėgą preke, tai aišku, kad ta prekė yra labai nepaprasta, savotiška, principijaliai skiriantisi nuo visų kitų be išimties prekių.

Visos likusios prekės yra išoriniai daiktai arba žmogaus ūkio veiksmų priemonės, ūkio daiktai. Žmogaus darbo jėga — tai patsai žmogus, t. y. ne ūkio objektas, o subjektas.

---

[1]) Todel Rikardo darbo mokesnį pripažino aplamų visuomenės pajamų elementu, o pelną ir rentą — grynomis visuomenės pajamomis.

Į tuos darbo jėgos prekės savotiškumus dažnai nurodoma, bet tuo buvo pamatuojama tam tikrų socijalinių ir politinių priemonių įvedimas, darant sutartis tarp darbininko ir įmonininko. Kadangi tos rūšies sutartis liečia pačias žmogaus gyvenimo sąlygas, tai šiuo atveju reikia aprėžti sutarties laisvė darbininko naudai.

Ši išvada, remiama tam tikrais darbo jėgos savotiškumais, visiškai teisinga socijalinės politikos srityje; bet darbo mokesnio teorijai ji reikšmės neturi.

Mums to dėsnio reikšmė visiškai kitokia. Ta savybė, del kurios darbo jėga neatskiriama nuo paties darbininko asmens, turi didelės įtakos objektyvinėms darbo mokesnio susidarymo sąlygoms. Pirmoji tos savybės išdava — tai negalėjimas gaminti darbo jėgos, antroji — visiškai savotiška visuomeninė padėtis pardavėjų ir darbo jėgos pirkėjo.

Nors labiausiai būtų paniekintas darbininkas, vis viena jis ne kapitalisto dirbamas gyvulys: jis laisvas už prekyvietės ribų, ir namie gyvena ne kad gamintų kapitalistui darbo pajėgas, o sau, savo reikmenėms patenkinti.

Kur to nėra, kur darbininkas paverstas paprasta gamybos priemone ir už prekyvietės ribų, ten žmogaus darbo pajėga principijaliai niekuo nesiskiria nuo kitų prekių. Taip yra vergų: ūkyje vergų laikytojas augina ir vaiso savo vergus, kaip. ir savo naminius gyvulius. Vergų ūkyje žmogaus darbo jėga *gaminama* ūkio procese, o neatsiranda darbo žmogaus gyvenimo procese; vergų laikytojas *veisia* vergų, kiek jam reikia, o kapitalistas privalo laukti, kol *atsiras* reikalingų jam darbininkų gyventojų dauginimasi procese.

Gyventojų dauginimasis toli gražu nėra ūkio procesas, reguliuojamas kapitalistų darbo jėgų paklausais. Darbininkų paklausų padidėjimas ir darbo mokesnio padidėjimas ne visados yra surišti su gimimų skaičiaus padidėjimu, ir atvirkščiai — darbo mokesnio sumažėjimas ne visados sumažina gimimų skaičių. Ir tai nenuostabu. Darbininkai yra žmonės, gyveną visais painiais žmogaus gyvenimo motyvais. Gyventojų augimas yra reguliuojamas labai painiais dėsniais ir pareina toli gražu ne nuo vieno darbo mokesnio dydžio. Pakanka nurodyti, kad šalyse maždaug vienodo darbo mokesnio lygio gyventojų priaugimas gali būti visiškai įvairus.

Antras svarbus darbo jėgos skirtumas nuo visų kitų prekių — tai tos prekės pardavėjų ir pirkėjų priklausymas, pačia darbo sutarties esme, prie įvairių visuomenės luomų įvairios ekonominės stiprybės. Išsiskleidusiame kapitalistiniame prekių ūkyje prekės parduodamos kapitalistų; tų prekių pirkėjai yra savo ruožtu kapitalistai, o taipo pat ir kiti visuo-

menės luomai. Tuo būdu, pardavėjai ir pirkėjai, parduodant visas kitas prekes, išskyrus darbo pajėgą, neprivalo, priverstinai priderėti įvairiems visuomenės luomams. Atvirkščiai, darbo jėgos pardavėjai sudaro atskirą visuomenės luomą — proletarijatą, o darbo pajėgos pirkėjai — taipo pat atskirą — kapitalistų — luomą. Darbo pajėgos pardavėjas parduoda savo darbo pajėgą todel, kad jiems nieko daugiau nebelieka parduoti. Neturėdami lėšų gyventi ir gamybos priemonių, jie mirtų badu, jei jų darbo pajėga nebūtų reikalinga svetimame ūkyje. Antra vertus, jų pačių darbo pajėgai parduoti reikia juridinės laisvės, — ir čia didžiausias šių laikų darbininkų skirtumas nuo senovės vergų. Turėdami juridinę laisvę, jie paprastai neturi ekonominės laisvės, pasirinkti darbą pagal norą ir yra verčiami parduoti savo darbo pajėgą, kad galėtų gyventi.

Atvirkščiai, darbo pajėgos pirkėjai tam pačiam pirkimui privalo turėti lėšų, darbininkams laikyti, ir gamybos priemonių kurių pagalba jie galėtų sunaudoti pirktąją darbo pajėgą. Pirkdami kitų žmonių darbo pajėgą, kapitalistai patys nedalyvauja savo asmens darbu gamyboje ir tuo būdu perkasi asmens laisvumą nuo darbo. Turėdami gamybos priemonių, jie turi galimybės laikyti ekonominėje priklausomybėje darbo luomą.

Nesudarydami atskirų visuomenės luomų, pardavėjai ir pirkėjai bet kurių kitų prekių gali laisvai mainytis vaidmenimis, jei tatai jie išranda del kurių nors motyvų reikalingu daiktu. Mašinų fabrikantas, perkąs ketų (spyžių) iš ketaus dirbtuvės, gali patsai įsigyti ketaus dirbtuvę ir parduoti ketų, o ketaus dirbtuvės fabrikantas gali tapti mašinų fabrikantu ir pirkti ketų iš pirmojo. Atvirkščiai, parduodant darbo pajėgą, pirkėjo ir pardavėjo rolės nekeičiamos. Darbininkas negali, panorėjęs, tapti kapitalistu, o kapitalistas nepanorės tapti darbininku; darbininkas yra priverstas visados pardavinėti vienintelę savo prekę — darbo pajėgą, o kapitalistas negali turėti motyvų atsisakyti tą prekę pirkti.

Visai tai sudaro didelį ir principijalų skirtumą tarp darbo pajėgos ir kitų prekių. Formaliai būdamas kaina, darbo mokesnis negali būti nereguliuojamas kainos dėsniais. Socijalinė nelygybė, kurios nežino bendroji kainos teorija, guli darbo jėgos kainos pagrinde.

II. Įvairios teorijos darbo mokesnio, kaipo prekių kainos. Tuo tarpu įvairios darbo mokesnio teorijos paprastai žiūri į darbo pajėgą, kaipo į paprastą prekę. Labiausiai yra vertos domės šios jų trys: 1) paprasto išgyvenimo lygio teorija, 2) darbo mokesnio fondo teorija ir 3) gaminamoji teorija.

Paprasto darbininko išgyvenimo lygio teorijos atžvilgiu darbo verčią nustato darbo pajėgos gamybos visuomeninė darbo

verčia, kitaip sakant, verčia tų daiktų, kurie reikalingi palaikyti darbininko gyvybei, darbiningumui ir giminei. Iš pradžių ta teorija buvo pesimistinė ir manė, kad paprasto darbininko išgyvenimo lygis stovi ant galimo išmitimo ežios. Taip antai, jau Tiurgo manė, kad darbo mokesnis negalįs pakilti augčiau tų išgyvenimo lėšų, kurios reikalingos darbininkui maitintis, dirbti ir išlaikyti šeimynai. Paskum ta doktrina buvo vėl išplėtota ir pamatuota Maltaus, priimta su kaikuriomis svarbiomis pataisomis Rikardo ir pirmoje XIX-tojo šimtmečio pusėje buvo pripažinta visų ekononomininkų. Vokietijoje Lasalis pavadino ją „geležiniu darbo mokesnio dėsniu".

Nors ir būdama populiari iki mūsų laikų, teorija darbo mokesnio palinkimo į išgyvenimo lėšų minimą turi tą didelę ydą, kad josios turinys labai neaiškus ir neribotas. Iš tikro, kas reikia čia vadinti „išgyvenimo lėšų minimu". Ar tai fizijologinis išgyvenimo lėšų minimas, t. y. tas, be ko žmogus fizijologiškai negali gyventi, dirbti ir daugintis, ir kas sudaro maždaug vienodą normą įvairioms tautoms ir įvairiais laikais, ar turima omenyje kultūrinis išgyvenimo minimas, t. y. tam tikras kultūrinių reikmenių minimas, labai įvairus įvairioms tautoms ir įvairiais laikais.

Jei pripažinsim pirmąjį, tai išgyvenimo lėšų doktrina įgauna visiškai aiškaus pobūdžio, bet už tai ir visiškai neatitinka visiems žinomiems faktams. Tuo atžvilgiu reikėtų laukti, kad darbo minimas bus tas pats visų darbininkų ir visų tautų (kiek, žinoma, fizijologinis minimas nesikeičia nuo klimato ir p. d.). O iš tikrųjų darbo mokesnis labai keičiasi laike ir ypatingai žymiai skiriasi įvairiose tautose. Amerikos darbininko išgyvenimo lygis (stadard of life) yra augštesnis už anglų, o anglų darbininko išgyvenimo lygis augštesnis kaip kontineto Europos. Šie neabejami faktai daro visiškai nepriimtina fizijologinio minimo doktriną.

Todel minimos teorijos šalininkai paprastai kalba apie kultūrinį minimą. Jų nuomone, darbo mokesnis visados krypstąs į išgyvenimo lėšų minimą, bet ne į tą minimą, nuo kurio žmonės jau miršta, nebegalėdami patenkinti kasdieninių reikmenių, o į žemiausią lygį reikalingą tam, kad darbininkas galėtų gyventi duotoje visuomenėje pagal kultūrinį paprotį[1]). Tokio pavidalo minėtoji teorija tvirtina, kad paprastas darbininkų gyvenimo lygis (jo standart of life) nustato jo darbo mokesnį.

---

[1]) „Nereikia manyti, — sako Rikardo, — kad natūralinė darbo kaina net maisto dalykams ir kitiema reikalingiems daiktams būtų pastovi ir neiudri. Ji kinta įvairiais laikais toje pačioje šalyje ir labai skiriasi įvairiose šalyse. Daugelis tų įstaigų, kurių turi šiuo laiku anglų darbininkas, būtų laikomas prabangos daiktu mūsų senovės laikais". Rikardo.

Šitaip suprantama ta doktrina pašalina prieštaravimus faktams, bet nustoja turinio aiškumo. Ji pripažįsta, kad darbininko gyvenimo lygis, nustatąs darbo mokesnį, yra nepastovus laike ir erdvėje. Nuo ko pareina tie skirtumai? Kodel Amerikos darbininko išgyvenimo lygis augštesnės kaip Anglijoje? Čia kaip tik yra klausymas, į kurį minimoji doktrina neduoda atsakymo.

Savo esmėj, ji yra tikrųjų priežastinių santykių iškreipimas. Klausiant, kodel anglų darbininkas gauna didesnį mokesnį kaip rusų, ji nurodo į augštesnį anglų darbininko kultūrinį laipsnį kaip rusų—anglų darbininkas minta mėsa, gyvena keliuose kambariuose ir t.t., tuo tarpu rusų darbininkas minta kopūstais su tyre ir gyvena fabrikos kareivinių bute; todel ir anglų darbininkų darbo mokesnis, kursai turi apmokėti visas tas gyvenimo ištaigas didesnis, kaip rusų darbininko? Ne del to anglų darbininkas gauna augštą mokesnį, kad jis valgo bivšteksą, o todel valgo bivšteksą, kad gauna didesnį mokesnį. Buvo laikas, kada anglų darbininkas gyveno ne geriau, už rusų ir mito bulvėmis: jei dabar jo gyvenimo lygis pakilo, tai tik todel, kad pakilo darbo mokesnis. Anglų darbininkų gyvenimo pagerėjimas buvo darbo mokesnio pakilimo vaisius, o ne atvirkščiai — t. y. ne mokesnio pakėlimas buvo gyvenimo lygio pagerėjimo vaisius.

Išgyvenimo lėšų minimu vadindama nepastovų kultūrinį minimą, ši teorija, tiesa, pašalina prieštaravimą faktams darbo mokesnio kitimo laike ir erdvėje, bet užtat ji nustoja vidaus turinio. Sakyti, kad darbo mokesnio dydį nustato reikalingos darbo pajėgos gamybos išlaidos, reiškia — nieko nepasakyti, kadangi tos išlaidos gali būti labai įvairios, pareinamai nuo darbininkų gyvenimo lygio, kurį savo ruožtu nustato darbo mokesnis. Aiškinimas sukasi ratu ir nė žingsnio nežengia į priekį. Taigi, ne darbo pajėgos kainą nustato jos gamybos mitas, o priešingai, darbo pajėgos gamybos mitas yra nustatomas jos kaina. Ir tai nenuostabu, nes darbo pajėga, kaip buvo nurodyta, ir negaminama, o atsiranda iš žmogaus gyvenimo proceso, todel gamybos išlaidų kategorija visiškai nepritaikoma prie darbo pajėgos, ir ba' dant pritaikyti gaunama tik neturiningų teorinių konstrukcijų.

Tačiau išgyvenimo lygio teorija turi tam tikros praktikos reikšmės. Žinoma, ne paprastas buities lygis nustato darbo mokesnį, o priešingai — paprastas darbo mokesnis nustato paprastą gyvenimo lygį. Bet tai yra svarbi kliūtis visokiems darbo mokesnio pakeitimams, augštyn ir žemyn. Paprastas išgyvenimo lygis kliųva darbo mokesniui pakelti, jei tatai galima darbo prekyvietės sąlygomis, kadangi darbininkas tenkindamasis paprastu darbo mokesniu, nesisténgia išnaudoti savo reikalams patogią prekyvietės

padėtį. Antra vertus, jei nepatogi priekyvietės padėtis numuša darbo mokesnį žemiau paprasto, tai darbininkai itin priešinasi tokiam sumažinimui. Paprastas išgyvenimo lygis, tuo būdu yra kaip ir socijalinės inercijos jėga, palaikanti darbo mokesnio pastovumą.

Antroji darbo mokesnio teorijų grupė yra ta, kuri į pirmą vietą stato paklausus ir pasiūlus kaipo darbo pajėgos veiksnius. Geriausiai išnagrinėta ir labiausiai išsiplatinusi (net šiais laikais) iš tos teorijų grupės yra garsioji *darbo mokesnio fondo* teorija, atsiradusi 30—40 pereitojo šimtmečio metais. Tos teorijos laikėsi visa Rikardo mokykla, tame tarpe ir įtakingiausias mokyklos atstovas — Mill'is.

Tos teorijos esmė yra labai paprasta. Darbo pajėga yra prekė, kurios kaina nustatoma tais pačiais veiksniais, kaip ir kitų prekių; t. y. klausiant ir siūlant. Visiškai aišku, kas nustato darbo pajėgos pasiūlus: darbininkų skaičius darbo prekyvietėje. Darbo pajėgos paklausus nustato kapitatalas, kurį leidžia kapitalistai darbo pajėgai pirkti. Iš čia išeina, kad vidutinis darbo mokesnis šalyje yra lygus dalmeniui, gautam padalijus visą tautos kapitalą, skiriamą darbo pajėgai pirkti, iš darbininkų skaičiaus šalyje.

Darbo mokesnio fondo doktrina suvaidino svarbų vaidmenį ne tik mokslo istorijoje, bet ir socijalinėje Anglų istorijoje del to, kad ji. buvo moralinis anglų buržuazijos ginklas kovoje su darbo sąjungomis: iš tos doktrinos buvo daroma išvada, kad darbininkų sąjungos negalinčios pagerinti darbininkų padėties, kadangi darbininkai nepajėgia padidinti tautos kapitalo arba sumažinti darbo rankų pasiūlų. Todel ši teorija buvo labai populiari ekonomininkų tarpe, ligi nuo jos atsisakė 1896 m. D. S Mill'is, ir po tam ji nustojo savo orumo arba autoriteto.

Pagrindinė tos teorijos nuodėmė — tai manomasai nekeičiamas tautos fondas, skiriamas darbininkams laikyti. Bet, iš tikrųjų, tokio fondo visiškai nėra. Suma, leidžiama darbo mokesniui, gali būti padidinta iš dvejopų šaltinių: viena mažinant tą kapitalisto turto, dalį kuri yra skiriama jam pačiam vartoti; antra įdedant į gamybą laisvo atliekamo kapitalo, kurio visados esti prekyvietėje. Jei darbininkai reikalauja darbo mokesnio padidinti, tatai imama iš pasakytųjų šaltinių. Apskritai, darbo rankų paklausai yra nustatomi ne visuomenės kapitalo dydžiu, o prekių prekyvietės padėčia: kapitalistinė pramonė laikotarpiais svyruoja — čia kįla, čia atslūgsta — ir atatinkamai tam kinta darbo rankų paklausai visiškai nepareinamai nuo visuomenės kapitalo dydžio.

Toliau, fondo teorija žiūri į darbą bei į kapitalą, kaipo į du nuo vienas antro nepareinančiu dydžiu. Iš tikrųjų, vienas iš tų dviejų dydžių — kapitalas — yra antrojo — t. y. darbo — vaisius. Juo daugiau dirba gamyboje darbininkų, juo daugiau pagamina gamybos lėšų ir vartojamų daiktų. O kadangi kapitalo gamyba niekados nesilauja, tai visuomenės kapitalo dydis negali būti kiekvieną momentą aišku duomeniu, — tas dydis kinta pareinamai nuo visuomenės gamybos eigos. Darbininkas patsai pasigamina fondą sau laikyti, ir tuo fondu yra jo pačio darbo produktas.

Mes matėme, kad darbo mokesnio augščio negalima išaiškinti gamybos išlaidų dėsniu. Dabar mes matome, kad paklausų ir pasiūlų dėsnis neišaiškina darbo mokesnio augščio. Tuo būdu, galima padaryti išvadą, kad apskritai darbo mokesnis negali būti išaiškintas bendra kainos teorija, — ta teorija visiškai neišaiškina, kodel darbo mokesnis sudaro tik dalį darbininko darbo produkto, o ne visą produktą.

Trečioji darbo mokesnio teorijų grupė stengiasi prieiti prie dalyko iš kito šono. Darbo pajėga yra gamybos priemonė, bet gamybos priemonių verčia nustato tų priemonių pagalba gaminami produktai. Taipo pat ir darbo pajėgos verčia pagal gaminamąją darbo mokesnio teoriją, turėtų būti nustatoma darbo produkto. Vyzeris nurodo labai įdomias priemones, kuriomis galima nustatyti produkte to ar kito gamybos agento dalis, kadangi įvairiais būdais gamybos procese galima kombinuoti darbas, žemė ir kapitalas, tai tuo būdu galima nustatyti, kuri produkto dalis turi būti skiriama darbui, kuri kapitalui ir kuri žemei. Darbo verčia betarpiškai yra nustatoma tuo, kuri gamybos produkto dalis pripažinta darbo produktu.

Toksai yra Vyzerio paprastas ir berods radikalus sunkios darbo pajėgos problėmos išsprendimas. Tačiau, vis tiek kurios reikšmės laikysime teoriją, skirstančią darbo produktų įvairiems gamybos agentams, šiteorija ne tik neišsprendžia darbo mokesnio teorijos, bet iš tikrųjų nieko bendro su ja nė neturi. Mat, darbo pajėgos verčios dalykas, pasak Vyzerio, neturi nieko bendro su darbo mokesnio darbininko gaunamu dalyku. Nėra visiškai jokių ekonominių davinių manyti, kad darbo mokesnis kryptų į darbo pajėgos gaminamąją verčią, kaip supranta ją Vyzeris.

Taip, visiškai aišku, kad įmoninkas norėtų kuo mažiausiai mokėti už darbo pajėgą: kodel, dėliai kurių prekyvietės dėsnių įmoninkas privalo sumokėti darbininkams visą tą produkto dalį, kuri sudaro darbo produktą? Antra vertus, darbininkas stengiasi kiek galint padidinti darbo mokesnį, ir nesuprantama, kurie eko-

nominiai dėsniai apgina nuo darbininko užgrobimo tai, kas techniškai yra gamybos priemonių — kapitalo produktas.

Tačiau tatai supranta ir patsai Vyzeris. Jis prisipažįsta, kad jo teorija neturi nieko bendro su visuomenės pajamų paskirstymo dalyku, ir kad realinis darbo mokesnis neturi tendencijos atatikt gaminamajai darbo pajėgos verčiai. Bet jei taip, tai Vyzerio teorijos atžvilgiu ypač matyti, kad darbo mokesnis negali būti suprastas, remiantis bendra kainos teorija[1]).

Kiti paskutiniojo naudingumo teorininkai buvo drąsesni ir bandė duoti užbaigtą darbo mokesnio teoriją savo verčios doktrinos atžvilgiu. Šiuo atžvilgiu itin įdomi paskirstymo teorija Amerikos ekonomininko Klarko, turinti didelės įtakos Amerikos mokslininkų tarpe Klarko mokslas plečia toliau Vyzerio pažiūras, tik tuo skirtumu kad Klarkas, priešingai Vyzeriui, mato produkto priskyrime įvairiems gamybos agentams visuomenės pajamų paskirstymo teoriją.

Klarko doktrina turi ne tik mokslo, bet ir socijalių bei politiniu tikslų. „Šių laikų visuomenė, sako ji yra kaltinama, kad joje išnaudojamas darbas. Jei tas kaltinimas teisingas, tai kiekvienas teisingai mąstąs žmogus privalo tapti socijalistu“[2]).

Savo paskirstymo teorija jis nori nuimti nuo šių laikų visuomenės kaltinimą ir išrodyti, kad kapitalistinėje gamyboje jokio darbo išnaudojimo nėsą.

Klarko nuomone, „visuomenės pajamų paskirstymą valdąs, gamtos dėsnis, ir šis dėsnis, jei jis veiktų sklandžiai, duotų kiekvienam gamybos agentui tą turto kiekį, kurį agentas pagamina“. Tokių išvadų autorius daro šitaip samprotaudamas.

Kiekvieno atskiro gamybos agento produktingumas einąs žemyn jei to agento kiekis didėja, nekintant kitų agentų kiekiui. Taip antai, jei į tą patį žemės sklypą dėtumėm vis daugiau darbo, tai paskutinių darbo vienetų produktingumas, žinomu dėsniu, sumažėtų. Bet tas pat esą pritaikoma ir prie kitų gamybos agentų. Jei turint duotą gamybos priemonių kiekį, būsią dauginama darbininkų, tai darbininkų produktingumas mažėsiąs. Taipo pat, jei, esant duotam darbininkų skaičiui, būsią gausinama gaminamųjų priemonių, kurias jie vartoja, tai tolesnių gamybos priemonių vienetų kapitalo, produktingumas turėsiąs mažėti. Tuo būdu toliau einančių gamybos agentų vienetų produktingumo mažėjimas esąs visuotinas ūkio dėsnis.

---

[1]) Produkto priskyrimo teorija, kad būtų teisingai išspręsta, turi būti visiškai atskirta nuo pajamų paskirstymo problėmos (Wieser. Der natürliche Wert. 78 p.).

[2]) J. B. Clark. The distribution of Wealh.

Jei sakysime, kad visuomenė turi tam tikrą kapitalą, o darbininkų skaičių didintumėm to kapitalo pagalba, tai kiekvieno sekančio (naujo) darbininko produktingumas turįs mažėti. Paskutinis darbo vienetas būsiąs menkiausiai produktingus.

Ir šit, paskutiniojo darbo vieneto, produktingumas, įsivaizdavus statinę visuomenės padėtį, esant visiškai laisvei kilotis kapitalui ir darbui, visiškai varžytynių laisvei, turįs nustatyti vidutinį darbo mokesnį duotoje visuomenėje. Darbininkas privaląs gauti, kaipo darbo mokesnį, visą paskutiniojo darbininko mokesnį, nes jei darbo mokesnis būtų žemesnis už paskutinį produktingumą, tai įmoninkų varžytynės pakeltų jį ligi to lygio.

Bet kaip nustačius, esant duotam visuomenės gamybos dydžiui, paskutinis produktas? Labai paprastai. Tą produktą sudarąs tas produkto kiekis, kuriuo sumažėjąs visuomenės produktas, jei esamas gamyboje darbo kiekis sumažėtų vienetu. Paskutiniojo darbininko produktingumas nustatąs darbo produktingumą apskritai, nes visas paskutiniojo darbininko produktas turįs būti priskiriamas darbui, o produktas gaminamas naudingesne darbo ir kapitalo kombinacija (turi darbininkui daugiau gamybos priemonių), esąs daugiau ar mažiau taipo pat kapitalo produktas.

Tuo būdu, gaudamas visą paskutinio darbininko produktą, kaipo darbo mokesnį, darbininkas gaunąs kaip tik visą darbo produktą. Išrodymų reikalaująs dėsnis išrodytas: darbininkas gaunąs iš kapitalisto visą savo darbo produktą, ir negali būti jokios kalbos apie tai kad darbą kaip nors išnaudotų kapitalas.

Tokia Klarko teorija. Negalima su Klarku nesutikti, kad paskutiniojo darbininko produktas (jei apskritai sutiktum su jo paskutiniojo darbininko teorija), esant visiškai laisvei darbininkų tarpe, turi reguliuoti ir visų kitų darbininkų darbo mokesnį, ir, vadinasi, niekas jų negali gauti daugiau kaip tiek, kiek gauna tas menkiausiai gaminąs darbininkas. Tačiau aišku, kad paskutiniojo darbininko mokesnis (vadinasi, ir darbininkų apskritai) negali (nėsant susitarimo darbininkų tarpe) būti didesnis už paskutinio darbininko produktą, nes, jei tai atsitiktų, kapitalistas neturėtų jokio pagrindo samdyti paskutinį darbininką.

Bet visiškai kitokis klausymas, kodel darbo mokesnis negali būti mažesnis kaip paskutinio darbininko produktas, kodel jis turi pasiekti visą tą produktą. Čia ir yra silpniausia visos Klarko paskirstymo teorijos vieta. Užuot išrodęs kad mokesnis negali kristi žemiau paskutinio produkto, Klarkas nurodo į įmoninkų varžytynes, kaipo į pagrindą, kad darbo mokesnis nekrintąs žemiau lygio, jo pripažįstamo normaliniu. Bet nurodymas į įmoninkų varžytynes yra bergždžias darbas.

Klarkas, kaip ir daugelis kitų, kapitalu pripažįsta tik gamybos priemones, o ne darbo mokesnį, sumokamą kapitalisto darbininkui. Bet tokis supratimas, prieš kurį nieko negalima pasakyti (kiek tai liečia terminologiją), suklaidino Amerikos ekonomininką. Laikydamasis savo terminologijos, Klarkas daro klaidingą išvadą, kad išlaidos darbo mokesniui esančios mažiau jautrios kapitalisto kišeniui nekaip išlaidos gamybos priemonėms, ir kad kapitalistas darąs tas išlaidas net negaudamas jokio pelno; iš čia išeina ir jo tvirtinimas, kad įmoninkų varžytynės turinčios pakelti darbo mokesnį ligi viso paskutinio darbininko darbo produkto. Klarko nuomone, įmoninkas samdysiąs vis daugiau darbininkų, kol jis gausiąs nors maža verčios perteklių, palyginus su darbo mokesniu ir net tada, kada jis jokio pertekliaus negausiąs, ir sustosiąs dėjęs lėšas tik tuomet, kai darbininko samdymas duosiąs jam nuostolių. Tiesa, jei esamos kapitalistų įmoninkų žinioje lėšos darbui samdyti būtų didesnės, kaip darbo pasiūlai prekyvietėje, dėliai ko tam tikra tų lėšų dalis turėtų likti nevartojama, tai kapitalistų pelnas iš darbo samdymo galėtų kristi ligi minimo ir įmoninkų varžytynės galėtų pakelti darbo mokesnį ligi tokio lygio, kad šis pasiektų visą paskutiniojo darbininko darbo produktą.

Bet kadangi tokis manymas neatitinka nė kiek tikrenybei, tai neatitinka kapitalistinei tikrenybei ir visa Klarko teorija.

Iš tikrųjų, kapitalistinei prekyvietei netrūksta darbininkų ir kapitalas del to nelieka be darbo. Kapitalistas stengiasi gauti kuodaugiausia pelno ne tik iš tų lėšų, kurias sudeda į gamybos priemones, bet ir iš tų, kurios eina darbo mokesniui. Jokio skirtumo tuo atžvilgiu tarp kapitalo dalių nedaroma. Ir todel, jei kapitalistų varžytynės gaunamą iš paskutinio darbininko pelną sumažintų ligi nulio, tai tos pačios varžytynės sumažintų ir pelną, gaunamą iš paskutinio kapitalo, kitaip sakant, pelnas visiškai išnyktų iš kapitalistinio pasaulio. Bet tai jau nebebūtų kapitalistinis pasaulis.

Realiniame kapitalistiniame pasauly kapitalistas nėra verčiamas aukoti darbininkui visą paskutinį darbo produktą. Didesnę ar mažesnę produkto dalį jis paliko savo naudai, ir Klarko bandymas išrodyti, kad esą priešingai, yra iš tikrųjų ne kas kita, kaip kėsinimasis netinkamomis priemonėmis.

III. Socijalinė darbomokesnio teorija. Kaip jau yra sakyta pereitame skyriuje, visuomenės produkto paskirstymas tarp įvairių luomų, surištų tarpu savęs kapitalistinės gamybos procese, nėra paprastas mainų aktas, bet paini išvada visuomenės luomų kovos už didesnę visuomenės produkto dalį, kovos einančios nevienodose kovojančių pajėgų sąlygose. Be tų nevienodų,

nelygių sąlygų visiškai nebūtų darbo mokesnio, nes tik ekonominė darbininko silpnybė verčia darbininką parduoti prekyvietėje savo darbo pajėgą. Visų svarstytų darbo mokesnio teorijų silpnybė yra tai, kad jos stengiasi išvesti darbo mokesnio kategoriją iš bendrós verčios teorijos, kurios pagrinde yra padėta socijalinė kontragentų lygybė. Tuo tarpu paskirstymo reiškiniai išeina iš socijàlinės nelygybės.

Iš svarstytų teorijų daugiausia yra verta domės gaminamoji darbo mokesnio teorija.

Ji visiškai teisingai sako, kad darbo mokesnis yra tam tikrame sąryšy su darbininko darbo produktingumu. Tačiau, silpna tos teorijos pusė yra jos pastangos išskirti iš bendro gamybos produkto specifinį darbininko produktą. Tokis išskyrimas, galėdamas turėti reikšmės kitais atvejais, neturi visiškai jokios reikšmės darbo mokesnio teorijai. Gamybos proceso galimybei reikia apmokėti ir patsai darbas ir gamybos priemonės. Darbininkų produktingumas be gamybos priemonių bemažko lygus nuliui. Taipo pat gamybos priemonių produktingumas be darbo lygus nuliui. Darbininkas be kapitalo pagalbos taipo pat yra bejėgis kaip ir kapitalas be darbininko pagalbos. Tokiai padėčiai esant, klausymas apie specifinį darbininko produktą nieko nevertas, nustatant darbo mokesnį, nes darbo mokesnis realinėse šių laikų ūkio sąlygose, esant susitarimo darbininkų tarpe, gali būti ir žemesnis ir augštesnis už specifinį darbininko produktą.

Darbo mokesnio dydis pareina ne nuo specifinio darbo produkto, pasak gaminamosios teorijos, o nuo *gryno visuomenės produkto*, t. y. (nekalbant apie žemės rentą) nuo viso visuomenės produkto, atskaičius išeikvotas gamybos procese gamybos priemones. Del to gryno produkto, einančio visuomenei vartoti, eina kova tarp visuomenės luomų, kurių kiekvienas stengiasi užgrobti kuodidesnę dalį. Visas tas grynas produktas turtų darbo teorijos atžvilgiu padaromas visuomenės darbu, o visiškai ne gamybos priemonėmis, kurios, apskritai, nieko negamina, o yra tik įrankiai žmogaus rankose. Gamina tik žmogus, nors ir gamybos priemonių pagalba. Bet visuomenės darbu pagaminto visuomenės produkto tik tam tikra dalis eina nedirbančiam luomui, bet ekonomiškai stipriam. Turėdami susiglėbę gamybos priemones bei darbininkų mitybos priemones tie luomai yra visuomenės gamybos proceso vadovai ir padėties viešpačiai.

Tuo būdu *socijalinės paskirstymo teorijos* atžvilgiu, darbo mokesnio augštis duotoje visuomenėje yra nustatomas dviem veiksniais — *visuomenės darbo produktingumu*, nustatančiu visuomenės luomu ir *socijalinę darbo luomo pajėga*, nuo kurios pareina visuomenės produkto dalis, einanti darbininkams.

Taigi darbo mokesnio dydis yra reguliuojamas dviem nepriklausomais veiksniais. Kiekvienas visuomenės darbo produktingumo pakeitimas, esant lygioms kitoms sąlygoms, turi atsiliepti į realinio darbo mokesnio dydį. Juo augštesnis yra darbo produktingumas, juo augštesnis turi būti, esant lygioms kitoms sąlygoms, realinis darbo mokesnis, t. y. kiekis vartojamų daiktų kurių darbininkas *už jį* gali pirktis. Tasai veiksnys kaip tik yra svarbiausias, nustatant vidutinį darbo mokesnį įvairiose šalyse. Darbo mokesnis yra daug augštesnis Amerikoje kaip Europoje, ir Europoje jis yra augštesnis Anglijoje kaip kontinente. Tokia pat eile eina ir visuomenės produktingumas tose šalyse. Taipo pat ir istoriškai darbas eina produktingyn, kįlant darbo mokesniui.

Štai, pav., Amerikos duomenys per paskutinius 50 metų.

	Vidutinis fabrikos darbininko metų uždarbis	Metinio produkto verčia 1-am darbininkui
	Aukso rubliais	
1850	480	2.065
1870	733	4000
1900	850	4784

Per paskutinius 50 metų Amerikoje žymiai išaugo ir darbo mokesnis ir darbo produktingumas dar labiau iš augo.

Sąryšis tarp darbo produktingumo ir darbo mokesnio augščio pastebėti net smulkmenose. Taip antai, Angluose apskritai darbo mokesnis žemesnis kaip Amerikoje, bet Anglijoje yra gamybos sričių, kur darbo mokesnis augštesnis, pav., medvilnių verpyklos. Ir tuo pačiu tarpu mes matome, kad verpėjas Angluose pagamina daugiau siūlų kaip Amerikoje

	Verpėjo darbo mokesnis 1 siūlų svarui	Savaitinis darbo mokesnis verpėjui
Amerika (N. Anglijoje)	0,66 pen.	33—35 sh.
Anglija (Lankašyre)	0,47	35—40 „

Medvilnių audimas Angluose savo darbo produktingumu stovi žemiau kaip Amerikoje. Atatinkamai ir medvilnių verpėjo mokesnis Angluose žemesnis kaip Amerikoje.

	Audėjo darbo mokesnio mitas	Audėjo savaitinis mokesnis
Amerika	1,60 penso	25—37 ½ sh.
Anglijai	2,03 „	20—24 „

Rusuose menkas darbo mokesnis aiškinamas tarp kita ko ir menkų darbo produktingumu. Pirmà jau buvo sakyta, kad darbininkų skaičius 1 staklėms Rusuose bent 5 kartus didesnis kaip Angluose. Esant tokiam menkam darbo produktingumui, darbo mokesnis Rusuose negalėjo būti augštas.

Jei darbo produktingumas turi įtakos darbo mokesnio augščiui, tai ir atvirkščiai, darbo mokesnio augštis turi įtakos ir darbo produktingumui. Pakėlus darbo mokesnį, gerėjant darbininko gyvenimui, didėja jo darbingumas ir darbo sėkmė. Šiuo atžvilgiu tarp darbininkų ir kapitalistų yra solidarumo. Darbo produktingumo pareinamybę nuo darbo mokesnio ypačiai gina tie ekonomininkai, kurie tiki interesų darnumu, esamu kapitalistinėje visuomenėje. Prie jų pridera: Prancijoje Lerua Bolje, Vokioje Brentano ir Šulce Hevernicas, Angluose Bresis ir Belis, Amerikoje Šehofas ir kiti. Tačiau šie ekonomininkai perdaugina darbo produktingumo pareinamybę nuo darbo mokesnio augščio. Tos pareinamybės pastebėti tam tikrose siaurose ribose, — priešingu atveju, visa darbo ir kapitalo kova del darbo mokesnio neturėtų jokios prasmės. Kapitalistai būtų kvaili, jei nesutiktų darbo mokesnio kelti, jei nuo to nenukentėtų jų kapitalas.

Visuomenės darbo produktingumas nustato augščiausią darbo mokesnio ribą. Bet, matyti, darbo mokesnis negali pasiekti tos ribos, nes pasiekimas jos lygus pelno panaikinimui, kitaip sakant, kapitalistinės ūkio santvarkos; tuomet jau ir darbininko pajamos nustotų buvusios darbo mokesniu, nes išnyktų samdomasis darbas. Žemiausias darbo mokesnis — yra reikalingas išgyvenimo fizijologinis minimas, be kurio darbininkas fizijologiškai negali gyventi ir išlaikyti savo šeimynos. Ir to žemiausio lygio darbo mokesnis negali beveik pasiekti, nes darbininkas ne vergas ir gali iškovoti geresnes gyvenimo sąlygas kaip vergo. Tačiau esant itin nepatogiems darbininkams visuomenės pajėgų santykiams, darbo mokesnis gali nukristi net ir ligi to lygio, nors ir kaipo labai retas atsitikimas. Kurio, būtent, lygio paprastai sustoja darbo mokesnis — tai nustato darbininkų kova su darbdaviais, socijalinė darbininkų luomo pajėga. Kapitalas be darbo nevaisingas, bet ir darbas be kapitalo nieko negali padaryti. Iš šios savitarpinės pareinamybės atsiranda ir savotiškas darbo bei kapitalo metodas, nustatąs jų reliatyvinę ekonominę pajėgą — streiko — kolektyvaus darbo pametimo metodas. Streikas yra abiem darbo sutarties šalim labai žiaurus ir abipus aštrus ginklas. Mesdami darbą, darbininkai palieka be darbo kapitalą, bet ir savo pajėgą, nuo kurios pardavimo pareina jų pačių išgyvenimas. Darbininkams streikas reiškia badavimą, o kapitalistams bankrūtą. Todel abi šalys bijosi streiko, bet ir imasi to kovos metodo, tik kaipo paskutinės priemonės, kad priverstų priešininką nusileisti. Kas ilgiau išlaiko streiką, tas pergali, pakeičia savo naudai darbo sutarties sąlygas.

Darbo pajėgos pasiūlų padidėjimas palengvina įmoninkams pakeisti streikuojančius darbininkus. Todel darbo pasiūlų padi-

dėjimas numuša darbo pajėgos kainą, atvirkščiai veikia darbo pajėgos paklausų padidėjimas. Juo geriau organizuotas yra darbo luomas, juo daugiau jis yra susijungęs į profesines sąjungas, juo daugiau turi lėšų, juo baisesnis yra įmoninkui grasymas streiku ir juo didesnę visuomenės pajamų dalį gali pasilaikyti sau darbininkai.

Visa, kas didina darbininko nepriklausomybę kapitalisto atžvilgiu, didina ir jo pajėgas kovai su kapitalu, vadinasi, ir jo visuomenės pajamų dalį. Taip antai, valstybės įsikišimas į darbo sutartį darbininkų naudai, vadinamieji darbo įstatymai, yra vienas iš veiksnių, kurie kelia darbo mokesnį; taipo pat teigiamai atsiliepia į darbo mokesnį ir valstybės priemonės apsaugoti darbininkams nuo ligų, senatvės, darbingumo pametimo ir p. d. Darbininko galimybė užsidirbti sau mityboms, nepersisamdant darbui, o įsitaisant savo gamybą, taipo pat didina darbo pajėgas. Atliekama valstybinė žemė Amerikoje, prieinama kiekvienam už nedidelį mokesnį, ilgą laiką Amerikoje buvo atsargos vožtuvu — atitraukdavo nuo kapitalistinės pramonės darbininkų perteklių ir palaikė tuo būdu augštą darbo mokesnį.

Atvirkščiai, visa tai, kas didina socijalinę kapitalistų pajėgą, reliatyviškai silpnina darbininką ir mažina jo dalį visuomenės pajamose. Taip antai, kapitalistų sąjungos karteliai, trestai, be abejojimo, paskutiniais laikais žymiai sustiprino kapitalistų luomą. Organizuotas kapitalas šiuo laiku stovi prieš organizuotą darbininką, ir kadangi darbininkai turi nedidelių lėšų gyventi, sumažinus darbą, tai organizuotas kapitalas ekonominėje srityje stipresnis už organizuotus darbininkus. Bet nereikia užmiršti, kad kiekviena darbo ir kapitalo kova, jei tik ji išsiplečia, išeina iš ekonominių ribų, ir bylą sprendžia ne tik ekonominiai veiksniai. Yra streikų pavyzdžių, kur darbininkai laimėjo, esant kapitalistams nelyginti stipresniems: bylą sprendė tuo atveju tokie neekonominiai faktoriai, kaip visuomenės nuomonės darbininkų palaikymas, vyriausybės įsikišimas privengiant politinio darbininkų judėjimo ir p. d.

Darbo jėgos paklausų svyravimas yra surištas su kapitalistinio ciklo tarpais, turi labai didelės įtakos darbo mokesniui. Aiškinama tuo, kad atgijus pramonei, kai kapitalisto pelnas didelis, streikas padaro kapitalistui didelių nuostolių, ir kapitalas, norėdamas išvengti streiko, lengvai nusileidžia darbininkams. Atvirkščiai, apsistojus pramonei, kapitalistas nesibijo streiko, nes prekyvietės sąlygos reikalauja sumažinti gamybą, ir darbininkai nustoja galimybės priešintis prieš mažinimą darbo mokesnio. Taigi, ir šiuo atveju, darbo mokesnio dydis pareina nuo reliatyvinės darbininko ir kapitalisto ekonominės pajėgos.

Teknikos pažanga, pavaduodama darbininką mašina, daro labai painios įtakos darbo mokesniui. Viena, kiekvienas darbo produktingumo pakėlimas didina tą produktą, kurį dalijasi darbininkas ir kapitalistas. Vienkart teknikos patobūlinimas, koncentruodamas pramonę, palengvina darbininkams organizuotis. Ypatingos reikšmės turi ta apystova, kad pagrindinio kapitalo augimas, vartojamo darbe tam tikro darbininkų skaičiaus, didina nuostolius kapitalistui — ištikus streikui, todel grasymas streiku turi kapitalistui didesnės įtakos. Visa tai kelia darbo mokesnį. Bet antra vertus, mašina yra darbininko konkurentas ir mažina kapitalisto pareinamybę nuo darbininko. Nedarbas didėja. Toji sąlyga eina kapitalisto naudai kovojant su darbininkais. Aplamai, teknikos pakėlimas paprastai padidina realinį darbo mokesnį, bet ne tąja proporcija, kaip pakįla darbo produktingumas.

IV. *Darbo pajamų įvairumas įvairiose darbo srityse.* Visa, kas pasakyta, liečia vidutinį darbo mokesnio lygį; bet darbo mokesnis už įvairias darbo rūšis labai įvairus. Kaikurios darbo pajamos, nėsančios net visa to žodžio prasme darbo mokesniu kaip, pav., algos ir augštesnio proto darbo atstovų onorarai, gali būti daugelį kartų didesnės už vidutinį paprastų samdomų darbininkų mokesnį, kurie dirba raumenų darbą ir nereikalauja ilgesnio mokslo. Tų asmenų darbo pajamos yra reguliuojamos visiškai kitais įstatymais, kaip darbo mokesnis samdomųjų darbininkų, dirbančių savo rankoms, o ne galva, proto darbininkai nėra kapitalistinės eksploatacijos objektas, ir tos rūšies darbininkai, ir savo visuomenine padėtimi ir gaunamomis pajamomis, stovi daug arčiau prie kapitalistų įmoninkų, kaip prie darbininkų tikrąja to žodžio prasme.

Norint gauti galimybės maitintis proto darbu, kaipo bendra taisyklė, reikia priklausyti prie turtingesnio luomo, nes norint prisirengti prie proto darbo reikia ilgai mokytis, o per tą laiką moksleivis negali užsidirbti sau lėšų išgyventi, o ir patsai mokslas nepigiai atsieina. Todel proto darbas yra apskritai prasigyvenusių luomų monopolija. Proto darbininkai nėra tuo būdu principijaliai, silpnesnė pusė palyginti su darbo pirkėjais, — ir tuo žymiai skiriasi nuo fizinių darbininkų.

Proto darbininkų pajamos yra gaunamos dviem keliais: arba parduodant savo darbo produktus, arba parduodant patį darbą. Pirmuoju atvėju proto darbininkas vaidina įmoninką, parduodantį parengtą prekę prekyvietėje; tos prekės pirkėjai yra vartotojai plačiąja to žodžio prasme. Taip antai, tapytojai parduoda savo paveikslus, rašytojai — knygas. Tų prekių kainas nustato paklausų ir pasiūlų dėsnis, kursai reguliuoja ir kitų prekių kainas. Kai del gamybos išlaidų dėsnio, tai jis čia ne kiek tegali būti

pritaikytas, kadangi tos prekės nemasinės, individualinės kūrybos ir todel nepakeičiamos.

Antra priemonė proto darbininkams pajamoms gauti — pardavimas savo darbo. Jų darbas šiuo atvėju gali būti parduodamas betarpiškai vartotojams arba kapitalistams įmoninkams. Betarpiškai vartotojams parduoda savo darbą, pav. gydytojai, advokatai, mokytojai. Jų darbo apmokėjimas, reguliuojamas tuo pačiu paklausų ir pasiūlų dėsniu, kaip ir proto darbininkų, parduodančių savo darbo vaisių. Valstybės ir visuomenės įstaigų tarnautojai taipo pat gauna pajamų, parduodami savo darbą, bet jų mokesnis — alga daug mažiau reguliuojama paklausais, ir pasiūlais kaip papročiu ir viešpataujančia toje visuomenėje nuomone apie atatinkamą to ar kito valdininko gyvenimo lygiui atlyginimą.

Taip antai, ministeris gauna didelį atlyginimą ne del to, kad nėra, žmonių, kurie norėtų už mažesnį atlyginimą tinkamai atlikti jo pareigas, o todel, kad mažesnis atlyginimas valstybės yra pripažįstamas nesuderinamu su padėtim asmens, sėdinčio, tokioj svarbioj vietoj.

Kita proto darbininkų dalis parduoda savo darbą įmoninkams. Gelžkelio tarnybos inžinierius, fabrikos direktorius, dvaro valdytojas, yra samdomi įmoninkų, perkančių jo darbą, kad daugiau gautų, iš savo įmonės pelno. Formaliniu atžvilgiu šie proto darbininkai yra tokie pat darbininkai, kaip ir fizinio darbo atstovai. Tačiau vienų ir antrų panašumas yra grynai paviršutinis. Iš esmės proto darbininkų pajamos ir šiuo atveju nustatomos visiškai kitų sąlygų kaip paprasto darbininko darbo mokesnis.

Proto darbo atstovai užima įmonėse labai atsakomingas vietas, ir nuo jų geros valios pareina įmonės pelnas. Įmonės savininkas yra betarpiškai suinteresuotas, kad jos vedėjas sujungtų savo interesus su juo, nes tatai labai svarbu pačiam reikalui. Todel atsakomingiausios vietos privatinėse kapitalistinėse įmonėse atlyginamos geriau kaip ministerių, — nes tiesioginis išskaičiavimas verčia kapitalistą nesigailėti dešimčių tūkstančių atlyginti tam asmeniui, nuo kurio sumanumo ir energijos gali pareiti šimtai tūkstančių jo pelno. Tokio asmens atlyginimas nėra kas kita, kaip dalis įmoninko pelno, kurio dalį įmoninkas privalo atiduoti artimiausiems savo pagalbininkams; tokie augštesnieji tarnautojai betarpiškai sutampa su įmoninkų luomu ir stipriai surišti su jais visais savo interesais. Dažnai net formaliai jie negali būti atskirti nuo įmoninkų, kada, pav., akcinėse bendrovėse augštesnieji tarnautojai yra ir įmonės akcininkai.

Bet ir mažiau atsakomingi asmenys esti visiškai kitokioje padėty, kaip paprasto fizinio darbo atstovai, nes, kaip jau sa-

kyta, proto darbas yra turtingųjų luomų monopalija. Naudodamiesi šia monopolija proto darbininkai visose savo darbavimosi srityse paprastai turi galimybės išsiderėti tokias darbo atlyginimo sąlygas, kurios pakanka jiems gyventi taip, kaip gyvena to luomo žmonės, iš kurių jie yra išėję. Jų uždarbis yra reguliuojamas paklausais ir pasiūlais, o dar daugiau papročiais. Samdant proto darbininkus, sutarties dalyviai gali būti socijališkai lygūs, priklausą prie to paties luomo, ir štai del ko bendri kainos dėsniai labiau yra pritaikomi prie tos rūšies darbo pajamų kaip prie socijališkai nelygių kapitalistų ir fizinių darbininkų.

Tačiau ir pačių darbininkų tarpe darbo mokesnis labai įvairus. Kaip bendra taisyklė, fabrikos darbininkų darbo mokesnis yra augštesnis, kaip namų pramonės ir žemės ūkio darbininkų, o fabrikos darbininkų tarpe mokesnis kvalifikuoto darbo atstovų, kurių darbas reikalauja tam tikro mokslo arba vikrumo yra augštesnis kaip paprastų, eilinių juodadarbių. Toliau, darbo mokesnis paprastai esti augštesnis didelėse fabrikose kaip mažesniuose, mieste augštesnis kaip sodžiuje, tirštai gyvenamose vietose augšt., kaip menkai gyvenamose vietose. Ką skirtumą sudaro dalinai tik nominalinis mokesnis: suprantama, kad juo brangiau kurioje vietoje yra gyventi, juo didesnį darbo mokesnį privalo gauti darbininkas, kad galėtų išgyventi. Bet ir realinis darbo mokesnis labai įvairus ir pareina nuo labai painių sąlygų. Augštesnis realinis darbo mokesnis didelėse fabrikose kaip mažose — ypač, kaip namų pramonėje — yra aiškinama dalinai didesniu stambių fabrikų darbo produktingumu, dalinai tuo, kad didelėse fabrikose darbininkai geriau organizuoti ir todel gali išsiderėti geresnes darbo sutarties sąlygas. Namų darbininkai yra labiausiai kapitalistų eksploatuojami, nes namų darbo sąlygos labai kliųva susitarti darbininkams.

Mažai gyvenamose vietose realinis darbo mokesnis dažna pakįla del to, kad tose vietose trūksta darbininkų kapitalistinei pramonei ir žemės ūkiui ir trūkstamieji darbininkai yra pritraukiami iš kitų vietų, atatinkamai pakeliant darbo mokesnį. Apskritai, juo daugiau kurioje vietoje teikiama, arba siūloma, darbo pajėgų, juo įmoninkas vieną darbininką greičiau gali pakeisti kitu, juo reliatyviai yra silpnesnis darbininkas ir juo darbo mokesnis žemesnis.

Taip antai, Rusuose centrinių gubernijų žemės ūkio darbininkai gauna daug mažesnį mokesnį kaip tirštai gyvenamuose pakraščiuose. Petrapilio srity darbo mokesnis žymiai didesnis kaip Maksvos, dalinai del išgyvenimo brangumo Petrapilyje, dalinai del to, kad Maksva yra tirštai gyve-

namame pramonės centre, o Petrapilis stovi nuošaliai ir turi traukti darbininkų iš tolimų centrinių pramonės gubernijų.

Žemiausias darbo mokesnis yra tuose versluose ir profesijose, kur darbo produktingumas žemiausias, kur iš darbininko reikalaujama mažiausia vikrumo, sugebėjimo ir laiko išmokti tam darbui ir kur darbininkai mažiausiai gali pasipriešinti kapitalui. Tuose versluose pastebime vienkart ir menkiausią darbo mokesnį ir ilgiausią darbo dieną — darbininkas mažiausiai gauna už savo ilgą darbą.

V. *Darbo mokesnio pavidalai.* Gaunamų vertybių pobūdžiu darbo mokesnis skiriasi į *piniginį* (t. y. išduodamą pinigais) ir *natūralinį* (t. y. išduodamą produktais — labiausia darbininko vartojamais daiktais) darbo mokesnį. (Šio paskirstymo nereikia painioti su pirmiau nurodytu darbo mokesnio paskirstymu į *nominalinį* ir *realinį*).

Natūralinis darbo mokesnis yra randamas natūraliniame ūkyje. Šiais laikais dažniausiai yra vartojamas piniginis mokesnis, o natūralinis užsiliko tik kaipo labai retas — dažniausiai žemės ūkyje — del to, kad dalinai žemės ūkio produktai betarpiškai tinka vartoti, dalinai del menkesnio piniginio ūkio išsiplėtojimo sodžiuje kaip mieste.

Pramonėje mokesnis natūra esti dažnai papildomu įrankiu darbininkui eksploatuoti. Dar labai nesenai (ypač Rusuose) gyvavo vadinamoji „truck system“ — „fabrikų krautuvių sistėma“: darbo mokesnis darbininkui buvo išduodamas ne pinigais, o prekėmis iš fabrikanto krautuvės, kur kainos buvo daug augštesnės kaip prekyvietėse. Tuo būdu „fabrikos krautuvių“ sistėma duodavo galimybės fabrikantui mažinti realinį darbo mokesnį; atsitikdavo, kad fabrikanto pelną sudarydavo ne tiek pajamos iš fabrikos, kiek iš tokios krautuvės[1]).

Darbo įkainojimo pagrindinis darbo mokesnis esti *laikinis* (*arba rakinis*), *akordinis (arba santorinis*), *užduotinis*, *progresyvinis ir slankiojančios skalės sistėma.* Sutarties dalyviais — pavieninis, kolektyvinis, *apsiimtinis* ir koperatyvinis.

Laikinis darbo mokesnis pritaikomas laikui, per kurį darbininkas dirbo įmoninko naudai. *Akordinis* mokesnis pritaikomas darbininko darbo produktui. Tačiau, esant ir laikiniam darbo mokesniui, įmoninkas kreipia domės į pagaminto produkto

[1]) И. Янжулъ. Фабричный бытъ Московской губ. Šiais laikais draudžiama darbininkams mokėti prekėmis fabrikų įstatymais. Tačiau smulkioje pramonėje tatai dar stipriai laikosi ir mokėjimas prekėmis supirkinėtojams yra viena iš priemonių išnaudoti namų pramoninkus.

kiekį, ir turėdamas galimybės neatnaujinti darbo sutarties, jei darbininkas permaža pagamino produkto, lengvai priverčia darbininką pagaminti reikalaujamą darbo produkto kiekį. Tai del akordinio darbo, tai jis faktinai turi laiko pagrindą, nustatantį, kiek produkto tam tikru laiku gali pagaminti darbininkas, ir jis skiriamas tokio dydžio, kad darbininkas per dieną uždirbtų tam tikrą mokesnį. Apskritai sakant, skirtumas tarp laikinio ir akordinio darbo mokesnio toli gražu nėra toks didelis ir ne toks principijalinis, kaip tatai gali atrodyti. Ir tik neįsigilinę į šią apystovą, anais laikais ekonomininkai pripažindavo, kaipo bendrą tai syklę, laikinį mokesnį atatinkant darbininko interesams, o akordinį — įmoninko.

Iš tikrųjų ir vienas ir antras darbo mokesnio pavidalas vienais atvejais gali būti naudingas darbininkams, kitais įmoninkams. Laikinio darbo mokesnio nauda darbininko atžvilgiu — kad darbininkas gauna sutartą mokesnį, net ir tada, jei jo darbas mažiau intensyvus, laikinis mokesnis neverčia darbininko labai įtempti savo pajėgas. Todel darbininkai bevelija gauti *laikinį* mokesnį, o ne akordinį, — bijodami, kad šis paskutinis, kada darbininko mokesnis yra proporcingas jo darbo produktui, bendrai intensyvins darbą. Dažnai pastebėti, kad savininkas įveda akordinį mokesnį, kad pridedamojo mokesnio pagunda priverstų darbininkus uoliau dirbti, o paskum sumažina įkainojimą, ir darbininkas galų gale, daugiau dirbdamas ir daugiau padirbdamas, gauna dienai tiek pat, kiek ir pirma. Bet kitais atvejais darbininkai patys bevelija imti akordinį mokesnį, kada darbo intensyvumas yra nustatomas ne gera darbininko valia, o pačiu mekanizmu, centrinės jėgos greitumu. Paskubindamas mašinos judėjimą, savininkas gali priversti darbininkus daugiau dėti darbo energijos, kas padidina gaminamojo produkto kiekį, kursai, esant laikinam mokesniui, tektų savininkui, o laikantis akordinio darbo — jo tenka ir darbininkams. Todel kaikuriose labai svarbiose gamybos šakose darbininkai reikalauja akordinio mokesnio.

Taip antai, Lankašyro medvilnių gamyboje vartojamas akordinis mokesnis, kurį energingai palaiko darbo sąjungos. Darbininkų motyvai, — kad medvilnių gamyboje darbo intensyvumą nustato mašinų judėjimas, kuris nuolatos yra greitinamas, tobūlėjant mašinų teknikai, ir tatai verčia darbininkus labiau įsitempti dirbant. Akordinis mokesnis iš vienos pusės kliudo labai įtempti darbą, o iš antros duoda galimybės darbininkams ištraukti iš to naudos.

Silpna akordinio darbo šalis yra ta, kad, padidėjus darbininko darbo įtempimui, tatai atsiliepia į gaminamo produkto *ko-*

kybę: darbininkas, stengdamasis kuo daugiau pagaminti, prasčiau dirba.

Apskritai, akordinis darbas pritaikomas tik tada, kada atskiro darbininko darbo produktas galima tikrai *kiekiškai* apskaityti, kas galima toli gražu ne visuose darbuose. Todel daugiausia yra išsiplatinęs laikinis mokesnis — net ir ten, kur gamyboje daugiausia vartojamos mašinos.

Užduotinis darbo mokesnis yra laikinio ir akordinio darbo kombinacija. Nuo akordinio darbo jis skiriasi tuo, kad, šitaip apmokant darbą, duodamas tam tikras uždavinys, kursai yra atliktinas tam tikru laiku (darbo atlikimas virš uždavinio įmoninko neapmokamas). Nuo laikinio darbo mokesnio užduotinis mokesnis skiriasi tuo, kad jei darbininkas pagamina mažiau, kaip užduota, tai jis mažiau ir gauna. Tuo būdu užduotinis darbo mokesnis turi savyje, darbininko atžvilgiu, neigiamybės ir laikinio darbo mokesnio, ir akordinio darbo mokesnio, todel darbininkų sąjungos energingai kovoja su šiuo darbo mokesnio pavidalu. *Progresyvinis* darbo mokesnis taipo pat yra laikinio ir akordinio darbo mokesnio kombinacija. Šiuo atveju darbininkas gauna mokesnį *laikinį*, bet jeigu jis pagamina daugiau, kaip užduota, tai gauna premiją. Ta premija gali būti įvairių pavidalų.

Pav., darbininkas gauna premiją proporcingą viršaus pagaminto produkto kiekiui, arba premija nustatoma taip, kad darbininkas, atlikęs daugiau kaip uždavinį, gauna tą pačią premiją, nepareinamai nuo viršaus pagaminto produkto; arba premiją gauna darbininkas, padirbęs daugiau, kaip kiti, nepareinamai nuo to, kiek jis padirbo. Ši paskutinė progresyvinio mokesnio lytis labai nenaudinga darbininkams, nes verčia kiekvieną darbininką stengtis aplenkti savo draugus ir įtempti darbą.

Slankiojančios skälės sistėma vadinasi tokia darbo mokesnio sistėma, kada darbo mokesnis kaitaliojamas atsižvelgiant į produkto kainą: produkto kainai pakilus, pakeliamas ir darbo mokesnis, ir atvirkščiai.

Ši sistėma darbininkams tuo yra nenaudinga, kad ji perkelia ant jų visus prekių kainos svyravimus; bet ji gali garantuoti ir minimalinį darbininko mokesnį, kurį jis gauna ir labiausiai kritus prekės kainai, ir tuomet ši sistėma kelia mažiau abejojimų darbininkų interesų atžvilgiu.

Atsižvelgiant į darbo sutarties dalyvių skaičių darbo mokesnis, kaip yra sakyta, gali būti, *pavienis*, jei įmoninkas moka atskirai kiekvienam darbininkui, ir *kolektyvinis*, jei darbo mokesnį gauna tam tikra darbininkų grupė, toliau apsiimtinis (darbo ėmėjų) ir koperatyvinis.

Kolektyvinio mokesnio reikalas kįla tuomet, kai įakordin darbą dirba keliolika žmonių įvairių darbininkų.

Taip antai, Angluose bonkų gamyboje akordinį mokesnį gauna grupė žmonių iš 4 darbininkų, kurie bendrai dalyvauja gamyboje; gautasai mokesnis skirstomas tarp dalyvių sutartimi nustatyta proporcija.

Kolektyvinis mokesnis, būdamas tokis, neturi savy nieko, kas darbininkui būtų nenaudinga; jo reikalą kelia teknikos sąlygos, kadangi dažnai esti negalima individualizuoti kiekvieno darbininko darbo atskirai.

Šis darbo mokesnio pavidalas reikia tačiau griežtai skirti nuo *apsiimtinio* mokesnio, kada atskirų kurios nors grupės darbininkų mokesnis yra reguliuojamas įvairiais būdais. Visa grupė bendrai gauna akordinį mokesnį, bet antraeiliai darbininkai gauna laikinį mokesnį; grupės vedėjui — apsiėmėjui — lieka skirtumas tarp visos grupės akordinio mokesnio ir antraeilių jos narių laikinio mokesnio sumos. Šiuo atveju darbininkų grupė skeliama į dvi dalis su visiškai įvairiais interesais: iš vienos pusės žemesnieji darbininkai, iš antros — vyriausias darbininkas, kursai yra suinteresuotas, kad būtų atlikta kuodaugiausia darbo, nes nuo to pareina jo mokesnis. Be to, kaikada antraeiliai darbininkai gauna prie laikinio mokesnio dar ir priedo — proporcingai pagamintam produktui. Del darbininkų interesų nevienodumo jis lengvai virsta tuo, ką anglai vadina „Sweating system", „prakaito gniaužiamąja sistėma", o prakaito gniaužėju yra vyriausias darbininkas.

Apsiimtinis mokesnis naudingas įmoninkams, kuriems nebetenka darbo prižiūrėti, nes ta pareiga krinta ant apsiėmėjų. Darbo sąjungos jį griežtai neigia.

Koperatyviniu mokesniu yra vadinamas tokis mokesnis, kada grupė darbininkų gauna mokesnį ir pasiskirsto jį savo nuožiūra. Darbininkai šiuo atveju sudaro darbininkų kuopą, parduodančią savo patarnavimus; apie ją jau buvo kalbėta koperacijos įmonių skyriuje.

Prieš keletą dešimtmečių ekonomininkai laikė labai svarbią vieną darbo mokesnio lytį, apie kurią nebuvo minima — *darbininkų dalyvavimas įmonės pelne*. Daugeliui ekonomininkų rodėsi, kad tokis darbo mokėsnis duosiąs galimybės suderinti darbininkų reikalus su kapitalistų. Ypatingai traukė į save visų akį bandymas dažybos įmonės savininko Leklero Paryžiuje. Norėdamas padidinti ir savo ir darbininkų pelną darbo produktingumo padidėjimu, 1842 m. jis įvedė į savo įmonę tą darbo mokesnio pavidalą ir turėjo gerų vaisių.

Tačiau tolimesni bandymai nevyko: Darbininkų dalyvavimas įmonės pelne neturėjo nė vienoje šalyje didėlesnio pasisekimo. Kaikada savininkai naudodavosi tuo darbo mokesnio pavidalu atitraukti darbininkams nuo profesinių sąjungų, ir net statydavo tatai kaipo sąlygą dalyvavimo pelne. Darbininkams reikėjo lyginti tą naudą, kurios jie gaudavo iš savo sąjungų, su nauda dalyvavimo pelne — ir beveik visados pirmos rūšies nauda būdavo didesnė.

Tose nedaugely įmonių, kur darbininkai dalyvauja pelne, jie gauna iš to dalyvavimo labai mažą priedą. Galimas daiktas, kad tas priedas yra fiktyvinis, nes jei jo nebūtų, tai darbininkai galėtų atatinkamai savo mokesnį pakelti. Apskritai, darbo luomo atžvilgiu ši sistėma neduoda darbininkams didelės naudos, palyginti su kitais darbo mokesnio pavidalais. Nepatogi jo ypatybė yra ta, kad ji suriša darbininką su duota įmone ir susilpnina jo energiją kovoti su kapitalistu. Toliau jis sklaido darbo luomą ir stengiasi atskirti darbininkus, dirbančius duotoje įmonėje, nuo jų draugų kitose įmonėse.

To mokesnio pavidalo nauda ta pati, kur ir progresyvinio mokesnio — didžiausia nauda kapitalistui. Darbininkų atžvilgiu progresyvinis mokesnis net labiau pageidaujamas, kadangi šiuo atveju, įtempus darbą ir padidinus jo produktingumą, darbininkams garantuotas priedas, tuo tarpu, dalyvaudami pelne, darbininkai gali netekti priedo del blogo įmoninko reikalų vedimo. Todel dalyvavimas pelne, kaipo priedas prie algos, labiausiai yra išsiplatinęs ir laikomas augštesniems tarnautojams. Šiuo paskutiniu atveju jis yra visiškai tikslingas ir atatinka ir savininkų ir tarnautojų reikalams; įmonės pasisekimas ir jos pelno dydis labai daug pareina nuo augštesnių tarnautojų darbo, ir geriausia priemonė jiems suinteresuoti — atiduoti jiems dalį pelno. Augštesnieji tarnautojai ir be to tampriai yra surišti su įmone, o atidavimas jiems dalies pelno suartina juos su įmoninku, jų pačių naudai.

VI. *Darbo mokesnio istorija Angluose.* Darbo mokesnio istorija ligi šių laikų statistiškai labai mažai tėra apdirbta, del nepaprasto to darbo sunkumo. Net visiškai patikimų ir statistiškai palyginamų keliolikai metų nominalinio darbo mokesnio davinių labai sunku surinkti. Visiškai palyginami būtų daviniai tų pačių metų toje pačioje įmonėje, bet tatai, paprastai, negalima ir reikia lyginti darbo mokesnio daviniai įvairių metų įvairiose įmonėse, ir galima palaikyti darbo mokesnio pasikeitimų laike tai, kas iš tikrųjų sudaro tik mokesnio skirtumą įvairiose įmonėse. Kai del realinio darbo mokesnio, tai čia palyginti keleto metų daviniai dar sunkiau, nes tenka turėti omeny darbo luomo vartojami daiktai.

Taipo pat darbo mokesnio istorija reikalauja milžiniškos medžiagos, kurios šių laikų mokslas neturi. Geriausiai yra ištudijuota darbo mokesnio istorija Angluose. Piniginis darbo

mokesnis Angluose kilo nuo XVI amžiaus ligi XIX amžiaus, bet realinis darbo mokesnis keitėsi visiškai kitaip ir pirmoje XVII-jo amžiaus pusėje žymiai nukrito, labiausiai del agrarinės revoliucijos, atėmusios daugeliui ūkininkų žemę. Antroje XVII-jo šimtmečio pusėje realinis darbo mokesnis pakįla: agrarinė revoliucija sustoja ir tuo laiku Angluose pradeda skleistis pramonė ir prekyba.

Pradeda augti kapitalistinė gamyba, bet daugiausia naudojasi namų rankų darbu. Per pirmuosius tris XVIII-jo šimtmečio ketvirčius ėjo ta pačia kryptimi; realinis darbo mokesnis nekrito, o pamažu augo. Tuo laiku pradėta manyti, kad tautos turtų augimas neišvengiamai gerinąs ir darbininkų padėtį.

Tolimesnė darbo mokesnio istorija nepatvirtino tos nuomonės. XVIII-jo š. galas ir XIX jo pradžia buvo sunkiausi metai Anglų darbininkams. Šiuo reikalu yra didelė literatūra, kuri sako, kad Anglų liáudies dauguomenės padėtis pablogėjo. Labai pagausėjo pauperų, kurie misdavo iš parapijų gaunamomis pašalpomis, darbo mokesnis svarbiausiose srityse sumažėjo, ir bendrai darbo luomas nusmuko, vienkart nepaprastai augant tautos turtui.

Visa tai buvo išdava pramonės ir prekybos revoliucijos, reiškusios naują pasaulinės istorijos epoką — kapitalistinės sistėmos išsiskleidimą. Ūkininkas visiškai neteko žemės, o smulkusis gamintojas pramonėje nukentėjo nuo fabrikos varžytynių. Pirmaisiais laikais fabrikos gamyba neišvengiamai pablogina ekonominę padėtį visų tų gyventojų, kurie neįtraukti į fabrikų gamybą. Toje stadijoje fabrika duoda darbo tik mážai gyventojų daliai; bet kadangi fabrikos produktai konkuruoja su smulkiosios gamybos produktais, tai fabrikos produktų kainos kritimas numuša kainas ir smulkiosios gamybos produktų, vadinasi, ir smulkiųjų gamintojų uždarbį. Todel pirmieji fabrikos skleidimosi žingsniai visados pablogina daugumos gyventojų padėtį, nes tą daugumą sudaro smulkus gamintojas. O kadangi fabrikos darbininkas nesudaro uždaro luomo, izoliuoto nuo visos darbo žmonių masės, tai sumažėjus uždarbiui smulkioje pramonėje, mažėja uždarbis ir fabrikų pramonėje.

Visa tai iškentė Anglų darbo luomas pirmoje XIX-jo amžiaus pusėje. Ypatingai sunki buvo padėtis rankų audėjų, kurių Angluose XIX-jo amžiaus pradžioje buvo daugiau kaip milijonas. Jei medvilnių verpime mašina greitai nugalėjo rankų darbą, tai audime ta kova ėjo keletą dešimtmečių; rankų audimas atkakliai kovojo už savo būvį, konkuruodamas su fabrika mažindamas rankų audėjų mokesnį. Tik nuo pereito šimtmečio 50 metų fab-

rika Angluose galutinai nugali, ir rankų audėjai svarbiausioje audimo pramonės šakoje — medvilnių — išnyksta.

Vienkart nuo to laiko pastebėti bendras Anglų darbininkų luomo — ekonominės padėties pagerėjimas. Patobūlinus fabrikų gamybos techniką, nebegavo mažėti uždarbis plačių smulkių gamintojų masių, kadangi jų skaičius reliatyviai sumažėjo, ir fabrikų proletarijatas sudarė svarbiausiąjį pramonės gyventojų gaivalą. Vienkart profesinių sąjungų plitimas darbininkų tarpe, o taipo pat valstybinės priemonės darbo interesams saugoti padidino reliatyvinę darbo luomo jėgą jo kovoje už geresnes darbo sąlygas. Žymiai pagelbėjo darbininkų gerovei pakelti ir koperacijos judėjimas. Tuo būdu, darbo luomo gerovės pakilimas buvo surištas ir su bendru visuomeninio darbo produktingumo augimu ir su socijalinės darbininkų jėgos išaugimu.

Tikriausių darbo mokesnio davinių Angluose surinko Boulis. Boulio daviniais vidutinės nominalinis darbo mokesnis Augluose nuo 30-tųjų pereito šimtmečio metų keitėsi taip (imant 1890—99 mokesniui 100).

1830—40	1840—50	1850—60	1860—70	1870—80	1880—90	1890—99
60	60	65	75	95	90	100

Kai del realinio mokesnio, tai jis kilo lėčiau, kadangi išgyvenimo mitas (labiausia del butų kainos pakilimo) žymiai pakilo. Svarbiausia priežastis pakilti žymios Anglų gyventojų masės gerovei buvo ne tiek realinio mokesnio pakilimas įvairiose darbo šakose, kiek žymus padaugėjimas darbininkų luome tų darbininkų grupių, kurios geriau yra apmokamos: blogiau apmokamų nuošimtis be abėjojimo labai sumažijo [1])

Galima sutikti su tokia Sidnėjo Vebbo bendros Anglų darbo luomo padėties pasikeitimo karakteristika: jei mes paimsime įvairias gyvenimo ir darbo sąlygas ir nustatysime lygį, žemiau kurio negalima pakenčiamai gyventi, tai pamatysime, iš atžvil-

[1]) Atskiri darbo mokesnio skaitmenys įvairiose darbo šakose dar negali karakterizuoti bendros darbininkų luomo ekonominės padėties pasikeitimo. Reikia turėti omeny ne tik vienos ar kitos darbo šakos darbo mokesnis bet ir kiekvienos šakos darbininkų skaičius. Darbo mokesnis visose šakose gali nukristi, o vidutinis darbininko uždarbis—pakilti. Sakysime, 20 darbininkų vienoje darbo šakoje gauna po 10 rub., o 5 darbininkai kitoje po 20 rub. Sakysime, kad darbo mokesnis ir vienoje ir antroje šakoje nukrito ir kad pirmieji darbininkai gauna po 8 rub., o antrieji po 18 rub., bet tuo tarpu darbininkų skaičius II rūšies pakilo ligi 20, o pirmos nukrito ligi 5. Tuo būdu pirmiau bendras darbininkų uždarbis buvo lygus 300, o vidutinis vieno darbininko 12 rub. O dabar bendras darbininkų metinis mokesnis pasiekė 400 rub., o vidutinis vieno darbininko 16 rub. Sumažinus darbo mokesni abiejų grupių darbininkams vidutinis jų nždarbis pakilo, del to kad augščiau apmokamų darbininkų nuošimtis pakilo.

gio į darbo mokesnį, darbo laiką, butus ir bendrą kultūrą, kad dalis gyvenančių žemiau to lygio dabar mažesnė kaip 1837 m. Bet mes pamatysime, kad žemiausias lygis taip pat žemas, kaip ir pirmiau, ir kad bendras skaičius tų, kurie gyvena žemiau, kaip mūsų nustatytas lygis, šiuo laiku, tur būt, absoliūtiniu skaičium yra dar didesnis kaip 1837 m.

Nuodugnus Londono gyventojų sąlygų tyrinėjimas gale XIX šimtmečio, atliktas Č. Butso, parodo bendrai liūdną vaizdą. Butso daviniais Londone apie 10% gyventojų sudaro vargšai; dalis tos grupės — elgetos, vagys, nusikaltėliai ir apskritai tos, ką vadina „visuomenės padugniais"; dalis jų nuolatos be darbo, gyvena pripuolamomis pajamomis. Paskum eina neturto grupė, kuri apima apie 22% Londono gyventojų, ši grupė neturi nuolatinių pajamų ir labai kenčia nuo nedarbo, apsistojus pramonei ir prekybai. Ir tik likusieji $^2/_3$ Londono gyventojų stovi augščiau neturto linijos.[1])

Marx. Das Kapital 13 I. *Thornton.* On Labour. 1868. *Brentano.* Die Arbeitergilden der Gegenwart 1871—72. *To pačio.* Der Arbeiterverhältniss gemäss dem heutigem Recht. *Wolker.* The Wages Question. *Taussig.* Wages und capital. *Gunton.* Wealth and Progress. *J. B. Clark.* The distribution of Wealth. *J. Davidson.* The Bargain Theory of Wages. *Zwiedinek-Südenhorst.* Lohnpolitik. u-Lohntheorie mit besonderer Berücksichtigung des Minimallohns. Туганъ-Барановскій. Соціальная исторія распредѣленія. *Darbo mokesnio formos.* Böhmert. Die Gewinnbeteiligung. Frommer. Gewinnbeteiligung. *Levasseur.* L'histoire des classes ouvriéres en France. E. Chevalier, Les Salaires au 19 siècle. *Bowley.* Wages ir the United Kingdom.

IV SKYRIUS.

Darbininkų sąjungos.

1. *Darbo sąjungos ir jų funkcijos.* Darbininkų sąjungų istorija. Vidurinių amžių amato mokinių organizacija. Tredjunijonų atsiradimas Angluose. Keturi perijodai tredjunijonų istorijoje. Tredjunijonų funkcijos. Susišelpimo operacijos. Pagalba bedarbiams. Streikas. II. *Revoliucinis sindikalizmas.* „Visuotinoji darbo konfederacija". Francūzų sindikalizmo teo-

---

[1]) Webb. Labour in the longest reign.

[2]) Charles Booth. Life and Labour of the Peaple of London Butsui priklauso taipo pat įdomus Anglų pauperizmo tyrinėjimas. Nuošimtis asmenų, gaunančių pašalpos iš valstybės, kaipo pauperų, Angluose nedidelis ir mažeja. Bet Butsas ištyrinėjo pauperų amžių. Pasirodė, kad senelių pauperų nuošimtis labai didelis, ir 1897 m. asmenims senesniems kaip 65-tų metų, siekė beveik 30%.

rija ir praktika. Parlamentarinio socijalizmo kritika. Darbininkų sąjunga — vienintelė luominė proletarijato organizacija. Proletarijato kovos metodai. Sindikalizmo kritika.

1. *Darbininkų sąjungos ir jų funkcijos.* Darbininkų sąjunga vadinasi tokia darbininkų organizacija, kurios tikslas ginti interesus darbininkų, kaipo darbo pajėgos pardavėjų. Todel darbininkų organizacijos yra *kovos organizacijos,* — jos kovoja su darbo samdytojais ir įmoninkais. Be to svarbiausio tikslo darbininkas dar turi tikslo susišelpti įvairioms nelaimėms ištikus, pav., susirgus, mirus, nustojus sveikatos, ir t.t. Bet svarbiausias darbininkų sąjungų tikslas — pirmutinis tikslas, ir tuo jos skiriasi nuo paprastų darbininkų susišelpimo draugijų, kurių tikslas yra susišelpti, o ne kovoti su darbo samdytojais.

Kai del darbininkų sąjungų istorijos, tai ji skįla pirmiausia į du laikotarpiu. Pirmosios darbininkų sąjungos išaugo savotiškose ekonominėse ir socijalinėse viduramžių miestų pramonės sąlygose, kai tą santvarka jau pradėjo irti. Nuo XIV-jo ir XV amžiaus pastebėti amatų cekus pereinant į stambiosios pramonės namų sistėmą. Tuo pačiu metu atsiranda antagonizmo tarp cekų meisterių ir mokinių; paskutinieji išsiskiria į tam tikrą luomą ir jungias į mokinių draugijas, profesiniams savo, kaipo samdininkų, reikalams ginti. Mokinių draugijos XV ir XVI amžiuje žymiai išsiskleidžia; jų kovą su meisteriais tiek buvo sėkminga, kad visuomenės valdžia, kuri buvo daugumoje meisterių rankose, griebiasi griežtų priemonių neduoti toms organizacijoms plėstis. Mokinių draugijų išsiskleidimo apogėjum buvo XVI-sis amžius; paskum jos pradeda nykti ir cekų santvarkoje. Smunkančiame amate samdininkas negalėjo sėkmingai plėsti savo profesinės organizacijos.

Nauja darbininkų sąjungų skleidimosi epoka prasideda XVIII amž. ir daugeliu atveju prasideda visiškai iš naujo; taip antai, Angluose jokio sąryšio tarp naujų darbininkų sąjungų ir senųjų mokinių draugijų negalima rasti. Skirtumas tarp senųjų ir naujųjų sąjungų buvo tas, kad senosios sąjungos atsirado nykstančiame pramonės pavidale, — cekų amatuose o naujieji išsiskleidžiusioje kapitalistinėje gamyboje. Per visą XVIII-jį amžių augant kapitalistinei gamybai (stambiosios pramonės namų gamybai) Angluose auga ir darbininkų sąjungos. Kur buvo smulkioji pramonė, ten darbininkų sąjungų nebuvo pastebėti.

Anglų tredjunijonizmo istorija XIX šimtm. (trade union — — darbininkų sąjunga) galima padalyti į 4 perijodus. Pirmasis perijodas apima pirmuosius pereitojo amžiaus dešimtmečius; karakteringa jo žymė yra tai, kad darbininkai kovojo ne tik su

kapitalistais, bet ir su naujais pramonės pavidalais, su pačia kapitalistine gamyba, kaipo su tokia. Darbininkai stengiasi atgaivinti jau pasenusius įstatymus, reguliuojančius darbo sąlygas ir apskritai nesupranta ekonominės revoliucijos prasmės. Dar 1826 m. prasideda rankų audėjų bruzdėjimas prieš audžiamąsias fabrikas— visa eilė fabrikų sugriaujama. Tas bruzdėjimas tuo ir baigiasi.

Antras laikotarpis apima 30-jų 40 metų revoliucijų laiką. 1824 m. buvo panaikinti 1799-jų metų įstatymai draudžią politiškais motyvais darbininkų sąjungas. Nors tas uždraudimas ir negalėjo sustabdyti darbininkų sąjungų augimo, bet vis delto jie buvo sunkūs ir kliuvo toms organizacijoms augti.

Sąjungų steigimo laisvė greitai pagausino jų narių skaičių. Paskutinių dviejų dešimtmečių judėjimas įgavo savotiško pobūdžio. Tai buvo revoliucinių bruzdėjimo laikas Angluose. Darbininkuose iš vienos pusės buvo įtakos politiško radikalizmo (čartizmo), iš antros — socijalizmo (ouenizmo).

Darbininkų tarpe plito nuomonė, kad galutinas profesinės organizacijos tikslas turįs būti įkūrimas tokios santvarkos, kur organizacijos galėtų valdyti atatinkamas ūkio įmones, kitaip sakant, taptų gamybos priemonių savininkais: medvilnės verpėjų sąjunga privalo tapti medvilnių audimo fabrikų savininkais; angliakasių sąjungos — kasyklų šeimininkais, ir t.t. Tatai galėsią įvykti tuomet, kai visų darbininkų luomas susijungsiąs į vieną tautinę sąjungą. Ovenui pavyko sudaryti „Didžiąją Tautos Darbininkų Sąjunga", kuri turėjo apie pusę milijono narių. Bet ši organizacija pasidarė labai netvirta ir tais pačiais metais (1834) kada buvo įkurta, ir žlugo. Tačiau, nors ji ir žlugo, bet Oveno idėjos turėjo didžios įtakos darbininkų bruzdėjimui Angluose 30 - siais ir 40 metais.

Pradedant nuo 10 - jų metų Anglų darbininkų bruzdėjime prasideda naujas laikotarpis, trukęs ligi 80 metų. Darbininkų sąjungos augo; bet jos nesutraukdavo plačiųjų darbininkų masių ir rūpėjo daugiau augštesniems darbininkų sluogsniams — kvalifikuotojo darbo atstovams. Sąjungose ypatingai skleidėsi susišelpimo operacijos — pagalba ligoje, užėjus nedarbymečiui, mirties atvejui ir t.t. Ir del to, kad sąjungos sutaupė didelių kapitalų, jos neteko revoliucinės dvasios, mažiau bebuvo linkusios pulti kapitalistų luomą. Oveno socijalizmas nustojo traukęs darbininkus, ir Anglų tredjunijonai įgavo visiškai kitos dvasios — persiėmė daugiau buržuazinio liberalizmo dvasia. Fabrikų įstatymus jie tiek tepalaikė, kiek jie lietė vaikų, nepilnamečių ir moterų darbą, bet sąjungos buvo griežtai nusistačiusios prieš valstybės suaugusių vyrų darbo ilgumo reguliavimą.

80-siais metais Anglų tredjunijonizmas pakrypsta į naują vagą. 50-tieji ir 60 metai buvo didžiausio Anglų pramonės klestėjimo metai. Fabrikos galutinai įsivyravo, ir Anglai virto šalimi stambaus kapitalo, kursai kitose šalyse nebuvo tiek įsigalėjęs, todel Anglai greitai užkariauja pasaulio prekyvietę, naudodamiesi daugumoje valstybių sumažintu protekcijonizmu. 8-siais metais padėtis griežtai persimaino; kapitalizmas visame pasaulyje eina dideliais žingsniais į priekį, Anglams atsiranda vis daugiau konkurentų — tai Amerika bei Vokia,— ir net Rytuose, Indijoje ir Japonijoje auga fabrikų gamyba. Naujas krypsnis į protekcijonizmą uždaro Anglų pramonei daugelį prekyviečių, ir Anglų pramonė nebe taip greitai auga. Norėdamas išsilaikyti senoje pozicijoje ir eiti į priekį Anglų darbo luomas privalo žymiai įtempti savo luominės jėgos energiją. Optimistiškas liberalizmas pakeičiamas socijalizmo idealais, taip smarkiai palietusiais Anglų darbininkus 30-siais ir 40 metais. Prasideda naujas revoliucinis Anglų darbininkų bruzdėjimo laikotarpis, ir atsiranda vadinamasis naujasis tredjunijonizmas, panašus į 30-jų ir 40 metų tredjunijonizmą.

Naujojo tredjunijonizmo pradžia Anglų darbininkų judėjime reikia laikyti garsusis dokerių streikas 1889 m. Šis streikas pirmą kart parodė Anglų darbo luomui, kad yra galimi nauji darbo organizacijos pavidalai kurių nauda eina ne tik geriau apmokamiems darbininkams, bet ir juodadarbiams. Senieji tredjunijonai tvirtai buvo įsitikėję, kad darbo sąjungos pajėga remiasi piniginėmis jų lėšomis. Dokerių streikas griauna tą nuomonę, nes dokeriai — paprasti juodadarbiai — be jokių lėšų sugebėjo pergalėti kapitalistus. Dokeriai pergalėjo visuotiniu darbininkų užjautimu jų kovai. Pasirodė, kad visuomenės nuomonės pajėga gali pergalėti kapitalo pajėgą.

Seniejie tredjunijonai, kurie daugiausia tikėjosi iš savo kapitalų, reikalavo iš savo narių žymių įnašų. Tomis įnašomis jie naudojosi įvairiems susišelpimo reikalams ir tik nežymią jų dalį tesuvartodavo streikinei kovai. Priešingai, naujieji tredjunijonai, apėmusieji neturtingiausių darbininkų dalį, negali reikalauti iš savo narių didelių įnašų. Jų piniginės lėšos nedidėlės, ir todel sąjungos negali leisti tų lėšų susišelpimo operacijoms, svarbiausias jų lėšų tikslas — palaikyti darbininkus streikymečiu. Piniginės sąjungos lėšos sudaro tuo būdu streiko fondą. Būdami nepinigingi, naujieji tredjunijonai ne tik nepriešingi principui valstybės įsikišimo į darbo sutarties sąlygas, bet tą principą karštai palaiko. Jie reikalauja 8 val. darbo dienos įstatymo ir maždaug linksta į socijalizmą.

Tačiau naujojo tredjunijonizmo pasisekimas pasirodo neilgametis. Faktai parodė, kad naujojo tipo tredjunijonai taip pat lengvai įra, kaip ir atsiranda. Ir dabar, kaip ir pirma, anglų darbininkų judėjime vyrauja senojo tipo tredjunijonai, pradedą, tiesa, persiimti nauja dvasia, kaip liudija socijalistiškos jų kongresų rezoliucijos ir sudarymas tam tikros politiškosios darbininkų partijos (Independent Labour Party), kuri yra taikaus socijalizmo partija.

Tredjunijonai (senojo tipo) turi du pagrindinius uždavinius: 1) ginti darbininką, kaipo savo darbo jėgos pardavėją, ir 2) daryti įvairių susišelpimo operacijų — darbininkų draudimas mirties, ligos bei nesveikatos atvejams. Nuo susišelpimo darbininkų draugijų („friendly society") tredjunijonai, kaip yra sakyta, skiriasi tuo, kad jie siekia pirmojo tikslo.

Pagalba susirgusiam darbininkui arba mirus jo šeimynai ir t. t. nesudaro specifinės tredjunijono, kaipo tokio, funkcijos. Tarpu jo draudimo operacijų yra viena, kuri yra kartu ir priemonė kovoti su įmonininku — pagalba bedarbiams. Kai tredjunijonai teikia pagalbos sergantiems nariams — jie gelbsti, tik nukentėjusiems: pegelbėdami bedarbiams, jie padeda ne tik nukentėjusiems, bet ir tiems, kurie turi darbo, nes pašalindami pavojų atsidurti darbininkui gatvėje be jokių lėšų, jie tuo pačiu stiprina darbininkų pozicijas kovojant su įmonininkais del geresnių darbo sąlygų. Kaikada pagalba atskiriems bedarbiams, savo vaisiais darbininkams esti lygi kolektyviam streikui.

Pagrindinis kiekvienos darbininkų sąjungos uždavinys — pastatyti prieš kapitalistą organizuotą darbininką. Sąjunga stengiasi, kad atskiro darbininko, kaipo sutarties pusės, visiškai nebūtų, — jo vietą užima tos profesijos darbininkų grupė, turinti galimybės apginti naudingesnes sutarties sąlygas. Tuo būdu darbininkų sąjungų dėka individualinė darbo sutartis pakeičiama kolektyvine darbo sutartimi. Atskiro darbininko interesai ginami bendromis didesnės ar mažesnės grupės darbininkų pajėgomis.

Didžiausias darbininkų sąjungos grasymas, yra grasymas *streiku* — kolektyviniu darbininkų atsisakymu dirbti. Kad streikas pavyktų, darbininkai privalo turėti galimybės gyventi streiko metu, neparduodami savo darbo pajėgos. Kadangi darbininkų santaupos nedidelės, tai, nepadedami iš šalies, darbininkai negali ilgesnį laiką streikuoti. Darbininkų sąjungos reikšmę sudaro labiausiai tai, kad darbininkų sąjunga parūpina darbininkams lėšų išgyventi streikymečiu.

Streikai yra labai nuostolingas socijalinės kovos pavidalas, nuo kurio kenčia abi šalys. Nuostoliai nuo ilgesnių streikų, apimančių šimtus tūkstančių darbininkų, siekia šimtus milijonų.

Tačiau streikai glūdi pačiose kapitalistinio darbininkų samdymų sąlygose. Streikas, kaip jau sakyta, yra tikriausias įrankis kovoti darbui su kapitalu, o kadangi darbo sutarties sąlygas galų gale nustato reliatyvinė kovojančių šalių jėga, tai streikai negali pasibaigti, kol visuomenė paims į savo rankas darbininkų samdymo sąlygų nustatymą (kaip tai doroma kaikuriose Australijos kolonijose).

Bet ir visa visuomenė ir kovojančios pusės yra suinteresuotos, kad streikai kuorečiau būtų vartojami. Ir iš tikrųjų, mes matome, kad augant darbininkų organizuotumui ir susipratimui, streikai darosi retesni, bet jei ištinka, tai pasižymi atkaklumu ir ilgumu. Grasymas streiku atstoja patį streiką, — ir darbininkai ir kapitalistai vienodai yra suinteresuoti, kad iš anksto apskaitytų priešininko pajėgą ir neprieitų ligi streiko, nebūdami tikri, kad pergalės. Gerai organizuota darbininkų sąjunga visados stengiasi neprieiti ligi streiko ir priversti darbdavius nusileisti be šios kraštutinės ekonomiškos kovos priemonės. Vakarų Europos gyvenimo faktai rodo, kad darbininkų sąjunga be reikalo nekelia streiko, kuris skaudžiai paliečia josios kasą, nes streikininkai išlaikomi iš jos.

Prieš darbininkų streiką darbdaviai gali pastatyti lokautą — sustabdyti darbą ištisoje eilėje įmonių, priklausančių susitarusiems savininkams. Jei, pav., eina vienoje fabrikoje streikas, o kitų fabrikų darbininkai palaiko streikininkus, tai fabrikantai *lokauto* pagalba gali atimti galimybę darbininkams, turintiems darbą, palaikyti savo streikuojančius draugus. Paskutiniais laikais greitai augant kapitalistų organizacijoms lokautai yra paprastas kapitalistų įrankis kovoti su darbininkais.

Taikingai konfliktams spręsti tarp darbo ir kapitalo pagelbsti įvairiais būdais organizuojami *trečiųjų teismai*, sudaryti iš darbdavių ir darbininkų atstovų. Silpniausia trečiųjų teismų ypatybė yra ta, kad kiekvienas trečiųjų teismas privalo turėti juridinį pagrindą. To juridinio pagrindo spręsti ginčams tarp darbdavių ir darbininkų nėra, nes abi pusės vienodai gina savo priešingus ekonomiškus interesus, ir kieno reikalai pergalės, galų gale, sprendžia jėga.

Tačiau, be naujų darbo sutarties sąlygų reikalo, tarp darbdavių ir darbininkų dažnai kyla reikalas išaiškinti senąsias darbo sutarties sąlygas. Tuo atveju juridinis pagrindas trečiųjų teismui esti ir trečiųjų teismas įvyksta. Anglų tredjunijonų praktika išdirbo labai tobūlą organizaciją tokiems teismams, susidedantiems iš ekspertų, renkamų abiejų šalių — darbininkų ir kapitalistų: tie ekspertai turi tikros galimybės geriausiai spręsti ginčus del padarytų darbdavių ir darbininkų sutarties sąlygų. Bet žinoma, jei

viena šalis nori tą sutartį sulaužyti, tai tuo atveju trečiųjų teismas nustoja savo reikšmės, ir ginčas sprendžiamas jėga.

Tokios kovos priemonės darbininkų sąjungų. Darbininkų sąjungų tikslas pakelti ekonominę darbininkų luomo padėtį — sutrumpinti darbo dieną, pakelti darbo mokesnį, apskritai — pagerinti darbo sąlygas. Vienu laiku ekonomininkai remdamiesi darbo mokesnio fondo teorija, neigia darbininkų sąjungų galimybę pasiekti savo tikslą. Bet dabar niekas tuo neabejoja. Juo labiau sujungti darbininkai į vieną kūną, juo ekonomiškai jie stipresni savo santykiuose su kapitalistais ir juo didesnę savo darbo produkto dalį jie gali išsikovoti. Ekonomiškosios darbininkų padėties pagerinimas Angluose antroje XIX-jo amžiaus pusėje neabejojamai yra labai surištas su tredjunijonais, kurie nors apima, palyginti, ir nedidelę visos šalies darbininkų luomo dalį ($^1/_4$ visų suaugusių darbininkų), bet reguliuoja darbo sąlygas ir neorganizuotos darbininkų dalies ir, tuo būdu, galingai pagelbsti kilti darbininkų luomui aplamai.

II. Revoliucinis sindikalizmas. Labai įdomus ir savotiškas darbininkų judėjimo pavidalas Prancijoje, vadinamas *revoliuciniu* sindikalizmu.

Prancūzų revoliucinis sindikalizmas sudaro savotišką idėjinę srovę, kuri labai skiriasi nuo paprasto Markso socijalizmo. Angluose vadovaujamą vaidmenį turi senojo tipo tredjunijonai susijungę su darbininkų sąjungų funkcijomis ir susišelpimo draugijų operacijomis; šis susijungimas kaip tik nustato taikingą pobūdį anglų tredjunijonų, kurie nenori rizikuoti savo susišelpimo operacijomis ir stambiais kapitalais, tam tikslui surinktais. Vokiečių darbininkų sąjungos iš pradžių buvo kovos organizacijos, bet pamaži pradėjo plėsti savo susišelpimo operacijas ir šiuo laiku prisiartina savo tipu prie anglų tredjunijonų. Atatinkamai ir bendra vokiečių darbininkų sąjungų nuotaika pasidarė taikingesnė, šiais laikais jos yra žymiai dešinesnės už sociialdemokratų partiją, kaip yra tatai apsireiškę paskutiniuose partijos ir sąjungų kongresuose. Priešingai, prancūzų sindikatai, kurie įeiną į „Visuotiną darbo konfederaciją“, savo karingumu stovi kairiau kaip socijaldemokratų partija. Jie visiškai neigia parlamento kovą ir stengiasi pakelti revoliucinę darbininkų dvasią betarpiška darbininkų ir kapitalistų kova.

Jokia politiškoji organizacija, sindikalistų nuomone, netinka revoliuciniam socijalizmui. Vienintelė grynai luominė proletarų organizacija yra darbininkų sąjungos — sindikatai. Priešingai politiškąsias partijas niekados neturinčias gryno luominio pobūdžio, darbininkų sąjungos savo esme, neturi nieko įsileisti, išskyrus darbininkus. Buržuazinio išsigimimo pavojus darbininkų

sąjungai negresia. Darbininkų sąjunga nėra atsiskyrusi nuo darbo luomo, kaipo partija, ir sudaro su ja vieną vienetą. Darbininkų sąjungoje nėra vadų ir minios, nes darbininkų sąjungos reikalai interesuoja kiekvieną darbininką ir jam visiškai prieinami bei suprantami; darbininkų sąjungos gyvenimas eina betarpišku kontaktu su darbininkų luomo mase. Galų gale, kas svarbiausia, darbininkų sąjunga nebendradarbiauja su buržuazija, o betarpiškai kovoja su ja. Todel darbininkų sąjunga yra ne tik vienintelė grynai darbininkų luomo organizacija, bet tai yra vienintelė organizacija, kuri kovoja su kapitalistais.

Taigi, luominis socijalizmas negali būti niekuo kitu, kaip tik sindikaliniu socijalizmu. Priešingai parlamentariniam socijalizmui, jis privalo remtis ne partija, o darbininkų sąjungomis. Atatinkamai tam ir kovos metodai, jų taktika turi būti kitoki.

Parlamentinis socijalizmas tikisi naudos darbininkams iš įstatymų leidimo. Sindikalinis socijalizmas netiki parlamento pagalba. Todel jis gali tikėtis tik darbininko savyšalpa: darbininkui nėr iš ko laukti, tik iš savęs, — jis turi tai, ką gali užgriebti savo jėga. Ir čia „tiesaus veikimo“ (action directe) taktika — paskelbta revoliucinio sindikalizmo. Betarpiškos (revoliucinės) luominės kovos keliu su kapitalistais, darbininkai privalo atkariauti savo gyvenimo sąlygas. Juo geresnė bus jų organizacija, juo žymesnė jų ekonomiškoji ir socijalinė galia, juo daugiau darbininkai pajėgs užkariauti esamos tvarkos ribose.

Priemonės kovoti su kapitalistais gali būti labai įvairios. Tačiau ne tik streikas, kuris yra pripažįstamas ir taikingųjų tredjunijonų, bet ir kitos, mažiau tevartojamos, kovos priemonės gali būti naudojamos, pavyzdžiui *boikotas* (kova su firma neperkant jos gaminamų prekių) *lebelis* (pirkimas, kiek galint, tik tų prekių, prie kurių yra atatinkamos darbininkų sąjungos ženkleliai, kurie liudija, kad gaminant tas prekes laikomasi sąjungos reikalavimų) *sabotažas* nerūpestingas darbas arba net gadinimas tyčia prekių tos firmos, su kuria kovojama). Bet sabotažas pripažįstamas ne visų sindikalinio socijalizmo šalininkų.

Visa tai — kovos metodai del darbininkų luomo padėties pagerinimo esamos santvarkos ribose. Bet jie turi tik prirengiamos reikšmės galutinai kovai, kurios tikslas — sugriauti kapitalistinę santvarką ir sukurti naują. Ši galūtina kova tegalima tik visuotinio gaminamojo darbininkų darbo pametimo, del ko kapitalistinės visuomenės nebegalės gyvuoti. Šis visuotinis streikas privalo suvaidinti socijalinio kataklizmo rolę, kursai prarys senąjį pasaulį ir perduos gamybos priemones į sindikatų darbininkų rankas.

Nieko nelaukdami iš šių laikų valstybės, sindikalistai yra didžiausi jos priešininkai. Bet kuo remiasi valstybės jėga? Pirmų pirmiausia jos armija. Todel viena iš karakteringiausių sindikalizmo žymių yra armijos ir militarizmo neapkentimas.

Tokia yra sindikalistų teorija ir praktika. Markso socijalizmo kritikoje sindikalistai daugelių atveju visiškai teisingi. Taip antai, negalima nesutikti su jų pagrindiniu dėsniu, kad kiekviena politiškoji partija savo esmėje negali būti tik luomine organizacija ir kad grynai luominio pobūdžio turi tik darbininkų sąjungos. Bet praktikos išvados, kurių sindikalistai daro iš visiškai teisingo dėsnio, yra netikusios. Utriruodami Markso tėzį, kad darbininkų luomo išvadavimas privalo būti jų pačių darbas, sindikalistai neigia partijas. Bet iš tikrųjų reikėjo padaryti išvada, kad Markso tėzis savo griežtu pavidalu yra netikęs, — kad be luominių proletarijato reikalų, socijalizmas privalo remtis ir kitos rūšies interesais. Neigdami partijas ir pripažindami tik darbininkų sąjungas, sindikalistai yra labiausiai nuosakūs marksininkai; bet tas nuosakumas yra ne kas kita, kaip reductio ad absurdum minėto Markso tėzio.

Visiškai aišku, kad darbininkų sąjunga be partijos negali sėkmingai kovoti už socijalizmo idėjas: darbininkų sąjunga apima tik tam tikros profesijos darbininkus ir kovoja už artimiausius ir labai siaurus tos profesijos reikalus. Todel darbininkų sąjungos, rūpindamosios artimais atskirų darbininkų grupių reikalais, pamiršta tolimesnių darbininkų luomą. Tik partija jungia plačiąsios darbininkų mases ir kovoja už galutinį socijalizmo tikslą. Ir jei francūzų sindikatai, susijungę į „Visuotinąją darbo konfederaciją“, pasirodė kairesni už partiją, tai aiškinama Prancijos darbininkų judėjimo nepribrendimu. Profesinis judėjimas Prancijoje yra menkesnis, kaip Anglijoje ir Vokietijoje, o revoliuciniai sindikatai sudaro tik mažumą prancūzų revoliucinių sindikatų. Jų revoliuciškumas aiškinamas tuo, kad jie mažiau funkcijonuoja, kaipo sindikatai, jie beveik nepraktikuoja susišelpimo operacijų, turi labai maža pinigų, ir apskritai savo tipu yra artimi vadinamiesiems Anglų naujiems tredjunijonams, kurie pasirodė labai netvirtos organizacijos. Neatlikdami svarbių funkcijų, su kuriomis yra surišti gyvieji darbininkų interesai, ir neturėdami ko pamesti, jie labai yra linkę į triukšmingą kovą. Bet būdami silpni ekonominiu atžvilgiu, jie retai pasiekia savo tikslą ir nepasisekus išįra. Visiškai kitokia padėtis gerai organizuotų ir pinigingų senojo tipo tredjunijomų, kurie vaidina vadovaujamą vaidmenį Anglų darbininkų judėjime. Šie tredjunijonai nelengvai imasi kovos priemonių, kurias, pralaimėjus, gresia jų kasai, šelpiaučiai sąjungos narius. Antra vertus, turėdamos dešimtis ir

šimtus tūkstančius svarų sterlingų, tokis tredjunijonas yra galinga ekonominė jėga ir kovoje su kapitalistais gali visiškai realiai ginti savo narių interesus. Arti to tipo yra ir vokiečių darbininkų sąjungos ir, be abejojimo, turės nukrypti ir prancūzų sąjungų veikimas, kai tos sąjungos sustiprės. Prancūzų sindikalizmo taktika — vadinamasis „tiesioginis veikimas“ — betarpiškas proletarijato savo teisių pasiemimas per kovą su kapitalistais, be įstatymų pagalbos. Bet ta kova gali turėti pasisekimo tik esant tam tikrai prekyvietės padėčiai. Viešpataujant nedarbui, darbininkai negali rimtai grasyti visuotiniu streiku. Kai del kitų kovos priemonių, tai boikotas ir lebelis retai teturi svarbios reikšmės, o sabatažas yra labai pavojinga kovos priemonė pačių darbininkų interesų atžvilgiu ir yra atmetamas daugelio sindikalizmo atstovų. Sabotažas ne tik nuostolingas įmoninkams, bet ardo iš šaknų gamybą ir naikina įmones, kas kenkia ir darbininkų reikalams.

Todel sindikalistų neigimas įstatymų priemonių, darbui apsaugoti, labai menkai pagrįstas. Nors šių laikų valstybės ir labai maža toje srityje nuveikta, bet ir tai labai svarbu darbininkų luomui. Jei darbininkas būtų paliktas be pagalbos kovoje su įmoninkais, tai jo padėtis šiais laikais būtų žymiai blogesnė, kaip jinai yra iš tikrųjų. Valstybinis darbininkų interesų saugojimas yra toks didelis papildymas jo apsisaugojimo, kad atsisakyti nuo valstybės pagalbos reiškia visiškai nesuprasti tikrosios reikalų padėties.

Bendrai, sindikalizmo teorija yra marksizmo ir anarkizmo idėjų sujungimas. Nuo marksininkų sindikalistai perėmė savo luominį nusistatymą; išskleidė jį ligi paskutinio laipsnio, jie tuo pačiu parodė jo nenuosakumą. Nuo anarkizmo sindikalistai perėmė savo neigimą parlamentarizmo ir valstybės neapykantą; antimilitarizmas ir antipatrijotizmas taipo pat yra įkvėpti jiems anarkizmo dvasios.

Веббъ. Исторія рабочаго движенія въ Англіи. Vert. iš anglų kalbos. *To pačio.* Теорія и практика тредъ-юніонизма. *E. Bernstein.* Der Streik, sein Wesen und Wirken. *R, Vermault.* Les gréves. *Ph. Stein.* Über Streiks und Aussperungen.

V SKYRIUS.

Įstatymų leidimas darbui saugoti.

I. *Fabrikų įstatymai.* Anglų fabrikų įstatymas. Fabrikų įstatymai kitose šalyse. 8 valandų darbo dienos reikalas. II. *Darbininkų draudimas.* Darbininkų draudimas Vokietijoje. Nusenėlių pensijos Anglų žemėj

ir Australijos kolonijose. Draudimas nuo nedarbo. Gento sistėma. III. *Valstybinis darbo mokesnio reguliavimas.* Darbo mokesnio visuomenės valdžios reguliavimas senesniais laikais. Valstybinis darbo mokesnio reguliavimas Australijos kolonijose. Darbo mokesnio reguliavimas Angluose.

I. *Fabrikų įstatymai.* Darbininkų sąjungos yra priemonė ginti darbininkų interesams. To pat tikslo siekia ir darbui saugoti leidžiami įstatymai. Fabrikų įstatymų leidimo tėvynė yra Anglija.

Sunkiai gaudami darbininkų, pirmieji Anglų ir Šotų fabrikantai plačiai naudojosi parapijų mokiniais — vaikais, buvusiais beturčių šelpimo įstaigų žinioje. Tos įstaigos leisdavo fabrikantams už labai menką atlyginimą naudotis savo mokinių darbu, ir fabrikantai eksploatavo vaikų darbą kiek tik galėdami. 1802-jų m. įstatymu nakties darbas tos kategorijos mažamečiams darbininkams medvilnės ir vilnos verpyklose buvo uždraustas, o dienos darbas sutrumpintas ligi 12-kos valandų. 1819-siais m. to 1802-jų metų įstatymo veikimas buvo praplėstas ir palietė visus nepilnamečius medvilnių verpyklose ir pirmukart buvo nustatytas amžius, nuo kurio vaikai gali pradėti dirbti fabrikose — nuo 9 metų. Bet šių įstatymų beveik nebuvo paisoma, nes nebuvo kam žiūrėti, kad jie būtų vykdomi. Ir tik 1833-siais m. buvo įkurta fabrikų inspekcija. Tų metų įstatymas padalijo darbininkus į dvi grupes — mažamečių (9—13 m.) ir prieauglių (13—18 m.); darbas mažamečiams buvo nustatytas ne daugiau kaip 8 val., o prieaugliams 12 valandų. Nakties darbas vieniems ir antriems buvo užgintas. Tas įstatymas lietė visas verpimo ir audimo fabrikas.

Pirmieji fabrikų įstatymai buvo išleisti nedalyvaujant darbininkams. Tik nuo pereito šimtmečio 20-jų metų galo Anglų darbininkų tarpe prasideda judėjimas, kurio tikslas buvo toliau plėsti fabrikų įstatymus, pradedama reikalauti 10 val. darbo dienos moterims ir priaugliams. Tas judėjimas pasiekė tikslo, nes darbininkų judėjimą parėmė žemininkų luomas, ekonomiškai nesuinteresuotas fabrikų darbo sąlygomis ir norėjusis atkeršyti fabrikantams už panaikinimą 1841 m. duonos įstatymų (muito įvežamiems javams). Del tos pagalbos 1 47 m. parlamente praėjo bilis, sumažinęs ligi 10 val. prieauglių ir moterų darbą audžiamosiose fabrikose.

1847 m. įstatymas sutrumpino darbo dieną ligi 10 val. per dieną ne tik prieaugliams ir moterims, bet ir suaugusiems vyrams tais atvejais, kada fabrikose dirbo greta su vyrais moterys ir vaikai, nes fabrikantui neišsimokėjo dirbti tik su vienais suaugusiais vyrais.

Dauguma tų laikų ekonomininkų manė, kad darbo laiko sutrumpinimas verpiamosiose fabrikose nuo 12 valandų (kaip buvo 1847 m.) ligi

10 val., turėjęs suduoti didelį smūgį fabrikantų interesams; kaikurie ekonomininkai — pav., Senioras — sakė, kad taip sutrumpinus darbo dieną nebegalima būsią fabrikoms gaminti, nes visiškai išnyksiąs fabrikanto pelnas. Tačiau, kaip tik tais dešimtmečiais, kurie ėjo po 1847-jų m. įstatymo, Anglų pramonė nepaprastai ūgterėjo; pelno nuošimtis ne tik nesumažėjo, bet, niekas neginčija, kad 50-tieji ir 60-tieji metai buvo didžiausio Anglų pramonės pakilimo metai.

Darbo dienos sutrumpinimas neatsiliepė neigiamai į fabrikanto pelną, nes padidėjo darbo produktingumas ir darbininkų darbo įtempimas. Gamybos teknika padarė didelę pažangą, buvo pastatytos tobūlesnės mašinos ir to vaisiai — trumpesniu laiku darbininkas pradėjo gaminti ne mažiau, bet daugiau produkto.

Darbininkams darbo dienos sutrumpinimas buvo labai naudingas. Darbo laiko sutrumpinimas tolygus darbininko poilsio padidinimui, o, vadinasi, ir galimybei dalyvauti šių laikų žmonijos kultūros gyvenime, augščiau pakilti intelektualiai. Bet, be to dar, darbo dienos sutrumpinimas turi didelės, kad ir netiesioginės įtakos darbo mokesniui. Darbo produktingumo padidėjimas yra veiksnys, didinąs darbo mokesnį. Jei darbo produktingumas nepakila proporcingai darbo laiko sutrumpinimui, tai duotam darbui atlikti reikalingas didesnis darbininkų skaičius: darbo pajėgos paklausas, vadinasi, padidėja, sumažėja atsarginė bedarbė kapitalizmo armija, kuri labai silpnina darbininkų kovą del mokesnio padidinimo. Tuo būdu, darbo dienos sutrumpinimas visapusiškai pakelia darbininkų luomą.

Tolimesnė Anglų darbo įstatymų leidybos istorija reiškėsi daugiausia praplečiant ją naujomis darbo šakomis. 1867-šiais m. ji buvo praplėsta smulkiajai gamybai ir šiais laikais apima ne tik fabrikų gamybą, bet ir amatus, ir su tam tikrais apribojimais ir stambiąją namų pramonės gamybą. Bet ligi paskutiniųjų laikų Anglų įstatymų leidyba laikėsi pirmykščio savo nusistatymo, kad įstatymas turi reguliuoti darbo dieną mažamečiams, prieaugliams ir moterims, o ne suaugusiems vyrams. Mažamečiais veikiantieji Anglų įstatymai pripažįsta vaikus 12—14 metų, prieaugliais nepilnamečiais 14—18 m. Vaikams ligi 12 metų dirbti draudžiama, mažamečių vaikų darbas aprėžtas $6^{1}/_{2}$ valandų, prieauglių darbas audžiamosiose ir kaikuriose kitose fabrikose — 56 valandomis savaitėje, visiems kitiems — 60 val. Nakties darbas, kaip ir darbas šventadieniais bei tam tyčia nurodytomis dienomis draudžiamas visiems saugojamų kategorijų darbininkams. Moterų darbas eina lygiomis su prieauglių darbu.

Angliakasiams veikia tam tikros taisyklės. Moteris negali dirbti po žeme (anglių kasyklose ir vaikai ligi 13 metų). Ant

viršaus draudžiama vaikams dirbti ligi 12 metų. Įstatymas reguliuoja įvairiose kalnų gamybose įvairių mažamečių darbą, prieauglių ir moterų (ne daugiau, kaip 54 val. savaitėje). 1908-iais metais įstatymas nustato maksiminį darbo ilgumą $8^1/_2$ val. suaugusiems darbininkams šaktose ir rūdynuose. Tuo būdu Anglų įstatymų leidyba atsisakė nuo savo senojo principo — reguliuoti suaugusių darbininkų darbo — todel tas įstatymas turi ypatingos principo reikšmės.

Be darbo dienos ilgumo, Anglų įstatymų leidyba darbui saugoti reguliuoja ir daugelį kitų samdomojo darbo sąlygų — sanitarijos ir higijienos darbo — butų sąlygas, įspėti nelaimingiems atsitikimams ir t. t. Dar 1831-siais m. buvo uždrausta išduoti darbo mokesnį ne pinigais, o prekėmis (vad. truk system).

Vokioje uždraustas fabrikos darbas vaikams ligi 13 metų amžiaus, mažamečių (13—14 m,) darbas aprėžtas 6 valandomis. Nakties, šventadienių darbas visų saugojamų kategorijų yra uždraustas. Prancijoje pradžia saugojamojo amžiaus 13 arba 12 (baigusiems mokyklas) metų. Mažamečių ir prieauglių (ligi 18 m. amž.) darbas aprėžtas 10 val. per parą, taip pat aprėžtas moterų darbas. Nakties, šventadienių darbas visų saugojamų darbininkų kategorijų uždraustas. Kai del suaugusių vyrų darbo, tai jis Prancijoje taipo pat reguliuojamas įstatymais. Tais atvejais, kada vyrai dirba kartu su mažamečiais ir moterimis, jų darbo ilgumas aprėžtas 10 val., jei bendro darbo su moterimis ir nepilnamečiais nėra, tai suaugusių darbininkų darbas apibrėžiamas 12 val. (anglių kasyklose 8 val.). Be Prancijos, darbo diena reguliuojama suaugusiems vyrams iš kitų Europos šalių Šveicarijoje (11 val., 10 valandų šeštadienį ir prieš šventes), Austrijoje (11 val., 10 val. kalnų pramonėje ir 9 anglių kasyklose) ir Rusijoje.

Labiausiai darbas apsaugomas įstatymais Australijos kolonijose. Daugumoje kolonijų jau senai įvestas 8 val. darbo laikas moterims ir vaikams. Suaugusių vyrų darbas daugiausia neaprėžtas, bet faktinai ir jie dirba po 8 val. Naujojoje Zelandijoje suaugusių vyrų darbas aprėžtas 48 valandomis savaitėje, o moterų ir prieauglių — 45 valandomis.

Darbo apsauga įstatymais darbininkams yra labai svarbus dalykas, bet būtų didelė klaida manyti, kad saugojant darbą įstatymais, nebereikėtų jiems patiems saugotis. Tik remdamasis pačių darbininkų organizacijomis, įstatymas gali apsaugoti darbininkų interesus ir nepavirsti negyva raide. Todel fabrikų įstatymų evoliucija reikalauja, kaipo natūralinio papildymo, kad klestėtų ir darbininkų sąjungos.

II. *Darbininkų draudimas*. Fabrikų įstatymai reguliuoja darbo sąlygas pramonės įmonėse, bet nereguliuoja betarpio darbininko uždarbio. Tuo tarpu, samdomojo darbininko uždarbis esamomis ūkio sąlygomis ne tik nepakankamas, bet ir neapsaugotas nuo daugelio priepuolių. Sveikatos netekimas atima darbininkui uždarbį ir stumia, neturint santaupų, į skurdą. Darbo dienos ilgumas šiais laikais paprastai daugiau ar mažiau yra reguliuojamas įstatymų. Priešingai, darbo mokesnio augštis pareina nuo laisvo darbininko su įmoninku susitarimo. Ir tik sumažinti nepageidaujamai įvairių priepuolių įtakai darbininko uždarbiui kaikurios valstybės leidžia tam tikrų įstatymų.

To tikslo siekia įvairios priverstino darbininkų draudimo sistėmos, kuris geriausiai yra pastatytas Vokiečiuose.

Socijaliniai Vokietijos įstatymai buvo rezultatas Vokiečių valdžios kovos su socijaldemokratais. Bismarkas suprato, kad vienų represijų priemonių nepakanka ir kad reikia duoti darbininkui ko nors teigiamo. Tuo teigiamu socialinių įstatymų srityje kaip tik buvo Bismarkio akyse darbininkų draudimas, įkvėptas Bismarkiui Šeflės.

Vokietijoje yra trys priverstino draudimo rūšys: 1883 m. buvo įvestas draudimas nuo ligų, 1884 m. — nuo nelaimingų atsitikimų ir 1889 m. nuo invalidumo (luošumo) ir senatvės. Darbininkai turi teisės patys pasirinkti įstaigą, kuri draudžia. Prie tų įstaigų priklauso įvairios ligoninių kasos, kurių dalis organizuota viešosios teisės pagrindais, o kitos yra laisvos pačių darbininkų organizacijos. Įstatymas leidžia darbininkui pasirinkti bet kurią iš tų kasų, bet labiau pataria pirmąsias, kuriose $^1/_3$-lį įnašų sumoka įmoninkai, ir tik likusius — $^2/_3$-lius darbininkai, tuo tarpu laisvose kasose darbininkas privalo sumokėti visą draudžiamąjį mokesnį. Todel laisvose kasose dalyvauja darbininkų mažumą.

Kasos pareiga duoti apsidraudusiems darbininkams dykai medicinos pagalbos ir vaistų, o taipo pat piniginės pašalpos per tam tikrą laiką nuo 50 ligi 78% gaunamos algos.

Draudimas nuo nelaimingų darbe priepuolių vienoje ar kitoje įmonėje žymiai skiriasi nuo pirmojo draudimo tuo, kad darbininkui neduota laisvės rinktis įstaigą, kur jis galėtų save apdrausti. Visą draudžiamąjį įnašą šiuo atveju sumoka įmoninkas.

Tos rūšies draudimas stengiasi atlyginti darbininkui, netekusiam sveikatos del nelaimingų priepuolių. Suprantamas daiktas, kad už nelaimingus atsitikimus atsako ne darbininkas, o įmoninkas, kuriam darbininkas dirba. Ligi tam tikro laipsnio, tie patys tikslai gali būti pasiekiami, vietoje valstybinio darbininkų

draudimo, pripažinus principą, kad įmoninkai atsako prieš darbininką, kas yra pripažinta daugelio valstybių, o nuo 1898 m. ir Anglų. Tas principas reikalauja, kad atsakomybė už nelaimingus atsitikimus darbininkams toje įmonėje puola ant įmoninko, ant kurio ir krinta onus probandi—pareiga išrodyti, kad nelaimingas priepuolis atsitiko del darbininko kaltės, ir tik tuomet nuo įmoninko nuimama atsakomybė. Jei įmoninkai to neišrodo, tai jis privalo atlyginti darbininkui už sveikatos nustojimą. Tas principas duoda darbininkams atlyginimo, bet žymiai mažesnio, kaip valstybinis draudimas nes, nors įmonininkų atsakomybė būtų labai griežta, jie yra tikri tik tol, kol įmoninkas gali mokėti. Įmoninko bankrūtas atima iš darbininko galimybę gauti atlyginimą, kurį jis turi teisės gauti, tuo tarpu, draudžiant valstybei, klausymo apie įmoninko turtą ar neturtą negali kilti.

Vokiečių įstatymais, darbininkas, nustojęs sveikatos del nelaimingo priepuolio, gauna ligi 60% gaunamo savo uždarbio. Darbininkas tik tuomet negauna atlyginimo, jei bus išrodyta, kad nelaimingas priepuolis atsitiko del jo kaltės.

Trečia vokiečių priverstino draudimo rūšis — draudimas nuo invalidumo (nebetikimo darbui) ir senatvės. Šiuo atveju darbininkai gauna tam tikrą pensiją, jei jie neteko sveikatos be sąryšio su darbu toje ar kitoje įmonėje. Drausdamasis nuo senatvės darbininkas gauna pensiją, sulaukęs 70 metų. Ta pensija siekė 110—230 markių metams. Išlaidos tam draudimui tenka lygiomis dalimis darbininkams ir įmoninkams. Be to, valstybė prideda nuo savęs po 50 m. kiekvienai pensijai, kas vidutiniškai sudaro tiek pat, kiek ir darbininkų bei įmoninkų įnašos, — draudžiamosios įnašos pasidalija lygiomis tarp valstybės, darbininkų ir įmoninkų.

Prieš karą Vokietijoje buvo ruošiamas naujas priverstino darbininkų draudimo įstatymas, buvo manoma įvesti draudimą mirties atvejui, pensijos našlėms ir našlaičiams.

Priverstino vokiečių draudimo įstaigos savo uždavinį supranta labai plačiai — ne tik kaipo pagalbą netekus darbininkui sveikatos, bet ir kaipo kovą su visu tuo, kas kenkia darbininko sveikatai, mažina jo darbingumą. Tam tikslui, turėdamos milžiniškų lėšų (rezervai viršija milijardą markių), jos plačiai palaiko visokias įmones, kurios gerina darbininkų gyvenimą, kaip antai, vandentraukio įtaisymą, dirvos drenažą, taisymą sveikų butų, sanatorijų, ligoninių ir t. t. Ekonominiu atžvilgiu naudingiau yra palaikyti darbininkų sveikata kaip gydyti žmonės tuomet, kada jie jau yra susirgę. Vokiečių draudimo įstaigos to griežtai laikosi. Jos organizavo, pav., plačiai kovą su džiova, įdėjusios į tai daugelį milijonų; dar didesnes sumas leidžia darbininkų sanatorijoms, prieglaudoms kurti.

Anglijoje darbininkus nuo uždarbio priepuolių draudžia tredijunijonai. Tačiau, tredjunijonų operacijos negali pakeisti priverstino draudimo, kurį organizuoja valstybė, nors ir del to, kad tik nedidilė darbininkų dalis sudaro tredjunijonus. Be to, draudimo teknikos atžvilgiu, tik plačiai pastatytas reikalas gali pastatyti jį ant tikro pagrindo.

Nuo 1909 m. sausio m. 1 d. Anglijoje įgijo galios įstatymas, kursai turi didelės principinės reikšmės — įstatymas apie pensijas nusenusiems. Einant tuo įstatymu, kiekvienas Anglų pavaldinys, sukakęs 70 metų, turi teisės gauti 5 šilingus pensijos per savaitę, jei tik jo savaitinis uždarbis neperviršija 10 šil. per savaitę. Tos pensijos gavimas nereikalauja iš pensininko daryti jokių įnašų; tai ne draudimas nuo senatvės, kaip Vokietijoje, o pripažinimas valstybės savo pareigos šelpti savo narius, nebegalinčius užsidirbti duonos. Varžomos sąlygos pensijai gauti, esamos įstatyme (kaip antai, negavimas pašalpos pensininko, kaipo paupero), įdėtos tam, kad pensijos ne gautų netinkami asmenys.

Tas įstatymas reiškia visiškai naują principą šių laikų ūkio santvarkoje: valstybė pripažįsta (nors ir dalinai), kad kiekvienas pilietis turi teisės reikalauti iš valstybės laiduoti jam išgyvenimą, jei jis, ne del savo kaltės, negali užsidirbti sau duonos. Valstybė atmeta senosios teisės pažiūras, kad kiekvienas atsako už save, ir pripažįsta naują teisės principą — *kiekvieno piliečio teisę išgyventi* ir išeinančią iš to valstybės pareigą laiduoti savo piliečiams tą teisę.

Anglų pensijų įstatymas del nusenusiųjų atsirado iš daug toliau einančių Australijos socijalinių įstatymų. Nuo 1909 m. sausio m. 1 d. visose Australijos Sąjungos valstybėse veikia šios normos. Teisė gauti nusenusiems pensiją prasideda vyrams nuo 65 metų, moterims nuo 60 metų amžiaus. Bet netekusieji sveikatos bei vyrai nuo 60 metų pradeda gauti senatvės pensiją. Senatvės pensijos dydis — 10 šil. per savaitę. Jokių įnašų iš pensininko nereikalaujama. Asmenys, kurie turi turto daugiau kaip 300 svarų sterlingų, negali gauti pensijos[1]).

Nuo 1912 m. Anglijoje valstybė draudžia nuo ligų; apsidrausti yra verčiami visi samdomi darbininkai, gauną ne mažiau kaip 160 svarų per metus. Įnašas moka darbininkai (po 3—4 pensus per savaitę), šeimininkai (po 3 pensus) ir valstybė (2 pensu).

Draudimas nuo nedarbo tuo yra sunkus, kad nedarbas gali būti valios, kada nenori dirbti. Nuo nedarbo šiais laikais draudžia darbininkų sąjungos, duodančios pašalpos savo bedarbiams nariams. Bet darbininkų sąjungų lėšos yra labai negausios, ir jei ištinka masinis ir ilgalaikis nedarbas, sąjunga nepajėgia atlikti savo uždavinio — palaikyti savo bedarbius narius dirbančiųjų

[1]) Valstybinės pensijos seniams mokamos ir Danijoje.

darbininkų įnašomis, kadangi šiems maža belieka. Svarbiausias dalykas yra tai, kad darbininkų sąjungos net tose šalyse, kur jos labiausiai yra išsiplatinusios, apima tik nedidelę mažumą darbo luomo — kvalifikuotų darbo atstovų, o nuo nedarbo labai kenčia visa darbo luomo masė.

Iš čia išeina, kad racijonalinė draudimo nuo nedarbo organizacija negalima be visuomenės valdžios įsikišimo. 90 - taisiais pereito šimtmečio metais kaikuriuose Šveicarų kantonuose buvo daromi bandymai organizuoti draudimą nedarbo atvejais viešosios teisės pagrindais. S.-Galene yra organizuojamas net priverstinas draudimas nedarbo atveju; bet tas bandymas nepavyksta ir po keleto priverstino draudimo metų miesto kasa buvo uždaryta.

1901-ais metais Gento miesto taryba organizuoja visuomenės pagalbos reikalą nedarbui drausti naujais pagrindais. Būtent, miesto taryba pripažino, kad visuomenės valdžia neturi jokios galimybės betarpiškai skirstyti bedarbiams pašalpas, kadangi miesto valdžia negali atskirti tikrų bedarbių nuo vengiančių darbo. Ir todel miestas įkūrė fondą, iš kurio turėjo gauti tam tikrų pašalpų profesinės darbininkų sąjungos, duodančios iš savo lėšų pagalbos bedarbiams, o taipo pat ir neorganizuoti darbininkai, jei jie tauposi lėšų nedarbui. Vėliau buvo duota teisės naudotis pašalpomis iš miesto fondo taipo pat ir visoms kitoms organizacijoms, šelpiančioms bedarbius.

Tuo būdu, pagrindinis Gento sistėmos principas šelpti bedarbius yra perdavimas bedarbių šelpimo į pačių darbininkų rankas, pinigiškai palaikant atatinkamai visuomenės valdžiai. Gento nedarbo draudimo sistėma pasirodė tokia praktinga ir patogi, kad tapo pavyzdžiu ir kitiems. 1904 - ais m. Prancijoje buvo išleistas įstatymas apie paskyrimą kasmet 100 tūkstančių frankų, kaipo subsidijos pagelbėti bedarbiams. Gauti subsidijų iš to fondo turi, tam tikromis sąlygomis, visos profesinės kasos, kurios teikia bedarbiams pagalbos. 1906-ais m. ir Norvegija imasi valstybinės pagalbos drausti nedarbo atvejui. Tų metų įstatymu, visos esamos Norvegijoje kasos bedarbiams šelpti gauna, tam tikromis sąlygomis, pašalpų iš valstybės iždo $^1/_4$ dalį sumų išlaidų, kurias jos išleidžia pačios bedarbiams šelpti, $^2/_3$ tų pašalpų valstybė uždeda, tam tikrais pagrindais, išmokėti vietos savivaldybėms. Toliau, Danijoje, einant 1907-jų metų įstatymu, valstybė teikia pagalbos specijalinėms kasoms bedarbiams šelpti $^1/_3$ draudimo įnašų sumos, be to, vietos savivaldybių organams leidžiama prisiimti dar $^1/_6$ įnašų dalį.

Ypatingai įdomus visiškai naujas draudimo sutvarkymas Anglijoje, kuri savo socijalinių įstatymų drąsumu apskritai eina visų šalių priešaky.

Valstybiniam nedarbo draudimui pagal 1912 m. įstatymą Anglijoje priklauso darbininkai tam tyčia išvardytų pramonės šakų, kurios ypatingai daug kenčia nuo pramonės konjuktūros svyravimų ir kurios ypatingai kenčia nuo perijodinio nedarbo. Įnašos į tos rūšies tautinį draudimą yra mokamos darbininko ($2^1/_2$ penso per savaitę), šeimininkų ($2^1/_4$) ir valstybės ($1^2/_3$ penso).

III. *Valstybinis darbo mokesnio reguliavimas.* Šių laikų valstybė reguliuoja daugelį darbo sutarties sąlygų, bet darbo mokesnio dydis, kaipo bendra taisyklė, nereguliuojamas, pavedamas darbininkams ir įmoninkams laisvai susitarti. Tačiau, ne visados taip buvo. Darbo mokesnio reguliavimas visuomenės valdžios anais laikais buvo taisyklė. Viduriniais amžiais — ypatingai XIV ir XV amžiuje — darbo mokesnis buvo reguliuojamas miesto valdžios. Bet čia buvo turėta omeny ne darbininko interesai, o vartotojo, užprašytojo, naudojusiosi darbininko darbu, ir darbo mokesnio buvo skiriamas ne minimas, o maksimas.

Klasinė valstybinio darbo mokesnio šalis buvo anais laikais Anglija. Galutinai toji sistėma išsiskleidė Anglijoje garsiuoju Elžbietos įstatymu, kursai leido skirti darbo mokesnį taikos teisėjams, skyrusiems ne darbo mokesnio minimą, o maksimą, už kurio peržengimą buvo padėta tam tikra pabauda. Tas įstatymas galiojo XVI-me ir XVII a, o XVIII-ame amž. pradėjo nustodinėti savo galios, bet galutinai buvo panaikintas tik 1814 m.

Tačiau, XIX-jo šimtmečio gale atsiranda nauja darbo mokesnio reguliavimo rūšis — ne vartotojų ir darbdavių naudai, o darbininkų. Skiriamas ne maksimas, o minimas darbo mokesnio. Tos rūšies darbo mokesnio reguliavimas atsiranda mūsų akyse Australijoje. Australijos kolonijos išdirbo du įvairiu darbo mokesnio valstybinio reguliavimu tipu — Naujosios Zelandijos ir Viktorijos. Naujojoje Zelandijoje dar nuo 1894-jų m. darbo mokesnis yra reguliuojamas trečiųjų teismų, kurie sudaromi iš valstybės, darbininkų ir darbdavių atstovų. Iškilus ginčui tarp darbininkų ir darbdavio, reikalaujant vienai kuriai pusei, darbo mokesnis skiriamas trečiųjų teismo ir yra priverstinas ir darbdaviams ir darbininkams. Priešingai, Viktorijoje 1896 m. darbo mokesnis tam tyčia išvardytų įstatyme pramonės šakų betarpiškai yra skiriamas valdžios komisijų, kurios nustato privalomą įmoninkui darbo mokesnio minimą.

Australijos darbo mokesnio reguliavimo įstatymų vaisiai gali būti pripažinti patenkinančiais. Nors praktikoj tas naujas darbas yra sunkus, bet jis ligi šiol atliekamas taip sėkmingai, kad visuomenės nuomonė užjaučia tolimesnį valstybinio darbo mokesnio reguliavimo principo plėtimą.

Paskutiniais metais į tą pat kelią — valstybinio darbo mokesnio reguliavimo — stojo ir Anglija. 1909-siais metais buvo išleistas įstatymas, pripažinęs darbo mokesnio minimo nustatymą kaikuriose namų pramonės šakose, o 1912 m. po ilgo visuotino angliakasių streiko darbo mokesnio minimo įstatymas angliakasiams. Šis svarbus įstatymas, išimąs darbo mokesnio nustatymą iš darbdavių ir darbininkų kovos sferos, ir perdavęs darbo mokesnį nustatyti tokioje svarbioje darbo srityje, kaip anglių kasimas, visuomenės valdžiai, reiškia naują žmonių gyvenimo laikotarpį ir toli palieka užpakaly savo istoriška reikšme garsų 1847 jų metų bilį apie 10 valandų darbo laiką, kuriame Marksas savo laiku matė naujo principo pergalę. Einant tuo įstatymu, angliakasių darbo mokesnį nustato tam tikra komisija, kurią sudaro darbdavių ir darbininkų atstovai lygaus skaičiaus ir kurie renka nepartinį pirmininką; jei abi šali del pirmininko nesusitaria, tai pirmininką skiria prekybos ministerija.

Literatūra. Marx. Das Kapital. B. I. *Alfred.* The History of the faktory Movement. 1857 m. E. V. Plener Die englische Fabrikgesetzqebung. 1871. Я н ж у л ъ. Очерки и изслѣдованія. 1882 m. Hutchius and Harrison. A. History af Factory Ligislation 1903 m. *G. Howel.* Labour ligislation, labour movement and labour leaders. *Reicher.* Der Kinderschutz in England 1904 m.

Darbininkų draudimas. Г о л ь д е н в е й з е р ъ. Соціальное занодотельство Германіи. 1895. Е. Д е м е н т ь е в ъ. Страхованіе рабочихъ. *Georg Adler.* Die Aufgaben des Staats angesichts der Arbeitslosigkeit. 1894. *Schahz* Zur Frage der Arbeitslosenversicherung. *To pačio.* Neue Beiträge zur Frage Arbeitslosenversicherung. *Varlez.* L'assurance contre le chomâge. 1903. *M. Wagner.* Beiträge zur Frage der Arbeitslosenfürsorge. К л а р к ъ. Рабочее движеніе въ Австраліи. Vert. iš ang. k. *W. Reeves.* State Experiment in Australia and New Zeland. *A. Mélin.* Legislation ouvriére et sociale en Australie et Nouvelle Zèlande. *Rohert Schachner.* Schiedsgerichte u. Lohnauschüsse in Australien. (*Archiv* für Socialwissenschaft. XX VII—XX VIII B.) Pumpiansky. Das Mindestlohngesetz (Arch. f. Social. wiss. XXX V B.).

VI SKYRIUS

Darbininkų judėjimas ir įstatymų leidimas darbui saugoti Rusijoje.

1. *Darbininkų judėjimas.* Rusų fabrikų darbininko sąryšiai su žeme. Darbo mokesnis. Streikai. Darbo sąjungos. II. *Įstatymai darbui saugoti.* Veiksniai, kurie sukūrė rusų fabrikų legislaciją (įstatymus). Naujausioji legislacija.

Darbininkai sujunda Rusijoje atsiradus fabrikoms. Possesinių darbininkų judėjimas apima ir XVIII-jį šimtmetį ir pirmąją pusę devynioliktо šimtmečio. Tie judėjimai pasižymėjo dideliu atkaklumu, — darbininkai nesutiko pripažinti save nelaisvais ir griežtai reikalavo laisvės, nepaisydami griežčiausių priemonių, kurios buvo prieš juos vartojamos.

Skleidžiantis rusų fabrikų pramonei, augo ir rusų fabrikų proletarijato skaičius. Bet rusų fabrikų darbininkas dar nesudaro tokio atskiro visuomenės luomo, kaip Vakarų fabrikų proletarijatas. Dauguma rusų fabrikų darbininkų dar nėra galutinai nutraukę ryšių su žeme.

Šulcė Hevernicas nustato tokią skėmą nuolatinio fabrikų darbininkų sąryšio su žeme. Pirmojo laipsnio darbininkai — aplinkinių sodžių ūkininkai, kurie į fabriką atsineša savo maistą, fabrikoje nenakvoja, o grįžta namo į sodžių. Tai yra dar tikriausi ūkininkai, kuriems fabrika yra pašalinis užuodarbis, kurių interesai koncentruojasi sodžiuje. Vasarą tokie darbininkai meta fabriką, grįžta lauko darbų dirbti, ir per visus metus jie tampriai būna surišti su namų ūkiu sodžiuje. Antrasis laipsnis apibūdinamas tuo, kad darbininkas jau nakvoja fabrikoje ir maitinasi fabrikos artelės valgykloje. Šio laipsnio darbininko sąryšis su sodžiumi netrūksta galutinai, o tik susilpnėja; nors tokie darbininkai vasarą pameta fabriką, bet tai jau ne aplinkinių kaimų darbininkai, — jų sodžiaus ūkis toli, ir jie negali būti nuolatai susirišę su savo sodžiumi. Tretysis laipsnis — darbininkas ne tik pats gyvena fabrikoje, bet fabrikoje jau ir jo žmona, jis stengiasi gyventi atskirame kambarėly ir maitintis atskirai nuo kuopos. Bet su sodžiumi sąryšis dar negalutinai nutrauktas, — į sodžių siunčiami vaikai, sodžiuje yra dar bendras su kitais šeimynos nariais ūkis. Ir paskutinysis laipsnis, kada sąryšis su sodžiumi paskutinai nutraukiamas: visa darbininko šeimyna gyvena su juo atskirame bute prie fabrikos — darbininkas pavirsta tikruoju skurdžium proletaru.[1])

Dauguma rusų fabrikų darbininkų yra trečiojo laipsnio, kada sąryšis su žeme jau yra susilpnėjęs, bet toli gražu dar neišnykęs. Į lauko darbus eina tik nedaugelis, bet dauguma sodžiuje turi ekonomiškųjų reikalų, — į sodžių siunčiami pinigai, sodžiuje gyvena didesnė ar mažesnė šeimynos dalis, į sodžių grįžta ištikus nedarbui.

Tuo būdu, dauguma darbininkų tuo ar kitu būdu yra surišti su sodžiumi. Ilgainiui tas sąryšis turi trūkti ir visų fabrikų darbininkas pavirs tokiu pat proletaru, kaip ir Vakaruose.

---

[1]) Шульце-Геверницъ. Очерки общественнаго хозяйства и экономической политики Россіи. 1901.

Darbo mokesnis rusų fabrikų darbininkų pirmuoju po baudžiavos panaikinimo dešimtmečiu nukrito del valstiečių ūkio sumenkėjimo ir pigių darbininkų iš sodžiaus į miestą užplūdimo.

Sumažėjo, žinoma, tik realusis mokesnis, o piniginis mokesnis žymiai pakilo. Taip antai, Šujos apskr. nuo 1856—83 m. vidutinis piniginis darbo mokesnis pakilo 50-mis %, bet kadangi duonos kaina tuo pačiu laiku pakilo 95%, tai realusis mokesnis nukrito 20—30%.

Pusiau 80-tųjų metų darbo mokesnis dar labiau nukrito del sunkaus pramonės krizio tais laikais. Buvo pastebėta net grįžtant iš miesto į sodžių, — dauguma fabrikos darbininkų grįžo į savo žemės sklypus ir bandė dirbti žemę. Bet tai neilgai truko, ir 90-taisiais metais pramonė vėl atgijo. Vienkart ir darbo mokesnis pakilo.

Paskum užėjo naujas ir jau ilgokai trukęs krizis. Tačiau, per tą krizį, kad ir maža tebuvo darbo, darbo mokesnis nesumažėjo, palyginus su 90-taisiais metais. Tatai aiškinama tuo, kad per paskutinį dešimtmetį labai žymiai išaugo rusų proletarijato ekonomiškoji jėga — tai buvo laikas labai energingų streikų, kas ir nedavė darbo mokesniui nukristi.

Streikas jau buvo žinomas dar prieš baudžiavos panaikinimą, bet naujausi streikai prasideda tik paskutiniais pereitojo šimtmečio metais. 1872 metais iškilo didelis streikas Krenholmo manufaktūroje, kurioje dalyvavo keletas tūkstančių darbininkų. Streikas buvo numalšintas ginkluota pajėga. Streiko priežastimi buvo darbininkų reikalavimas sutrumpinti darbo laiką. Paskum ėjo visa eilė kitų streikų, kurių vaisius buvo padidinimas įstatymais bausmės už streikus. Tolimesniais metais streikuotojai labai aprimo, kad pusiau 80-tųjų metų kiltų nauja jėga. 1885 metais ištiko istorinis streikas Oriechove-Zujeve Nikolsko manufaktūroje, pasižymėjęs organizuotumu ir darbininkų atkaklumu. Tas streikas padarė didelės įtakos rusų legislacijai dviem kryptimi: viena — buvo padidintos kriminalinės represijos už darbininkų dalyvavimą streikuose, o antra — 1886 m. buvo išleistas labai svarbus fabrikų įstatymas, kursai turėjo patenkinti kaikuriuos darbininkų reikalavimus. 1885 m. Ivanovo-Voznesenske iškilo solidarūs darbininkų streikai. Streikavo 19 fabrikų ir ligi 30 tūkstančių darbininkų. 1897 metų sausio mėnesį jie pasikartojo. Ir 1903 metais eina banga visuotinų streikų, — pirmieji prasideda Bakų mieste, kur meta darbą apie 45 tūkstančiai darbininkų. Masiniai streikai (daugiausia politiškieji) dar labiau plečiasi visoje Rusijoje 1904 ir 1905 metais. Juose dalyvauja šimtai tūk-

stančių, o vėliau ir milijonai darbininkų. Tie streikai galų gale privertė valdžią pripažinti streikų laisvę.

Streikai buvo svarbiausias rusų darbininkų judėjimo reiškinys. Darbininkų sąjungoms Rusuose ilgą laiką nebuvo dirvos. Ir tik pereitojo šimtmečio gale Rusijoje prasideda megztis darbininkų sąjungos.

Iš vienos pusės Vakarų Rusijoje greta su socijaldemokratų agitacija atsiranda ir plačiai paskliñda žydų amatninkų streikų kasos. Tos kasos buvo slaptos organizacijos; bet aprėždamos savo veikimo sritį siaura apylinke, jos labai žymiai atsiliepia į darbo sutarties sąlygas ir padeda žydų darbininkams sutrumpinti darbo laiką. Iš antros pusės įvairiose Rusijos vietose 90-taisiais metais tarp darbininkų atsiranda legalinių susišelpimo draugijų, kurios bandė atlikti kaikurias darbininkų sąjungų funkcijas.

Pradžioje XX šimtm. rusų darbininkų organizacinis judėjimas pastumiamas į priekį pačios valdžios politikos. Rusų policija bando pakreipti darbininkų judėjimą į sau pageidaujamą kryptį, kurdama ekonomiškų darbininkų organizacijų, kurioms vadovavo policijos organai.

Tie policijos socijalizmo bandymai suvaidino žymų vaidmenį rusų darbininkų judėjime. 1906 metų kovo m. 4 d. išleidžiamas darbininkų sąjungų įstatymas. Tiesa, įstatymas liečia tik profesines susišelpimo draugijas; bet kadangi praktikoje negalima griežtai atskirti susišelpimo funkcijų ir darbininkų sąjungos, tai įstatymas, leidęs susišelpimo draugijas, leido ir profesines sąjugas. Nors įstatymai davė sąjungoms labai maža laisvės, vis delto sąjungos galėjo joje skleistis ir gyvuoti. Pragaištinga tolimesnei rusų darbininkų sąjungų veikimui buvo ta sąlyga, kad administracijai įstatymas buvo leidęs uždaryti sąjungas, „jei jų veikimas gresia visuomenės ramybei".

Darbininkų sąjungos Rusijoje sparčiai auga dar prieš 1906 metų įstatymą. Mitingai augštose mokyklose 1905 m. labai sukėlė darbininkų dėmesį profesinėmis sąjungomis, Tarp įvairiausių profesijų pradėjo labai platintis profesinės sąjungos, ypač didesniuose politikos centruose: Peterburge, Maksvoje, Charkove Odesoje — ir kitur. Paskum administracija daugumą tų sąjungų uždarė.

Tolimesnės represijos, o taip pat ir rusų visuomenės judėjimo nuslūgimas sumažino sąjungų ir jų narių skaičių. Šiaip ar taip, jau buvo aišku ir ligi 1917 m. vasario mėnesio revoliucijos, kad organizaciios judėjimas tarp rusų darbininkų, užėjus patogesnėms sąlygoms, eis labai sparčiai.

II. *Darbo apsaugos įstatymai.* Pirmas rusų fabrikų įstatymas, reguliuojąs darbo sąlygas fabrikose siekia 1845-tus m. Tuo įstatymu buvo uždraustas nakties darbas fabrikose mažamečiams ligi 12-metų amžiaus. Įstatymas buvo išleistas del 1844 m. judėjimo Voznesensko medvilnės audžiamoje fabrikoje. Tačiau 1845 metų įstatymas neturėjo praktikos reikšmės ir labai greitai buvo visiškai užmirštas.

Nuo 50-tųjų metų Rusijoje daromi bandymai išleisti fabrikų įstatymų, panašių į vakarų Europos įstatymus. Visa eilė valdžios komisijų projektuoja fabrikų įstatymus, bet ligi 80-tųjų metų be vaisių.

Svarbiausia arba net vienintelė jų nepasisekimo priežastis buvo atkaklus centrinio rajono, ypatingai Maksvos fabrikantų pasipriešinimas. Priešingai, Peterbugo fabrikantai palaikė tuos projektus. Tuo būdu jau nuo 50 metų rusų fabrikantų tarpe pastebėti dvi grupės, kurios skiriasi savo pažiūromis į fabrikų įstatymus. Centrinio rajono fabrikantai yra priešingi valdžios įsikišimui į fabrikų darbo sąlygas, o Vakarų pakraščių fabrikantai užjaučia tai.

Maksvos srities fabrikantų pasipriešinimas buvo pakankamai stiprus, kad ilgam laikui galėtų stabdyti visus fabrikų įstatymų leidimo bandymus. 70-jųjų metų gale padėtis kinta. Pagausėję streikai spiria valdžią pašalinti nepasitenkinimo priežastis darbininkų tarpe, ir 1878 metais prie vidaus reikalų ministerijos steigia komisiją fabrikantų ir darbininkų santykiams reguliuoti. Nuo 80 tųjų metų pradžios Rusijoje prasideda pramonės krizis; tas krizis, susilpninęs fabrikantų pasipriešinimą įstatymui darbo dienai sutrumpinti, kadangi ir be to, del prekyvietės sąlygų, reikėjo trumpinti darbas, davė galimybės leisti daugiau ir geresnių rusų fabrikų įstatymų. 1882 metų įstatymu buvo užgintas darbas fabrikose vaikams ligi 12 metų amžiaus, mažamečių nuo 12—15 metų darbo ilgis fabrikose buvo aprėžtas 8 valandomis per parą; nakties, o taipo pat švenčių darbas mažamečiams buvo visiškai uždraustas. Vienkart buvo įkurta fabrikų inspekcija, 1885 metais medvilnių, linų ir vilnų fabrikose buvo uždrausta dirbti moterims ir prieaugliams ligi 17 m. 1886 m. išėjo įstatymas darbininkų samdymo fabrikose ir dirbtuvėse pavedęs visą fabrikos vidaus sutvarkymą kontroliuoti fabrikų inspekcijai ir nustatęs tvarką darbo sutarčiai sudaryti ir išardyti.

Faktoriai, del kurių buvo išleistas tas įstatymas, buvo labai įvairūs. Viena, didelę rolę vaidino šiuo atveju, kaip sakyta pramonės krizis. Antra, Peterburgo fabrikantai, kaip ir pirmiau palaikė fabrikų reguliavimo įstatymus.

Peterburgo fabrikantai buvo patys betarpiai 1885 metų įstatymo inicijatoriai. 1884 m. jie padavė Peterburgo miesto viršininkui prašymą, kad išleistų įstatymą, draudžiantį dirbti nepilnamečiams ir moterims. Ir čia vėl Maksvos fabrikantai buvo prieš tą įstatymą ir pripažino jį labai varžančiu.

Pagrindinė priežastis to, kad nevienodai vertino fabrikų įstatymus, buvo darbo mokesnio skirtumas Petrapily ir Maksvoje. Darbo mokesnis Petrapilyje daug augštesnis kaip Maksvoje. Del to Petrapilyj mašinomis daugiau dirbama kaip Maksvoje. Vienkart darbo diena Petrapilyje trumpesnė kaip Maksvoje ir buvo mažiau praktikuojamas nakties darbas (kuris Petrapily buvo išimtis, o Maksvoje taisyklė) o kadangi Maksvos fabrikos konkuruoja su petrapiliškėmis, tai suprantama, Petrapilio fabrikantams naujieji fabrikų įstatymai (kurių sunkumo jie nejautė) jiems buvo juo naudingesni, juo nuostolingesni buvo Maksvai.

Bet galingiausias rusų fabrikų įstatymų veiksnys buvo darbininkų sambrūzdis. Todel nenuostabu, kad kaikurių įstatymų inicijatyva priklausė vidaus reikalų ministerijai, kuri vadovavosi grynai politiniais ir policiniais sumetimais. 1886 metų įstatymus išleido labiausiai del Nikolsko manufaktūros streiko 1885 m. Komisijos pirmininkas, kuris pagamino tą įstatymą, buvo vidaus reikalų viceministeris Plėvė. Taip pat ir 1885 metų įstatymas buvo išleistas tais pačiais motyvais.

Antroje 80-tųjų metų pusėje rusų pramonės padėtis persimainė; vienkart susilpnėjo tam tarpui ir streikai. Tatai atsiliepė ir į rusų fabrikų įstatymus, kurie ima žengti atgal. Atgijus pramonei, darbo dienos sutrumpinimas varžė Maksvos fabrikantus, ir jie ima agituoti prieš fabrikų įstatymus. Tos agitacijos vaisius buvo energingesnių fabrikų inspektorių atsisakymas ir išleidimas 1890 metais įstatymo, pakeitusio pirmiau išleistus įstatymus ta prasme, kad administracijos organams buvo duota teisės daryti labai svarbias išimtis iš įstatymų: administracijai leidus, galima buvo įvesti nakties darbas (o taipo pat šventadienių) moterims, prieaugliams ir vaikams. 1893 metų įstatymas administracijai duoda dar daugiau teisių.

Galima buvo manyti, kad 80 tųjų metų laimėjimai fabrikų įstatymų leidimo srityje bus panaikinti. Tačiau to neatsitiko. Priešingai, 1897 metais legislacija padarė svarbų žingsnį į priekį, aprėžusi darbo dienos ilgį suaugusiems darbininkams ligi 11 $^1/_2$ valandų šiokiomis dienomis ir ligi 10 valandų prieš šventes; šventadieniais dirbti buvo uždrausta.

Tas įstatymas buvo išleistas del vakarų ir centro rajono fabrikantų kovos bei darbininkų streiko. 1894 metais Lodziaus

fabrikantai pagamino darbo dienos reguliavimo įstatymą fabrikams, dirbtuvėms, amato įmonėms.

Lodziaus fabrikantų inicijatyvą karštai parėmė Petrapilio fabrikantai, kurie siūlė nustatyti visose fabrikose 11 valandų darbo laiką. Maksvos fabrikantai reikalavo ilgesnės darbo laiko normos — 12 valandų. Naujo įstatymo taip greitai nebūtų išleidę, jei nebūtų spyrę darbininkai. Petrapilio medvilnės audėjų streikai 1896 m. ir 1897 metais paskubino reikalą, ir naujas įstatymas buvo nepaprastai greitai išleistas.

1897 metų įstatymas ne visiškai patenkino darbininkų reikalavimus. Jis yra kompromisas tarp Petrapilio ir Maksvos fabrikantų pageidavimų. Leidimas dirbti ilgiau kaip nustatyta to įstatymo veikimą praktikoje žymiai susilpnino.

Kasyklų darbininkams yra papildomi fabrikų įstatymai. Taip antai, moterims draudžiama dirbti nakčia ir po žeme. Darbas po žemę draudžiamas ir mažamečiams ligi 15 metų. Amatuose darbo dienos ilgis aprėžtas 10 valandų faktino darbo. Prekybos įstaigose darbo ilgis negali perviršyti, kaipo bendra taisyklė, 12 val. paroje (įmant čia 2 val. pavalgyti), bet kaikurioms atskirai įvardytoms įstaigoms leidžiama darbo laikas pailginti ligi 15 val. per parą. Nuo tų bendrų normų įstatymai kaikuriais atvejais leidžia atsisakyti.

1912 metais Rusijoje buvo išleistas įstatymas apie valstybinį darbininkų draudimą pramonės įmonėse. Tas įstatymas lietė du su puse milijono darbininkų.

Draudimo objektai — liga, mirties ir nelaimingi atsitikimai. Draudžiamą nuo ligų ir ištikus mirčiai atlieka *ligonims kasos*, kurios steigiamos prie įmonių. Kasų lėšos susideda iš 1) darbininkų įnašų; 2) įmoninkų primokėjimų ($^2/_3$ darbininkų įnašų.)

Kasų veikimas reiškiasi tuo, kad jos duoda dalyviams pašalpų: 1) sergant, jei ligonis nedirba—su šeimyna $^2/_3$ darbo mokesnio, viengungiams ligi pusei); 2) gimdančioms ir nėščioms; 3) pakasynoms; 4) sužeistiems ligi to laiko, kada ta pareiga pereina *draudimo bendrovėms.*

Šių paskutiniųjų nariais tegali būti tik įmoninkai, kuriems tenka ir visi toms bendrovėms įmokesniai mokėti. Visiškai netekęs sveikatos darbininkas gauna ligi $^2/_3$ savo uždarbio kaipo pensiją ligi gyvos galvos. Jei sužeistasis miršta, tai pensiją gauna šeimyna.

Šis įstatymas, nors ir turi žymių ydų, vis delto, neabejojamai yra didelis žingsnis Rusijos socijalinės legislacijos srityje.

И. Янжулъ. Фабричный бытъ Московской губерніи.

Флеровскій. Положеніе рабочаго класса въ Россін.

Шульце-Геверницъ. Очерки общественнаго хозяйства и экономической политики Россіи.

М. Туганъ-Барановскій. Русская Фабрика въ прошломъ и настоящимъ.

С. Прокоповичъ. Къ рабочему вопросу въ Россіи.

И. Озеровъ. Политика по рабочему вопросу въ Россіи за послѣдніе годы.

VII SKYRIUS.

Pelnas.

I. *Įvairios pelno teorijos.* Bendras metodologinis pelno problėmos pobūdis. Produktyvumo teorija. Susilaikymo teorija. Darbo teorija. Psikologinė Bem-Baverko teorija. II. *Socijalinė pelno teorija.* Socijalinis išnaudojimas, kaipo pelno pagrindas. Objektyviniai faktoriai, kurie nustato pelno dydį. Pelnas ir darbo mokesnis. Įmoninkų pelnas. Ar pastebėti pelno nuošimtis krintant. Pelnas menkai įsigalėjusio kapitalistinio ūkio šalyse. Markso pelno teorija.

I. *Įvairios pelno teorijos.* Pelno problėma iš esmės yra visiškai kitoniško pobūdžio, kaip darbo mokesnio teorija. Dirbančio gamyboje darbininko laikymo apmokėjimas nesudaro jokios mokslo problėmos: visiškai aišku, kad darbininko laikymas yra būtina pačios gamybos sąlyga. Darbo mokesnio problėmoje — svarbu labiausiai išaiškinti, kurios socijalinės jėgos kliudo darbininkui gauti pilną savo darbo produktą — kodel darbo mokesnis niekados nepasiekia to, ką pagamina darbininkas. Priešingai, pelno problėma reikalauja išaiškinti patį pelno egzistavimo faktą. Kodel apmokėjus darbą pasilieka perteklius kapitalisto naudai? Tatai ne tik savaime neaišku, bet yra vienos iš tų ekonomiškojo mokslo problėmų, del kurių daugiausia ginčijasi ekonomininkai.

Tiesa, jei painiosim kapitalą su kapitalistais, tai pelno reikalingumas gali pasirodyti tokis pat aiškus kaip ir darbo mokesnis, nes gamyba negalima be gamybos priemonių taip pat, kaip ir be darbo. Bet kaip pirmiau buvo sakyta, tokis supainiojimas kapitalo ir kapitalistų yra viena iš stambiausių klaidų: gamybos priemonių reikalingumas rodo reikalingumą išlaidų gamybos priemonėms laikyti ir reprodukuoti, bet visiškai ne kapitalistų klasės ir jų nedarbo pelno reikalingumą. Priešingai, iš pačios pelno sąvokos išeina, kad ji nesudaro būtinos gamybos sąlygos.

Pelnas yra *nedarbo pajamos, gaunamos turint ūkiškųjų dalykų, pagamintų žmogaus darbu.* Pelnas yra kažkas pašalinis

pačiam gamybos procesui, socijališkai atsiradęs faktas, surištas su tam tikru visuomenės turto paskirstymu. Gamyba gali neduoti jokio pelno, net dirbant kuoproduktingiausiai tuomet, kada gamybos priemonės priklauso darbininkui.

Pelno problėma, kaip ir kiekviena nedarbo pajama, susideda iš trijų atskirų problėmų: pirma, privalo būti išaiškintas patsai pelno atsiradimas, privalo būti išaiškinti socijaliniai jos dėsniai, jos socijališkai ekonomiška prigimtis; antra, reikia įvertinti pelnas normatyviniu atžvilgiu — teisės sąmonės atžvilgiu; ir trečia, privalo būti išaiškinti objektingi veiksniai, kurie nustato pelno augštį. Kiekviena teorija privalo aiškinti pelno problėmą tais trimis atžvilgiais.

Faktinai, tačiau, tie trys atžvilgiai yra tampriai tarpu savęs susipynę ir tik logiškai gali būti vienas nuo kito atskirti. Daugiausia ekonomininkų tarpe kelia ginčių du pirmieji dalykai, turį visiškai išimtinos reikšmės vertinant visą esamąją visuomenės sątvarką.

Žinomoji Bem-Baverko įvairių pelno teorijų (produktingumo, naudojimo, susilaikymo, eksploatacijos ir jo paties lažo teorijos) klasifikacija yra surišta išimtinai su socijališkai ekonomiškos pelno prigimties dalyku.

Ta klasifikacija yra visiškai empyrinio pobūdžio; ji neturi logiškos vienumos ir apskritai šlubuoja logikos atžvilgiu; socijališkai ekonomišku dalyko atžvilgiu, mes galime padalyti visas pelno teorijas į dvi pagrindines klases: pirma, teorijos, kurios pelne mato natūralią ir neišvengiamą kiekvieno visuomenės ūkio išdavą, laiko jį reiškiniu, esančiu ne valdymo ir pareinamybės santykiuose istoriškai išsiskleidusios visuomenės viduje, bet paties ūkio prigimtyje (pelnas, kaipo logiškoji ūkio kategorija); antra, teorijos, neigiančios būtiną pelno reiškinių sąryšį su ūkio prigimtimi ir ieškančios jo pagrindo valdymo ir pareinamybės santykiuose, privalomuose tam tikroms ištoriškoms formacijoms.

Pirmoji klasė dalijasi į dvi paklases: teorijos, traktuojančios pelną, kaipo savo rūšies darbo pajamas, ir teorijos, matančios pelne, nors ir ne darbo pajamas, bet neišvengiamą ūkio sąlygą.

Tuo būdu, mes gauname tokią pelno teorijų klasifikaciją:

A. *Pelnas, kaipo logiškoji ūkio kategorija.*

I. Pelnas, kaipo darbo pajamos.

II. Pelnas, kaipo pajamos ne iš darbo.

B. *Pelnas, kaipo istoriškoji ūkio kategorija.*

Teorijos, sudarančios pirmąją paklasę klasės A, sako, kad kapitalisto ir darbininko pajamų prigimtis esanti vienoda.

Įmoninkas tik dirbąs kitaip, kaip prastas darbininkas; įmoninko darbas esąs labai svarbus veiksmas, reikalaująs didesnių

gabumų, ir vienkart sunkus. Todel įmoninko pajamos taipo pat esančios iš darbo, kaip ir darbo mokesnis.

Ši teorija, kurią Bem-Baverkas vadina darbo pelno teorija, gali turėti socijališkai politišku atžvilgiu reikšmės, kaipo argumentas ginant įmoninkų pajamas, bet jos, matyti, nepakanka socijališkai ekonomiškai pelno prigimčiai išaiškinti. Jei įmoninko pajamose yra darbo elementų, tai pelne yra elementų, kurių jokiu būdu negalima aiškinti darbo pajamomis. Pirma, augščiau nurodytas samprotavimas liečia tik įmoninkų pelną, bet ne nuošimtį už kapitalą: kad gautų pelno už kapitalą, kapitalistas neprivalo pats vesti įmonės. Kapitalų nuošimčio nieku būdu negalima laikyti darbo pajamomis. Tačiau ir kalbant apie įmoninkų pelną ši teorija nėra įmoninko pelno dydis, pareinąs nuo įmoninko kapitalo dydžio; tatai matyti iš to, kad pelnas yra išreiškiamas nuošimčiais už įdėtą kapitalą. Jei taip, tai negalima nepripažinti įmoninkų pelno nedarbo elementų: galimybė turėti tam tikrą kapitalą nėra savaime darbas.

Ir galų gale, įmoninko pelnas gali būti tokio pavidalo, kur jis nėra surištas su jokiais darbo elementais. Pavyzdžiui, akcinėse bendrovėse akcininkų dividendas gaunamas aktingai nedalyvaujant įmonės vedime. Akcinės bendrovės forma duoda galimybės nustatyti aiškią ribą tarp darbo pajamų iš kapitalo turėjimo. Akcinės bendrovės įmonės vedėjai (direktoriai, valdybos nariai ir t.t.) visi gauna tam tikrą algą (paprastai labai didelį), bet atskaičius tų asmenų algas, liekasi akcininkų dividendas, kurį jie gauna be jokio darbo. Taipo pat ir kreditorius neprivalo dirbti, kad gautų palūkanų. Kaip tik šios pajamos ne iš darbo sudaro pelną už kapitalą, kuriam išaiškinti darbo teorija nieko neduoda.

Antroji pelno teorijų grupė (prie kurių galima priskirti Bem-Baverko įvardytos produktingumo, naudojimo, susilaikymo bei lažo teorijos) neneigia, kad pelnas gaunamas ne iš darbo. Ir vis delto ji žiūri į pelną kaipo logiškąją ūkio kategoriją, nes pelnas — būtina neišvengiamų ūkio sąlygų išdava.

Taip antai, pelnas produktingumo ir naudojimo teorijos atžvilgiu yra ne kas kita, kaipo esamo gamyboje kapitalo produktas. Susilaikymo ir lažo teorija pabrėžia, kad kapitalui sudaryti reikia ligi tam tikro laiko atidėti vartojimas, ir tą momentą laiko pelno atsiradimo pagrindu.

Bet viename punkte susieina visos tos teorijos: pelną jos traktuoja, kaipo pajamas, kurių atsiranda turint kapitalo. Pelno, tų teorijų atžvilgių, gauna tik gamybos priemonių savininkai, bet ne tie, kuriems jų nėra.

Ir vis delto šios teorijos traktuoja pelną, kaipo reiškinį stovinti šalia valdymo ir priklausomybės socijalinių santykių, šių laikų visuomenėje.

Tokio supratimo vidujinis priešingumas aiškus. Nuosavybės santykiai yra labai paimus rezultatąs šių laikų visuomenės vidaus struktūros, remiančiosios prievarta ir suskilusios į įvairius visuomenės luomus su skirtumais valdyme ir priešingais ekonominiais interesais. Tarp tų luomų yra klasių turinčių ir neturinčių nuosavybės; atskiro individualumo valdymas pareina pirmiausia nuo priklausymo jo vienai ar kitai klasei. Kadangi turtas pereina paveldėjimu, tai nuosavybės paskirstymas nepareina nuo jų individualinių savybių, o rišamas su individo kilimu iš vieno ar kito visuomenės sluogsnio.

Jei pelnas yra pajamos iš valdymo, tai ši pajamų rūšis privalo priklausyti socijalinių valdymo santykių, nes jie atatinka nuosavybės santykiams. Jei stambi nuosavybė savaime sudaro ekonomiškąją ir socijalinę jėgą, tai tos rūšies pelno teorijos privalo pripažinti ją socijaliniu reiškiniu, kuriuo apsireiškia socijaliniai valdymo ir priklausomybės santykiai.

Susipažinkime smulkiau su kaikuriomis iš tų teorijų.

Pagrindinė *produktingumo* teorijos idėja tokia.

Kiekvienas gamybos faktorius turi savo specifinį produktingumą. Gamybos priemonės turi taip pat produktingumo, kas ypatingai matyti tada, kai gamyboje pritaikomos naujos mašinos arba, apskritai, pagerintos gamybos priemonės; gamybos produktas tuo atveju auga, ir šis išaugęs produktas yra ne kas kita, kaip tik naujų gamybos priemonių produktas. Šis prdiedamasis pagerintų gamybos priemonių produktas ir yra kapitalistinio pelno šaltinis. Kapitalistas, pagerintų gamybos priemonių savininkas, gaudamas šį produktą, kaipo pelną, gauna tik tai, kas pagaminta jo kapitalo, ir nieko neatima iš kitų. Taigi, pelnas nėra visiškai darbininko eksploatacijos išdava, o tokia pat teisėta ir iš gamybos proceso teknikos sąlygų išeinanti visuomenės pajamų forma, kaip kad ir darbo mokesnis. Ne nykstą istoriniai - socijaliniai santykiai, bet nepašalinamos pačio ūkiško proceso savybės pagimdo pelną.

Produktingumo teorija turi savyje visiškai teisingą mintį, kad pelnui atsirasti reikalingas tam tikras produkto padauginimas, pakeliant gamybos tekniką. Tiesa, iš šalies žiūrint į gamybos procesas gali pasirodyti, kad produktai dauginti tegalima tik naudojant bijologines, gamtos pajėgas, žemės ir gyvulių ūkyje. Iš tikrųjų, žemės ūkyje tokis padauginimas visiškai aiškus ir nenuostabu, kad ne tik ankstyvesnieji teorininkai fizijokratai, bet ir kaikurie vėlyvesnieji ekonomininkai bandė aiškinti pelną

produktų dauginimu žemės ūkyje. Šiais laikais tos teorijos neturi šalininkų del aiškios priežasties: žemės ūkis labiausiai kapitalistinėse šalyse užima antrą vietą savo reikšme, palyginus su pramone, ir del to pelno teorija, išstumianti į pirmą vietą žemės ūkio gamybos sąlygas, yra nepakankama. Tačiau, teorinis fizijokratų mokslas garsaus žemės nacionalizacijos skelbėjo, amerikiečio Henrio Džordžo (prie kurių priklauso ir pelno teorija) toli gražu ne taip aiškus, kaip tatai daugeliui atrodo.

Įdomus Hainišo veikalas išrodo, kad palūkanos už kapitalą kilo istoriškai iš organizmų įgimtos produktingumo jėgos. Nuošimtis už kapitalus gerai pažįstamas tautoms, kurios auginasi galvijų, bei kurių kultūros laipsnis labai žemas ir dirba labai primityviais gamybos įrankiais, nekintančiais per visą kartų eilę. Apie produktų padauginimą, gerinant gamybos įrankius tų tautų tarpe, negali būti jokios kalbos.

Tačiau kiekvienas gyvulių augintojas gerai žino, kad paskolijus kaimynui karvę, po kurio laiko be karvės atsiras dar veršis; iš čia visiškai aiškus reikalavimas, kad asmuo, laikinai naudojęsis karve, grąžindamas ją savininkui, grąžindavo kartu ir jos naturalinį priaugimą. Tai yra, Hainišo nuomone, šaltinis, iš kurio išaugo paskolų nuošimtis. Hainišo teorija toli-gražu negali būti istoriškai išrodyta, bet panaši į tiesą.[1]).

Gaminant, pav., audeklą dauginamas audeklo kiekis, taip pat, kaip ir veisiant raguočius dauginami raguočiai. Tiesa, audeklui pagaminti reikia vilnų ir kitų gamybos priemonių — audeklas yra ta pati vilna tik kito pavidalo, ir vilnos kiekis nepadidėjo del to, kad pavirto audeklu. Bet ir karvė ekonomiškai ne kas kita, kaip šienas, šiaudai ir kitos gamybos priemonės, kurios pavirto karve. Gyvuliams veisti reikia tik gamybos priemonių išlaidų, lygiai taip kaip ir bet kuriam ūkio produktui. Apskritai, del medžiagos amžinumo gamybai vykstant medžiagos negali nei daugėti nei mažėti, — medžiaga įvelkama į naujas lytis, kitaip sakant, vyksta senų medžiagos lyčių naikinimas ir naujų kūrimas. Jokio principinio ekonominio skirtumo šiuo atveju tarp įvairių gamybos formų nėra, — joms visoms privalomi tie patys dalykai, ar tai būtų gamybos veiksmas kreipiamas į gyvus organizmus ar į negyvą gamtą.

Kiekviena gamyba kartu yra ir naikinimas vienų daiktų ir susukūrimas pelno kitų. Jei mes paimsime visą visuomenės gamybos

[1]) *P. Hainisch.* Die Entstehung des Kapitalzinses. 1907. Fizijokratų pelno mokslo silpnybė ne tai, kad produkto dauginimasis (kur ši teorija mato pelno šaltinį) lyg ir liečiąs tik žemės ūkį ir nepastebimas pramonėje. Atvirkščiai, fizijokratai tik del to ir neturi tiesos, kad jie perlabai skyrė produktų dauginimąsi žemės ūkyje nuo jų dauginimosi pramonėje. Jie manė, kad produktai daugintis tegali veisiantis organizmams. Bet iš tikrųjų, kiekvienas gamybos procesas yra ne kas kita, kaip produktų dauginimas, ir šiuo atžvilgiu jokio skirtumo tarp žemės ūkio ir pramonės nėra.

procesą, tai pamatysime, kad naikinamieji ir naujai kuriami produktai maža tesiskiria savo rūšimi, bet labai skiriasi savo kiekybe. Kas metai gaminami maždaug tie patys produktai — gamybos priemonės ir vartojamieji dalykai, ir taipo pat visuomenės išlaidas sudaro maždaug tos pačios gamybos priemonės ir vartojamieji dalykai. Ko reikia, kad tam tikroje visuomenėje ekonomiškai galėtų atsirasti nedarbo pajamų. Reikia, kad tos visuomenės gaminamų produktų kiekis perviršytų jos suvartojamų produktų kiekį. Tos bendrosios gaunamojo visuomenės produkto masės perviršijimas, palyginus su bendrąja išeikvojamojo produkto mase, ir sudaro tą *pridedamąjį visuomenės produktą*, be kurio negali atsirasti nedarbo pajama.

Pirmutinis pelno ir, apskritai, nedarbo pajamų pagrindas yra *pridedamasis produktas*, bet tik ne *pridedamoji verčia*, nes ekonomiškosios verčios egzistavimo galimybė reikalauja pačio produkto, kuris turi tos verčios. Kad valgytų kiškį, reikia pirmiau jis pasigauti — kad turėtų pridedamosios verčios, reikia pirmiau pasigaminti pridedamojo produkto. Todel neišvengiamas visų nedarbo pajamų formų natūralinis pagrindas yra pridedamasis produktas kas vėl pareina nuo visuomenės teknikos sąlygų. Tačiau reikia griežtai skirti pridedamojo visuomenės produkto sąvoka nuo produkto, vartojamo nedirbančių luomų. Pridedamasis visuomenės produktas perviršija, kaipo bendra taisyklė, antrosios rūšies produktą. Pridedamuoju visuomenės produkto reikia vadinti visa tą visuomenės produkto dali, kuri liekti, atmetus tą produktą, kuris reikalingas palaikyti visuomenės gamybai, nesiaurinant jos. Kad gautum pridedamąjį produktą, reikia atimti iš visuomenės produkto, pirmas, išeikvotos gamybos procese gamybos priemonės ir, antra, tų darbininko luomo vartojamųjų produktų dalis be kurios darbininkas negalėtų atlikti savo darbo bei palaikyti savo šeimynos. Jei darbo mokesnis atatiktų darbininkų pragyvenimo priemonių minimui, tai visas pridedamasis produktas eitų asmenims, nedirbantiems ūkiško darbo. Vieni iš tų asmenų užimti labai svarbiu proto darbu, tačiau neturinčiu ūkiškio pobūdžio: dalis vėl gauna pajamų ne iš asmens darbo, o iš turto valdymo (nedirbą luomai). Bet kadangi darbo mokesnis, kaipo bendra taisyklė, perviršija tą minimą, tai, vadinasi, tam tikra pridedamojo produkto dalis tenka darbininkų luomui.

Tačiau, kad ir yra čia kiek tiesos, produktingumo teorija apskritai patenkinamai neišsprendžia pelno problėmos. Priešingai kaipo pelno teorija, ji privalo būti griežtai atmesta ir del šių motyvų.

Pirmiausia, ta teorija klysta, kad kapitalą lygina su darbo įrankiais. Iš tikrųjų pirmesnį kapitalą sudaro ne darbo įrankiai bet darbininkų pragyvenimo priemonės. Darbininkas yra pagrin-

dingesnis ir pirmesnis gamybos veiksnys, kaip jo pagamintos darbo gamybos priemonės; taigi, ir kapitalas darbininkų pragyvenimo priemonių pavidalu esti pirmesnio pobūdžio, kaip kad kapitalas gamybos priemonių pavidalu. Kiekviena teorija, norinti moksliškai išaiškinti kapitalistų pelną, privalo išaiškinti jį pagrindine ir gryna forma pajamų, gaunamų iš darbininkų pragyvenimo priemonių turėjimo.

Jei darbininkas neturi pragyvenimo priemonių, tai jis ima ekonomiškai priklausyti nuo asmens, turinčio pragyvenimo priemonių, ir šis asmuo gali tada priversti darbininką perleisti jam didesnę ar mažesnę jo pagaminto produkto dalį. Šiuo atveju pelnas atsiranda be jokių pagerintų darbo įrankių. Taigi produktingumo teorija, visų pirma, visiškai nepakankama,— neišaiškina daugelio pelno reiškinių, o be to dar ir reiškinių, turinčių pagrindinio pobūdžio.

Antra, ji tiesiai prieštarauja daugeliui pelno reiškinių. Visiškai netiesa, kad pelnas del naudojimosi patobūlintais darbo įrankiais nustatomas jų produktingumu. Tos pačios staklės duoda, pav., Rusijoje daug daugiau pelno, kaip kad Anglijoje. Mašinos vartojamos įvairiose šalyse, gali būti visiškai tokios pat, o pelno nuošimtis gali būti įvairus. Tatai parodo, kad pelnas toli gražu ne tolygus pridedamajam produktui, gaunamam įvedus patobūlintus darbo įrankius.

Ir, trečia, produktingumo teorija netiksliai klasifikuoja ekonomijos faktus, manydama, kad kapitale (darbo įrankiuose) yra nepriklausomos gaminamosios jėgos. Darbo įrankiai — ne pirmasis, bet antrasis gamybos agentas, juos gamina žmogus, kuris yra vienintelis aktingas gamybos veikėjas. Darbo žmogaus atžvilgiu visas produktas priklauso žmogaus darbui, o ne gamybos priemonėms, kurios yra paprastos gamybos sąlygos, kuriamos ir keičiamos žmogaus. Tik kapitalistų atžvilgiu, kuriems mašina yra tokis pat gamybos įrankis, kaip ir darbininkas, kapitale yra nepriklausomosios gaminamos jėgos.

Taigi, pelno produktingumo teorija, pirma, nepakankama, antra prieštarauja daugeliui faktų, ir, trečia, krypsta į kapitalistų luomo reikalus. Ji lygiai netiksli visais tais trimis atžvilgiais, iš kurių susideda pelno teorija: ji netikrai nušviečia socijalinę pelno prigimtį, (ignoruodama socijalinį pelno pagrindą ir žiūrėdama į pelną, kaip į paprastą gamybos priemonių produktą); ji netiksliai įvertina pelną normos atžvilgiu (neigdama darbininko kapitalistų eksploataciją); ir trečia, ji nepilnai išaiškina objektyvinius veiksnius, nustatančius pelno dydį (ignoruodama pelno dydžio priklausomybę nuo darbo mokesnio didumo), ir todel ši teorija iš viso reikia laikyti visiškai neišsprendžiančia pelno problėmos.

Ne mažiau įsigalėjusi ekonomininkų tarpe ir *kapitalistų susilaikymo teorija.* Ši teorija atsirado Anglijoje trisdešimtaisiais XIX šimtmečio metais. Tuo metu Anglų ekonomininkų tarpe buvo įsivyravusi Ricardo mokykla, kuri traktavo paskirstymo reiškinius darbo teorijos atžvilgiu. Prekių kainos, visiškai teisinga Ricardo mokyklos nuomone, privalo atatikti gamybos išlaidoms; tačiau jos, kaipo bendra taisyklė, perviršija daugiau ar mažiau gamybos išlaidas, sudarydamos kapitalisto pelną. Kad pašalintų tą keblumą, kaikurie ekonomininkai (Maltus) pradėjo traktuoti pelną, kaipo gamybos išlaidų sudėtinę dalį. Tačiau, tai buvo netikęs būdas sunkiai ekonomijos problėmai išspręsti, nes pelno ir gamybos išlaidų priešingumas visai aiškus. Teoretinė mintis negalėjo sutikti su tokiu sprendimu. Senioras pagamino naują pelno teoriją, kuri į tą patį klausymą apgalvočiau ir sąmojingiau atsako.

Senioras gamybos sąlygose rado elementą, kurio negalima priskirti darbo išlaidoms ir rodosi buvo tokia pat realė išlaida, kaip ir darbo išlaida. Kiekvienas turto savininkas gali jį dvejopai sunaudoti: arba suvartoti jį savo paties reikalams, paversti jį į sau vartojamus daiktus, arba suvartoti šį turtą, kaipo kapitalą pelnui gauti. Šiuo paskutiniu atveju asmuo, naudodamas tuo būdu savo turtą, daro tam tikrą auką — jis susilaiko nuo vartojimo. Taigi, realė išlaida gamybos vyksme susideda iš dviejų ne vienodų elementų: iš gamybos darbo išlaidų ir iš *susilaikymo* tų asmenų, kurie sutaupė kapitalą ir atidėdami vartojimą, pradėjo gamybą. Kapitalisto pelnas ir yra ne kas kita, kaip atlyginimas kapitalistui už susilaikymą. Jei pelnas išnyktų, tai išnyktų ir stimulas taupyti kapitalams, o kadangi kapitalo taupymas reikalingas tam, kad eitų gamyba, tai ir kapitalisto pelnas yra būtina gamybos sąlyga.

Šios teorijos atžvilgiu, pelno palūkanų dydis nustatomas mokesnio, kurio asmenys sutaupę kapitalus reikalauja sau už tai, kad atidėtų vartojimą. Juo augštesnis pelno nuošimtis, juo didesnis atlyginimas už kapitalo surinkimą, juo didesnis ir stimulas kapitalams rinkti. Pelno palūkanų sumažinimas mažina kapitalų rinkimo energiją. Tatai ir reguliuoja vidutinį palūkanų dydį už kapitalą.

Jei, pav., atlyginimas, reikalaujamas asmenų, susirinkusių kapitalą už susilaikymą nuo tuojau suvartojimo lygus 5% kapitalo, tai ir vidutinis pelnas turi tuo laipsniu sustoti. Nes, jei pelnas kris žemiau to laipsnio, tas kapitalo taupymas sumažės ir atatinkamai sumažės visuomenės kapitalo priaugimas. Bet relatyvus visuomenės kapitalų pasiūlų sumažėjimas negali nesumažinti darbo rankų paklausų, taigi, ir darbo mokesnio suma-

žėjimo, kas privalo padidinti pelną. Priešingai atsitiks padidinus pelną augščiau atlyginimo laipsnio reikalaujamo už kapitalo susirinkimą, šiuo atveju kapitalo rinkimo energijos padidėjimas turi padidinti kapitalo pasiūlus, darbo rankų paklausus ir sumažinti pelną. Tuo būdu, vidutinį pelno laipsnį nustato mokesnis už rinkimą kapitalo, kuris yra reikalingas atatinkamus asmenis skatinti kapitalų rinkti.

Susilaikymo teorija nušviečia pelno problėma iš visų trijų tos problėmos pusių. Kai del pelno šaltinio, jo socijalinės prigimties, tai susilaikymo teorija pripažįsta pelno šaltiniu susilaikymą asmenų, renkančių kapitalus, kuris yra nepriklausomas gamybos išlaidų elementas greta su darbo išlaidomis. Veiksnys nustatąs pelno palūkanų dydį, tuo atžvilgiu yra atlyginimo dydis reikalingas atatinkamiems asmenims paskatinti kapitalų rinkti. Kai del socijaliniai politiškojo pelno įvertinimo, tai susilaikymo teorija mato pelne tokią pat teisėtą ir teisingą visuomenės pelno formą, kaip kad ir darbo mokesnis: asmuo, renkąs kapitalus, gauna kaipo pelną atlyginimo už labai svarbų patarnavimą visuomenei.

Susilaikymo teorija daugelį kartų buvo kritikuojama, bet dažniausiai taip, kad kritika nelietė tyrinėjamos doktrinos esmės. Taip antai, prieš pagrindinį tos teorijos dėsnį, kad pelnas susidaro iš susilaikymo asmenų, kraujančių kapitalus, lengva atkirsti, kad susilaikymas, kaipo visiškai pasyvus aktas, pačia savo esme negali gaminti ko nors, taigi ir kapitalistų pelno. Tačiau, atkirtimas toli gražu ne toks yra įtikinąs, kaip rodosi. Žinoma, susilaikymas savaime jokios verčios negamina. Bet įžulniai susilaikymas asmenų kraujančių kapitalus, labai žymiai atsiliepia į visuomenės gamybos produktų kiekį. Nuo tų asmenų geros valios pareina šiaip ar taip suvartoti savo turtas — savo reikalams arba paversti kapitalu. Šiuo paskutiniu atveju duotasis turtas virsta gaminamuoju visuomenės fondu, ir visuomenės produkto suma atatinkamai pakįla. Vadinasi, tokis grynai pasyvus aktas, kaip susilaikymas, visiškai realiai atsiliepia į visuomenės turtų priaugimą.

Eisime toliau; imkime dvi kapitalistines įmones su vienoda metų apyvarta, bet vienoje kapitalas apsiverčia vieną kartą per metus, o kitoje du kartu per metus, Tuo atveju, pirmoje įmonėje kapitalistui reikia išleisti gamybai visas metų kapitalas, antroje du kart mažesnis kapitalas. Kapitalistas išskaičiuoja savo pelno nuošimtį ne visam apsivertusiam kapitalui, o tik kapitalui, išleistam iš savo paties lėšų, — tik tos išlaidos jam rūpi. Jei gamybos įmonių — žaliavos, instrumentų, mašinų ir darbo jėgos — suma leidžiama per metus pirmuoju ir antruoju atveju yra tolygios, tai visuomenės atžvilgiu išlaidų suma pirmoje ir antroje įmonėje reikia pripažinti lygiomis. Visiškai kitaip atrodo dalykas atskiro kapitalisto atžvilgiu.

Gamybos išlaidas kapitalistas išskaičiuoja ne suma išleistų per metus gamybos išlaidų ir darbo jėgų, sudarančių visuomenės atžvilgiu vieninteles reales išlaidas, bet kapitalo išleisto iš savo lėšų dydžiu. Todel, kapitalisto atžvilgiu, gamybos išlaidos pirmoje įmonėje, kur kapitalas apsiverčia vieną kartą per metus, reikia pripažinti du kart aukštesnėmis, kaip pirmoje įmonėje, kur kapitalas verčiasi du kart per metus.

Tuo būdu, kapitalistiniame ūkyje gamybos išlaidos kapitalistų interesų atžvilgiu yra betarpiškai surištos su laiko ilgumu, kursai pereina tarp kapitalo įdėjimo ir pelno realizavimo momentų: juo tas laikas ilgesnis, juo yra didesnės ir visos realios kapitalisto išlaidos, nors tatai ir nesireikštų išlaidų padauginimu per tą pat laiką bendros gamybos išlaidų sumos. Šiuo atveju mes matome labai įdomu, visiškai skirtingą įkainojimą to pačio reiškinio atskiro ir visuomenės ūkio atžvilgiu: atskirame ūkyje labai skiriasi tos dvi išlaidų rūšys, kurios nėra skiriamos visuomenės ūkyje.

Kapitalistinis ūkis, pačia savo prigimtimis, turi išskaičiuoti gamybos mitą ne tikrai išleistomis per tam tikrą perijodą gamybos lėšomis, o kiekiu kapitalo, kapitalisto išleisto iš savo lėšų. O kadangi tas kapitalas privalo būti juo didesnis, juo yra ilgesnis kapitalo apyvartos laikotarpis, tai ūkiškojo veiksmo rezultatų gavimo atidėjimas virsta kapitalistiniame ūkyje gamybos viršišlaidomis.

Tačiau susilaikymo teorija, kaip pelno teorija privalo būti atmesta, kaip ir produktingumo teorija. Traktuodama pelną, kaipo kapitalistų susilaikymo produktą, ši teorija nori parodyti pelną, kaipo pačių kapitalistų kūrinį. Bet jei su tuo ir sutiktume, kad turto pavertimas kapitalu arba vartojimo fondu pareina nuo kapitalistų nuožiūros, tai iš čia neišeina, kad mes turime teisės ignoruoti darbininko dalyvavimą pelno pagaminime. Pelno galimybei reikia ne tik pasyvaus kapitalistų susilaikymo, bet ir pozityvaus darbininkų darbo. Susilaikymo teorija šią sąlygą ignoruoja ir tuo pačiu neteisingai nušviečia pačią socijalinę pelno prigimtį. Normatyviu atžvilgiu susilaikymo teorijos pelno pateisinimas visiškai neišlaiko kritikos.

„Kapitalistų pelnas — sako Lasalis, — yra mokesnis už susilaikymą! Laimingas žodis, brangus žodis! Europos milijonieriai — asketai, susikūprinę ir išblyškę tiesia rankas žmonėms, kad gautų skatiką už susilaikymą! Ir jų tarpe, aukštai iškilęs tarp atgailaujančių draugų, labiausiai atgailaująs ir labiausiai susilaikąs — Rotšildas! Tokia visuomenės padėtis!" Darbininkai tuo atžvilgiu yra epikūrininkai, kurie nenori susilaikyti nevartoją ir plačiai gyveną.

Šių laikų tvarkoje susilaikyti reikia ne kapitalistams, o darbininkams. Bet jei ir labai darbininkas susilaikytų, tai vis delto

tas jam neduotų galimybės gauti pelno, kurio šaltinis yra ne susilaikymas, o pakankamas turėjimas turto, kuris gali būti paverstas kapitalu.

Taipo pat yra nevykęs aiškinimas susilaikymo teorijos objektyvių veiksnių reguliuojančių pelno nuošimtį.

Sios teorijos atžvilgiu, pelno nuošimčio sumažinimas numuša taupymo energiją. o nuošimčio padidėjimas padidina tą energiją. Iš tikrųjų, nuošimčio sumažinimas turi tendencijos ne silpninti, o stiprinti kapitalo taupumo energiją, o nuošimčio padidinimas sumažina šitą energiją.

Išsiskleidusioje kapitalistinėje visuomenėje visa gyventojų masė, (jų skaičiuje ir dauguma darbininkų) taupo dalį savo lėšų ir paverčia jas į kapitalą. Tų santaupų tikslas—tai pajamų padidinimas. Smulkus prancūzų valdininkėlis dešimtis metų atsideda santaupas, kad senatvėje sulauktų rantjies padėties — gauti galimybės gyventi iš sutaupytų lėšų. Pelno nuošimčio dydis nustato reikalingo kapitalo dydį. Jei pav., rantjei pragyventi reikalinga 5000 fr. metams, o vidutinis nuošimtis pelno šalyje — 5, tai norint laiduoti sau tą pelną, reikalinga surinkti 100,000 fr. kapitalo; jei pelno nuošimtis siekia tik 4, tai — 125,000 fr. ir t. t. Sakysime, kad pelno nuošimtis sumažėjo nuo 5 ligi 4. Susilaikymo teorija mano, kad tai sumažins taupymo energiją: jei pirmiau šis asmuo surinkdavo per tam tikrą laiką 100,000 frankų, tai sumažinus pelno nuošimtį, kapitalo rinkimas nustos tą asmenį traukęs, kaip pirmiau. Jis didesnę savo pajamų dalį skirs savo asmens reikalams ir surinks, sakysime ne, 100,000, o 80,000 frankų, Iš tikrųjų, nuošimčio sumažinimas turi atsiliepti į taupymo energiją atbulai. kad laiduotų sau 5000 fr. pajamų su 4 pelno nuošimčiais reikalingas didesnis kapitalas, ne kaip pajamos su 5 nuošimčiais pelno — ne 100,000, o 125,000 fr.; ir mūsų valdininkas turės daugiau taupyti, kad laiduotų sau tas pačias pajamas. Kitaip sakant, atsitiks visai priešingai, palyginti su tuo, ką skelbia susilaikymo teorija.

Ir iš tikrųjų, mes matome, kad rinkimo energija didžiausia tose šalyse, kur pelno nuošimtis mažiausias. Kapitalas duoda, pav., Prancijoje, daug žemesnį nuošimtį, kaip Rusijoje. Bet kapitalų rinkimo energija Rusijoje yra daug žemesnė, ne kaip Prancijoje. Iš to aišku, kad to ar kito nuošimčio augštis už kapitalą nėra jokiame santykyje su mokesniu, kurio kapitalistai reikalauja už susilaikymą nuo neproduktingo vartojimo.

Nuošimtis už kapitalą yra tam tikrame santykyje su kapitalo dydžiu, o visai ne su kapitalisto susilaikymu. Jeigu milijonierius gauna dešimtį kartų daugiau pelno už smulkų kapitalistą, tai matyti, ne del to, kad milijonierius dešimts kartų daugiau susilaiko už smulkų kapitalistą. Bandymas pateisinti pelną su-

silaikymo teorijos pagalba privalo būti pripažinta griežtai nevykusiu.

Tarp įvairių pelno teorijų, Bem-Baverko teorija (lažo teorija) įdomi yra tuo, kad duoda geriausią pavyzdį bandymo aiškinti pelną, kaipo verčios reiškinį. Pasak Bem-Baverko, pelno problėma esanti tokia. Einant bendra verčios teorija, gamybos įmonių verčią nustato produkto verčia. Tuo tarpu tikrame gyvenime mes matome, kad pagaminto produkto verčia perviršija bendrą išleistų gamybos įmonių verčią (įimant čia, žinoma, ir darbo pajėgą). Šis produkto verčios perteklius kaip tik sudaro kapitalisto pelną Kodel gi pagamintas produktas prekyvietėje yra vertinamas augščiau už išleistas priemones?

Tikrasis to skirtumo šaltinis, pasak Bem-Baverko, yra ne kas kita, kaip produkto verčios skirtumas dabartyje ir ateityje, del šių trijų pagrindų. Pirma, pasiūlų ir paklausų santykiavimas, nustatąs kiekvieno ūkiškojo daikto verčią, gali būti labai įvairus dabartyje ir ateityje. Šeimininkas, nukentėjęs nuo gaisro, negali nevertinti šiuo momentu reikalingų jam daiktų daug augščiau, kaip jis kàinos juos vėliau, kada atsigaus nuo ištiktos nelaimės. Taipojau po nederliaus žemdirbys turi augščiau vertinti javus, kaip jis tuos pačius javus vertins vėliau. Jaunikaitis karjieros pradžioje, kada jis menkai dar tėra aprūpintas išgyvenimo priemonėmis, turi vertinti jas augščiau kaip kad ateityje. Visais šiais atvejais augštesnis ūkiškųjų daiktų įkainojimas dabartyje kaip kad ateityje remiasi nepatogesniu dabartyje tų daiktų paklausų ir pasiūlų santykiavimu.

Antras ir daug svarbesnis pagrindas augščiau kàinoti ūkiškiemsiems daiktams dabartyje yra bendras mūsų psihologiškas palinkimas káinoti augščiau dabartį kaip ateitį, iš dalies, del mūsų silpno ateities vaizdavimosi, iš dalies del mūsų valios silpnumo, verčiančio mus aukoti ateitį dabarčiai, iš dalies del mūsų nujautimo galimybės mirti nesulaukus ateities. Del visų tų priežasčių tas pats daiktas mūsų yra kainojamas augščiau, kada mes jį turime dabartyje, kaip kad mes jį galėtumėm gauti ateityje.

Ir trečias pagrindas augščiau kainoti dabarčiai yra galimybė išnaudoti turimąjį laiką gamybos reikalams ir tuo būdu gauti ateityje daugiau produktų. Gamybos priemonės dabartyje, išėjus kuriam laikui, pavirs padaugintu produkto kiekiu. Todel, visiškai nepareinamai nuo augštesnio tuojau suvartojimo įkainojimo palyginti su suvartojimu ateityje, mes vertiname kiekvieną turtą dabartiniu momentu augščiau kaip ateityje, nes turtas dabartyje yra tolygus padaugintam turtui ateityje.

Kapitalistinis pelnas yra betarpis vaisius to, kad kapitalistas tuojau leidžia savo kapitalą turėdamas omenyje ateityje gauti tam tikrą savo išlaidų ekvivalentą. Tarp kapitalistinių išlaidų ir gavimo momentų išeina tam tikras laikas; iš čia išeina nuošimčio už kapitalą būtinumas. Mokėdamas darbininkams mažiau už tą, ką jis pats gauna, kapitalistas neeksploatuoja darbininko, kadangi darbininkas gauna visą pagaminamą jo verčią, — jis

tuojau gauna mokesnį, o kapitalistas realizuoja savo naudai darbininko produktą tik po kurio laiko — ateities produktas, kaip jau sakyta, turi mažesnę verčią, kaip tas pats produktas dabartyje. Todel kapitalistas nesielgia su darbininku neteisingai atiduodamas jam, kaipo darbo mokesnį, tik tą ateities verčios dalį, kurią paskum gauna kapitalistas.

Todėl nuošimtis už kapitalą nėra nykstąs istorijos reiškinys. Nuošimtis visados liks, net jei ir kapitalistinė tvarka išnyktų. Ir socijalistinėje santvarkoje dabartyje pıoduktai bus vertinami augščiau kaip ateityje, del to darbininkai, dirbą tose gamybos šakose, kur gamybos procesas eina ilgiau, gaus, lygiai apmokant visuomenės darbą, tik dalį savo produkto verčios, ir atbulai — darbininkai, dirbą trumpesnėse gamybose, gaus daugiau jų gaminamo produkto. Nuošimtis už kapitalą kaip tik reikšis augštesniu lėtesnės gamybos produktų kàinojimu. Jei pripažintum darbininko eksploatavimu neišdavimą jam dabartyje visós jo produkto verčios ateityje, tai tokia eksploatacija paliks, kaip matyti iš sakyto, ir socijalistinėje santvarkoje.

Tuo būdu Bem-Baverko teorijos pagrinde glūdį tezis, kad dabartiniai daiktai esą augštesnės verčios kaip ateities daiktai. Iš tų Bem-Baverko samprotavimų pirmas yra visiškai be jokios principinės reikšmės, kadangi, jei pasiūlų ir paklausų santykiai yra nepatogūs dabartyje, tai tas pats gali būti ir ateityje. Ištikus nederliui, javai dabartyje turi didesnės reikšmės kaip ateityje; bet derlingais metais javai ateityje turi augštesnės reikšmės kaip dabartyje. Karjieros pradžioje tuo momentu žmogus yra neturtingesnis kaip jis bus ateityje, bet gale karjieros žmogus tuo momentu yra turtingesnis, kaip jis bus ateityje. Kai del trečio Bem-Baverko argumento — del didesnio dabarties kàinojimo — tai tas argumentas yra paskolintas iš kapitalo produktingumo teorijos ir, tuo būdu, nėra reikalingas specijalinės kritikos. Pasiliekti antras Bem-Baverko argumentas, kuriuo kaip tik yra paremta visa jo pelno teorija. Argumentas, kad esąs būtinas augštesnis dabarties kàinojimas viena, del mūsų silpno vaizdavimosi ateities išlaidų ir nepriteklių ir, antra del galimos mūsų mirties ateityje. Šie samprotavimai yra teisingi, kiek kalbama apie ilgą laiką. Žinoma, jei pasiūlysim pasirinkti tam tikrą vartojimo daiktą tuojau arba per 20 metų, tai kiekvienas norės gauti jį tuojau ir tuo išrodys, kad jis vertina savo vartojimą dabartiniu laiku augščiau. Bet tai yra teisinga kalbant apie ilgą laiką ir visiškai nėra teisinga trumpesniems laikams, su kuriais tenka turėti reikalo ūkyje: geras šeimininkas galvoja apie artimą ateitį nė kiek nemažiau, kaip apie dabartį, — ir ateities rūpesniai yra karakteringa žymė kultūros žmogaus palyginti su laukinio žmogaus psikologija. Jei kultūros žmogaus psikologija būtų tokia, kaip kad mano Bem-Baverkas, tai būtų negalima vienodai tenkinti visuomenės reikmenių, — pajamos visados yra gaunamos per tam tikrą laikotarpį, ir vadinasi, reikėtų laukti, kad jos būtų leidžiamos mažiau ekonomingai, tuojau jas gavus, neatsižvelgiant į ateities reikmenių tenkinimą. Nieko panašaus iš tikrųjų mes nematome: šių laikų kultūros

žmogus neišleidžia savo pajamų tuojau gavęs, o moka aprėžti savo dabarties reikmenes, turėdamas omenyje ateitį.

Antras Bem-Baverko argumentas yra ne kas kita, kaipo ūkiškojo principo jėgos neigimas šių laikų ūkyje. Tačiai, priešingai Bem-Baverkui, šių laikų šeimininkas kapitalistas, kurio pelną Bem-Baverkas nori išaiškinti, niekados nepamiršta apie ateitį ir greičiau kenčia nuo priešingo psikologinio efekto — palinkimo del ateities turtų aukoti dabartinio laiko ištaigomis, būtent tokia šykštumo psikologija, kuri yra daug artimesnė šių laikų kapitalistui negu neprotingas eikvojimas.

Taigi, psikologiškoji Bem-Baverko pelno teorija remiasi paprasto kapitalisto psikologijos iškreipimu. Ji turi tam tikros reikšmės išaiškinti vienai pelno reiškinių rūšiai. būtent palūkininko pelnui. Palūkininkui labai dažnai tenka turėti reikalo su žmonėmis patekusiais laikinai į skurdą, negalvojančiais apie ateitį, ir todel panašiais žmonėmis, apie kuriuos kalba Bem-Baverkas, ir kurie visiškai nėra tipingi kapitalistiniam ūkiui. Suprasti kapitalistiniam pelnui, kaipo pagrindinei šių laikų ūkio kategorijai, svarstomoji teorija nič nieko neduoda.

Taipo pat nėra vykęs Bem-Baverko bandymas išrodyti, kad nuošimtis už kapitalą turėtų palikti ir socijalistinėje santvarkoje ir kad, jei galima kalbėtis apie darbininkų eksploatacįją kapitalistinėje santvarkoje, tai taipo pat galima kalbėti apie darbininkų išnaudojimą socijalizmui viešpataujant. Didesnis produktų kainojimas ilgalaikėse gamybose, jei jis ir paliktų, neturėtų nieko bendro su kapitalistiniu nuošimčiu, nes šis yra visuomenės pajamų paskirstymo pavidalas, nedirbančių luomų visuomenės produkto užgrobimas; socijalistinėje santvarkoje nebūtų kapitalistų ir, vadinasi, nebūtų kam užgrobti. Bem-Baverko nepasisekimas yra karakteringas tuo atžvilgiu, kad jis parodo, jog negalima išspręsti pelno problėmos išeinant iš bendros verčios teorijos. Ir tatai nenuostabu: verčios teorija, išeinanti iš socijalistinės lygybės premisos, negali išaiškinti socijalinės nelygybės reiškinių, prie kurių privalo būti priskirtas pelnas. Ir todel negalima nematyti visiškai teisingų išvadų iš pagrindinių paskutinio naudingumo teorijos dėsnių, kada naujausias tos mokyklos atstovas —Šumpeteris — akylai išnagrinėjęs paskirstymo reiškinius, netikėtai pripažįsta, kad „nuošimtis nėra visuomenės pajamų šaka státine prasme“.[1]) Kad „stàtinė sistėma neišaiškina nuošimčio“, kad stàtiniame tauto sūkio stovyje nebūtų kitų visuomenės pajamų pavidalų, kap kad darbo mokesnis ir renta“. Tą išvadą Šumpetetis pripažįsta, turinčia didelės reikšmės. Su tuo galima sutikti, kiek tatai parodo, kad paskutinio naudingumo teorijos paskirstymo reiškinių aiškinimas visiškai subankrūtijo, ir tatai pripažįsta net svarbūs šios mokyklos atstovai.

---

[1]) *Schumpeter.* Das Wesen der Hauptinhalt der theoretisehen Nationalökonomie 1908 XX pusl.

II. *Socijalinė pelno teorija.* Pelnas nėra logiškoji ūkio kategorija (priešingai pajamoms darbininkams išgyventi), o karakteringas šių laikų sistėmos — kapitalizmo — reiškinys. Istoriškuoju pelno pagrindu yra perėjimas gamybos priemonių iš darbininkų masių rankų į viešpataujančio luomo rankas, kas davė jam galimybės gauti pajamų ne iš darbo. Pelnas, vadinasi yra socijalinis reiškinys, kur turi reikšmės šių laikų visuomenės valdymo ir priklausomybės santykiai. Pajamos ne iš darbo tėra galimos tik toje visuomenėje, kur vienai visuomenenės daliai priklauso visos gamybos priemonės.

Pelno paslaptingumas yra netikro metodologiško pelno klausymo pastatymo išdava; jei mes laikysimės atskiro kapitalisto atžvilgio, jo kapitalo verčios priaugimas iš tikrųjų turi mums rodytis nesuprantamu. Visos visuomenės atžvilgiu pelnas labai lengva išaiškinti. Gamybos priemonių savininkai, kurių neturi betarpiai gamintojai, turi ekonomiškosios jėgos, duodančios jiems, galimybės pasisavinti dalį visuomenės produkto, kaipo pajamas ne iš darbo. Kadangi tos dalies kapitalistai nepriskiria prie gamybos išlaidų, tai, matyti kad gamybos išlaidos yra mažesnės kaip pagamintasis produktas.

Kapitalo verčios priaugimas yra tuo būdu išdava to, kad kapitalistai nepriskiria savo pelno prie leidžiamojo kapitalo išlaidų. Jei jie kitaip skaičiuotų, jei jų pačių išlaidas išgyventi jie traktuotų, kaipo kapitalo išlaidas tai nebūtų verčios priaugimo, kaipo nuolatinio kapitalistinio ūkio reiškinio. Kapitalo verčios priaugimas socijaliu atžvilgiu — iliuzija, už kurios slepiasi kapitalistų pasisavinimas dalies visuomenės turto.

Tokis yra socijalinės paskirstymo teorijos atsakymas į pirmąjį pelno teorijos klausymą — klausymą apie socijališkai ekonomišką pelno prigimtį. Iš čia natūraliai išeina ir tam tikras pelno įkainojimas normatyviu atžvilgiu. Kaip ir kiekvienos nedarbo pajamos, pelnas yra dirbančiųjų luomų išnaudojimo vaisius, ir kaipo tokis — yra smerkiamas mūsų moralės sąmonės.

Tačiau pripažinimas, kad pelnas yra kapitalisto išnaudojimas darbininko, delto kad darbininkas neturi gamybos ir iš gyvenimo priemonių, dar toli gražu nėra visa teorinė pelno problėma. Jinai tik nustato socijalinę pelno prigimtį ir priveda prie tam tikro pelno įkainojimo normatyviu atžvilgiu: jei pelnas yra socijalinės eksploatacijos išraiška, tai jis turi būti smerkiamas mūsų moralinės sąmonės.

Kiek šių laikų teisės sąmonė protestuoja prieš vieno žmogaus išnaudojimą, tiek ji privalo protestuoti ir prieš pajamas, gaunamas ne iš darbo.

Bet pelno teorija reikalauja išaiškinti objektyvius veiksnius

reguliuojančius pelno augštį, kiek yra kalbama apie kapitalistinę gamybą, pelnas yra pajamos, korrelatyvės darbo mokesniui. Darbo mokesnis supanuoja pelną, — ir atbulai. Todel tie patys objektyvūs veiksniai, kurie nustato darbo mokesnio augštį, turi nustatyti ir kapitalistų gaunamo pelno sumą. Jei darbo mokesnį nustato visuomenės darbo vaisingumas, tai ir pelną, jo absoliutinį kiekį, nustato tiedu momentai.

Kaip ir darbo mokesnis, kapitalistų pelnas pareina pirmiausia *nuo visuomenės darbo produktingumo*. Juo darbas yra produktingesnis, didesnis, juo yra didesnis, esant kitoms lygioms sąlygoms, ir kapitalistų pelnas. Todel visa tai, kas didina produktingumą, turi tendencijos didinti ir pelną.

Pagerinimas įrankių turi tendecijos didinti pelną. Tame glūdi labai svarbi dalis tiesos, kurios turi kapitalo produktingumo teorija. Rikardo neigė, kad visuomenės darbo produktingumas galėtų turėti betarpiškos įtakos pelnui, pasak jo, pelno augštį nustatąs darbo mokesnio augštis ir daugiau niekas. Jis manė, kad pelnas padidint tegalima tuomet, kąi darbo mokesnis mažėja. Del to Rikardo pelno mokslas (nors jis pats nebuvo luomų kovos šalininkas) ypatingai pabrėždavo darbininkų ir kapitalistų interesų priešingumą. Vienų ir kitų interesų solidarumui šioje koncepcijoje visiškai nebeliko vietos.

Bet iš tikrųjų pelno padidinimas nereiškia darbo mokesnio sumažinimo Jei sakysime, įtaisius pagerintus darbo įrankius, visuomenės darbo produktingumas pakįla, tai padidėja suma visuomenės produkto, kurs tenka darbininkams ir darbdaviams pasidalyti, ir darbo mokesnis bei pelnas gali vienkart pakilti; pelnas pakils tuomet ne del darbo mokesnio puolimo, o del visuomenės darbo produktingumo pakilimo.

Ir čia pelnas ir darbo mokesnis gali vienkart pakilti ne tik absoliutingai, kaipo produktų suma, einanti kapitalistų ar darbininkų naudai, bet ir kaipo visuomenės produkto dalis. Kapitalistų visuomenės produkto dalis gali pakilti padidėjus visuomenės darbo produktingumui ir tuo pačiu tarpu gali pakilti ir visuomenės produkto darbininkų *dalis*, nors tatai ir keistai atrodytų.

Šių laikų politiškajai ekonomijai, kuri nenuėjo tuo atžvilgiu toliau už Rikardo, vienlaikis visuomenės produkto dalių kapitalistų ir darbininkų padidėjimas (ir nemažinant visuomenės produktų kitų kurių visuomenės grupių) turi pasirodyti visiškai negalimu daiktu. Bet ši manomoji negalimybė atsiranda todel, kad šių laikų mokslas traktuoja visą visuomenės produktą, kaipo susidedantį tik iš vartojamų daiktų. Šių laikų mokslas vis dar negali suprasti tos nepainios tiesos, kad visuomenės produktus sudaro ne tik vartojamieji produktai, bet ir gamybos įmonės.

Visuomenės produkte reikia griežtai skirti dvi dali. Viena dalis yra paskirstoma tarp visuomenės luomų ir sudaro šių luomų pajamas. Antroji dalis eina sunaudotoms gamybos procese priemonėms atnaujinti ir nesudaro niekieno pajamų bei netenka niekam vartoti. Tik tam tikra visuomenės produkto dalis sudaro visuomenės pajamas — štai paprasta tiesa ligi šių laikų mokslo neįmanoma. Šios tiesos nesupratimas kliūva suprasti ir visuomenės produkto paskirstymo dėsniams.

Jei mes atminsime, kad visų visuomenės pajamų verčia niekados nepasiekia viso visuomenės produkto verčios, tai mums bus suprantama galimybė vienlaikio augimo pelno ir darbo mokesnio, kaip visuomenės produkto dalių. Visuomenės darbo produktingumo augimas veda prie to, kad bendra visuomenės produkto suma auga. Todel produkto parteklius atatinkamai padidina bendrą visuomenės pajamų sumą ir todėliai visos visuomenės pajamos vienkart auga, mažindamos gamybos priemonių dalį.

Imkime konkretinį pavyzdį. Įvedamos pagerintos priemonės plienui gaminti, del ko sumažėja visuomenės darbo išlaidos plieno pūdui pagaminti; del to atlieka tam tikra visuomenės darbo dalis, kuri eina visuomenės pajamoms padidinti. Juo mažesnė visuomenės darbo dalis, kuri eina išleistoms gamybos priemonėms restauruoti, juo daugiau eina darbo betarpėms visuomenės reikmenėms tenkinti.

Šis visuomenės pajamų augimo procesas del išleidžiamų gamybos procese gamybos priemonių sumažėjimo grafiškai gali būti taip atvaizduotas:

Šie skrituliai turi parodyti produktus, kuriems lygiai padedama visuomenės darbo, esant įvairioms visuomenės gamybos sąlygoms. Baltoji skritulio dalis parodo visuomenės pajamų dalį, užpaišyta — visuomenės gamybos priemonių dalį. Visuomenės darbo produktingumo augimas mažina visuomenės išlaidas išeikvotoms gamybos priemonėms restauruoti — užpaišytoji skritulio dalis mažėja ir visuomenės pajamų dalis tų pačių darbo išlaidų produkte auga—didėja baltoji skirtulio dalis. O darbo mokesnis ir pelnas, kaipo visuomenės produkto dalis, gali vienkart augti[1]).

---

[1]) Prieš tai gali atkirsti, kad kapitalistinio ūkio skleidimasis pakeičia gyvąjį darbą mašinomis ir, žinoma, didina gamybos priemonių reikšmę. Bet čia yra kalbama apie gamybos priemonių dalį duotųjų darbo išlaidų produkte, o ne apie gamybos priemonių dalį duotose kapitalo išlaidose.

Iš čia išeina, kad pelnas gali kitėti ir lygiagreta ir priešingu santykiu su darbo išlaidomis. Yra galimos tokios pelno ir darbo mokesnio (kaipo produkto dalių) kombinacijos: augštas darbo mokesnis ir žemas pelnas, augštas darbo mokesnis ir augštas pelnas, žemas darbo mokesnis ir žemas pelnas. Tas kombinacijas mes matome ir tikrenybėje: augštas pelnas, pav., Amerikoje eina lygia greta su augštu, o Rusijoje su žemu darbo mokesniu. Del augšto darbo produktingumo, gamybos priemonių vieneto darbo mitas yra žemas, ir pačių gamybos priemoniu produkto vienetui reikia mažiau, todel kapitalistų ir darbininkų dalis visuomenės produkte yra labai žymi. Ką kita matome Rusijoje, kur esant žemam darbo produktingumui augštas pelnas pasiekiamas dideliu darbo pavergimu kapitalui.

Dabar mums nesunku nustatyti, kur teisybė, o kur melas dviejų tokių priešingų teorijų, kaip produktingumo, neigiančios, arba ignoruojančios, pelno dydžio pareinamybę nuo augšto darbo mokesnio, ir Rikardo teorijos, teigiančios, kad pelno dydį nustato išimtinai darbo mokesnis augštis. Abi jie dvi turi tiesos, bet pripažindamos reikšmę tik vieno iš dviejų veiksnių, reguliuojančių pelno dydį, yra lygiai vienašalės. Kai del produktingumo teorijos, tai visiškai teisinga, kad be darbo mokesnio sumažinimo, yra dar vienas būdas pelnui pakilti — būtent, visuomenės darbo produktingumo padidėjimas. Teknikos progresas sudaro natūralinę tendenciją pelnui kilti.

Bet antra vertus, teisinga ir tai, kad pelnas gali kilti ir neaugant darbo produktingumui—mažėjant darbo mokesniui. Kiekvienas darbo mokesnio pakeitimas, manant, kad visuomenės darbo produktingumas nekinta, neišvengiamai turi priešingai atsiliepti į pelną. Tikroji pelno teorija turi pripažinti įtaką pelnui abiejų momentų — ir *grynai ekonomiškojo* (visuomenės darbo produtingumo augštis), ir *socialinio* (produkto paskirstymo tarp įvairių visuomenės luomų[2]).

Štai kuriais veiksniais yra apibūdinamas pelnas, kaipo tam tikra gaunamų verčių kapitalistų suma. Bet pelnas paprastai išreiškiamas ne absoliutingai, o reliatyviai, nuošimčiais, kapitalo, kursai kapitalisto yra avansuojamas. Kas nustato visuomenės pelno nuošimtį?

---

[2]) Labai įdomu, kad ir Marksas III-me kapitalo tome pripažino, kad, be darbo mokesnio pakeitimo, gamybos priemonių darbo mito pakeitimas (kitaip sakant, darbo produktingumo pakeitimas) betarpiškai atsiliepia į pelno nuošimtį. Tuo būdu ir Marksas atsisakė nuo Rikardo pelno teorijos, kurioje kapitalistų ir darbininkų interesų antagonizmas yra ryškiausiai išreikštas. (Žiūrėk. šią įdomią vietą, visiškai neatkreipusią kritikų dėmesio į save. „Das Kapital“, III t., I d., 81 p.).

Pelno nuošimtis yra dalmuo, gautas padalijus pelną iš kapitalisto įdėto kapitalo. Kaip sakyta, visuomenės pelnas, savo absoliutiniu dydžiu, nustatomas visuomenės darbo produktingumu ir kapitalistų bei darbininkų luomo socialinių pajėgų santykiais. Kai del kapitalo kurio palūkanoms nustatomas pelnas, tai kapitalisto leidžiamo kapitalo dydis nustatomas jo apyvartos greitumu. Juo greičiau verčiasi kapitalas, juo mažesnis įdėtas į įmonę kapitalas, juodidesnis pelno nuošimtis. Tuo būdu, visuomenės kapitalo apyvartos greitumas yra trečias veiksnys nustatąs visuomenės pelno nuošimtį, kuris tuo būdu nustatomas trimi veiksniais *visuomenės darbo produktingumu, socijalinių jėgų darbininkų ir kapitalistų santykiais ir visuomenės kapitalų apyvartos greitumu.*

Kapitalo pelnas skila į dvi sudėtines dalis — *skolinamosios palūkanos* ir *įmoninkų pelnas.* Skolinamosios palūkanos yra mokesnis už naudojimąsi skolinamuoju kapitalu. Jei įmonė eina skolintu kapitalu, tai abi sudėtinės kapitalistinio pelno dalys ryškiai išsiskiria; kreditorius gauna skolinamąjį nuošimtį, o likusi kapitalistinio pelno dalis, atmetus skolinamąsias palūkanas, sudaro įmoninko pelną.

Skolinamųjų palūkanų augštį nustato skolinamojo kapitalo paklausų ir pasiūlų įstatymas. Juo didesnis kapitalas, skiriamas skolinti, juo žemesnės, esant lygioms, kitoms sąlygoms, skolinamosios palūkanos.

Skolinamasis kapitalas (greta su prekybos) yra viena iš seniausių kapitalo formų. Palūkininkystė yra viena opiausių ligų atsirandančio piniginio ūkio, kada piniginių kapitalų maža šalyje, o tuo tarpu, įrstant natūraliniam ūkiui, atsiranda pinigų paklausai. Tuo būdu atsiranda dirva palūkininkystei — piniginių kapitalų skolinimas už palūkanas (labiausiai naudingiems tikslams arba smulkiems gamintojams) neimanomomis palūkanomis Išsiskleidusiame kapitalistiniame ūkyje kreditas tarnauja ne vartojimui, bet labiausiai gamybai, ir skolininkas yra, kaipo bendra taisyklė, tokis pat kapitalistas, kaip kad ir kreditorius. Eina kapitalistinio pelno pasidalinimas tarp įmoninko ir kretitoriaus, o skolinamosios palūkanos nukrinta kaipo bendra kapitalistinės įmonės pelno dalis.

Kapitalistinis skleidimasis veda prie to, kad *pagrindinis* kapitalas auga *apyvartos* kapitalo sąskaita, del ko visuomenės kapitalo apyvarta turi tendencijos tapti lėtesne. Antra vertus, tas pats skleidimasis surištas su visuomenės darbo produktingumo augimu. Tuo būdu, kapitalistinis skleidimasis turi tendencijos kaip mažinti, taip lygiai ir didinti pelno nuošimčius, kuri tendencija perviršija, bendrai pasakyti negalima. Viskas pareina

nuo konkrentinių kapitalistinio skleidimosi sąlygų. Bet nėra bendro tendencijos įstatymo pelnui kristi, apie kurį manė Marksas[3]).

Faktai griežtai šį įstatymą nuneigia. Jau XVIII šimtmetyje nuošimtis Anglijoje krito, pasak Ad. Smito, ligi 3, o Olandijoje ligi 2, vidutinis pelno nuošimtis tuo laiku, pasak to paties autoriaus, dvigubai perviršijęs skolinamąsias palūkanas, buvo laikomas normaliniu. Galima manyti, kad pirmiausiais XIX šimtmečio dešitmečiais vidutinis pelnas Anglijoje buvo didesnis. Paskesnis nuošimčio pasikeitimas visiškai nerodo nuošimčio kritimo. Šmolerio nuomone, del daugumos Vidurinės ir Vakarų Europos šalių galima sakyti, kad įmoninkų pelnas už 1895—1900 m. buvo taip pat augštas arba dar augštesnis, kaip 1860—73 arba 1820—40 m.

Išdėtoji pelno teorija liečia pelną išsiskleidusiame kapitalistiniame ūkyje; ji vadovaujasi manymu, kad visuomenės produktas atsiranda kapitalistinės gamybos vyksmu ir pasiskirsto (atskaičius dalį gamybos priemonių) tarp trijų visuomenės luomų, esamų kapitalistinėje gamyboje, — darbininkų, kapitalistų ir žemininkų. Pelnas šiuo atveju išskaitomas kapitalistų naudai iš darbininkų gaminamo produkto. Bet jei sakysime (kas atatinka iš tikrųjų), kad kapitalistinė gamyba apima tik dalį visuomenės gamybos, ir kad tam tikra visuomenės dalis stovi šalia kapitalistinių gamybos santykių, sudarydama atskirą smulkių nekapitalistinių gamintojų luomą, tai pelnui atsirasti yra dar ir kitas šaltinis. Kapitalistas, stovįs kapitalistinės įmonės priešakyje, turi šiuo atveju galimybės traukti pelną eksploatuodamas ne tik darbininkus, dirbančius jo įmonėje, bet ir nepriklausančius darbininkų luomo vartotojus, perkančius jų produktus. Jei kapitalistinė gamyba apima visą visuomenės gamybą, tai kapitalistai, kaipo luomas, negali imti pelno iš mainų, o tik iš gamybos, nes pirkėjų dauguma yra šiuo atveju to pačio luomo, kuris surištas tarpusavyje kapitalistinės gamybos procesu. Priešingai, jei tam tikra visuomenės dalis stovi šalia kapitalistinės gamybos, tai kapitalistas gali traukti savo pelno iš tos visuomenės dalies, parduodamas kapitalistinės gamybos produktus augštesne kaina ir, tuo būdu traukti sau pelno eksplotuodamas pirkėją.

Tose šalyse, kur kapitalistinis skleidimasis tik prasideda, kapitalistinės įmonės paprastai naudojasi maždaug monopoline padėtimi; jos nesutinka kitų kapitalistinių įmonių konkurencijos ir, naudodamosi tuo, gali augštai laikyti savo kainas. Todel

[3]) To įstatymo netikrumas mano buvo išrodomas ne vieną kartą. Žiūrėk mano vokiečių kalba kuygą: „Studien zu Theorie und Geschichte der Handelskrisen“, pus. 206.

pelno nuošimtis. gaunamas jų, gali būti labai augštas ir paprastai daug augštesnis, kaip kad išsiskleidusio kapitalistinio ūkio šalyse. Bet tas augštas pelno laipsnis atsiranda visiškai del kitų priežasčių, kaip pelnas pilnai išsiskleidusioje kapitalistinėje gamyboje. Išsiskleidusioje kapitalistinėje gamyboje kapitalistai, kaipo luomas, traukia pelną tik eksploatuodami darbininkus neišsiskleidusiame gi ir pirkėjus eksploatuodami. Šis paskutinis pelno šaltinis neišvengiamai nyksta, kai įsigali kapitalistinė gamyba.

Štai kodel pelno nuošimtis maža teišsiskleidusio kapitalistinio ūkio šalyse paprastai žymiai didesnis kaip išsiskleidusio kapitalizmo šalyse.

Taip, pav. augštas pelno nuošimtis Rusijoje priklauso ne tik nuo žemo darbo mokesnio laipsnio, bet dar daugiau nuo to, kad rusų fabrikantai, be savo darbininkų eksploatacijos, eksploatuoja dar ir savo pirkėjus. Parduodami savo dirbinius (del silpnos konkurencijos) neįperkama kaina, jie apkrauna duokle savo naudai visus gyventojus, perkančius jų prekes

Šis dvilypis pelno šaltinis jaunose kapitalistinėse šalyse ir bus priežastis taip dažnai pastebimo pelno nuošimčio kritimo įsigalint kapitalistinei gamybai, del ko ir ima manyti, kad pelno nuošimtis apskritai turi tendencijos kristi besiskleidžiant kapitalizmui; iš tikrųjų, gi nuošimčio kritimas pastebimas tik pereinant šaliai į kapitalizmą ir gali visiškai išnykti arba net nuošimčio judėjimas gali tapti priešingas, toliau besiplėčiant kapitalistinei ūkio sistėmai.

Markso pelno teorija, logiškai išeina iš jo verčios teorijos. Išeidamas iš absoliutinės darbo verčios teorijos Marksas daro visiškai nuosakią išvadą, kad kapitalistų pelnas, kaip ir apskritai bet kurios pajamos n e iš darbo atsiranda pasisavinant kapitalistams ir kitiems turtingiems luomams neapmokėtą darbininkų darbą. Darbo jėgą Marksas vadina *kaitomuoju kapitalu* (kadangi šio kapitalo verčia auga gamybos procese), o gamybos priemones — nuolatiniu kapitalu. Kapitalo suskaidymą į nuolatinį ir kaitomąjį, Marksas vadina kapitalo *sudėtimi*; tie kapitalai, kur nuolatinis kapitalas yra didesnis vadinami yra *augštesnės sudėties* kapitalas, kaitomoji dalis kur didesnė — *žemėsnės sudėties*. Markso teorijos esmę sudaro tvirtinimas, kad tik kaitomasis kapitalas yra pelno šaltinis, o nuolatinis kapitalas vaidina pasyvinę rolę; būtent šiuo tvirtinimu Markso teorija griežtai skiriasi nuo visų tų pelno teorijų, kurios pelno atžvilgiu jokio skirtumo tarp darbo mokesnio ir gamybos įmonių nedaro.

Tuo tarpu nėra jokių abejonių, kad kapitalistinio pasaulio prieglobstyje negalima rasti pelno atžvilgiu jokio skirtumo taip nuolatininio ir kainomojo kapitalo.

Pelnas nė kiek nemažesnis tose įmonėse, kur kaitomasis kapitalas vaidina reliatyviai didesnį vaidmenį, kaip tose, kur vyrauja nuolatinis kapitalas. Marksas negina šio fakto, bet stengiasi tokiu samprotavimu suderinti jį su savo teorija. „Įvairiose gamybos šakose, — sako jis, — gaminamos įvairios viršuvertės masės, del įvairios kapitalo sudėties. Todel ir pelno nuošimčiai labai įvairūs įvairiose gamybos šakose. Bet tie įvairūs pelno nuošimčiai išlyginami konkurencijos prie vieno bendro nuošimčio kuris yra iš jų visų vidutinis". Atskiri kapitalistai negauna sau visos viršuvertės, tai, vadinasi, ir pelno, atsirandančio jų pačių gamybos šakoje, bet tik tiek viršuvertės ir pelno, kiek išeina lygiai paskirsčius visiems kapitalams tos verčios ar pelno, kuris sudaromas viso visuomenės kapitalo visose gamybos šakose. Kai del pelno, įvairūs kapitalistai yra lyg ir akcinės bendrovės akcininkai, tarp kurių pelnas paskirstoma proporcijanaliai įneštiems pajams."

Prieš tokį, samprotavimą visų pirma reikia nurodyti, kad Markso manomas pirmiau įvairių pelno nuošimčių išlyginimas, del kapitalo sudėties skirtumo, Markso išgalvotas ad hoc ir nė kiek neatatinka tikrybei. Kapitalistiniame ūkyje, kaip jis yra tikrybėje, nėra jokio pagrindo visam tam procesui, nes „pirmiau" pelno nuošimčiai įvairiose gamybos šakose nepriklauso nuo kapitalo sudėties. Prekių kainos, taigi, ir pelno nuošimtis, susidaro ne absoliutinio darbo mito pagrinde, bet kapitalistinių gamybos išlaidų; o juk tuo atžvilgiu nėra jokio skirtumo tarp kapitalo išlaidų darbo mokesnio formoje ar gamybos priemonių.

Nėra abejonių, kad kalbant apie atskiras įmones, negalima pastebėti jokio ryšio tarp kapitalo sudėties ir pelno nuošimčio. Bet nors, pasak Markso, atskirų kapitalistų pelnas tiek pat pareina nuo nuolatinio kaip ir nuo kaitomojo kapitalo, vis delto viso kapitalistų luomo pelnas susidaro beveik tiktai iš kaitomojo kapitalo. Viršuvertės įstatymas, anot jo, vyrauja svarbiausioje visuomenės paskirstymo stityje, būtent visuomenės pajamų paskirstyme tarp atskirų įvairių visuomenės luomų. Kai del paskirstymo visuomenės pajamų to paties luomo sienose, tai jį nustato kiti įstatymai.

Paėmę bendrai visas gamybos šakas pamatysime, kad prekių kainų suma, sako Marksas, susilygins su jų darbo verčių suma: pelnas atskirose įmonėse, nesupuoląs su atatinkama viršuvertės suma, nepajėgia pajudinti bendro viršuvertės įstatymo, nes „viską lemia tai, kad jei vienos prekės kainoje viršuvertė eina kapitalistui ne visa, užtat kitos prekės kainoje ji eina su pertekliumi, del ko ir visų gamybos kainų krypsnis nuo verčių savitarpiai pasinaikina.

Taigi, visuomenės pelno nuošimtis visiškai, pasak Markso, nustatomas darbo verčios, einančios kapitalistų naudai. Tačiau nesunku įrodyti, kad Markso pelno teorija nesutinka su jo paties *gamybos kainų mokslu*. Realinės prekių kainos, anot kainų mokslo, išdėto III Kapitalo tome, nesupuola su darbo verčiomis, o nustatomos gamybos išlaidų. Jei dviejų

prekių gamybai išleisti lygūs kapitalai, kurių sudėtys įvairios (kadangi leidžiant augštesnės sudėties kapitalą, dirbančių darbininkų skaičius mažesnis, kaip ledžiant to pačio dydžio kapitalą, bet žemesnės sudėties). Bet nežiūrint darbo verčių skirtumo, tų prekių kainos lygios, — kiekvienos prekės kaina nustatoma, kaipo tos prekės gamybos išlaidos plius vidutinis pelnas. Tą kainą Marksas vadina *gamybos kaina*. Realinės kainos ir yra gamybos kainos.

Bet iš čia išeina ne tik tai, kad kiekvieno atskiro kapitalisto pelnas neatitinka darbo viršuvertei, bet ir tai, kad visas visuomenės pelnas neatitinka darbo viršuvertei.

Viso visuomenės produkto darbo verčią pažymėkime raide A, o darbo verčią viso visuomenės kapitatalo raide K, visuomenės produkto gamybos kainą pažymėkime raide A_1, o visuom. kapitalo gamybos kainą raide, K_1. Tai visuomenės pelno nuošimtis darbo vienetais išsireikš kaip $\frac{A-K,}{K}$ o tas pats visuomenės pelno nuošimtis gamybos kainose kaip $\frac{A_1-K}{K_1}$ Markso nuomone $\frac{A-K}{K} = \frac{A^1-K_1}{K_1.}$ Ši lygtis dar rodo, kad $A : K = A_1 K_1$ Tik esant šiai paskutinei lygčiai, gali būti pirmoji lygtis. Bet pagal gamybos kainų teoriją, kad darbo verčia atatiktų gamybos kainai, reikia, kad nebūtų kapitalo sudėties skirtumų: tik tuo atveju viso visuomenės produkto kaina gali sutikti su visuomenės kapitalo darbo verčia, kaip viso visuomenės produkto kaina sutinka su visuomenės kapitalo gamybos kaina, jei kapitalo sudėtis viso visuomenės produkto gamyboje niekuo nesiskiria nuo kapitalo sudėties visuomenės kapitalo gamyboje. Bet kadangi tokiam atatinkamumui nėra jokių ekonomiškų pagrindų, tai nėra pagrindo nė tam, kad visuomenės pelno nuošimtis, išreikštas darbo verčiomis, supultų su visuomenės pelno nuošimčiu, išreikštu gamybos kainomis.

Realinės reikšmės turi tik pelno nuošimtis, išskaičiuotas gamybos kainomis ir, jei nuošimtis išreikštas darbo verčiomis, tai pelno nuošimtis darbo verčiose netenka jokios realinės reikšmės. Tuo būdu išrodyta, kad del kainų nesupuolimo su tų pačių prekių darbo verčiomis, ne tik atskiro kapitalisto pelnas, bet ir visuomenės pelno nuošimtis privalo nesupulti su viršuvertės ir visuomenės kapitalo darbo verčios santykiais.

Taip esant dalykams Markso pelno teorija, kiek ji stengias išaiškinti realius faktus, nustatančius pelno nuošimčio dydį, nustoja bet kokios verčios. Ji taipojau netikra ir atskiro kapitalisto pelnui nustatyti ir visam visuomenės pelnui. *Markso* nustatytas skirtumas tarp pastovaus ir kaitomojo kapitalo neturi, vadinasi, tam tikros prasmės, netinka jokiems pažinimo reikalams, kiek tatai liečia pelno fenomeno išaiškinimą, ir privalo būti griežtai atmesta.

Marx. Das Kapital. *Rikardo.* Начала политической экономіи. *Lassalle.* Kapital und Arbeit. *Wieser.* Der natürliche Wert. *Böhm-Bowerk.* Positive Theorie des Kapitals. *Marshall.* Principes of Economics. *Clark.* The distribution of Wealth. М. Туганъ-Барановскій. Теоретическія основы марксизма. *To pačio.* Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen. 1901. *To pačio.* Gesunder Menschenverstand und wissenschaftliche Wahrheit. *L. Bortkiewicz.* Straipsniai „Archiv für Socialwissenschaft“ ir „Järbücher für Nationalökonomie“. *I. Schumpeter.* Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie. *Mangoldt.* Die Lehre vom Unternehmergewinn. *Pierstorf.* Die Lehre vom Unternehmergewinn. *Mataja.* Der Unternehmergewinn. 1884. *Gross.* Die Lehre vom Unternehmergewinn. 1884.

VIII. SKYRIUS.

Žemės renta.

I. *Kapitalistinės žemės rentos teorija.* Diferencinės žemės rentos teorija. Rodbertaus žemės rentos teorija. Istoriškosios žemės rentos permainos. Judėjimas žemės reformos naudai. *II. Mintamoji nūoma.* Mintamoji nūoma Rusuose. Nuomos kainų judėjimas. Mintamosios nuomos reikšmė apskritai.

I. Kapitalistinės žemės rentos teorija. Žemės renta yra pajamos ne iš darbo, kįlančios iš naudojimosi patvariomis naudingomis žemės savybėmis. Žemės renta kartu su pelnu yra antra pagrindinė pajamų rūšis ne iš darbo. Bet tarp kapitalo ir žemės yra didžiausio skirtumo tuo atžvilgiu, kad kapitalas — žmogaus darbo produktas, tuo tarpu žemė nėra žmogaus pagaminta. Iš čia išeina ir atatinkamas skirtumas tarp pelno ir rentos. Tuo tarpu, kai pelną nustato darbininkų ir kapitalistų socijalinė kova, žemės renta eina savo dėsniais, esančiais, tam tikra prasme, šalia ir augščiau socijalinės kovos. Nėra tam tikro pelno dėsnio, kuris nustatytų pelno augštį duotame gamybos stovyje, bet tokis dėsnis yra žemės rentai nustatyti. Tatai aiškinama tuo, kad žemės santykių srityje į socijalinius santykius įsibriauna išorinė, nesocijalinė jėga—išorinė gamta, žemė.

Žmogus, susidurdamas savo ūkio veiksmais su išorine gamta, neperkeista jo darbu, pareina nuo natūralinių savo darbo sąlygų. Bet gamtos sąlygos įvairiuose ūkiško darbo punktuose yra labai įvairios. Tie natūralinių gamybos sąlygų skirtumai yra priežastis įvairaus darbo produktingumo: kur gamtos sąlygos patogesnės, ten darbas produktingesnis; ir atbulai. Darbo produktingumo įvairumas yra savo ruožtu priežastis įvairaus pelno: produktingesniuose punktuose darbas paga-

mina viršproduktų, vadinasi, ir viršpajamų, palyginti su mažiau produktingais punktais. Kam tenka tos pajamos?

Pajamos yra betarpiškai surištos su gamybos sąlygų įvairumais. Bet žemė, yra atskirų asmenų nuosavybė. Valdydami žemę, tie asmenys turi galimybės gauti tų pajamų, kurios gaunamos del duoto žemės sklypo privalumų. Jei žemė išnuomojama, tai viršpajamos, gaunamos del didesnio žemės produktingumo duotame žemės sklype, negali tekti nuomininkui, priešingai įvairių žemės sklypų nuomininkų pajamos, lygiai dedant darbo ir kapitalo, būtų įvairios, o tatai, žinoma, padidintų įmoninkų paklausus geresnių žemės sklypų, ir žemės valdytojai gautų galimybės pakelti nuomą tiek, kad to sklypo viršpajamos eitų to žemės sklypo valdytojui.

Tuo būdu del žemės valdymo, žemininkai gauna galimybės pasisavinti sau ir visas viršpajamas, gaunamos iš gamtinių darbo produktingumo sąlygų įvairiuose gamybos punktuose. Tos pajamos kaip tik sudaro *žemės rentą.*

Gamtiški darbo produktingumo skirtumai yra surišti pirmiausia su *žemės sklypu įvairia padėčia erdvėje.* Kiekvienas žemės sklypas užima tam tikrą vietą erdvėje, kuri negali būti pakeista jokiomis žmogaus pastangomis. Įvairios žemės sklypų vietos kaip tik yra pirmutinis žemės rentos šaltinis. Geriausia tokia žemės renta matyti vadinamojoje miestų rentoje — žemės sklypų rentoje miestuose. Juo duotasis žemės sklypas yra arčiau į miesto centrą, juo didesnės jo pirmenybės ūkio atžvilgiu, ir, vadinasi, juo augštesnis mokesnis, kurio gali reikalauti savininkas už jo naudojimą. Miestų pakraščiuose (t. y. ten kur pasibaigia miestų trobesiai) specifinė miestų renta krinta ligi nulio, miesto centre pasiekia maksimą. Ši renta visiškai pareina nuo žemės sklypų vietos.

Tie patys vietos skirtumai yra labai svarbus šaltinis žemės rentos ir žemės ūkio srityje. Žemės ūkio produktai mainų ūkyje gaminami parduoti; juo duotasis žemės sklypas yra toliau nuo žemės ūkio produktų parduodamos vietos, juo daugiau reikia padėti darbo produktams vežioti iš jų gaminamos vietos į parduodamąją vietą. Jei mes įsivaizduosime, kad žemės ūkio produktai parduodami tik tam tikrame centriniame punkte, tai juo tolimesni nuo tos vietos bus žemės sklypai, juo sunkiau kris ant jų produktų pervežimo išlaidos. Bet visų produktų tos pat rūšies kaina toje pat parduodamoje vietoje ta pati ir ta pati nepareinamai nuo to, kaip toli yra nuo parduodamosios vietos sklypai, kur tie produktai pagaminti. Toliausių sklypų kaina apmokės su paprastu pelnu produkto gamybos išlaidas — žemiau ji kristi negali, nes, priešingai atsitikus, produktų gamyba sustotų.

Bet kai sklypas yra arčiau produktų parduodamos vietos, tai produktų bus brangesnis visa sutaupomų vežiojimo išlaidų suma ir, žinoma, bus daugiau pelno iš duotojo sklypo.

Tuo būdu, del įvairaus sklypų tolio nuo parduodamosios vietos, produkto kaina įvairiose gamybos vietose bus įvairi, ir taip pat bus įvairios ir piniginės pajamos iš tų sklypų. Tos vietos rajone, iš kur žemės ūkio produktas gabenamas į duotąją pardavimo vietą, apmokės su paprastu pelnu gamybos išlaidas; visų artimesnių sklypų piniginės pajamos bus didesnės, ir atsiras viršpajamų juo daugiau, juo duotasis sklypas yra arčiau produktų parduodamos vietos. Tos pajamos sudaro žemininkui žemės rentą, kuri bus tolygi kiekvienu atveju skirtumui tarp piniginių pajamų duotojo sklypo ir piniginių pajamų toliausio sklypo, iš kurio produktai gabenami į duotąją parduodamą vietą.

Ir šiuo atveju žemės rentos atsiradimo priežastis yra gamtiniai žemės sklypų skirtumai pagal vietą,—sklypai, esą arčiau parduodamosios vietos, duos atatinkamai didesnę rentą. Del tos priežasties miesto apylinkių žemės duoda atatinkamai didesnę rentą, o žemės, labai tolimos nuo parduodamųjų vietų, neduoda jokios rentos, nors jos ir būtų labai derlingos.

Erdvės momento reikšmė žemės rentai atsirasti labiausiai buvo išaiškinta *Tiuneno* garsiame jo veikale „Der isolierte Staat." Tiunenas, norėdamas aiškiausiai ištirti erdvės momento įtaką, naudojasi „izoliuota valstybe", vienodo žemės derlingumo, kurios centre yra miestas, kur parduodami valstybėje gaminamieji žemės ūkio produktai. Todel juo toliau nuo centrinio miesto ši ar ana sritis, juo žemesnė joje žemės ūkio produktų kaina. Bet ne tik žemės renta įvairiose vietose pasirodo įvairi — ir pati žemės ūkio sistėma privalo būti įvairi pareinamai nuo produktų kainos skirtumo. Prie pat miesto eina daržų ir sodų ūkis, gaminās greit gendančių produktų—žemės renta toje srityje didžiausia. Paskum eina girių ūkis, gamināa tokį sunkų produktą, kaip medį, neparankų toli vežioti. Toliau eina koncentrinės juostos intensyvaus vaismainio ūkio. Tolimesnėse juostose žemės ūkis darosi vis mažiau interesyvus, kadangi žema produkto kaina, del tolio, teleidžia ekstensyvų ūkį vilkti. Ir už žemės ūkio juostos toje srityje, kur ir ekstensyvus ūkis neapsimoka del brangaus produkto pervežimo ir pareinančio nuo to produkto pigumo, eina guvulių ūkio juosta.

Tuo būdu, pirmutinis rentos atsiradimo *šaltinis* yra *žemės sklypų įvairumas* pagal jų vietovę. *Antrasis* žemės rentos šaltinis žemės ūkio srityje yra *mažėjąs žemės ūkio darbo produktingumas*, pareinąs nuo gamtos sąlygų.

Mažėjančio žemės ūkio darbo vaisingumo dėsnis sako, kad jei dėsime daugiau darbo į žemės ūkį, tai už tam tikros ribos, kiekviena tolimesnė išlaida bus nebe tokia produktinga, duos mažiau produkto.

Sakysime, pirmasis darbo vienetas, įdėtas į žemės sklypą, duos 6 produkto vienetus; antrasis darbo vienetas, įdėtas į tą patį sklypą, gali duoti, sakysime, ne 6, o 8 produkto vienetus; trečiasis darbo vienetas gali duoti, sakysime, 10 produkto vienetų. Bet anksčiau ar vėliau bus prieita riba, už kurios kiekviena tolimesnė darbo išlaida mažiau ir mažiau bedidins produktą. Jei ta riba bus pasiekta, sakysime, trečiuoju darbo vienetu, ta 4-tasis darbo vienetas duos, sakysime, ne 10, o tik 8 produkto vienetus 5-tasis vienetas — 6 produkto vienetus, 6-tasis — 4 ir t. t., kol galų gale bus prieita absoliutinė riba, už kurios įdedant dar daugiau darbo, produkto visiškai nebedaugės.

Sakysime dabar, kad, prekyvietės sąlygomis, reikalinga iš žemės sklypo gauti 42 produkto vienetai. Tam produktų kiekiui pagaminti yra reikalingi 6 darbo vienetai, kurių produktingumas išsireikš taip: $6 + 8 + 10 + 8 + 6 + 4$. Produkto kaina turi būti tokia, kad apsimokėtų paskutinė neproduktingiausia darbo išlaida, nes tik tuo atveju išsimokės daryti ta išlaida. Vadinasi, produkto vieneto kaina privalo atatikti $^1/_4$ darbo mito (nes paskutinis darbo vienetas pagamino 4 produkto vienetus). Jei visi 42 produkto vienetai bus ta kaina parduoti, tai bendra jų kaina atatiks darbo vienetams $42 \times {}^1/_4 = 10^1/_2$. Tuo tarpu tikrosios tų 42 produktų vienetų gamybos išlaidos yra lygios, kaip sakėme, tik 6 darbo vienetams. Taigi, produktas bus parduotas žymiai augštesne kaina, kaip ta, kuri atatiktų padarytoms darbo išlaidoms. Tas produkto kainos perviršijimas sudaro einančias žemininkui viršpajamas, kurios ir sudaro žemės rentą. Žemės renta, matyt, šiuo atveju bus augštesnė, juo daugiau darbo vienetų yra dedama į žemę, juo intensyviau dirbama žemė [1]).

Rentos atsiradimo šaltinis šiuo atveju yra produktingumo skirtumas viena paskui kitą einančių darbo (žemės ūkio) išlaidų — ta apystova, kad darbo produktingumas žemės ūkyje už tam tikros ribos krinta, mažėja, įdedant daugiau darbo į tą patį žemės sklypą.

Ir trečias *žemės rentos atsiradimo šaltinis yra įvairių žemės sklypų derlingumo įvairumas.* Derlingesni žemės sklypai duoda daugiau pajamų kaip menkiau derlingi — ir šios derlingesnių sklypų viršpajamos sudaro rentą tų sklypų savininkams.

Taigi, yra trys pagrindiniai žemės rentos šaltiniai: gamti-

---

[1]) Mažėjančio žemės ūkio darbo produktingumo dėsnis pirmiausia buvo nustatytas *Tiurgo*. (Žiūr. Qeuvres de Turgot. T. I p. 420)

niai žemės sklypų skirtumai erdvėje, gamtiniai produktingumo skirtumai viena paskui kitą einančių žemės ūkio išlaidų ir gamtinis įvairių žemės sklypų derlingumas. Del visų šių nepašalinamų gamtinių ir pastovių darbo produktingumo skirtumų įvairiuose gamybos punktuose, atsiranda tam tikra visuomenės pajamų rūšis — žemės renta, einanti žemės savininkui. Nedarbinis tos pajamų rūšies pobūdis dar ryškesnis kaip nedarbinis pelno pobūdis, nes kapitalas vis delto yra darbo produktas, o žemė nėra žmogaus sukurta, taigi ir jos savininkas, imąs iš jos pajamas (sumokamas kitų visuomenės narių), jokių darbo pagrindų sau pateis'nti neturi.

Žemės renta yra duoklė, visuomenės mokama žemininkui, kuris, kaipo tokis, visiškai nedalyvauja sukuriant tą pelną[1]).

Žemės renta iš esmės skiriasi savo dydžiu nuo nuomos tuo, kad prie nuomos mokesnio pridera paprastai ne tik renta, bet ir mokesnis už naudojimąsi kapitalais, priklausančiais žemininkui, pav., mokesnis už trobesius, kaikada gyvą ir negyvą inventorių ir t. t. Žemės renta yra mokesnis už pastovias, naudingas žemės pirmenybes. Žemės rentos dydį nustato, kaip matyti iš sakyto, *skirtumas tarp gamybos produktingumo duotoje vietoje ir darbo produktingumo paskutiniame gamybos punkte*, kur gamyba neduoda jokių viršpajamų ir tik atlygina su paprastu pelnu įdėtą kapitalą. Tas skirtumas ir sudaro žemės rentą, kuri galima pavadinti *diferencine* renta, nes renta šiuo atveju nustatoma įvairaus darbo produktingumo įvairiuose punktuose pareinamai nuo gamtos skirtumų, ir paskutiniame gamybos punkte krinta ligi nulio.

Žemės renta privalo būti juo augštesnė, juo didesnis skirtumas tarp darbo produktingumo duotajame punkte ir paskutiniame gamybos punkte. Juo mažiau derlingi žemės sklypai apdirbami, juo intensyviau žemė dirbama (juo daugiau dedama darbo jai įdirbti), juo iš toliau tenka gabentis javų vietos vartojamojo centro reikalams, juo žemės renta augštesnė ir juo didesnę visuomenės pajamų (esant lygioms kitoms sąlygoms) dalį jinai sudaro.

Diferencinės rentos teorija, kurios autoriumi reikia laikyti Rikardas, maždaug yra pripažinta šių laikų mokslo. Labai nedidelis ekonomininkų skaičius po Rikardo prieš šią teoriją stengėsi pastatyti kitą, ir iš tų bandymų daugiausia krėipia domės Rodbertaus bandymas. Tas bandymas yra

---

[1]) Žemės rentos savotiškumas tarpu kitų visuomenės pajamų rūšių matyt iš to, kad žemės renta (kapitalistinė) eina ypatingu dėsniu, esančiu šalia ir augščiau socijalinės kovos, tuo tarpu produkto paskirstymas tarp kapitalisto ir darbininko yra nustatomas socijaline kova.

įdomus tuo, kad jis parodo, prie kurių išvadų veda absoliutinė darbo verčios teorija, laikanti darbą ne svarbiausiuoju objektyviniu verčios veiksniu, (kas yra visiškai teisinga), bet pačia verčios substancija. Rodbertaus rentos teorija yra logiška išvada iš tos verčios teorijos. Jos esmė tokia.

Visuomenės gamyboje žemės dirbimas yra ankstybesnis gamybos laipsnis kaip apdirbamoji pramonė. Bet kadangi pramonė perdirba žemės ūkio produktus, tai kapitalo išlaidos pramonėje reliatyviai privalo būti didesnės kaip žemės ūkyje: žemės ūkyje nėra išlaidų žaliajai medžiagai, kurios apdirbamoje pramonėje yra neišvengiamos, o tatai savo ruožtu veda prie to, kad pelno nuošimtis žemės ūkyje augštesnis kaip pramonėje; tas viršpelnis žemės ūkyje ir sudaro žemininko rentą.

Tegu, pav., pusė visuomenės darbo eina žemės ūkiui ir pusė pramonei. Tada, nauja produkto verčia (manant, kad produkto verčia pareina visiškai nuo darbo mito) pramonėje turi būti tolygi verčiai, gaminamai žemės ūkyje. Gamybos įmonių savininkas gauna už savo dalį tokią pat verčią pramonėje, kaip ir žemės ūkyje. Bet pramonėje ta pati darbo verčia, sudaranti gamybos priemonių dalį, pareina nuo didesnio kapitalo kaip žemės ūkyje, nes pramoninkas turėjo išleisti savo kapitalą ne tik darbo mokesniams ir darbo įrankiams (kaipo žemės ūkio kapitalas) bet ir įsigyti žaliavai—žemės ūkio produktui. Todel pelno nuošimtis pramonėje privalo būti žemesnis, kaip žemės ūkyje.

Tačiau, pagrindinis kapitalistinio ūkio dėsnis yra pelnų lygybė. Pelno nuošimtis žemės ūkyje negali būti augštesnis kaip pramonėje; vadinasi žemės ūkyje viršpajamos negali tekti žemės įmoninkui. Kam gi jos tenka? Ne kam kitam, kaip tik žemės savininkui rentos pavidalu[1]).

Visas tas samprotavimas yra logingas ir visiškai aiškus tiek, kiek yra teisingas išeiginis dėsnis, kad verčia yra proporcinga darbo išlaidoms. Tuo tarpu nesunku išrodyti, kad šis samprotavimas, toliau besiskleisdamas, veda į ekonomiškąjį absurdą. Juk tuo atžvilgiu, viršpajamų turi atsirasti ne tik žemės ūkyje, palyginti su pramone, bet ir ant kiekvieno tolesnio pramonės laipsnio. Juk gamybos laipsnių ne du — žemės darbas ir pramonės — o daug daugiau. Jei Rodbertaus teorija būtų teisinga, tai renta atsirastų ant kiekvieno pramonės laipsnio, — verpėjas turėtų viršpajamų palyginti su audėju, o šis palyginti su medvilnės fabrikantu ir t. t. Žodžiu sakant, ant kiekvieno gamybos laipsnio atsirastų reliatyviai vis mažesnis ir mažesnis pelno nuošimtis. Nieko panašaus tikrenybėje nematome ir del labai paprastos priežasties: del to, kad kainos yra proporcingos ne darbo išlaidoms, o kapitalo išlaidoms, — didinant kapitalo išlaidas proporcingai — kįla ir kainos, tai, vadinasi, jokių viršpajamų del mažesnių kapitalo išlaidų ant ankstybesnių gamybos laipsnių nėra. Prekės, kurioms

[1]) Robertus. Zur Beleuchtung der Socialen Fragen.

yra išleista po vienodai kapitalo, turi būti ir vienos kainos, nes kapitalistui nėra skirtumo iarp išlaidų darbo mokesniui ir išlaidų gamybos priemonėms[1]).

Tuo būdu Rodbertaus rentos teorija netiksli; savo samprotavimais Rodbertus nesugriovė Rikardo rentos teorijos, o absoliutinę darbo verčios teoriją, privesdamas ją ligi absurdo, kuriuo yra jo rentos teorija.

Rikardas manė, kad pirmykščiais laikais, apgyvendinant šalis, pirmiausia dirbamos derlingiausios žemės, paskum imama dirbti ir mažiau derlingi žemės sklypai. To gali ir nebūti. Kaip išrodė Keris ir Rodbertus, dažnai derlingesni žemės sklypai pradedami dirbti vėliau del to, kad tos žemės sunku dirbti (pav., sunkios lomų žemės); dirvos drenažas pavertė blogas žemes derlingomis. Todel nėra tos būtinos tendencijos kilti žemės rentai, augant gyventojų skaičiui, kaip kad manė Rikardas.

Aplamai, darbo produktingumas žemės ūkyje per paskutinį šimtmetį nesumažėjo, o išaugo. Agronomiškosios teknikos pagerėjimas privedė prie to, kad nors ir intensingai žemė yra dirbama (kai del mažėjančio žemės ūkio darbo įstatymo, turi tendencijos pakelti žemės produktų darbo mitą), duonos gamybos darbo mitas Europoje sumažėja[2]).

Tatai nė kiek neprieštarauja mažėjančio žemės darbo produktingumo dėsniui, kurio prasmė ta, kad, esant ant bet kurio feknikos laipsnio žemės darbo produktingumas už tam tikros darbo intensyvumo ribos krinta. Teknikai pašokus vienu laipsniu, didėja absoliutinis žemės ūkio darbo produktingumas, bet nenaikina paskiau einančių žemės darbo išlaidų. Ir kaip tik del minėto dėsnio darbo produktingumas žemės ūkyje, XIX amžiuj visiškai nedaug tepadidėjo, kad agronomija ir žingterėjo į priekį palygint su tuo, ką mes matome pramonėje.

Rikardas mano, kad natūralinis žemės rentos judėjimas yra nuolatinis jos didėjimas augant gyventojų skaičiui. Ir iš tikrųjų, per tris XIX amž. ketvirčius Vakarų Europoje matome milžiniškai žemės rentą pakilus.

Taip antai, Anglijoje, apytikriai apskaičius, žemės ūkio renta tarp kito: [1]).

---

[1]) Palyg. *Böhm-Bawerk.* Kritische Geschichte der Kapitalzinstheorien pusl. 485 ir t.

[2]) Negali būti abejojimų, kad šiais laikais del teknikos ir mokslo progreso, galima tomis pačiomis darbo išlaidomis gauti daugiau produktų, kaip prieš šimtą metų (David. Socialismus und Landwirtschaft. 644).

	Bendroji žemės rentos suma.
1798 m.	6½ mil. svarų sterlingų.
1860 m.	42,9 „ „ „
1872 m.	48,9 „ „ „

Bet paskum Anglijoje ir apskritai Vakarų Europoje žemės ūkio renta krinta 15—20% ir daugiau. To kritimo priežastis buvo javų kainų kritimas, — del transporto atpigimo ir užplukdymo centrinės Europos pigia Amerikos, Rusijos, Indijos ir kitų šalių ekstensyvaus ūkio duona. Dvejetą dešimtmečių, nuo pusiau 70 metų ligi pusiau 90-tųjų metų, žemės renta žymiai krinta. Paskum javų kainos ir žemės ūkio renta nustoja kritusios, ir kadangi neliestų žemių atsarga, tinkama kviečiams ir kitiems javams sėti, greit išsenka, o gyventojų skaičius visur auga, tai javų kainos vėl kįla, kįla ir renta[2]).

Kai del miestų žemės rentos, tai ji be paliovos auga per visą XIX šimtmetį. Miestuose, kurių gyventojų skaičius greitai auga, miestų renta auga tiesiog milžiniškai,— per 10 metų renta padidėjo 10 kartų.

Žemės rentos (labiausiai miestuose) augimas yra svarbiausias stimulas Vakarų Europoje ir Amerikoje kilti judėjimams žemei nacijonalizuoti — panaikinti privatinę žemės nuosavybę ir perduoti ją visuomenei. Žymiausias to judėjimo teorininkas buvo amerikietis Henris Dżordžas. Tos teorijos esmė yra ši, kad viso socijalinio pikto šaknis esąs žemės rentos augimas, del ko visuomenės pažangos vaisiai tenka vienam visuomenės luomui, visiškai niekuo nedalyvaujančiam gamyboje — žemininkams. Kaipo priemonę kovos sn tuo reiškiniu Dzordžas nurodo žemės nacijonalizaciją, konfiskuojant žemės rentą (apkraunant žemę mokesniais, lygiais žemės rentai).

---

[1]) Smoller. Grundrisz.

[2]) „Visa verčia manyti, rašiau aš daugiau kaip prieš dešimtį metų, — kad mes stovime prieš laikotarpį naujų agrarinių santykių, naujo žemės ūkio pakilimo, del žemės ūkio produktų kainų pakilimo. Agrarinis Vakarų Europos krizis eina galop, — per paskutiniuosius metus beveik visur pastebėti žemės ūkis vėl kįlant, ir atatinkamai kįla žemės renta ir žemės kainos“. (Земельная реформа, 1905 m.). Augštos javų kainos per paskutiniuosius metus tatai patvirtina, ir dabar daugelis ekonomininkų numato kviečių neužteksiant žmonijos maisto reikalams. Tokios nuomonės paskutiniu laiku buvo, pav., Salcas, Gruncelis, Marksas, Šipelis. Šipelis nurodo, kad žemės ūkio produkto kaina 70—80 m. krito del to, kad buvo daugiau gaunama užuokeanės šalyse; dabartiniais laikais pastebėti užuokeanėje mažiau beplėšiant dirvonų žemės ūkiui. Paskutiniais metais matyti žemės ūkis mažiau begaminant — pramonė auga greičiau kaip žemės ūkis ir tatai sudaro bendrą tendenciją žaliosios medžiagos ir maisto (mėsos, dar labiau duonos) kainoms kilti. Žiūr. Max Schippel. Teuerung und weltwirtschafliche Entwickelung. Socialistiche Monatshefte, 1910 m.

Didesnių praktikos rezultatų žemės nacijonalizacijos judėjimas kolkas nepasiekė. Europoje jis turi daugiau miestiško pobūdžio. Tik Anglijos kolonijose, kaip antai, Naujoje Zelandijoje ir kitose kolonijose žemės dabar apkraunamos progresiniu mokesniu, gi smulkūs savininkai jokių mokesnių už žemę nemoka, o stambesni sklypai apkraunami pagal sklypo didumą [1]).

II. Mintamoji nuoma. Diferencinė Rikardo žemės rentos teorija turi omenyje *kapitalistinę rentą*, t. y. rentą, gaunamą žemininko kapitalistiškai apdirbant žemę. Žemės renta, kaip ją supranta Rikardas, yra žemininko viršpajamos, pasiliekančios išmokėjus su paprastu pelnu kapitalistinio įmoninko naudai visas žemės ūkio gamybos išlaidas. Geriausiai tokia kapitalistinė renta matyti išnuomojant žemę kapitalistui fermeriui, kaip tatai praktikuojama Anglijoje. Žemės renta yra ta nuomos mokesnio dalis, kurią fermeris moka už pačią žemę, o ne už trobesius bei kitokį žemininko kapitalą.

Tačiau nuoma toli gražu ne visados turi kapitailstinio pobūdžio. Jei nuomininkas yra žemdirbys, nuomojąs žemę ne dėl pelno, o sau pragyventi, tai jo nuomos mokesnį reguliuoja visiškai kiti momentai. Būtent, nuomos mokesnis, esant ne *kapitalistinei*, o mintamajai nuomai, gali kilti žymiai augščiau kaip kapitalistinė nuoma. Kadangi nuomininkas šiuo atveju nuomoja ne pelnui gauti, tai suprantama, kad nuomos mokesnis gali praryti pelną už žemės ūkio kapitalą. Bet to dar maža. Jei smulkus nuomininkas labai yra reikalingas žemės, tai nuoma už žemę gali praryti žymią jo darbo mokesnio dalį. Nuomininkas gali apkarpyti savo darbo mokesnį, kad tik gautų išsinuomoti žemės sklypą, be kurio jis negali apsieiti. Ypatingai sunkios mintamosios nuomos sąlygos tada, kad nuomininkas neturi savo žemės arba turi jos nepakankamai sau išmisti, ir tuo pat tarpu negauna kito darbo, be žemės nuomos. Klasiškosios mintamosios nuomos šalys yra Rusija ir Airija.

Nuomos reikalas Rusijoje prieš revoliuciją buvo vienas iš opiausių ūkininkų reikalų. Manuilovo apskaitymais apie 37% ūkininkų kiemų Rusijoje nuomojo žemę, o nuomojamas plotas buvo lygus 20% visos ūkininkų dovanotinės žemės [2]).

---

[1]) Apie žemės rentos judėjimą žiūrėk mano knygą „Національзація земли".

[2]) А. А. Мануиловъ. Žemės nuoma Rusijoje ekonomiškuoju atžvilgiu. 1905. Pus. 75.

Neturėdamas pakankamai žemės, rusų ūkininkas gaudavo nuomotis dvarininkų žemės, o kadangi rusų ūkininkų gyventojų skaičius greitai auga ir neturi kur iš kaimo dėtis, tai žemės badas dar aršiau buvo jaučiamas. Įmoninkiška nuoma Rusijoje buvo išimtis, vyraująs tipas — ūkininkų nuoma prasimaitinimo reikalams, vadinama mintamoji nuoma. Nuomos kainų augštį mintamajai nuomai nustato, kaip sakyta, ne grynas žemės ūkio pelningumas duotajamame žemės sklype, o žemės neužtekimas nuomininkui žemdirbiui. Juo tirščiau gyventojų, juo ir žemės daugiau reikalaujama, taigi gali būti brangiau mokama ir nuomos. Nuomos mokesnio padidinimas pareina ne nuo žemės ūkio intensyvinimo ir ne nuo pagerėjimo žemės produktų pardavimo sąlygų, o nuo pablogėjimo nuomininko reikalų, kuris yra verčiamas tenkintis mažesne pagaminamo produkto dalimi.

Ūkininkų mažažemių vargu ir skurdu remiasi mintamosios nuomos ūgis. Socijalinė prasmė ir reikšmė augimo diferencinės ir mintamosios rentos ne tik yra skirtingos, bet net ir priešingos. Diferencinės rentos augimas rodo žemės ūkį kįlant, pereinant prie intensyvesnio ir produktingesnio ūkio, kitaip sakant, tautos turtus augant. Priešingai, mintamosios nuomos augimas sako apie ūkininko vargų didėjimą, apie pramonės menkumą, apie tautos neturtą.

Literatūra. Рикардо. Начала политической экономіи. Thünen. Der isolierte Staat. Rodbertus. Zur Beläeuchtung der socialen Fragen Schäffle. Theorie der ausschliessenden Absatzverhaltnisse. Cliffe Leslie. Landsystems. Марксъ. Капиталъ III T. Булгаковъ. Капитализмъ и земледѣліе. Туганъ-Барановскій. Соціальная теорія распредѣленія. 1914 m. Wallace. Landnationalisation. Генри Джорджъ. Прогрессъ и бѣдность.

IX SKYRIUS.

Visuomenės pajamų judėjimas visumoje.

Rodbertaus ir Markso pažiūros. Visuomenės pajamų judėjimas Saksonijoje ir Prūsuose. Turtingų luomų augimas. Naujas vidurinis luomas. Anglų daviniai.

Rotbertus ir Marksas manė, kad kapitalistinis ūkis skleidžiasi augant kartu turtui ir skurdui. Visuomenė,—rašė Rodbertus, — vis labiau ir labiau plėtojasi priešingomis linkmėmis. Didėja neturto masė padugnėse, daugiau ir daugiau turtų grobiasi, palyginti, mažėjanti nedidelė grupė paviršiuje. Jungia tuos priešingumus tarpiniai luomai, kurių skaičius ir pelnas smarkiai mažėja [1]).

[1]) *Rodbertus*. Zur Beleuchtung der socialen Fragen. Teil II pusl. 88.
[2]) Марксъ. Капиталъ I. t., 645—646.

Naudodamasis Anglų statistiko Barkstero daviniais iš 1897 m., Rodbertus duoda tokį Anglų visuomenės socijalinės sudėties vaizdą. Pačioje apačioje guli lyg ir spaudžiamas socijalinio rūmų sunkumo storas sluogsnis pauperų — elgetų, visuomenės parazitų. 1867 m. Anglijoje jų buvo apie 10% visų gyventojų. Paskum eina galingas fundamentas, kuris sudaro tikrą tautos jėgą — luomas darbininkų, kuriuos Rodbertus vaizduoja darbščiomis skruzdėmis, maitinančiomis kitus visuomenės luomus ir kuriančiomis savo darbu tautos rūmą. Šis luomas kartu su pauperais sudaro apie 77% visų gyventojų, bet jam tenka tik 40% tautos turto. Turtingų luomų su nedidelemis pajamomis (nuo 60 ligi 300 sv. st. metams) buvo apie 22% visų gyventojų su 24% pajamų, vidurinis luomas su vidurinėmis pajamomis (nuo 300—1000 sv. sterlingų) sudaro truputį daugiau kaip vieną nuošimtį su 10% viso tautos turto. Tuos vidurinius šių laikų visuomenės luomas Rodbertus vaizduoja kaipo siaurą padėklą — laikantį aukso maišą — turtinguosius luomus, sudarančius savo skaičiumi visiškai nedidelę grupę su keliomis dešimtimis tūkstančių šeimynų, bet suėmusus į savo rankas apie 26% tautos pajamų.

Kapitalistinis skleidimasis neišvengiamai veda prie to, — manė Rodbertus, — kad visuomenė vis daugiau ir daugiau toltų savo sudėtimi nuo piramidos tipo, kurioje sluogsniai į viršų lygiai mažėja, ir vis labiau ir labiau artinasi į ašies figūrą, plonu vidurinių luomu viduriu, jungiančiu socijalinius priešingumus, proletarijato ir turtingų luomų.

Visiškai tokia pat nuomonė ir Markso. „Nuolatos mažėjant kapitalistų magnatų skaičiui, rašė jis, — auga skurdo, vergiškumo, išgamų ir eksploatacijos masė, bet, antra vertus, auga taipo pat ir pasipriešinimas nuolatos augančio darbininkų luomo, išauklėto, sujungto ir organizuoto pačio kapitalistinės gamybos mekanizmo“ [2]).

Kapitalistinio luomo skaičiui mažėjant turi, pasak Markso, palengvėti proletarijato pergalė būsimoje socialinėje revoliucijoj, — reikės turėti reikalo tik su tuo, kad eksproprijuos nedaugelį uzurpatorių žmonių masės“.

Kaip gi iš tikrųjų kapitalistine santvarka skleidžiasi? Ar pastebėti vidurinių luomų pajamos mažėjant, daugėjant asmenų su mažomis pajamomis ir mažėjant kapitalistinio luomo skaičius? Tiesa, kapitalistiniam ūkiui besiskleidžiant kapitalas akumuliuojąsis ir pramonė koncentruojantis. Bet gamybos koncentracija — visai ne tas pats, ką pajamų koncentracija. Pramonės įmonės gali eiti stambyn ir stambyn, jų skaičiaus palygint mažėti susiliejant keletui įmonių į vieną; ir tuo pat laiku skaičius asmenų, gaunančių stambių pajamų, gali absoliučiai ir reliatyviai augti. Akcinių įmonių daugėjant, gali didėti skaičius kapitalistų, mažėjant kartu kapitalistinių įmonių skaičiui. Tas faktas, kad smulkioji pramonė ir prekyba nyksta del stambiosios, rodo gyventojų proletarizaciją. Bet gyventojų proletarizacija netolygi jų nuskurdimui: samdininko pajamos gali būti nemažesnės arba net didesnės kaip smulkaus savarankio šeimininko.

Vieninteliu atramos punktu tokiam svarbiam ir sunkiam reikalui spręsti del visuomenės pajamų paskirstymo yra pelno mokesnių statistikos daviniai. Gaila, kad Anglų pelno mokesnio daviniai Anglijoje neduoda galimybės nustatyti skaičiaus asmenų, gaunančių tam tikro dydžio pelną. Vokietijai tokių davinių yra.

Šie daviniai parodo pirmiausia, kad turtingųjų skaičius *ne tik nemažėja*, kaip manė Marksas, o greitai auga; „kur tik brėžtume ribą, — teisingai sako Zombartas, — 10,000, 20,000, 50,000 markių pajamų, visur gauname rezultatą, kad tokių pajamų žmonių daugėja greičiau kaip betkurios kitos grupės, gaunančios pajamas“ [1]).

Augštesnės pajamų grupės auga greičiau, kaip vidutinės ir juo greičiau, juo pajamos augštesnės. Štai, pav. Prūsų daviniai [2]).

Pajamos (mokesnis)

3.000—6.000	6000—9.600	9600—28.800	28800—1000	per 100.000
Padidėjimas 1870—1902 m. % asmenų, gaunančių atatinkamas pajamas				
283	345	487	591	1.288

Taipo pat visiškai neteisinga Rodbertaus ir Markso nuomonė, kad viduriniai gyventojų luomai savo skaičiumi mažėja. Priešingai, paskutiniais laikais ir šie luomai *auga žymiai greičiau už gyventojų skaičių, nors ir ne taip greitai, kaip turtingos klasės*. Štai, pavyzdžiui, kaip auga Prūsuose skaičius asmenų su pajamomis 3.000 markių ir daugiau [3]).

1873 m.	1894 m.	1902 m.
123.284	319.317	419.741.

Neturtingiausio visuomenės luomo narių, *palyginti su visais gyventojais, mažėja. Taip antai*, Saksonijoje asmenys, gauną pajamų mažiau kaip 800 markių, nuošinčiais visam gyventojų skaičiui sudarė:

1879	1894	1904
79,9	65,3	54,8

Prūsuose asmenų, gaunančių mažiau kaip 900 m., 1896 m. buvo 70,6 %, o 1906 m. tik 61,7 % visų gyventojų [4]).

Bendrai, pajamų paskirstymas Prūsuose nuo 1853—82 m. taip pakitėjo [5]).

Skaičius asmenų, gaunančių atatinkamas pajamas, nuošimčiais visam skaičiui asmenų, gaunančių pajamas:

	ligi 900 m.	900—3000	per 3000
1853	83	16,1	0,9
1882	61,6	24,9	3,5

[1]) Sombart. Socialismus und sociale Bewegung. Milijonierių skaičius nemažėja, o visose kapitalistinėse šalyse auga nuostabai greitai.

[2]) *A Wagner*. Zur Methodik der Statistik des Volkseinkommens und Volksvermogens (Zeitschrift des königlchenpreusischen statistischen Bureaus 1904).

[3]) Smoller, Grundris, II 460.

Paskutiniais laikais apie pajamų paskirstymo apkitimą Prūsuose galima spręsti iš šių davinių:

	Asmenų skaičius (tūkstančiais), gaunančių pajamas 1893 m.	Priaugimas 1902	%
Pajamos 900—3000 markių	2.118	3310	56
„ 3000—6000 „	204	291	73
„ 6000—9500 „	55	77	70
„ 9500—30,500 „	46	64	39
„ 30,500—100,000 „	9	13	44
„ per 100,000 „	1,6	2,7	69

Labiausiai išaugo milijonierių skaičius. Viduriniai luomai savo skaičiais išaugo labiau kaip gyventojai, bet mažiau kaip grupė asmenų, turinčių pajamų 900—3000 m.; ir atatinkanti viduriniems ir augštesniems darbininkų bei tarnautojų luomams. Palyginti sumažėjo skaičius asmenų gaunančių mažiau kaip 900 markių pajamų — neturtingiausių gyventojų sluogsnių.

Tiesa, nereikia užmiršti, kad piniginių pajamų padidėjimas, kuris pastebėti beveik visuose gyventojų sluogsniuose, dalinai pareina ir nuo gyvenimo pabrangimo. Bet vis delto realus pajamų apkitimo vaizdas nuo to nekitėja ir nėra panašus į tą, kurį vaizdavo Rodbertus bei Marksas.

Bet jei vidurinės pajamų grupės toli gražu ne mažėja savo skaičiaus ir pajamų sumós atžvilgiu, o priešingai — greitai auga, tai savo socijaline sudėtimi vidurinės grupės labai kinta. Pirma buvusių savarankių gamintojų ir prekybininkų vietas užima augštesnieji proletarijato sluogsniai. Tuo būdu, viduriniai luomai auga kartu su gyventojų proletarizacija.

Proletarijato pajamos auga, bet tatai nerodo, kad darbininkai būtų mažiau beišnaudojami. Priešingai, galima manyti, kad kapitalai darbininkus dar labiau išnaudoja. Gaudamas vis daugiau piniginių pajamų, darbininkas vis mažiau begauna jo gaminamo produkto. Štai, pav., rezultatai, kurių gauna toks akylas tyrinėtojas, kaip Boulis[1]).

	Bendra darbo mokesnio suma Anglijoje (Milijonais sv. sterl.).	Kitų gyventojų luomų pajamos	Nedarbo luomų pajamos %-čiais, palyginti su darbininkų, pajamomis.
1860	392	440	112
1866	464	566	122
1870	486	606	125
1874	609	735	121
1877	591	782	132

[4]) Philippowich, Grundriss, II, 460.
[5]) *A. Wagner*. Cituotas veikalas, 285 pusl.
[1]) Bowley, Changes in Average Wages in the United Kingdom, Journal in the Royal Statistical Society. 58 +, 248 pusl.

1880	609	818	134
1886	605	840	138
1891	699	912	130

Darbininkų luomo pajamos, tiesa auga, bet auga silpniau, kaip kitų visuomenės luomų pajamos.

Literatūra. *Dudley Baxter*. National Income. 1868 *Rodbertus*. Zur Beleuchtung der socialen Frage. Tleil II. Марксъ. Капиталъ I t. *Giffen*. The Progress of the. Working classes in the last Haft century. Essays in Finance. Second Series. 1890: *Bowley*. Changes in Average Wages in the United Kingdom. Journal of the Royal Society 58 t. *Bernstein*. Die Varaustetzung des Socialismus. *Kautsky*. Bernstein und das Social-demokratische Programm. *Nitschke* Einkommen und Vermögen in Preussen. 1902 r. *A. Wagner*. Zür Methodik der Statistik des Volkseinkommens und Volkvermogens. A. Zeitschrift des Königlichen preussischen statistisschen Bureaus. 1904. Schmoller'io ir Philippovich'io kursai.

V DALIS.

Kapitalistinis ūkis visumoje

I SKYRIUS.

Visuomenės kapitalo cirkuliacija ir prekyviečių teorija.

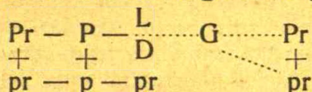
I. *Visuomenės kapitalo cirkuliacija.* Prekių, pinigų ir gamybos kapitalų pavidalai. Prekyvietės problėma. II. Klasiškosios mokyklos prekyvietės teorija. Sė's pažiūros. Rikardo kapitalų rinkimo doktrina. III *Sismondžio prekyvietės teorija.* Produkto perteklius. Užsienio prekyvietė. Markso ir jo mokyklos pažiūros. Silpnos ir stiprios Sismondžio teorijos šalys. IV. *Prekyvietės problėmos sprendimas.* Kenė. Marksas. Visuomenės kapitalo reprodukcijos sistėmos to pačio ir išplėsto dydžio. Kapitalo rinkimas. Kapitalistinio ūkio paradoksai. Elastingi kapitalizmo pančiai. V. *Faktinis prekyviečių teorijos ištikrinimas.* Sumažėjimas dalies gyventojų, gaminančių vartojamuosius dalykus. Vidaus ir užsienio prekyvietė kapitalistinėse šalyse. VI. *Tarptautinis kapitalo judėjimas ir prekyvietė jaunose kapitalistinėse šalyse.* Del ko ima judėti tarptautinis kapitalas. Patogesnės prekyviečių sąlygos jaunose kaipitalistinėse šalyse.

I. *Visuomenės kapitalo cirkuliacija.* Produktai kapitalistiniame ūkyje yra gaminami ne sau vartoti, o prekybai. Jei produkto negalima parduoti, tai kapitalistas ne tik negauna pelno, bet nustoja ir savo kapitalo. Kapitalui reprodukuoti reikia nuolat pardavinėti kapitalistinės gamybos produktai; jei juos pardavinėti del kurios nors priežasties sustoja ilgesniam laikui, tai noroms nenoroms gauna sustoti ir kapitalistinė gamyba.

Tuo būdu kapitalistinės gamybos procesas reikalauja nuolat mainyti visuomenės kapitalų pavidalą. Ši visuomenės kapitalų pavidalų permaina ir *sudaro visuomenės kapitalų cirkuliaciją.* Jei mes pradėsime tą cirkuliaciją nuo to momento, kada prekės eina prekybai, tai cirkuliacijos aktas bus pavertimas prekių pinigais, prekių kapitalas pavirsta pinigų kapitalu. Paskum eina antras aktas — pavertimas pinigų daiktais, reikalingais gamybai atnaujinti: už išrinktus nuo pagamintų produktų pinigus kapitalistas perka gamybos lėšų ir darbo jėgos. Bet kadangi verčiose

prekių, gaminamų kapitalistinės gamybos procesu, yra ir viršuvertė, tai tam tikra verčios dalis pavirsta ne tolimesnės kapitalistinės gamybos lėšomis, o kapitalistų luomo vartojimo daiktais. Ši pagamintų prekių verčios dalis baigia cirkuliavusi vėl pavirsdama prekėmis, tenkančiomis kapitalistų luomui. Priešingai, ta verčios dalis, kuri pavirto gamybos priemonėmis ir darbo jėga, tebecirkuliuoja toliau; gamybos procese ji pavirsta naujomis prekėmis; čia jau vėl atsiranda viršuvertė, ir tuo kapitalo cirkuliacija baigiasi, kad vėl pasikartotų ta pačia eile.

Visas šis procesas skėmiškai gali būti parodytas taip:

Pr reiškia tos dalies prekių verčią, kuri atnaujina išeikvotą gamybos procese kapitalą, pr — tą prekių verčios dalį, kuri atatinka viršuvertei; dalis tos pačios verčios, paverstos pinigais, išreiškiama raidėmis P ir p. Raidės L ir D reiškia gamybos lėšas ir darbo jėgą. Raidės G ir taškelių eilė reiškia gamybos procesą.

Augštesnė raidžių eilė rodo skėmą pačio kapitalo cirkuliacijos, žemesnė — cirkuliacijos, sudaromos viršuvertės kapitalistinės gamybos procese. Augštesnė raidžių eilė parodo, kaip prekių kapitalas virsta pinigų kapitalu, paskum gamybos lėšomis ir darbo jėga, potam eina gamybos procesas ir išleistasis kapitalas yra atnaujinamas prekių pavidalu bei yra sudaroma viršuvertė. Žemesnioji raidžių eilė parodo viršuvertės cirkuliaciją. Atsiradusi prekių pavidalo viršuvertė virsta pinigais ir paskum pavirsta prekėmis, suvartojamomis kapitalistų.

Tuo būdu savo cirkuliacijos procese kapitalas reiškiasi trimis įvairiomis lytimis — *prekių, pinigų ir gamybos kapitalo* Gamybos procese kapitalas pakeičia savo materijalinę lytį, bet nekeičia savo savininko: tas pats kapitalistas, kursai turi savo žinioje darbo jėgą ir gamybos lėšas, vadovauja ir procesui, paverčiant gamybos lėšas naujais produktais, kurie paskui eina mainams. Bet prekių kapitalą verčiant piniginiu ir piniginį gaminamuoju, kapitalas pereina iš vieno savininko rankų į kito rankas.

Iš tų dviejų aktų — pardavimo ir pirkimo — pirkimas nesudaro kapitalistinio ūkio sąlygose jokių sunkenybių. Kad tik būtų pinigų, o prekių pirkti yra lengva.

Kita reikia pasakyti apie antrą cirkuliacijos aktą — pardavimą. Parduoti kapitalistiniame ūkyje yra daug sunkiau kaip pirkti. Visos tos vietos, kur yra parduodama betkuri prekė,

sudaro jos prekyvietę. Karakteringiausia kapitalistinio ūkio savybė yra ta, kad prekyvietėje kiekvienos prekės yra teikiama labai daug. Tik tam tikrais atvejais prekių teikimas gali šių laikų ūkio sąlygose nepatenkinti paklausų. Priešingai, prekių pasiūlų perteklius, palyginti su paklausais, ne tik nėra retas šių laikų ūkio reiškinys, o yra bendra taisyklė. Priprastas šių laikų prekyvietės stovis karakterizuojamas dideliu prekyvietės užvertimu. Iš čia kįla kova del prekyviečių, sudaranti žymiausią mūsų laikų ūkio savybę.

Prekyvietė — tai mazgas, kur susipina šių laikų ūkio siūlai. Prekyvietė valdo gamybą, o ne gamyba valdo prekyvietę, — tokis betarpis kapitalistinio ūkio santvarkos įspūdis. Kapitalistinis ūkis turi milžinišką gamybos jėgų atsargą, kurios tik dalis tėra pritaikoma. Kiekviena kapitalistinė šalis kiekvienu laiku galėtų žymiai išplėsti savo gamybą jei visos jos gaminamosios jėgos galima būtų pritaikyti. Kas neduoda tai pritaikyti, kas neleidžia visuomenės gamybai augti? Ne kas kita, kaip sunkenybė rasti gaminamoms prekėms parduoti vietos: — kitaip sakant, prekyviečių nepriteklius. Prekyvietė tuo būdu yra centrinė jėga, valdanti visą kapitalistinį ūkį, o jo trūkumas, nuolatos jaučiamas kapitalistinės gamybos, yra elastingi pančiai, sulaiką jo skleidimąsi.

Kodel gi atsiranda toji prekyvietės yda, tas sunkumas prekes parduoti, del kurio kapitalistinė gamyba grūdas į prekyvietes, visados stengiasi pagaminti daugiau, kaip leidžia prekyvietė? Čia ir reiškiasi svarbi ir sunki *prekyvietės problėma*, kurios ilgą laiką negalėjo išspręsti ekonomijos mokslas.

II. *Klasiškosios mokyklos prekyvietės teorija.* Prekyviečių problėma pirmiausia buvo iškelta vieno iš silpniausių politiškosios ekonomijos teorininkų, Ž. B. Sės, visiškai neturėjusio gabumo teoriškai įsigilinti, visados čiuožusio reiškinių paviršiumi. Tatai aiškinama tuo, kad centrinė prekyvietės teorijų idėja yra labai paprasta ir elementarinė, ir sunkiausia suprasti daromos iš tos idėjos logikos išvados, išaiškinti jos konkretinių kapitalistinio ūkio skleidimosi faktų atžvilgiu. Paprastai mano, kad turtingųjų luomų ištaigos, vadinamasis neproduktingas vartojimas, atlieka svarbią funkciją tautos ūkyje, palaikydamas visuomenės produktų paklausus, sudarydamas prekyvietę. Tą nuomonę Sė pripažįsta klaidinga ir prieš ją stato savo tėzį, kad „kiekvienas produktas juo daugiau randa pirkėjų, juo labiau auga kitų produktų kiekis"[1]), nes, kad pirktų produktus, reikia parduoti kuris nors kitas pro-

---

[1]) J. B. Say. Cours complet d'éeonomie politique practique. 3 l. 1852 m. I. t.

duktas. Prekės galų gale mainomos į prekes, o pinigai—paprastas mainų akto tarpininkas. Paprastuoju atžvilgiu yra manoma, kad be neproduktingo naudojimo tam tikra prekių dalis nerastų sau prekyvietės, nėsant pirkėjų, bus pagaminta perdaug, visuomenės pasiūlai praneš paklausus. Bet ar gali kas nors panašaus būti? Jau tas vienas faktas, kad tas ar kitas asmuo gamina prekes, parodo, kad jis turi kaikurių nepatenkintų reikmenių: kitaip — kam jis imtų gaminti? Kiekvienas gamina tik del to, kad patenkintų tą ar kitą savo reikmenę. Vadinasi, kiekviena prekė kelia ir kitų prekių paklausus; kiekvienai prekei prekyvietė yra sudaroma ne kuo kitu, kaip kitomis prekėmis. Gali būti gaminama ne tų prekių, kurių privalo prekyvietė (ir tada reikia pakeisti visuomenės gamybos paskirstymas); bet tokio stovio, kad visų prekių būtų siūloma daugiau negu klausiama, negalibūti. Jei vienos prekės siūloma daugiau, negu kad visuomenė klausia, tai reiškia, kad kitos prekės pasiūlai nepatenkina visuomenės paklausų.

Tai ir yra Sės teorijos esmė. Visa Sės argumentacija remiasi, kaip matyti iš to, kas augščiau buvo išdėta, paprastu prekių ūkiu, smulkių gamintojų ūkiu, kurių kiekvienas suvartoja prekių tokiai sumai, kuriai ir pagamina. Bet ji, matyti, buvo nepakankama kapitalistinei gamybai, nes kapitalistas daugiau gamina prekių, kaip patsai suvartoja. Rinkdamas kapitalą, kapitalistas susilaiko nuo vartojimo. Todel ar negali kapitalų krovimas vesti prie to, kad prekių bus siūloma daugiau, kaip jų klausiama?

Kapitalų krovimo dalykas buvo tyrinėtas Rikardo mokyklos ir išspręstas ta prasme, kad kapitalų krovimas nedidina prekių pasiūlų, palyginti su jų paklausais del, tos priežasties, kad, rinkdami kapitalus, kapitalistai paverčia juos darbo mokesniu.

Kapitalų rinkimas, vadinasi, yra ne kas kita, kaip kapitalų suvartojimas darbininkams, dirbantiems gamybos procese. Tuo atžvilgiu visiškai suprantama, kodel kapitalų rinkimas, kad ir kaip greitai jis eitų, niekados negali padidinti visuomenės gamybos, palyginti su visuomenės vartojimu, padidinti pasiūlus, palyginti su paklausais: renkant kapitalus, visuomenės vartojimo dydis nė kiek nesumažėja, o tik darbininkų vartojimas padidėja del kapitalistų vartojimo susiaurėjimo.

Taip pat vaizdavosi kapitalų krovimo procesą ir D. S. Millis. Sės prekyvietės teorija, tvirtinanti, kad negali būti bendros viršprodukcijos, tuo būdu buvo teoriškai pamatuota kapitalų rinkimo mokslu ir pasirodė teisinga ne tik paprastam prekių ūkiui, bet ir kapitalistiniam ūkiui.

Tokia buvo Sės prekyviečių teorijos šalininkų argumentacija, teigusi, kad kapitalų rinkimas esąs darbo luomo pajamų padidinimas. Bet tos teorijos atžvilgiu buvo nesuprantama visa

eilė kapitalistinio ūkio faktų — ir pirmiausia nuskurdimas liaudies masių XIX amž. vienkart su tautos turtų augimu.

Jei kapitalo rinkimas tolygus kapitalisto turto pavertimui darbo mokesniu, tai juo sparčiau eina kapitalo rinkimas, juo didesnė tautos turto dalis turėtų atitekti darbininkų luomui. Bet niekas nagalėjo neigti, kad XIX šimtmetyje kapitalai buvo renkami daug sparčiau, kaip kada nors pirma. Rikardo mokyklos nuomone, tatai turėjo paversti darbo mokesniu atatinkamai didesnę tautos turto dalį. Reikėjo laukti tuo būdu darbininkų luomo reikalų pagerėjant. Tačiau, pirmoje XIX šimtmečio pusėje matome darbininkų luomo gyvenimą ne pagerėjus, bet pablogėjus— ir kaip tik toje šalyje, kur kapitalas sparčiausiai buvo renkamas, Anglijoje. Tatai akyliausiai prieštaravo Rikardo mokyklos teorijai.

Taipo pat nesuprantama buvo tuo atžvilgiu ir kita karakteringa skleidžiančiosi kapitalistinio ūkio savybė — pramonės krizių perijodiškumas. Pirmaisiais XIX šimtmečio dešimtmečiais, kada pramonės kriziai kartojasi be tvarkos, galima buvo manyti, kad jie pareina nuo pripuolamų prekybos apyvartos sugedimų pav., karių; bet kada pasirodė, kad kiekvieną dešimtmetį Anglija patirdavo sunkų pramonės krizį, ir visos kovós su jais priemonės pasirodė nevaisingos, tada prireikė krizių teorijos, jų dėsningumo šių laikų ūkyje išaiškinimo. Klasiškosios mokyklos prekyviečių teorija, neigusi bendrai prekių viršprodukcijos galimybę — skirtinų kiekvieno pramonės krizio pažymių, — ne tik negalėjo išaiškinti būtinumo ir perijodiškumo krizių, bet buvo linkusi neigti, net jų ekzistenciją. Tas kaip tik puoląs į akis tos teorijos silpnumas — jos nesugebėjimas išaiškinti realinių kapitalistinio ūkio faktų—ir privedė prie to, kad ekonomiškame moksle tebėra ligi šių laikų įsigalėjusi priešinga prekyviečių teorija. Gi pastaroji geriausiai buvo išdirbta Sismondžio.

III. *Sismondžio prekyviečių teorija.* Panašiai, kaip atskiro asmens paklausus nustato jo pajamos, — sako Sismondis, — taip ir visus visuomenės paklausus nustato visuomenės pajamų suma, nes visuomenė yra individų agregatas. Bet kapitalistinio ūkio skleidimasis veda prie to, kad visuomenės pajamos auga daug lėčiau kaip gamyba. Darbo mokesnis ne auga, o krinta. Krinta ir smulkių gamintojų uždarbiai. Kai del kapitalistų luomo pajamų, tai ir šios pajamos neauga proporcingai gamybos augimui, nes jai plečiantis kapitalistui vis sunkiau parduoti savo prekės, ir todel jam tenka numušti prekių kainos ir tuo pačiu sumažinti įmoninkų pelnas. Todel pelno nuošimtis mažėja augant kapitalisto apyvartoms. Ir kapitalistinis skleidimasis neišvengiamai veda prie to, kad tautós pajamų augimas atsilieka nuo tautos gamybos augimo. O kadangi visuomenės paklausai nusta-

tomi visuomenės pajamų, tai, vadinasi, tautos gymyba pralenkia visuomenes paklausų augimą, prekyvietę. Prekyvietėje atsiranda produktų perteklius, kurio negalima parduoti del tautos pajamų nepritekliaus. Atsiranda prekių viršprodukcija; nors betkaip būtų keičiamas visuomenės gamybos suskirstymas, prekyvietėje vis tiek pasilieka produktų perteklius, nes visuomenės pajamos yra perdaug mažos, palyginti su visuomenės gamyba.

Priemonė kovoti su tokiu dalykų stoviu kapitalizmui yra užsienio prekyvietės. Produktų perteklius, kuriam nėra vietos vidaus prekyvietėje, išvežamas į užsienius. Visos kapitalistinės šalys stengiasi užgrobti sau užsienių prekyvietes savo produktų pertekliui parduoti. Bet, matyti, anksčiau ar vėliau užsienio prekyvietės bus kapitalistinės gamybos užverstos, ir tada jai nebus kur bedėti savo produktų pertekliaus [1]),

Sismondžio teorija yra labai darni logikos konstrukcija, išaiškinanti, kas svarbiausia, kapitalistinio skleidimosi faktus. Tos teorijos atžvilgiu darosi visiškai aiški kapitalistinių šalių kova del užsienio prekyviečių, darosi aiškūs pramonės kriziai, liaudies skurdimas greta su tautos turtų augimu. Todel nė kiek nenuostabu, kad ši teorija padarė gilaus įspūdžio mokslininkams, ir ligi šių laikų yra vyraujanti. Savo pagrinduose ji buvo perimta ir marksizmo. Marksas ir Engelsas taip pat, kaip ir Sismondis, manė, kad kapitalistinės prekyvietės dydis nustatomas visuomenės pajamų dydžio, ir kad vartojamųjų pajamų sumažinimas veda prie to, kad atsiranda produktų perteklius. Tos pačios nuomonės laikosi marksininkai ir ligi šiolei, Kautskio asmenu.

Vienkart, nežiūrint daugelio svarbių punktų, abi išdėtosios teorijos sutinka tuo atžvilgiu, kad vienodai pripažįsta vartojamuosius paklausus prekyvietės riba. Rikardas laikosi to taip pat tvirtai, kaip ir Sismondis, ir jei Rikardas ir mano, kad visuomenės gamyba negali greičiau augti, kaip auga visuomenės prekių paklausai, tai tik todel, kad, Rikardo galva, visuomenės vartojimas visados auga greta su paklausais ir atsilikti nuo jų negali. Kapitalų rinkimas yra juk ne kas kita, kaip kapitalisto vartojimo pakeitimas darbininko vartojimu: vadinasi, kad kaip greitai būtų kapitalai renkami, visuomenės vartojimas negali sumažėti. Taipo pat ir Sismondis mato visuomenės paklausų ribą visuomenės vartojime, bet priešingai Rikardui mano, kad kapitalų rinkimas eina greta su visuomenės vartojimo sumažėjimu, nes visuomenės pajamos čia jau palyginti mažėja, o vartojimo galimybė aprėžta pajamų dydžiu.

---

[1]) Sismondžio teorija jo yra išdėta „Nouveaux Principes d'économie politique, 1827 m. ir „Etudes sur l'économie politique.

Kaip tik šiame paskutiniame punkte ir koncentravosi visas jų ginčas.

Ir, be abejo, šiame punkte turėjo tiesą Sismondis, o ne Rikardas. Rikardo mokyklai nebuvo ko pasakyti prieš Sismondžio motyvus, ir visiškai nenuostabu, kad visuomenės akyse pergalėtoju liko Sismondis, kurio teorija ilgam įsigalėjo. Nuversti toji teorija tegalima buvo tik vienu būdu, — išrodžius, kad išeinamasis jos punktas — dėsnis del būtino sąryšio tarp prekyvietės didžio ir vartojamųjų paklausų dydžio, neteisingas. Bet žinoma, ko nors panašaus nepajėgė padaryti Sės—Rikardo mokykla, o taipo pat ir viešpataujanti politiškoji ekonomija, kadangi ji visa remiasi tuo pačiu punktu.

Ir, vienok, šis tėzis ne tik nėra neabejotina tiesa, o yra greičiau neabėjotina klaida, labai įsišaknijusi ir atrodanti lyg ir tiesa. Šis tėzis išeina iš neteisingo kapitalo rinkimo proceso supratimo. Kapitalo rinkimas, sako mokykla, yra ne kas kita, kaip pavertimas kapitalisto pelno naujų darbininkų darbo mokesniu. Iš tikrųjų tai netiesa: kapitalo rinkimas visiškai nėra paprastas kapitalisto vartojimo pakeitimas darbininko vartojimu — del tos priežasties, kad renkamasis kapitalas pavirsta ne tik darbo mokesniu, bet ir gamybos lėšomis (priemonėmis), kurios nesudaro vartojimo elemento jokiam gyventojų luomui.

IV. Prekyvietės problėmos išsprendimas. Kad tinkamai išspręstum sunkią prekyvietės problėmą, reikia pirmiausia duoti moksliškas kapitalo rinkimo proceso analizas ir, be to, ne atskiro privatinio kapitalo, o viso visuomenės kapitalo visumoje. Jei prekyvietės problėma pasirodė persunki ekonomininkams, tai tik del to, kad jie niekados nesistengė apimti vienu vaizdu bendrai visą visuomenės ūkį.

Tokį uždavinį pastatė sau pačioje ekonomiškojo mokslo istorijos prieblandoje Kenė. Jo garsioji „Ekonomiškoji lentelė" kaip tik del to ir padarė tokį milžinišką įspūdį tų laikų visuomenei, kad Kenė pažvelgė į visuomenės ūkį kaipo, į vienumą, kurios ribose vaikščioja prekės ir atsinaujina visuomenės produkto dalys, sunaikintos vartojimo ir gamybos proceso. Po Kenės niekas iš ekonominkų daugiau kaip šimtmetį laiko nedarė nė mažiausio bandymo eiti jo keliu ir pritaikyti jo metodo tautos ūkio reiškiniams. Tuo kaip tik ir aiškinama nepatenkinamas ekonomiškosios teorijos stovis visuose skyriuose, liečiančiuose reiškinius, apimančius visą tautos ūkį, kaip antai paskirstymo moksle ir visuomenės gamybos produktų realizacijoje. Ir tik Marksas pakėlė nutrauktą po Kenės siūlą, ir antrame „Kapitalo" tome išdestė kapitalistinės gamybos skėmas visuomenės ūkio visumoje. Tik remiantis Kenės ir Markso metodais — tegalimas

kapitalo rinkimo proceso moksliškas analizas ir visuomenės produktų realizavimo dėsnių nustatymas.

Skėmiškai pažvelgę į kapitalistinį ūkį jo visuomeninėje vienumoje neišvengiamai gauname išvadą, kad prekyvietės dydį kapitalistiniame ūkyje nustato ne visuomenės vartojimo dydis. Visuomenės produktas susideda ne tik iš vartojimo, dalykų, bet ir iš gamybos lėšų. Renkant kapitalus, be abejojimo, mažėja paklausai vartojimo daiktams, nes tik dalis surenkamo kapitalo pavirsta darbininkų vartojamais daiktais; kita dalis paverčiama gamybos priemonėmis. Bet bendra visuomenės paklausų suma nemažėja, kadangi sumažėjimas paklausų vartojamiems daiktams kompensuojasi paklausų padidėjimu gamybos priemonėms. Bendrai, *proporcingai susiskirsčius visuomenės gamybai, kad ir kaip vartojamieji paklausai sumažėtų bet negali bendrų produktų pasiūlų perviršyti prekyvietėje palyginti su pastarųjų paklausais.*

Bet ar vartojimas nėra natūralinis gamybos tikslas? Nejaugi gaminti nereiškia produkuoti žmonių vartojamus daiktus? Į tai reikia atsakyti, kad ūkio sistėmos esti įvairių tipų, ir kad visuomenės gamybos tikslas *antagoningose* ūkio sistėmose kitoki kaip armoningo tipo ūkiuose.

Armoninguose ūkiuose negali būti abejojimo, kad tokio ūkio tikslas yra vartojimas. Armoningas ūkis pasižymi tuo, kad gamybos priemonių savininkai yra patys darbininkai, kurie gamina produktus, reikalingus sau vartoti. Antagoninguose ūkiuose (vergų, feodalų, kapitalistiniame) ūkio įmonės vedėju yra ne darbininkas, o pašalinis asmuo, gamybos priemonių savininkas. Darbininkai yra gamybos priemonių rolėje. Kapitalistui įmoninkui nėra skirtumo tarp išlaidų darbininkams, ir išlaidų gamybos priemonėms. Duona vartojama darbininkams ir avižos vartojamos arkliams maitinti, jo akimis žiūrint, niekuo nesiskiria. Tiesa, gali pasakyti, kad darbininkų vartojami daiktai yra perkami pačių darbininkų, tuo tarpu gyvulių vartojamus daiktus perka patsai kapitalistas. Bet produkto paskirstymo prekyvietėje atžvilgiu visiškai nesvarbu, kas yra pirkėjas; svarbu tai, iš kur gaunama pirkimo priemonės, o darbininkas perka savo vartojamus daiktus už tuos pinigus, kurių jam duoda kapitalistas, panašiai kaip akmens anglys perkamos už kapitalisto pinigus. Ir todel paklausai darbininko vartojamiems daiktams taipo pat reguliuojami kapitalistinės gamybos, kaip ir paklausai akmens anglims.

Darbininkas kad ir jaučiasi esąs žmogus, sau tikslas, o ne gamybos priemonė, vis delto kapitalistui jis yra tik gamybos priemonė. Šitoje dirvoje atsiranda socijalinė kova darbininko su kapitalistu, bet ši kova iškįla už prekyvietės ribų, kuriai darbi-

ninko vartojami daiktai niekuo nesiskiria nuo darbinių gyvulių vartojamų dalykų ir apskritai gamybos lėšų.

Marksas nurodė, kad prekių ūkyje prekė daiktas sudvasinamas ir virsta jį padariusio žmogaus valdovu. Čia yra tai, ką Marksas vadina prekių ūkio fetišizmu. Kapitalistinio ūkio fetišizmas, kurio prigimtis Marksui buvo nevisiškai aiški, eina toliau. Jei prekių ūkyje daiktas virsta lyg ir žmogum, tai kapitalistinis ūkis verčia žmogų daiktu. Kapitalistiniame ūkyje žmogus virsta darbo įrankiu, mašinos ekvivalentu.

Šioje srityje ir atsiranda šių laikų politiškoje ekonomijoje nesuprantamas kapitalistinio ūkio parodoksas — tai, kad ne visuomenės vartojimas nustato jame visuomenės gamybą — yra jo tikslas, o priešingai, visuomenės gamyba nustato visuomenės vartojimą, yra šiai tikslas. Ne kapitalas žmogui, o žmogus kapitalui — tokis kapitalistinio ūkio devizas. Jei Markso mokykla paėmė Sismondžio prekyvietės teoriją, tai del nenuosakumo, neišlaikymo pagrindinių pačio marksizmo principų. Kapitalistinio ūkio stimulas yra ne žmonių vartojimas, o kapitalų rinkimas. Kapitalų rinkimas yra cirkuliacija, — prekių kapitalas pavirsta pinigais, paskum gamybos lėšomis ir darbo jėga, paskum vėl prekėmis. Šioje cirkuliacijoje kiekvienas atskiras momentas joje gali būti traktuojamas kaipo priemonė (toliau einančiam) ir kaipo tikslas (pirmiau buvusiam). Kas, pavyzdžiui, yra tikslas kapitalistinėje gamyboje — duonos gamyboje (darbininkų vartojamo daikto) arba ketaus (gamybos vartojamo daikto)? Viskas pareina nuo to punkto, iš kurio mes pažvelgsime į kapitalo cirkuliacijos procesą?.

Jei mes, sakysime, pažvelgsime į žemės ūkio gamybą, tai jos tikslas bus duonos gaminimas, o ketaus (plūgo) yra tam tikslui priemonė. Ketaus liejamoje fabrikoje gamybos tikslas yra, atvirkščiai, ketus, o duonos gamyba darbininkams, dirbantiems ketaus gamykloje, yra tik priemonė tam tikslui. Vadinasi, ir duona, ir ketus gali būti visiškai vienodai traktuojami: ir kaipo tikslas, ir kaipo priemonė. Paprastas pastatymas duonos prieš ketų (kaipo gamybos tikslas) parodo tik kapitalistinio ūkio dėsnių nesupratimą.

Tokie kapitalistinio ūkio paradoksai, kaip vienu laiku visuomenės turtų augimas ir visuomenės pajamų mažėjimas, be visuomenės paklausų ir pasiūlų pusiausvyros suardymo, aiškinama tuo, kad tarp visuomenės pajamų kapitalistiniame ūkyje yra pajamų įvairios ekonomiškosios prigimties: pajamos nedarbo luomų, valdančių visuomenės gamybą, ir darbininkų luomo pajamos, figūruojančios kaipo gamybos priemonės. Darbininkų pajamos kapitalistų atžvilgiu yra išlaidos. Šis darbininkų pajamų

dvipusiškumas aiškinamas ekonomiškuoju darbininkų rolės dvišališkumu — pastarosios ypatingumu, kaipo — vienu laiku - ir gamybos priemonės ir vartotojo. Kaipo gamybos priemonė, darbininkas gali būti daugiau ar mažiau pakeistas mašina. Nuo tokio pakeitimo visuomenės turtas ne mažėja, o didėja, nes didėja bendra gaminamųjų produktų, suma. Visuomenės gi pajamos mažėja, nes mažėja darbo luomo pajamos. Visuomenės gamybos suma didėja, o visuomenės vartojimo suma mažėja. Visi šie kapitalizmo paradoksai atsiranda antagoningame ūkyje.

Aiškus daiktas, jei darbininkai turėtų gamybos priemonių, tai nieko panašaus neatsitiktų. Bet kapitalistinės gamybos vedėjai yra ne darbininkai, o tie, kuriems darbininkai — paprasta gamybos priemonė.

Taigi, proporcingai suskirstytoje visuomenės gamyboje visuomenės paklausai ir visuomenės pasiūlai palieka pusiausvyroje, nors visuomenės paklausai mažėtų. Iš čia galima, rodos, būtų padaryti išvada, kad kapitalistinis ūkis niekados negali nukentėti del prekyviečių trūkumo. Rodosi nesuprantama, kodel kapitalistinėms įmonėms tenka kentėti tokių sunkumų, ieškant pirkėjų gaminamiesiems produktams, kodel kova del prekyviečių yra karakteringas kapitalistinio ūkio pažymys.

Tatai išaiškinama šitaip: kapitalistinė gamyba turi savo žinioje milžiniškų gamybos pajėgų ir visados stengiasi praplėsti gaminamųjų produktų kiekį. Bet tie produktai parduoti tegalima esant proporcingai suskirstytai gamybai. Kapitalizmas neturi jokios organizacijos gamybai taip suskirstyti. Iš to kila kapitalistinės gamybos kriziai, kurių prigimtis bus išaiškinta kitame skyriuje. Kol kas pakanka nurodyti, kad nebuvimas jokios organizacijos proporcingai suskirstyti gamybai, yra elastingi pančiai, kurie nuolat spaudžia kapitalistinę gamybą ir kliųva jai išsiskleisti visas savo gaminamąsias jėgas. Čia kaip tik ir sunku realizuoti produktai kapitalistiniame ūkyje. Prekyviečių visados trūksta kapitalizmui ne del to, kad permaža būtų vartotojų kapitalistiniams produktams, o del to, kad proporcingas gamybos suskirstymas negalimas visiškai kapitalistinio ūkio sąlygose, o prisiartinimas prie proporcingumo eina brangiai kapitalizmui atsieinančiais kriziais ir sunaikinimu perdaug išaugusių atskirų įmonių.

V. *Faktinis prekyviečių teorijos ištikrinimas.* Aliai viena ekonomiškoji teorija tik tada gali būti laikoma visiškai išrodyta, kada ji ištikrinta faktais. Juo labiau reikalingas faktinis ištikrinimas doktrinai, kuri taip labai skiriasi nuo įsivyravusių pažiūrų ir taip paradoksiškai atrodančiai, kaip ką tik išdėta prekyviečių teorija. Šios teorijos esmė, kaip išdėta, yra ta, kad gamybos priemonių paklausai sudaro tokią pat prekyvietę, kaip ir paklausai vartoja-

mų daiktų, dėliai ko vartojimo dalykų sumažėjimas negali sudaryti jokių naujų sunkenybių, realizuojant kapitalistinės gamybos produktus.

Ir, iš tikrųjų, faktai parodo, kad karakteringas kapitalistinės raidos pažymys yra, palyginti, lėtas vartojamų daiktų gamybos augimas ir greitas gamybos priemonių augimas. Dar keletas dešimtmečių prieš tai svarbiausią vietą kapitalistinėje pramonėje buvo užėmusi medvilnių pramonė, dabar ta vieta teko geležies gaminimo pramonei. Gamybos dydžiu žemės ūkis jau keletas dešimtmečių daugelyje vakarų Europos šalių yra apsistojęs. Beveik tokioje pat padėtyje yra ir audžiamoji pramonė. Priešingai labai greitai auga ketaus gamyba, kemijos produktų, mašinų, akmens anglio, apskritai gamybos priemonių. Atatinkamai dalis gyventojų, dirbančių vartojamųjų daiktų gamyboje mažėja, o dalis gyventojų, dirbančių gamybos priemonių gaminime, auga.

Paskutiniai vokiečių pramonės tyrinėjimai 1907 m. parodo milžiniškai padaugėjant gyventojų, gaminančių gamybos priemonės. Žemiau dedamos žinios liečia Prūsus.

	Skaič. dirb. asmenų (tūkstančiais) 1895	1907	Padaugėjimo %
Audžiamoji pramonė — — — —	441,9	445,5	0,8
Dangos daiktų gamyba— — — —	800,5	901,8	12,7
Maisto dalykų gamyba — — — —	586,4	706,7	20,5
Traktierių verslas — — — — —	326,0	446,7	37,0
Akmens ir molio apdirbimas — —	314,3	447,5	42,4
„ metalų „ — —	383,9	573,4	49,3
Statomoji pramonė— — — — —	596,7	919,7	54,1
Kemijos pramonė — — — — —	66,7	106,0	59,0
Kalnų pramonė — — — — —	458,5	736,4	60,6
Mašinų ir instrumentų gamyba — —	329,4	155,8	99,1

Audžiamoji pramonė (nekalbant jau apie žemės dirbimą) beveik sustojo dauginusi darbininkų skaičių, — darbo luomų pajamos perlėtai auga, kad liaudies masės klaustų daug daugiau drabužių. Skaičius gyventojų, dirbančių audžiamoje pramonėje per 1895—1907 m. žymiai sumažėjo. Priešingai, gamybos priemonių gaminimas labai greitai padidėjo. Labiausiai išaugo mašinų, instrumentų gamyba — dirbančių skaičiumi beveik du kartu. Dar 1895 m. audžiamoji pramonė Prūsuose buvo užėmusi daugiau darbininkų, kaip mašinų ir įrankių gamyba; 1907 m. jau žymiai mažiau.

Prekyvietė vartojamiems daiktams plečiasi labai lėtai, kas aiškinama liaudies masių neturtu; bet reliatyvus vartojamųjų daiktų gamybos pastovumas nerodo visos visuomenės gamybos pastovumo. Priešingai, ji auga daug greičiau, kaip kada nors — krypdama į gamybos priemonių gami-

nimą. Ką daro tos mašinos, kurių skaičius taip padidėjo Prūsuose 1895—1907 m.? Dalinai jos gamina vartojamus daiktus, bet daug daugiau naujų mašinų ir kitų gamybos priemonių kapitalistinei gamybai, kuri vis daugiau ir daugiau krypsta į savųjų gamybos priemonių gaminimą į kapitalo rinkimą.

Kapitalo rinkimas virsta vis labiau sau tikslu, kursai nulemia visą visuomenės gamybą. Kapitalistinės gamybos prekyviete virsta vis labiau pati kapitalistinė gamyba, — ir ši prekyvietė plečiasi pakankamai greitai, kad palaikytų visame pasaulyje įsigalėjusį kapitalą.

Šis procesas eina visose kapitalistinės gamybos šalyse. Ir vis delto kapitalistinė gamyba nesutinka jokių naujų sunkenybių realizuojant gaminamus produktus. Pereito šimtmečio keturiasdešimtųjų metų gale Engelsas, laikydamasis doktrinos, kad kapitalistinės pramonės produktų prekyvietę nustato gyventojų vartojamųjų produktų paklausai, pranašavo neišvengiamai ateityje kapitalistinę pramonę sustosiant. Nuo to laiko išėjo daugiau kaip pusė šimtmečio, kapitalistinė gamyba milžiniškai išsiplėtė, ypač gamybos priemonių gaminimas, tuo tarpu vartojamų dalykų gamyba žymiai mažiau padidėjo. Ar įvyko Engelso pranašavimas? Nė kiek. Nieko panašaus į kronišką pramonės stagnaciją mes nematome, ir kapitalizmas randa prekyvietę auganČiam gamybos priemonių kiekiui, kad ir visuomenės vartojamų daiktų paklausai, palyginti, sumažėjo. Tokie yra faktai — ir lengva matyti, kiek jie atatinka išdėtajai teorijai.

Bet, gali būti, kapitalistinės pramonės produktams prekyvietė tik todel yra, kad kapitalistinis ūkis išmeta visus atliekamus produktus už savo ribų, į užsienių prekyvietę? Iš tikrųjų, kiekviena kapitalistinė šalis daugiau ar mažiau išveža į užsienius. Daugeliui Anglų pramonės šakų užsienių prekyvietė turi didesnės reikšmės kaip vidaus. Ir žinoma, be užsienio prekyvietės Anglų pramonė negalėtų ekzistuoti.

Ar tatai rodo, kad kapitalistinė Anglų pramonė gamina produktų perdaug, kad Anglų kapitalizmo perkamosios pajėgos perdaug ribotos, kad šalies viduje neatsirastų vietos visam jos gaminamųjų produktų kiekiui? Tos nuomonės klaidingumas matyti iš to, kaip žinoma, kad Anglija įsiveža iš užsienių daugiau prekių, kaip išveža.

Daugelis mano, kad kapitalistinė pramonė besiskleisdama vis daugiau ir daugiau reikalinga užsienio prekyviečių. Ir iš tikrųjų savo absoliutiniu dydžiu išvežimas į užsienį kapitalistinės pramonės produktų greitai auga. Tačiau, tatai dar nerodo, kad vidaus prekyvietė kapitalistinėse šalyse savo lyginamąja

reikšme mažėja realizuojant visuomenės produktus. Priešingai, Zombartas išrodė, kad Vokietijoje nepaprastai greitai augąs vokiečių pramonės produktų išvežimas į užsienių prekyvietes, ir didesnė dalis randa sau vietos šalies viduje.

Reikia tačiau paaiškinti išdėtosios teorijos atžvilgiu, kodel užsienių prekyvietė taip reikalinga daugumai kapitalistinių šalių. Tatai padaryti nėra sunku. Jei šalis įveža prekių iš užsienių, tai ji privalo ir išvežti jų, savo įvežimui apmokėti. Anglijai todel užsienio prekyvietė yra tokia svarbi, kad jos vidaus prekyvietė žymiai užversta svetimšalėmis prekėmis. Nėra nuostabu, kad kapitalistinė pramonė daugiau ar mažiau dirba užsienio prekyvietei. Kodel užsienio prekyvietė kapitalisto atžvilgiu turi pirmenybės palyginti su vidaus prekyviete? Kapitalistui reikalingas pirkėjas, o ar tas pirkėjas yra savo valstybės žmogus ar kurios nors kitos — jam vistiek.

Istoriškai kapitalizmas išsiskleidė iš užsienių prekyvietės — del šios priežasties. Pirma kapitalistinė pramonė daugiausia gamino prabangos daiktų — šilko audinių, plonos medžiagos, purceleno, stiklo, brangių ginklų ir t. t. Prabangos daiktų vartotojų savo šalyje buvo maža, reikėjo jų ieškoti po visą pasaulį, nes visur turtingi žmonės sudaro labai mažą gyventojų dalį. Apskritai, kapitalas — kosmopolitas, tarptautinis. Jis stengiasi neaprėžtai plėstis ir todel ieško sau pirkėjo visur—galų gale visos kapitalistinės šalys susipina tarp savęs prekybos ryšiais. Kiekviena šalis yra prekyvietė kitai šaliai, o tos yra prekyvietė jai kiekviena įveža ir išveža prekių ir kiekviena negali apsieiti be prekyvietės, kurią sudaro jai kitos šalys, del tos priežasties, kad jos pačios prekyvietės daugiau ar mažiau yra pilnos kitų šalių prekių.

Vienos šalies kapitalistinės pramonės produktų išvežimas į kitą kapitalistinę šalį nėra išvežimas už kapitalistinės gamybos ribų ir negali del to atsirasti vietos produktų pertekliaus, jei to pertekliaus būtų. Todel produktų pertekliaus šalininkai kalbėdami apie išorinę kapitalizmui prekyvietę, manė apie nekapitalistines prekyvietes. Tos teorijos atžvilgiu reikėtų manyti, kad besiskleidžiąs kapitalizmas realizuoti savo produktams yra reikalingas prekyviečių tų šalių, kur ūkio sistėma neturi kapitalistinio pobūdžio. O kadangi kapitalistinė sistėma greitai skleidžiasi visame pasaulyje, tai prekyvietė kapitalizmo produktų pertekliui privalo mažėti su kiekvienu kapitalizmo žingsniu ir kapitalizmas senai jau būtų turėjęs baigti savo sklaidą, nėsant prekyviečių.

Tuo tarpu kapitalizmo sklaida ne tik ne mažėja, o jau daugelis dešimtmečių eina greitėjamu tempu. Prekyvietė kapitalistinės pramonės produktams, matyt, ne tik ne mažėja, bet

dar greitai auga. Kam parduoda kapitalistinės šalys tą produktų dalį, kuriai nėra vietos vidaus prekyvietėje? Daugiausia kitoms kapitalistinėms šalims.

Išvežimas į nekapitalistines šalis turi ypatingos reikšmės, tarp kitų pasaulio šalių, Anglijai. Todel Anglija taip brangina savo kolonijas. Tačiau būtų didelė klaida manyti, kad didesnė Anglų eksporto dalis eina į kolonijas.

Ligi karo į kolonijas eidavo trečdalis anglų eksporto; beveik tiek pat Anglija išveždavo savo produktų į Europą ir Jungtines Valstybes, t. y. į kapitalistines šalis.

Tarp eksportuojamų dalykų iš Anglijos pirmutinė vieta pridera kapitalistinės gamybos įrankiams—geležiai, mašinoms, instrumentams, akmens angliui.

VI. Tarptautinis kapitalo judėjimas ir prekyvietės jaunose kapitalistinėse šalyse.

Tačiau išdėtós prekyviečių teorijos atžvilgiu, matyt, sunku išaiškinti, kodel kapitalas iš senos kapitalistinės kultūros šalių eina į jaunos kapitalistinės kultūros šalis.

Taip antai, yra manoma, kad iš Anglijos kasmet (ligi karo) išeidavo į užsienius ligi 50 milijonų svarų ster. kapitalo ir jau 90-tųjų metų gale užsieniuose buvo sudėta apie 2, 5 milijardo sv. st. anglų kapitalo: Prancija kasmet sudėdavo užsieniuose ligi 1, 5 milijardo fr. savo santaupų, ir šiuo laiku Prancūzų sudėta užsieniuose ligi 40 milijardų kapitalo; Vokietija sudėjo užsieniuose 26 milijardus mar. savo kapitalo, ir t. t.

Ši nuolatinė ir vis didėjanti kapitalo emigracija iš senos kapitalistinės kultūros šalių į jaunąsias yra labai svarbus veiksnys kapitalistiniam ūkiui skleistis visame pasaulyje. Del kapitalo įsiliejimo į jaunas šalis, kapitalistai taip greitai užkariauja vieną paskui kitą šalis; emigruodamas į užsienius kapitalas paliekti kapitalu ir visur kur kuria naują ūkio sistėmą.

Kas yra kapitalo emigracijos priežastis? Ar nerodo tatai, kad senose kapitalistinėse šalyse pastebėti kapitalo viršprodukcija, kad jose nėra vietos naujam kapitalui? Bet jei taip, kaip galima sakyti, kad kapitalas patsai pagamina sau prekyvietę?

Tačiau kapitalo emigracijos faktas galima visiškai patenkinamai išaiškinti ir nesinaudojant visiškai klaidinga produktų pertekliaus teorija. Kapitalas eina į jaunas šalis pirmiausia del augštesnio pelno tose šalyse,—to reiškinio priežastys buvo išaiškintos pelno skyriuje. Kapitalas savo esme tarptautinis; kapitalo cirkuliacijos esmė ir tikslas gauti kuodidesnį nuošimtį. Jei pel-

no nuošimtis vienoje šalyje didesnis kaip kitoje, tai kapitalas eina iš tos šalies, kur kapitalas apmokamas žemiau, į tą šalį, kur kapitalas duoda didesnį nuošimtį. Tas procesas yra toks pat dėsningas ir neišvengiamas, kaip ir vandens bėgimas dviejuose sujungtuose induose, kuriuose vanduo stovi nevienodai augštai.

Be to, tarptautiniam kapitalo kilnojimuisi turi įtakos ir kitós rūšies veiksniai. Senose kapitalistinėse šalyse visuomenės gamyba tegali plėstis tik proporcingai suskirsčius virškapitalą, dedamą į pramonę. Šis reikalas proporcingai suskirstyti visuomenės gamybą sudaro, kaip augščiau buvo sakyta, elastingus kapitalizmo pančius, yra nuolatos veikiąs stabdiklis, kliudą kapitalistinei gamybai augti. Priešingai, jaunose šalyse kur kapitalistinės įmonės esti įterptos į kitokio tipo ūkio sistėmą, kapitalistinės įmonės gali augti išspauzdamos nekapitalistines ūkio lytis.

Todel jaunųjų šalių prekyvietė kapitalistinės pramonės produktams plinta daug lengviau kaip senose. Ir čia glūdi labai svarbi sąlyga, labai traukianti kapitalą iš senų šalių į naujas.

Tačiau iš čia dar negali matyti, kad senose kapitalistinėse šalyse gamyba negali skleistis ir augti. Elastingi pančiai tik trukdo, ne stabdo kapitalizmo augimą. Mūsų akyse eina nuostabus kapitalistinio ūkio skleidimasis Vokietijoje labiausiai vidaus prekyvietei. Apskritai, jokių ribų kapitalistinio ūkio skleidimuisi nėra, išskyrus visuomenės gaminamąsias jėgas, nes kabitalas patsai pagamina sau prekyvietę, bet tas procesas, esant neproporcingai suskirstymam visuomenės darbui, yra trukdomas ūkiškų krizių, apie kuriuos bus kalbama kitame skyriuje.

Tokioje šalyje, kaip Rusija, kur dar yra užsilikęs natūralinis ūkis ir kapitalistinė gamyba apėmusi tik gyventojų mažumą, prekyvietės dydis kapitalistinės gamybos produktams labai pareina nuo gerovės gyventojų, esančių šalia kapitalistinės gamybos.

Geras derlius didina perkamąsias ūkininkų jėgas, ir tatai didina paklausus kapitalistinės gamybos produktams. Priešingai, ūkininkų nusmukimas siaurina prekyvietę fabrikų produktams. Visai tai neabejotina ir neprieštarauja išdėtai prekyviečių teorijai. Ši teorija turėjo išaiškinti produktų realizavimo procesą kapitalistinio ūkio ribose; todel ji turėjo išeiti iš uždaro kapitalizmo sąvokos — kapitalistinės sistėmos, realizuojančios visuomenės produktus savo ribose. Pasirodė, kad vienintelė kliūtis realizacijai, yra visuomenės gamybos suskirstymo neproporcingumas, bet visiškai ne visuomenės paklausų trūkumas vartojamiems daiktams. Bet ta kliūtis jaučiama daug mažiau nekapitalistinės prekyvietės dėka. Nekapitalistinių gyventojų sluogsnių smukimas siaurina tą nekapitalistinę prekyvietę ir suartina jaunas kapitali-

stines šalis kapitalistinio ūkio skleidimosi atžvilgiu su senomis šalinis. Bet kaip senose šalyse kapitalistinės gamybos skleidimasis, nepaisant sunkumų, kilančių iš neproporcingo gamybos suskirstymo, nesustoja, taip ir nekapitalistinių gyventojų smukimas jaunose šalyse negali kliūti kapitalistiniai gamybai augti.

Literatūra Sismondi. Nouveaux Principes d'économie politique. Marx. DasKapital. I ir III t. M. Туганъ-Барановскій. Періодическіе промышленные кризисы. 1914 г. С. Булгаковъ. О рынкахъ при капиталистическомъ производствѣ. 1897 г. Каутскій. Теорія кризисовъ Пер. съ нѣм. K. Schmidt. Zur Theorie der Ueberproduction (Socialistische Monatshefte 1901). A. Spiethoft. Die Krizentheorien von Tugan-Baranowsky und Pohle. (Jahrbuch für Gesetzgebung u. V. d. Deutsch R. 1903 m).

II SKYRIUS.

Kapitalistinio ūkio kriziai.

I. *Kapitalistinis ciklas.* To ciklo tarpai. II. *Krizių teorija.* Derliaus svyravimai ir kriziai. Dževonso, Lavelės, Žiuglaro, Sismondžio ir Rodbertaus teorijos. III. *Kapitalistinio ciklo ir krizių perijodiškumo aiškinimas.* Kaip iš dalinės viršprodukcijos atsiranda bendra viršprodukcija. Kurios kapitalistinio ūkio savybės yra krizių priežastys. Geležies kainų svyravimo perijodiškumas. Kodel pagrindinis kapitalas plečiasi tarpais. Kapitalo rinkimo ir leidimo perijodiškumai. Kodel Anglijoje išnyko senojo tipo kriziai. IV. Amerikos krizis 1907 m. Krizių teorijos ir prekyviečių teorijos sąryšis.

I. *Kapitalistinis ciklas.* Paslaptingiausia ir ypatingiausia kapitalistinio skleidimosi savybė yra jo cikliškumas. Kapitalistinė gamyba auga ne tiesiai, bet vingiuotai, ir tie vingiai kįla bei krinta taip tikrai, kad primena ne socijalinių, o bijologinių arba net neorganinių reiškinių tvarką. Buvo net bandymų surišti tą perijodiškumą su astronomijos reiškinių perijodiškumu (Dževonso krizių teorija). Ir, tie bandymai kad ir nepavyko, patsai jų buvimas yra labai karakteringas ir rodo ypatingą kapitalistinių ciklų dėsningumą.

Aiškiausiai kapitalistinis ciklas matyti kapitalistiniame Anglijos skleidimęsi. Pradedant nuo pereito šimtmečio dvidešim tųjų metų ir ligi mūsų laikų Anglija kas dešimtis metų pergyvena pramonės pakilimo ir nukritimo tarpus. Šie pasikartoją pramonės kilimai ir kritimai sudaro tai, kas galima pavadinti kapitalistiniu ciklu.

Kapitalistinis ciklas dėsningai pereina keletą nekintamai einančių viens paskui kitą tarpų. Pramonės pakilimo tarpus karak-

terizuoja bendras ūkiško veikimo išplėtimas, gamybos išplėtimas, naujų kapitalistinių įmonių kūrimas, prekybos augimas, prekybinės spekuliacijos pakilimas ir visa eilė dėsningų atmainų kredito ir pinigų apyvartos srityse. Kredito srityje pastebimas paskolų operacijų išplėtimas, — bankai gausiai kredituoja savo klijentus esamais juose kapitalais, del to sumažėja gyvieji pinigai; del tos paskutinės priežasties ataskaitų nuošimtis pakįla.

Labai karakteringas pramonės kilimo simptomas yra prekių kainų kilimas. Prekių kainos pakįla, kas rodo visuomenės paklausus padidėjus. Kainų kilimas pakelia įmoninkų pelną ir yra betarpiškas stimulas gamybos ir spekuliacijos karštligei plėstis.

Tuo pat laiku pinigų apyvartos srityje pastebėti savotiškos dėsningos atmainos. Šalyje, kuri esti apimta pramonės karštligės, paprastai pastebėti per ilgą laiką pinigai plaukiant į užsienius. Vekselių kursas darosi labai nepalankus. Toks pinigų plaukimas paliečia kasas bankų, kurie mato, kaip mažėja pinigų atsarga jų rankose.

Ir štai, kada bankų kasos susilpnintos, iš vienos pusės paskolų operacijų išplėtimu, iš antros pusės aukso plaukimu į užsienius, kada atsakaitų nuošimtis stovi daug augščiau, kaip paprastai, ir kreditas labai yra įtemptas, — seka staigus kredito svyravimas, krachai, panika ir krizis. Kaipo bendra taisyklė, prieš pramonės krizį eina pirmiau biržos krizis. Dar prieš bendrą paniką biržoje krinta biržos popierių kursai, ir pirmiau ėjusį biržos kursų kilimą pakeičia kritimas. Tačiau biržos krizis pirmu laiku lokalizuojasi biržoje ir nekliųva pramonei kilti. Bet po kurio laiko, po biržos kracho eina ir prekių prekyvietėje krachas, vedąs prie paraližiaus viso šalies gyvenimo. Šis bendras krizis reiškiasi pirmiausia staigiu kainų kritimu ir surištais su tuo mašinais pramonės, prekybos ir kredito įstaigų bankrūtais. Vienu laiku didelį šuolį augštyn daro ir diskonto nuošimtis, kas rodo kreditą labai sumažėjus. Kiekvienas įmoninkas, kad išvengtų bankrūto, stengiasi ligi paskutinųjų išnaudoti savo kreditą, — visiems reikalingi pinigai, realùs, o ne fiktingas kapitalas, ir diskonto nuošimtis nepaprastai pakįla. Viso to išdava yra šalies pramonės ir prekybos sustojimas. Fabrikos ir dirbtuvės nebedirba, ir atsiranda nedarbas. Panika praeina, bet ilgesnį laiką pramone stovi. Prekių kainos pasiliekti žemos gamyba nesiplečia, bankuose atsiranda daug kapitalo, nerandančio sau vietos, paskolų kapitalo paklausai nepasiekia pasiūlų, del ko diskonto nuošimtis laikosi žemai.

Pinigų apyvartoje pramonės krizis ir panika reiškiasi tuo, kad pinigai nustoja ėję į užsienius, vekselių kursas taisosi, ir pa-

maži auksas pradeda grįžti į šalį atgal. Panašiai, kaip pramonės pakilimo tarpui karakteringas yra aukso plūdimas į užsienius ir nepalankus vekselių kursas, taip pramonės sustojimo tarpui yra karakteringas aukso plūdimas iš užsienių ir palankus vekselių kursas.

Tuo būdu, kapitalistinis ciklas susideda iš trijų tarpų—pramonės kilimo, krizio ir pramonės sustojimo. Tačiau krizis nėra neišvengiamas kapitalistinio ciklo tarpas, — pakilusi pramonė gali vėl sustoti ir pamaži, be aštraus krizio. Tuo atveju kapitalistinis ciklas susidėtų iš dviejų tarpų — pramonės pakilimo ir sustojimo.

III. *Krizių teorija.* Kapitalistinis ciklas ryškiausiai matyti Anglijoje, bet ir visose kitose kapitalistinėse šalyse pastebėti pramonės svyravimų perijodiškumas. Pradedant nuo 70-tųjų pereito šimtmečio metų pakilimo ir sustojimo tarpai apima vienu laiku beveik visą kapitalistinį pasaulį. Pereito šimtmečio 70 tųjų metų galo ir pusiau 80-tųjų pradžios, 90-tųjų ir 1908 metų pramonės sustojimai turėjo pasaulinio pobūdžio; skirtumas buvo tik tas, kad įvairiose šalyse pramonė ne vienodai ilgai beišbuvo sustojusi. Tas pat reikia pasakyti ir apie pramonės pakilimus, ir, kaipo bendra taisyklė, tautos ūkio sukrėtimo jėga toje ar kitoje šalyje, pereinant iš pakilimo į kritimą, buvo tiesiai proporcinga kilimo intensingumui. Tose šalyse, kur pramonės kilimas reiškėsi silpniau, nebuvo matyti ir didelio kredito sukrėtimo, pereinant į sustojimą; priešingai, tose šalyse, kur kilimo energija buvo didesnė, pramonės kritimas buvo surištas su aštriais kriziais ir panika. Taip antai, Anglija šiuo laiku nepatyrė nė vieno tipingo pramonės krizio: jų vietą užėmė pramonės sustojimo perijodai be panikos ir kredito sukrėtimo. Priešingai, Vokietija ir Jungtinės Valstybės patyrė šiais laikais eilę pramonės krizių, nė kiek ne mažiau intensingų, kaip pirmųjų laikų Anglų kriziai.

Kuo išaiškinti šis slaptingas kapitalistinio skleidimosi reiškinys—jo cikliškumas, perijodiškos kilimo ir puolimo tarpų atmainos? Ekonomiškasis mokslas ilgą laiką negalėjo išaiškinti šito painaus reiškinio.

Įvairios teorijos, kurios pirmiau buvo siūlomos krizių problėmai išaiškinti, gali būti suskirstytos į tris grupes. Prie pirmosios grupės galima priskirti teorijos, kurios ieškojo krizių priežasčių visuomenės gamybos srityje, prie antrosios — visuomenės mainuose ir trečiosios — visuomenės suskirstymo srityje.

Paskutiniųjų laikų pramonės krizių savybė yra jų perijodiškumas. Jei krizių priežastis glūdi tik gamybos srityje, tai pramonės krizių perijodiškumas pareina tik nuo to, kad vienoje ar kitoje visuomenės gamybos srityje, del ypatingų priežasčių, pri-

valomų kaip tik tai gamybos sričiai, atsiranda perijodiškų svyravimų. Kuri visuomenės gamybos sritis savarankiškai svyruoja? Pirmiausia, visuomenės darbo sritis, surišta su oru, žemės ūkis. Žemės ūkio produktų derliai labai svyruoja, ir atatinkamai svyruoja žemės ūkio produktų kainos. Sąryšyje su tuo svyruoja paklausai žemdirbių pramonės produktams. Ar negali del to perijodiški pramonės kriziai pareiti nuo perijodiškų derlių svyravimo?

Ir, iš tikrųjų, daug ekonomininkų bandė tą sąryšį rasti, bet visiškai nesėkmingai. Kapitalistinio ciklo vingiai eina savais dėsniais, nepareidami nuo derlių ir javų kainų svyravimo. Taip antai, Anglijoje pramonės kilimo vingis 20-taisiais metais kaip tik atsitiko blogo derliaus metais, o pramonės krizis — gero derliaus metais. Pramonės kilimas 40-taisiais metais supuola su blogu derliumi, o sustojimas 1848 metais su geru derliumi. Pasaulinis krizis 1857 m. supuolė su puikiu derliumi. Pramonės kilimas pusiau 70-tųjų metų supuola su žemomis javams kainomis. Apskritai, sulyginimas javų kainų judėjimo su kapitalistinio ciklo tarpų judėjimu parodo aiškiai, kad tarp vienų ir kitų reiškinių nėra jokios priežastinės pareinamybės.

Tačiau negalima nepaminėti vieno bandymo išaiškinti pramonės krizių perijodiškumą žemės ūkio gamybos sąlygomis. Tas bandymas priklauso Dževons'ui.

Dževonsas neneigia, kad pramonės krizių perijodiškumas nėra surištas su derlių svyravimu Anglijoje ar kitose Europos šalyse. Bet ar negali tas perijodiškumas pareiti nuo nederliaus Užeuropiuose, kur Anglija gabena savo produktus? Pav., Indija labai daug kenčia nuo perijodiškų nederlių, pasikartojančių kas dešimtis metų del sausmečių. Tie perijodiški sausmečiai Indijoje, kaikurių tyrinėtojų nuomone, gali būti surišti su perijodiškais šilumos svyravimais, žemės gaunamais iš saulės. Tieji svymai aiškinami savo ruožtu, perijodiškais saulės dėmių skaičiaus svyravimais. Tuo būdu Dževonsas daro drąsią išvadą, kad pramonės krizių perijodiškumas pareina nuo perijodiškų atsiradimų didžiausio skaičiaus dėmių ant saulės.

Įrodymu to, pasak Dževonso, yra beveik visiškas supuolimas ilgumo perijodų didžiausio dėmių skaičiaus ant saulės ir krizių atsiradimo perijodų. Tyrinėdamas per du šimtmečiu Anglų pramonės svyravimus, Dževonsas nusprendė, kad kapitalistinis ciklas vidutiniškai apima 10,466 metų; tas perijodas nuostabiai supuola su didžiausio dėmių skaičiaus pasirodymo perijodų ant saulės, išsireiškiančiu taipo gi 10,45 metų. Tokis artimas supuolimas negali būti, pasak Dževonso, pripuolamas, — Anglų

valomų kaip tik tai gamybos sričiai, atsiranda perijodiškų svyravimų. Kuri visuomenės gamybos sritis savarankiškai svyruoja? Pirmiausia, visuomenės darbo sritis, surišta su oru, žemės ūkis. Žemės ūkio produktų derliai labai svyruoja, ir atatinkamai svyruoja žemės ūkio produktų kainos. Sąryšyje su tuo svyruoja paklausai žemdirbių pramonės produktams. Ar negali del to perijodiški pramonės kriziai pareiti nuo perijodiškų derlių svyravimo?

Ir, iš tikrųjų, daug ekonomininkų bandė tą sąryšį rasti, bet visiškai nesėkmingai. Kapitalistinio ciklo vingiai eina savais dėsniais, nepareidami nuo derlių ir javų kainų svyravimo. Taip antai, Anglijoje pramonės kilimo vingis 20-taisiais metais kaip tik atsitiko blogo derliaus metais, o pramonės krizis — gero derliaus metais. Pramonės kilimas 40-taisiais metais supuola su blogu derliumi, o sustojimas 1848 metais su geru derliumi. Pasaulinis krizis 1857 m. supuolė su puikiu derliumi. Pramonės kilimas pusiau 70-tųjų metų supuola su žemomis javams kainomis. Apskritai, sulyginimas javų kainų judėjimo su kapitalistinio ciklo tarpų judėjimu parodo aiškiai, kad tarp vienų ir kitų reiškinių nėra jokios priežastinės pareinamybės.

Tačiau negalima nepaminėti vieno bandymo išaiškinti pramonės krizių perijodiškumą žemės ūkio gamybos sąlygomis. Tas bandymas priklauso Dževons'ui.

Dževonsas neneigia, kad pramonės krizių perijodiškumas nėra surištas su derlių svyravimu Anglijoje ar kitose Europos šalyse. Bet ar negali tas perijodiškumas pareiti nuo nederliaus Užeuropiuose, kur Anglija gabena savo produktus? Pav., Indija labai daug kenčia nuo perijodiškų nederlių, pasikartojančių kas dešimtis metų del sausmečių. Tie perijodiški sausmečiai Indijoje, kaikurių tyrinėtojų nuomone, gali būti surišti su perijodiškais šilumos svyravimais, žemės gaunamais iš saulės. Tieji svymai aiškinami savo ruožtu, perijodiškais saulės dėmių skaičiaus svyravimais. Tuo būdu Dževonsas daro drąsią išvadą, kad pramonės krizių perijodiškumas pareina nuo perijodiškų atsiradimų didžiausio skaičiaus dėmių ant saulės.

Įrodymu to, pasak Dževonso, yra beveik visiškas supuolimas ilgumo perijodų didžiausio dėmių skaičiaus ant saulės ir krizių atsiradimo perijodų. Tyrinėdamas per du šimtmečiu Anglų pramonės svyravimus, Dževonsas nusprendė, kad kapitalistinis ciklas vidutiniškai apima 10,466 metų; tas perijodas nuostabiai supuola su didžiausio dėmių skaičiaus pasirodymo perijodų ant saulės, išsireiškiančiu taipo gi 10,45 metų. Tokis artimas supuolimas negali būti, pasak Dževonso, pripuolamas, — Anglų

Lavelė kreipia domės į tai, kad prieš krizius auksas būna išplūdęs į užsienius. Nors kitos apystovos būtų įvairios, šiuo atveju kriziai yra panašūs vienas į kitą. Todel visiškai natūralu pripažinti aukso išplūdimas į užsienius tikrąja krizių priežastimi.

Prieš tai galima pasakyti, kad tokioje šalyje, kaip Anglija, aukso atsargos sumažėjimas keliais milijonais svarų ster. negali turėti ypatingos reikšmės, turint milžiniškų kapitalų ir vidaus bei užsienių prekybą.

Bet nereikia užmiršti, kad visa ši prekyba yra paremta Anglijoje kredito išsiskleidimu. Kreditas gi remiasi tam tikra skambiosios monėtos atsarga. Juo tobūlesnė kredito organizacija, —juo mažesnis skambiosios monėtos skaičius šaliai yra reikalingas, juo didesnės reikšmės turi šalies pinigų kiekis. Visas painus Anglų prekybos ir pramonės rūmas remiasi keliomis dešimtimis milijonų, o kartais ir keletu milijonų sv. st. aukso, kurie yra laikomi Anglų Banke. Šie nedaugelis milijonų reikalingi, kad šimtai milijonų Anglų kapitalo galėtų ramiai cirkuliuoti. Jei tik aukso atsarga Anglų Banko kasose sumažėja, triukšmas pakįla šalyje, kreditas sumažėja, prekių kainos krinta — del tos priežasties, kad visi gerai žino visos šalies prekybai ir pramonei reikiant atatinkamos skambiosios monėtos atsargos Anglų Banke.

Juo mažesnė šalies metalų atsarga, juo labiau auksas plaukia į užsienius. Todel nuo pramonės krizių daugiau kenčia Anglija, kaip Prancūzija.

Kitas įrodymas pramonės krizių sąryšio su pinigų apyvarta yra tas reikšmingas faktas, kad kriziai paprastai įvyksta rudenį. Rudenį kaip tik gyvųjų pinigų yra reikalaujama nepaprastai daug: tuo laiku parduodama dauguma žemės ūkio produktų, mokama nuoma, apsiperkama žiemai ir t. t. Banke metalo atsarga rudenį labai išsenka, ir todel visiškai suprantama, kad tuo laiku esti krizių.

Šitaip krizių priežastis aiškina Lavelė. Tuo pamatymu šis aiškinimas gali atrodyti gana nuosakus; bet iš tikrųjų nieko nepaaiškina. Aukso išplūdimas į užsienius yra paprastas pramonės krizių simptomas, bet nieku būdu ne svarbiausia jų priežastis. 1839 m. Anglų Banko metalinių pinigų atsarga sumažėjo daug labiau, kaip 1836 arba 1847 m., o tuo tarpu 1839 metais nebuvo pramonės krizio.

Toliau, jei gyvųjų pinigų Anglų Banko kasoje sumažėjimas būtų betarpė pramonės krizio priežastis, tai reikėtų išrodyti, del ko auksas perijodiškai išvažiuoja į užsienius. Prekybos balanso apkitimas yra antrinis reiškinys, kuris pats reikalinga išaiškinti. Be to, per paskutinius Anglų pramonės svyravimus auksas į užsienius neplūdo. Jis plūsta iš tikrųjų tik prieš

aštrius krizius, bet ne prieš ilgesnį pramonės sustojimą, kursai karakteringas naujausiai Anglų pramonės skleidimosi lyčiai.

Taipo gi neišaiškino kapitalistinio ciklo paslėpto mekanizmo ir Žiuglaras. Jo nuopelnas yra tai, kad jis pirmas išrodė pramonės krizių perijodiškumą Anglijoje, Prancijoje ir Jungtinėse Valstybėse. Ištyrinėjęs Anglų ir Prancūzų bankų apyskaitas, o taipo gi žymiausių Jungtinių Valstybių bankų, Žiuglaras padarė tokią išvadą: „Neišeinant iš jokios teorijos, nei iš jokios ipotezės, o remiantis tik tikrenybės faktais, galima nustatyti krizių perijodiškumo dėsnis. Esti atgijimo, gerovės ir kainų kilimo laikotarpis, kuris visados baigiasi kriziu; potam eina prekybos apsistojimo ir kainų kritimo metai, del ko pramonė atsikliųva sunkioje padėtyje".

Karai, nederliai, kredito malversacijos, išleidimas perdaug bankų bilietų — visos šis priežastys negali sukelti pramonės krizio, jei bendra tautos ūkio padėtis neatatinka tam. Kaip paskutinis lašas, prisklidinąs taurę, jie gali pagreitinti pramonės krizio atsiradimą, bet tik tada, kai pinigų ir prekių prekyvietės padėtis daro pramonės krizį neišvengiamą. Pramonės krizis niekados neužklumpa staiga: prieš jį visados eina ypatingai sujudinta pramonės ir prekybos padėtis, kurios simptomai taip karakteringi, kad pramonės krizis iš anksto galima numatyti.

Nuo ko pareina šis pakilimo ir sustojimo perijodų pasikeitimas? Žiuglaras nurodo vieną pagrindinę priežastį — perijodišką prekių kainų svyravimą. Geram laikotarpiui, prieš krizius, visados esti karakteringas kainų kilimas. Prekių kainos kįla del atsiradusių santaupų kapitalistinėse šalyse. Tatai yra normalinė prekyvietės padėtis. „Krizis artinasi, kada kilimo judėjimas apsistoja, krizis įvyksta, kada jis pasibaigia". Žodžiu tariant, svarbiausioji, gali sakyti, krizių priežastis yra prekių kainų kilimo sustojimas[1]).

Krizio skleidimosi mekanizmą Žiuglaras taip vaizduojasi.

Prekių kainų kilimas turi tendencijos sunkinti prekių pardavimą. Del to, augant kainoms, prekybos balansas darosi vis nepatogesnis šaliai. Auksas pradeda eiti į užsienius apmokėti už prekes, kurių yra mažiau išvežama, negu įvežama. Pradžioje šis aukso išplūdimas esti labai nežymus ir netraukia niekieno akių, prekių kainos tiek iškįla, kad parduoti prekių į užsienius darosi beveik nebegalima. Prekių kainos iš karto puola, paskum bankai ir pirkliai bankrūtuoja, ir prasideda pramonės krizis.

Iš tikrųjų, nereikia neigti, kad betarpė krizių priežastis yra prekių kainų kritimas. Priežastis skambios monėtos išplūdimo

---

[1]) *Juglar.* Des crises commerciales et de leur retour periodique 1889 m.

į užsienius prieš pat krizį yra taipo gi gerai Žiuglaro išaiškinta: prekių kainų kilimas šalies viduje vienu laiku sulaiko vietos prekių išvežimą į užsienius ir paskatina užsienių prekių įvežimą; visiškai suprantama, kad neištenkant išvežti prekių, išvežamas auksas.

Tačiau Žiuglaro teorija neišsprendžia krizių problėmos. Palyginti su Lavele, Žiuglaras nužengė vieną žingsnį į priekį — jis parodė, kad pinigų apyvartos suirimas, karakteringas prieš krizius ir jiems užėjus, yra antriniai reiškiniai, kįlą del prekių kainų pakilimo šalies viduje ir užsieniuose. Bet del ko prekių kainos taip perijodiškai svyruoja ir baigiasi pramonės kriziais? To Žiuglaras neišaiškino ir jo nurodymas šalies santaupų yra labai nevykęs. Jei kįla prekių paklausai, tai juk kįla ir jų pasiūlai. Kapitalistinėje šalyje ne paklausai eina pirm pasiūlų, o pasiūlai pirm paklausų. Paprastai esti didelis perteklius kapitalo ir prekių, nerandančių sau vietos prekyvietėje. Natūralinė prekyvietės padėtis yra tendencija ne kilti kainoms, pasak Žiuglaro, o kristi kainoms. Tuo būdu Žiuglaro teorija paliekti patenkinamai neatsakiusi į centrinį krizių problėmos klausymą — prekių kainų svyravimą.

Paskutinioji krizių teorijų grupė ieško jų priežasčių visuomenės pajamų paskirstymo srityje. Sismondžio prekyvietės teorija yra kartu ir krizių teorija. Kriziai atsirandą, pasak tos teorijos, del to, kad kapitalistinis ūkis gamimąs perdaug produktų, kurie negalį būti visuomenės suvartoti del liaudies masių neturto. Kapitalistinės pramonės produktams prekyvietė, pasak šios teorijos, esanti persiaura visoms gaminamosioms jėgoms, kurių turi kapitalizmas.

Teorinė tos teorijos kritika yra duota pereitame skyriuje. Bet Sismondžio teorija aiškiai prieštarauja krizių istorijai. Tos teorijos atžvilgiu visiškai nesuprantamas pramonės pakilimas, einąs po krizių. Juk ištikus kriziui ir sustojus pramonei, liaudis ne tik nesidaro turtingesnė, o priešingai, nuskursta; kuriuo būdu, keletą metų buvusi sustojusi, pramonė vėl pakįla ir prekyvietė pajėgia duoti vietos didesniam prekių kiekiui, kaip prieš krizį? Jei įvardytoji teorija būtų teisinga, tai reikėtų laukti, kad kapitalistinė pramonė negalėtų žengti į priekį. Kiekvienas bandymas išplėsti gamybą sutiktų kliūtį liaudies neturte ir, bendrai, kapitalistinė pramonė paliktų kroniškai sustojusi. Bet kapitalistinis pasaulis ne taip atrodo — gamyba nepaprastai auga, kad ir laikinai sustodama augusi pramonės krizių laikais.

Šis paprastas samprotavimas parodo nepakankamo liaudies vartojimo teorijos klaidingumą, kaipo pramonės krizių priežastį.

Perijodiškas krizių pasikartojimas visiškai prieštarauja tai teorijai: pripažinus ją, reikėtų laukti kroniškai pramonės sustojant.

Prie tos pat teorijų grupės priklauso ir Rodbertaus krizių teorija, remiantisi vadinamuoju geležiniu darbo mokesnio dėsniu, kurio griežtai laikėsi Rodbertus. Pasak šio dėsnio, darbo mokesnis visuomet aprėžiamas pragyvenimo priemonių minimu. Tuo tarpu, sako Rodbertus, darbo produktingumas, augant teknikai, didėja. Nauji teknikos patobūlinimai didina darbininko gaminamo produkto kiekį, bet iš to padidinto kiekio pačiam darbinkui palieka senas absoliutinis kiekis. Tuo būdu darbininko dalis darbo produkte, augant teknikai, mažėja; kitaip sakant, darbininkai suvartoja vis mažesnę visuomenės produkto dalį. Iš čia išeina, kad, kįlant teknikai, tam tikra visuomenės kapitalo dalis, įdėta į darbininkų vartojamų daiktų gamybą, išsipalaiduoja ir turi pereiti į kitas gamybos sritis. Bet tokis perėjimas negali atsitikti greitai ir be sukrėtimo. Esant sukrėtimams, pereinant kapitalui iš darbininkų vartojamų daiktų gamybos, tos pramonės sritis nepajėgia parduoti viso pagaminto produkto. Tuo būdu, atsiranda dalinai prekių viršprodukcija, kuri del pareinamybės nuo visų pramonės sričių, pereina į bendrą viršprodukciją; įvyksta tai, ką vadina pramonės kriziu.

Rodbertaus teorija logiškai sukonstruota teisingai. Rodbertus nesilaiko Sismondžio prekyviečių teorijos ir visiškai nemano, kad darbo luomo neturtas kliudo visuomenės produktui realizuotis. Jam kriziai kįla ne del to, kad darbininkų luomo dalis absoliutiškai *maža*, o del to, kad ji *mažėja*, kįlant teknikai. Apskritai, Rodbertaus teorija laiko krizių priežastimi ne visuomenės gamybos perteklių, o neproporcingą jos paskirstymą.

Šios teorijos trūkumas yra nesuderinimas jos pagrindinių premisų su faktais. Pirmiausia neteisingas yra geležinis „darbo mokesnio dėsnis“, kuriuo remiasi Rodbertus. Pramonei kįlant realinis darbo mokesnis pakįla, o ne pasiliekti nekitęs, kaip kad mano Rodbertus. Pramonei kįlant, teknika dar neprogresuoja: priešingai, teknika tobūlinama paprastai pramonės sustotais laikais, kai krintąs pelnas verčia įmoninką ieškoti vadós gamybos išlaidoms sumažinti. Nuo krizių daugiausia kenčia tos pramonės sritys, kurios gamina gamybos priemones, o ne tos, kurios gamina darbininkų luomo vartojamus daiktus. Apskritai, Rodbertaus teorija, būdama logiškai darni, yra sukonstruota visiškai a priori ir neatitinka visiškai faktams.

Galų gale nė viena iš svarstytų teorijų neišaiškina kapitalistinio ciklo mekanizmo.

IV. Kapitalistinio ciklo ir krizių perijodiškumo aiškinimas. Krizių problėma tegali būti teisingai išspręsta, pasiremiant teisin-

ga prekyviečių teorija. O kadangi daugelis šių laikų ekonomiškojo mokslo atstovų laikosi klaidingos prekyvietės teorijos, tai nė kiek nenuostabu, kad ir krizių problėma pasirodė jai persunki.

Prekyviečių teorija parodė, kad įsivaizdavimas visuomenės produktų pertekliaus kapitalistinėje visuomenėje, kilančio del negalėjimo suvartoti viso pagaminto produkto, yra visiškai klaidinga.

Tačiau bendra viršprodukcija pramonės sustotais laikais negali būti neigiama. Iš išdėtos, prekyviečių teorijos išeina, kad viršprodukcija tegali būti dalina; iš tikrųjų, viršprodukcija krizių laikais turi visuotino pobūdžio, — ir tatai pirmų pirmiausia reikia išaiškinti. Iš kur gali atsirasti bendra prekių viršprodukcija, jei prekių paklausus nustato taip pat prekės, ir kiekvienos naujos prekės, atsiradusios prekyvietėje, yra nauji paklausai?

Norint suprasti bendros prekių viršprodukcijos esmę, reikia sulyginti kapitalistinio ūkio sąlygos su primityvesnių ūkio sistėmų sąlygomis. Įsivaizduosime, pav., natūralinius mainus— mainymą produktų į produktus, nepasigaunant pinigų. Sakysime,— milas betarpiškai mainomas į javus. Šiuo atveju, jei javų pagaminta perdaug, palyginti su milu, tai jų kaina, palyginti su milo kaina, nukris, bet milo kaina, palyginti su javais, pakils: javų gamybos perteklius bus tolygus milo gamybos nepritekliui, kainos kritimas vieno produkto bus kompensuotas antro produkto kainos pakilimu. Bendros abiejų produktų viršprodukcijos, matyti negali būti, nes negali vienu laiku kristi javų kaina santyky su milu, taip pat ir milo santyky su javais. Viršprodukcija, kaip ir kainos kritimas, tegali būti šiuo atveju tik dalina.

Įsivaizduokime dabar piniginius mainus. Tesie javų ir milo kaina išsireiškusi trečia preke — pinigais. Sakysime, javų pagaminta daugiau, kaip reikia milo, gamintojui; piniginė javų kaina šiuo atveju nukris. Nukristi gali taip žemai, kad bendra piniginė suma, išrinkta javų gamintojo, sumažės—už didesnį javų kiekį gamintojas gaus mažiau pinigų. Tuo būdu, perkamosios javų gamintojo lėšos sumažės, o kadangi už tas lėšas javų gamintojas perkasi milo, tai, vadinasi, sumažės piniginiai paklausai ir milui, sumažėjus javų kainai.

Įvyks tai kitaip sakant, kad prekių bus pasiūlyta daugiau, palyginti su piniginiais jų paklausais, kad kainos kris bendras kainų kritimas prekyvietės jaučiamas, kaipo bendra prekių viršprodukcija.

Bet bendros prekių viršprodukcijos pagrinde glūdi šiuo atveju dalina viršprodukcija, neproporcingas visuomenės darbo paskirstymas.

Taigi, esant paprastam prekių ūkiui, bendra prekių viršprodukcija galima, bet ji galima pašalinti. Priešingai, kadangi paprastame prekių ūkyje vartojamieji gyventojų reikalai reguliuoja visuomenės gamybą (kapitalų rinkimas nėra sau tikslas),

tai visuomenės gamyba paprastojo prekių ūkio sistėmoje taip pat konservatinga ir mažiau tenkina, kaip konservatingas visuomenės vartojimas. Visuomenės gamyba, esant pastoviems paklausams, lengvai proporcingai susiskirsto atatinkamai paklausams. Tas proporcingumas suįra ne tiek del socijalinių, kiek del išorės, materijalinių priežasčių — pav., del nederlių sąryšyje su atmosfėros drėgmenimis ir t. t. Taigi, paprastame smulkių prekių gamintojų ūkyje, priskiriamame priearmoningų ūkių, bendra prekių viršprodukcija yra pripuolamas ūkio gyvenimo suirimas.

Ką kitą matome kapitalistiniame antagoningame ūkyje, kur ne gyventojų reikalai, o kapitalo rinkimas nustato visuomenės gamybos dydį. Kapitalistiniame ūkyje kapitalų rinkimas sudaro nuolatinę tendenciją plėsti gamybai. Kapitalas, taip sakant, nuolatos spaudžia gamybą, stumia ją į priekį. Bet prekėms parduoti reikia proporcingai suskirstyti visuomenės gamyba. Kapitalistinis ūkis visumoje yra kaotingas ir neorganizuotas. Esant neorganizuotai visuomenės gamybai, jos plėtimas, del kapitalų rinkimų, sudaro tendencijos nuolatinei viršprodukcijai, kuri nuolat sudaro sunkumų priekyvietei rasti, nuolat perviršija gaminamąsias kapitalizmo jėgas, palyginti su jų pritaikymo galimybe, kuri yra tokia karakteringa kapitalizmui net normaliniu laiku. Šis pardavimo sunkumas yra išreiškimas ne ko kito, kaip keblumo proporcingai sutvarkyti visuomenės gamybą kapitalistinio ūkio sąlygose. Normaliais laikais šis sunkumas nekenkia plėstis gamybai kapitalistinio ūkio sąlygose. Bet kartkartėmis jis aštrėja, ir tuomet kapitalistinė gamyba laikinai ir suparaližuojama — atsitinka tas, kas yra vadinama pramonės kriziu.

Sąlyga, sunkinančia tuos krizius, yra savotiškas kapitalistinės apyvartos įrankis — kreditas. Jei pinigai nustato sąryšį tarp prekių kainų, tai kreditas daro tą sąryšį nelyginti tampresnį. Kreditas taip pat lengvai auga, kaip ir krinta, daugel kartų padidina visuomenės perkamąsias jėgas patogiais laikais ir akimirksniu suįra sunkią valandą. Del kredito, visi ūkio svyravimai įgauna didesnio užsimojimo, ir visuomenės gamyba pakįla augštai, kad paskum iš didesnio augščio kristų.

Bet kreditas yra tik sąlyga, pagilinanti krizius, o nieku būdu ne pagrindinė jų priežastis. Kapitalizmo kriziai glūdi giliau, pačioje kapitalistinio ūkio prigimtyje. Jie atsiranda iš trijų šios ūkio sistėmos savybių — iš to, kad: *1) kapitalistinis ūkis yra antogoningas*, kur darbininkas yra paprastas ūkio įrankis kapitalistinės įmonės vedėjui; 2) *kad kapitalistinis ūkis, skirdamasis nuo kitų antagoningų ūkių, turi tendencijos neribotai plėsti gamybą (kapitalams rinkti)* ir 3) *kad kapitalistinis ūkis aplamai yra neorganizuotas ūkis*, kur nėra planingo visuome-

nės gamybos paskirstymo tarp įvairių darbo sričių. Iš tų karakteringų kapitalizmo ūkio sistėmos savybių neišvengiamai atsiranda ūkio krizių.

Tačiau tatai dar neišaiškina pramonės krizių perijodiškumo, kapitalistinio ciklo, kodel pramonės kįlami ir krintami tarpai taip nuostabiai perijodiškai pakeičia vienas antrą. Atsakymas į š klausymą galima rasti faktinėje krizių istorijoje.

Viena iš karakteringiausių pramonės svyravimo savybių yra nuostabiai dėsningas ir suderąs su kapitalistinio ciklo tarpais geležies kainų šokinėjimas: pramonės kįlamuoju tarpu geležies kainos neišvengiamai esti augštos, pramonės sustojamais tarpais—neišvengiamai žemos. Kitų prekių kainos svyruoja toli gražu ne taip planingai. Tatai parodo, kad geležies paklausų sąlygos yra ypatingai stipriai surištos su kapitalistinio ciklo tarpais. Pramonės kįlamasis tarpas yra kartu ir geležies paklausų mažėjamasis tarpas. Bet geležis yra darbo įrankio medžiaga. Pagal geležies paklausus galima spręsti apskritai apie gamybos priemonių paklausus. Vadinasi, kįlamajam kapitalistinio ciklo tarpui yra karakteringi didesni gamybos priemonių paklausai, puolamajamam—tųjų paklausų sumažėjimas.

Bet gamybos priemonių—geležies, anglio, medžio ir t.t.—labiausiai klausiama tada, kada tiekiamas naujas pagrindinis šalies kapitalas — tiesiami nauji geležinkeliai, statomos fabrikos, dirbtuvės, namai ir t. t. Kįlamasis tarpas—tai padidėjusios statybos ir naujų pramonės įmonių kūrimo perijodas. Paskiausiais laikais kįlameji tarpai paprastai yra surišti su padidėjusiu geležinkelių tiesimu. Geležinkelių tinklas visame pasaulyje plėtėsi šuoliais, ir padidėjusios geležinkelių statybos perijodai visame pasaulyje sudera su pramonės kįlamaisiais tarpais,—sustojamaisiais tarpais geležinkelių statyba beveik sustoja.

Naujo pagrindinio šalies kapitalo kūrimas — statyba ir steigyba—negali neiti greta su bendru visos pramonės atgijimu, nes kiekviénos stambios kapitalo išlaidos (pav., geležinkelių statyba) sukelia didesnius paklausus ne tik pagrindinio kapitalo elementams (geležies, mašinų, medžio ir kit.), bet ir visuomenės vartojamiems daiktams, nes darbininkai statyboje reikalauja daugiau vartojamų daiktų, o kapitalistai taipo gi, nes jų pelnas pramonės kįlamuoju metu didėja. Todel statyba reikalauja padidintų paklausų visai prekių eilei.

Antra vertus, statybos sumažėjimas susiaurina paklausus pirmiausia gamybos priemonėms, o paskum ir darbininkų luomo vartojamiems daiktams (del pelno sumažėjimo). Todel staigus pagrindinio šalies kapitalo išplėtimas negali nesudaryti visos

šalies pramonės kilimo ir puolimo, negali nebūti kapitalistinio ciklo tarpų priežastimi.

Bet kodel pagrindinis visuomenės kapitalas kuriamas ne lygiai, o šuoliais? Aiškinama tatai bendromis kapitalistinio ūkio sąlygomis. Kapitalistinis ūkis visumoje yra anarkingas ir neorganizuotas. Tuo tarpu gamyba plėsti įvairiose darbo srityse tegalima, nesuardžius pusiausvyros tarp visuomenės paklausų ir pasiūlų, tik tada, kada gamyba proporcingai plečiasi. Todel visuomenės gamybos plėtimas kapitalistinio ūkio sąlygose sutinka žymių kliūčių. Ypatingai sunkus proporcingas gamybos plėtimas tada, kai kapitalas eina į pramonę iš šalies — netelpa toje pramonės srityje, kur atsiranda, o pasirodo pradžioje prekyvietėje, kaipo laisvas, atliekamas kapitalas, ir paskum jau randa sau vietos šiojear kitoje pramonės srityje.

Tuo tarpu kapitalistiniame ūkyje tokių laisvų kapitalų atsiranda neišvengiamai, nes kapitalas be paliovos renkamas tūkstančiuose įvairių vietų ir pramonės kįlamais ir jos puolamais laikais. Pramonės sustojamu tarpu kapitalas nesustoja rinkęsis jau vien del to, kad daugelio visuomenės luomų pajamos beveik nepareina arba visiškai nepareina nuo kapitalistinio ciklo tarpų. Taip antai, žemininkų renta, pajamos valstybinių popierių savininkų, valdininkų, pensininkų ir kitų, kaipo bendra taisyklė, taip pat gaunamos ir pramonės sustojamais, kaip ir kįlamais, tarpais. Anglijoje tokios nesvyruojančios pajamos sudaro apie pusę visų pajamų, apkrautų pelno mokesniais; santaupos visų luomų, gaunančių nesvyruojančias pajamas eina pramonės sustotais metais paprastu tempu. Bet visas šis milžiniškas kapitalas, susirenkąs pramonės sustojamu tarpu, neranda sau pramonėje vietos, nes pramonė jo, taip sakant, nepriima, — norint įdėti kapitalą į pramonę, reikia jis proporcingai suskirstyti tarp įvairių darbo šakų, o tatai, esant neorganizuotai visuomenės gamybai, labai sunku įvykdyti.

Tuo būdu prekyvietėje atsiranda atliekamo kapitalo, kuris laikinai dedamas į bankus. Kaip tik todel pramonės sustotam tarpui yra karakteringas milžiniškas suplaukimas į bankus atliekamo kapitalo ir žemas diskonto nuošimčių lygis, nurodąs, kad kapitalas ieško vietos, kur dedamas, ir neranda jos.

Bet juo daugiau susirenka bankuose tokio kapitalo, juo didesnių pastangų atsiranda rasti jam vietos pramonėje. Žemas diskonto nuošimtis paakina spekuliaciją, lengvai gaunamas paskolyti kapitalas paakina kurti naujų pramonės įmonių. Ir štai, pamažėl, kapitalas pradeda eiti į pramonę. Pramonės sustojamas tarpas praeina, ir ji ima kilti.

Kartą prasidėjęs, pramonės atgijimas greitai apima visas darbo sritis. Besiskverbiąs į pramonę kapitalas kuria naujų įmonių—prasideda karštinė, steigyba ir statyba. Pramonė kįla lig tol, kol šalyje yra daug atliekamo kapitalo.

Taigi. del ko pramonė ima kilti? Del to, kad pramonei atsiranda nauja prekyvietė — išleisti didžiulius kapitalus, surinktus sustotais laikais.

Apie kapitalų rinkimo dydį įvairiose šalyse galima spręsti iš kapitalų, kasmet dedamų biržose į įvairių rūšių vertybinius popierius (akcijas, abligacijas, valstybės ir visuomenės įstaigų paskolas ir t. t.). Per dešimtmetį (1903—1912 metų) laiko bendra pasaulio emisijų suma sudarė 175 milijardus frankų, iš kurių 104 milijardai buvo išleisti antroje minėto dešimtmečio pusėje.

Kodel, tačiau, pramonė iškilusi visados krinta? Todel, kad kįlamuoju tarpu atliekamas kapitalas pamažėl išsenka. Atliekamo skolijamojo kapitalo mažėjimo rodyklė yra diskonto nuošimčio didėjimas, paprastai pastebimas paskutinėje pramonės kįlamojo tarpo stadijoje. Prekyvietėje ir pirmiausia biržoje pradeda vis labiau trūkti atliekamo kapitalo. Dėliai to pirmesnis biržos kursas paliauja kilęs ir ima kristi. Tuo laiku dažnai ištinka biržos krizis — kaip kad prieš tikrąjį pramonės krizį.

Neatliekant kapitalų, negali atsirasti naujų įmonių, ir negalima gauti naujo kapitalo senosioms įmonėms. Darosi vis sunkiau palaikyti nepaprastai įtemptas kreditas, ir jis pradeda pirmas svyruoti, paskum kaikada eina panika ir viskas suįra. Kaikada ligi visuotinos panikos neprieinama, bet vis delto pramonės kįlamoji vilnis nuslūgsta, ir pramonė netrukus sustoja. Sustoja ji del to, kad naujas kapitalas nebeina į pramonę. Visuomenės gamybos suskirstymas tampa neproporcingas. Pramonės kįlamais metais greitai auga gamybos priemonių produkcija, bet steigybos sumažėjimas sumažina paklausus gamybos priemonėms, ir pirmiausia geležies. Gamybos priemonių pasirodo perdaug prigaminta ir galų gale pasirodo bendra prekių viršprodukcija. Daugiausia kenčia del viršprodukcijos tos pramonės sritys, kurios dirba gamybos priemones; bet krizis apima ir pramonės sritis, gaminančias vartojamus daiktus.

Visas šis mekanizmas galima sulyginti su garo mašinos darbu. Garo rolėje čia yra kapitalas. Sklandiklio pasipriešinimo rolėje — proporcingo visuomenės gamybos suskirstymo sunkumas, esant neorganizuotam kapitalistiniam ūkiui. Juo daugiau renkasi kapitalo, juo labiau jis spaudžia pramonę, panašiai, kaip, juo daugiau cilinderyje garo, juo stipriau garas

įspaudžia sklandiklį. Galų gale susirinkęs garas, pergali besipriešinant sklandiklį, ir visiškai taip pat kapitalas spausdamas pergali neorganizuotos pramonės padėtį, kapitalas ją sujudina, pramonė kįla, bet kapitalas išbaigiamas, ir pramonė vėl stoja. Taipo pat, kada garas cilinderyje ima smarkiausiai spausti, sklandiklis pradeda judėti, garas, atlikęs darbą, nustoja savo jėgos, ir sklandiklis grįžta į seną vietą. Suprantama, kad visas šis procesas, kol renkasi kapitalo, turi eiti perijodiškai.

Priežastis pramonės svyravimų pobūdžio persimainymo Anglijoje yra labiausiai ta, kad Anglija neteko pirmesnės pramonės egemonijos kapitalistiniame pasaulyje; pramonės kįlamasis tarpas reiškiasi joje šiuo laiku ne taip griežtai, kaip pirmiau, ir todel potam ne taip staiga ji krinta. Šalys su greitai augančia pramone, kaip antai, Jungtinės Valstybės ir Vokietija, pergyvena ir dabar tokius pat aštrius pramonės krizius, kaip ir Anglija pergyveno anais laikais. Taip Vokietija pergyveno sunkų krizį 1900 metais, o Jungtinės Valstybės 1907 metais.

Pramonės krizių problėmos ilgą laiką nepavyko ekonomiškajam mokslui išspręsti del to, kad ekonomininkai ieškojo krizių priežasties toje ar kitoje visuomenės ūkio sferoje — gamybos srityje, mainų arba paskirstymo, iš tikrųjų gi kriziai atsiranda iš visų visuomenės ūkio reiškinių ir todel negali būti aiškinami vienos kurios srities reiškiniais. Visuomenės kapitalo cirkuliacija neišvengiamai veda prie kapitalistinių ciklų ir krizių, apima ir gamybą, ir mainus, ir paskirstymą. Kapitalas iš vienos formos pereina į kitą, pergalėdamas specifines kliūtis, privalomas šių laikų ūkio sistėmai — kapitalizmui. Tuos sunkumus pergalint, atsiranda kriziai ir kapitalistinis ciklas del ką tik išaiškintų procesų.

Dalinai negalima neigti, kad tam tikra teisybės dalis yra ir įsigalėjusioj nuomonės, kad pagrindinė krizių priežastis glūdi plačiųjų masių skurde. Kriziai yra, kaip sakyta, neišvengiami visuomenės kapitalo rinkimo palydovai kapitalistinio ūkio sąlygose. Bet greitas kapitalo rinkimas, taip karakteringas mūsų laikams, kįla del to, kad kapitalistų luomui tenka didžiulė visuomenės produkto dalis — kitaip sakant, del to, kad darbo luomas gauna tik nedidelę savo darbo produkto dalį. Tuo būdu nepilnas darbo atlyginimas, darbo luomų neturtas ir yra pagrindinė priežastis ūmaus visuomenės kapitalo rinkimo, vedančio prie krizių.

Paskutinis Amerikos pramonės krizis 1907 metais, pažymėjęs pramonės vilnies persilaužimą visame pasauly, randa sau tikslaus išaiškinimo ką tik išdėtoje krizių teorijoje. Jau 1906 m. gale atliekama kapitalo atsarga Amerikoje žymiai sumažėjo, ir

kai kurios stambios geležinkelių linijos negalėjo realizuoti savo paskolų biržoje. Del atliekamo kapitalo stokos, biržos vertenybių kursas nuo 1907 m. kovo m. ėmė kristi, ir biržoje įsigalėjo vietoj kįlamos krintamoji tendencija. Kapitalo stoka vis labiau buvo jaučiama, ir tų pačių metų rugpjūčio m. Bostono ir Niu-Jorko miestai negalėjo realizuoti savo 4⁰/₀ paskolos, nors jokių abejojimų del tų paskolų rimtumo nebuvo.

Pradedant nuo vasaros prekių ir ypatingai metalų kainos pradeda kristi. Rugsėjo m. geležies kaina krito daugiau kaip 20⁰/₀. Dar labiau krito vario kaina, del nepavykusios tuo metalu spekuliacijos, turėjusios tarptautinio pobūdžio ir buvusios nukreiptos pasaulinei vario gamybai monopolizuoti. Spalių m. visiškai netikėtai daugumai įmoninkų (nors Amerikos prekyvietės padėtis jau pradžioje 1907 m. rodė neišvengiamo krizio simptomų) kįla panika; pirmiausia Niu-Jorko biržoje, del bankrūto vienos stambios firmos, buvusios užsiėmusios vario spekuliacija; paskum visa eilė bankų Niu-Jorke ir kituose Amerikos miestuose liaujasi mokėję. Apie panikos didumą galima spręsti iš to, kad spalių mėnesio gale nuošimtis už gyvus pinigus Niu-Jorke pakilo ligi 125⁰/₀ ir daugiau, bet tais dideliais nuošimčiais pinigų niekas nenorėjo skolyti. Valdžia griebėsi ekstraordinarinių priemonių, kad suteiktų kredito įstaigoms lėšų. Per mėnesį pasitikėjimas vėl grįžo, ir dauguma bankų, sustabdžiusių savo operacijas panikos metu, vėl pradėjo mokėti. Bet Jungtinių Valstybių pramonė labai nukentėjo del to krizio, ir per ištisus kitus metus siautė nedarbas ir pramonė stovėjo.

Kurios yra vidaus priežastys Amerikos krizio? Del to klausymo abejojimų nėra. „Pramonės pakilimas (Amerikoje), skaitome vokiečių ekonomininkų žurnale „Jahrbücher für Nationalókonomie" (3 t. pusl. 832—33), buvo pergreitas, kad kapitalų būtų galėję rinktis, eiti tuo pačiu tempu. Kiti faktoriai negalėjo sukelti tokio galingo Žiemių Amerikos ūkiško organizmo sukrėtimo, kaip kad atsitiko 1907 m. del trūkumo pusiausvyros tarp kapitalų sudarymo ir vartojimo". Linkmė, kuri prasidėjo prieš paniką, kilo del to, — sako Hasenkampfas savo veikale apie Amerikos krizius, — kad per paskutinį dešimtmetį ūkio skleidimasis aplenkė kapitalų sudarymą. Perdaug apyvartos kapitalo buvo paversta pagrindiniu... Toliau, perdidelės kapitalo sumos buvo faktinai sunaikintos"[1]). Aplamai, beveik visuose perijodiškosios Amerikos ir Anglijos, Vokietijos ir Prancūzijos spaudos straipsniuose apie Amerikos krizį yra nurodoma, kad svarbiausia priežastis buvo atliekamų kapitalų trūkumas.

[1]) *Hassenkampf.* Die wirtschaftliche Krisis des Jahres 1907 in der Vereinigten Staaten von Amerika. 1908 m.

Taigi, ne kapitalo perteklius, o kapitalo stoka — štai kas buvo paskutinio pasaulinio krizio priežastis (taipo gi ir prieš tai buvusių). Iš čia matyti, kokios yra klaidingos kapitalistinės viršprodukcijos teorijos. Net Amerika, kuri traukia kapitalus iš senų kapitalistinių šalių, turi ne perdaug kapitalo, o permaža, kad galėtų maitinti savo pramonę kįlamuoju kapitalistinio ciklo tarpu.

Išdėtoji tekste krizių teorija yra organingai surišta su išdėta pereitame skyriuje prekyviečių teorija—abi šitos teorijos kartu galioja arba negalioja. Tuo tarpu mokslo vyrų tarpe jos pripažintos buvo labai įvairiai. Prekyviečių teorija nerado pritarimo ir buvo priimta nedaugelio[1]); priešingai, krizių teorija greitai rado šalininkų ir buvo padėta į pagrindą Špithofo, Polės, Eilenbergo, Leskiuro ir kitų, priėmusių ją ištisai arba bent žymesnę jos dalį. Ir net nesutinkąs su ja Zombartas savo referate apie 1900 metų Vokietijos krizį, skaitytame „Socijalinės politikos sąjungoje“, pripažino ją „svarbiu žingsniu į priekį ir, be abejojimo, augštesnės krizių teorijos lytimi“. Tuo tarpu, kaip kad sakyta, viena teorija yra surišta su kita: jei priimi išdėtą krizių teoriją, tai reikia priimi ir jos logikos pagrindas, prekyviečių teorija, nors ta teorija rodytųs esanti paradoksinga, pakankamai neįsigilinanti į kapitalistinio ūkio dėsnius.

Literatūra. Sismondi. Nouveaux principes d'économie politique. *To pačio* Etudes sur d'économie politique. *Marx.* Das Kapital. II ir III t. *Jevons.* Investigations in Currency and Finances, 1884. *Laveleye.* Le marchè monetaire et ses crises depuis cinquante ans. 1865. *Juglar.* Des crises commerciales et de leur retour periodique. M. Туганъ-Барановскій. Промышленные кризисы. III t. *To pačio.* Studien zur Theorie und Geschichte des Handelkrisen in England. *Jones.* Economic Crises 1900. *Eulenberg.* Die gegenwärtige Wirtschaftkrise. 1902. *May.* Das Grundgesetz der Wirtschaftskrisen. 1902. *Pohle.* Bevölkerungsbewegung, Kapitalbildung und periodische Wirtschaftskrisen.

---

[1]) Žiūrėk prof. Spiethof'o straipsnį, Die Krisentheorien von Tugan-Baranowsky und Pohle (Jahrbücher für Gesetz nnd Verwalt. 1903 m.).

Valstybės spaustuvė.